

VLAMINGEN
TUSSEN
VLAANDEREN EN WALLONIE

Taalaanvaardings- en taalontwikkelingsprocessen
in een meertalige situatie bekeken vanuit de
sociologische literatuur over etnische en
raciale verhoudingen

F. Louckx

Aan mijn ouders

INHOUDSOPGAVE

Voorwoord	9
Inleiding	13
 DEEL I : THEORETISCHE BENADERING VAN DE PROBLEMATIEK	
1. Ontwikkeling van een theoretisch kader	17
2. Overzicht van de voornaamste aanzetten tot theorievorming in de literatuur over etnische en raciale verhoudingen	29
2.1. Etnische structuren :	29
F.J. Turner (29), R.E. Park (30), S.N. Eisenstadt (32), N. Glazer-D.P. Moynihan (33), M.M. Gordon (36), A. Greeley (38)	
2.2. Machtsfactoren in etnische interactieprocessen :	39
L. Gumpłowicz (39), M. Weber (40)	
2.2.1. De sociologische studies over minderheidsgroepen :	41
L. Wirth (41), G.E. Simpson-J.M. Yinger (44), R.A. Schermerhorn (45), Ch. Wagley-M. Harris (50), H.M. Blalock jr. (53), W.M. Newman (57)	
2.2.2. De klasseanalyse van etnische verhoudingen :	64
O.C. Cox (65), W.L. Warner (66)	
2.2.3. Het intern kolonialismemodel :	68
M. Hechter (69)	
2.3. Het communicatiemoment in etnische interactieprocessen : ...	71
A. Schütz (71)	
2.4. Aanzetten tot theorievorming waarin meerdere basiselementen uit het etnische interactieproces worden benadrukt :	77
2.4.1. Etnische theorievorming rond structuren en macht : ...	77
M.G. Smith (78), P.L. van den Berghe (79), A. Lijphart (81), E.K. Francis (83)	
2.4.2. Etnische theorievorming rond macht en communicatie :	87
J. Rex (87), T. Shibutani-K.M. Kwan (90)	

2.4.3. Etnische theorievorming rond communicatie en structuren :	92
E.V. Stonequist (92), F. Barth (94), O. Patterson (97)	
3. Naar een open, dynamisch en gedifferentieerd analysemodel	100

DEEL II :

HET TAALETNISCH HANDELEN VAN DE VLAMINGEN TE BRUSSEL ALS EXPLORATIEVE CASE-STUDY	111
NATIONALE MACHTS- EN ETNISCH-STRUCTURELE ACHTERGRONDEN BIJ HET TAALETNISCH INTEGRATIEPATROON VAN DE VLAMINGEN IN DE BRUSSELSE AGGLOMERATIE	113
4. De regionaal-ongelijke economische ontwikkeling van België	113
4.1. De vroege industrialisatie van het Samber- en Maasgebied . . .	114
4.2. De eerste stagnatieverschijnselen in de Waalse industrie	116
4.3. De verschuiving van het Belgisch economisch zwaartepunt . .	118
4.4. De Vlaamse "Take-off" in de jaren '60	120
5. Van een gecentraliseerd naar een geregionaliseerd België	127
5.1. Het ontstaan van België als een unitaire, gecentraliseerde staat bestuurd door een Franssprekende burgerij	127
5.2. De eerste taalwetten	132
5.3. De gelijkheidswet en de langzame democratisering van het politiek bestel	135
5.4. De doorbraak van het "regionaliteitsprincipe"	140
5.5. Het samenvallen van de taaletnische, socio-economische en levensbeschouwelijke conflictdimensies	144
5.6. De taalwetgeving van de jaren '60 en de grondwetsherziening van 1968-1971	146
5.7. Het "post-unitaire" België	150
6. Regionale welvaartsverschillen na de tweede wereldoorlog	155
6.1. De relatieve achterstand van de Vlaamse arrondissementen	155
6.2. De nivellering van de regionale welvaartsverschillen	159
7. Conclusie	165
BRUSSEL ALS TAALETNISCHE CONFRONTATIEZONE	167
8. De Nederlandstalige aanwezigheid te Brussel	167
8.1. Tellingen en ramingen van de Nederlandstalige aanwezigheid te Brussel	168
8.2. De taaletnische invloed van de vreemdelingen en de woonforenzen	172

8.3. Het Brussels "straatbeeld"	175
8.4. De "mediërende" werking van het taaletnisch residentieel patroon en de taalgemengde huwelijken	176
9. De arbeidsmarktpositie van de Nederlandstaligen te Brussel	178
9.1. De Brusselse tewerkstellingsstructuur	178
9.2. De Nederlandstaligen in de ministeriële departementen	182
9.3. De Nederlandstaligen in de gemeentelijke administratieve diensten	187
9.4. De Nederlandstaligen in de banksector	191
9.5. De Nederlandstaligen in de industriële sector	194
10. De Nederlandstalige infrastructuur te Brussel	197
10.1. De onderwijsinfrastructuur	198
10.2. De geneeskundige infrastructuur	202
10.3. De sociaal-culturele infrastructuur	207
11. Conclusie	213
HET TAALETNISCH INTEGRATIEPATROON VAN DE VLA-MINGEN IN DE BRUSSELSE AGGLOMERATIE	215
12. Onderzoeksoptzet	215
12.1. De voorbereidende fase	215
12.2. De afbakening van het onderzoeksuniversum	217
12.3. Het opstellen en testen van de vragenlijst	219
12.4. Het uitvoeren van de survey en de verwerking van de resultaten	220
12.5. Een aantal kritische vragen bij het empirisch onderzoek	224
13. Hypotheseformulering	227
14. Exploratieve data-analyse	233
14.1. Operationalisering, beschrijving en analyse van het verworven taaletnisch gedrag	233
14.1.1. Operationalisering van het verworven taaletnisch gedrag	233
14.1.2. Frekwentieverdeling van de geselecteerde veranderlijken	238
14.1.3. Datareductie aan de hand van factoranalyse	244
14.1.4. De aanwezigheid van een Guttmanschaalstructuur	256

14.2. Toetsing van de voornaamste individuele machtsveranderlijken uit ons theoretisch overzicht	265
14.2.1. De socio-economische statuspositie	265
14.2.2. De verworven en de toegewezen socio-economische status	273
14.2.3. De toegewezen socio-economische status en de toegewezen taaletniciteit	293
14.2.4. Taalgemengde huwelijken, taalverhoudingen op het werk en de relatieve omvang van de taaletnische groepen	305
15. Conclusie	323
ALGEMENE CONCLUSIES	327
BIJLAGE : De aangewende Norc-beroepsstatusschaal	331
Aangehaalde literatuur	335

VOORWOORD

Graag zou ik hier mijn bijzondere waardering willen uitspreken voor een aantal personen, die voor mij een grote steun zijn geweest bij het schrijven van dit proefschrift. Mijn dank gaat daarbij vooral naar Prof. Dr. P.J.A. ter Hoeven, die het promotorschap van deze studie op zich heeft willen nemen. Zij sociologische deskundigheid, die ik reeds als sociologie-student mocht ervaren, is voor mij van onschatbare waarde geweest bij het tot stand komen van dit proefschrift. Zonder zijn kritische begeleiding en bevoegde hulp zou onderhavige studie wellicht nooit het daglicht hebben gezien.

Prof. Dr. J. Geluck ben ik dank verschuldigd voor de raad en daad waarmee hij, als directeur van het Centrum voor Sociologie, me steeds heeft bijgestaan en gestimuleerd.

Mijn waardering gaat ook naar Prof. Dr. R. Lesthaeghe. Zonder zijn radgevingen zou de verwerking van mijn empirisch onderzoeksmateriaal een "fishing-expedition" geworden zijn, waarbij ik wellicht vooral bot zou gevangen hebben.

Dank ook aan Prof. Dr. E. Defrise-Gussenhoven, bij wie ik steeds te rade kon gaan voor allerlei statistische problemen. Zij was ook zo vriendelijk, mijn empirisch hoofdstuk na te lezen op eventuele statistische "slips of the pen".

L. Hubert wist steeds te voorkomen, dat mijn "conversaties" met de computer op een dovemansgesprek uitliepen. Hem dank ik voor de geduldige manier, waarop hij me steeds uit mijn "computerperikelen" wist te loodsen.

Daarnaast wil ik ook een aantal personen danken, op wie ik herhaaldelijk een beroep heb gedaan bij het opsporen van bepaalde publicaties over de Belgische taalproblematiek. Ik denk hier vooral aan Prof. Dr. A. Verdoodt en aan de Heer A. Monteyne. Mijn dank ook aan Mevrouw Polspoel voor het tikken van de eindversie van dit proefschrift en aan Mevrouw Vanhelleputte voor het taalkundig advies.

Tot slot gaat mijn bijzondere waardering uit naar M. Kerkhof, die gedurende enkele jaren met een echtgenoot heeft geleefd, die zo door zijn studiewerk werd opgeslorpt, dat hij meer dan eens ongenietbaar was. Ik dank haar voor de talrijke hoedanigheden waarin ze mij heeft bijgestaan.

Het spreekt vanzelf, dat alleen ik de verantwoordelijkheid draag voor de tekortkomingen die in dit proefschrift aanwezig zijn.

oktober 1980

“Door haar ontstaan in de tijd van de romantiek en haar geestelijke verwantschap met Herder en een Herderiaanse wereldbeschouwing, heeft de Vlaamse Beweging in de vorige eeuw grote belangstelling gekoesterd voor de ‘volksziel’, voor de taalkunde, de toponymie, de dialectstudie, de folklore. Maar het is bedenkelijk dat wij ook heden nog veel folkloristen en slechts weinig sociologen tellen”.

TELEMACHUS

INLEIDING

Onderhavig proefschrift is een poging, om de studie van het taalgedrag te integreren in de theoretische literatuur over etnische en raciale verhoudingen. Sedert het midden van de zestiger jaren heeft het bestuderen van taalverschijnselen een erg belangrijke plaats verworven in de sociologie (1). Vrij vlug ging men zelfs spreken van een afzonderlijke "taalsociologie" (2). Deze werd dan omschreven als "de studie van de maatschappij in relatie tot de taal" (3).

Opmerkelijk was evenwel, dat de zich ontwikkelende taalsociologie geen ingang vond of zocht in de reeds bestaande literatuur over etnische en raciale verhoudingen. Omgekeerd was er ook vanuit deze laatste hoek erg weinig interesse voor de toch wel interessante ontwikkelingen in de taalsociologie. Ondanks hun nauwe verwantschap, zijn de toenaderingspogingen tussen beide takken van de sociologie tot op heden erg bescheiden gebleven.

Dit is des te merkwaardiger, wanneer men weet, dat heel wat etnische problemen zich in Europa juist rond taalaanvaardings- en taalontwikkelingsprocessen kristalliseren (4). Door de vernieuwde actualiteit van deze taal-etnische problemen is de nood aan een degelijk theoretisch onderzoeksmodel hier groter dan ooit.

In deel I van onderhavige studie trachten we een eerste stap te zetten in de richting van de opbouw van zo'n onderzoeksmodel. Daarom gaan we eerst op zoek naar een algemeen-theoretisch kader, waarin zowel taal- als etnische verschijnselen kunnen worden geïntegreerd (hoofdstuk 1). Eens we dit algemeen-sociologisch kader hebben afgebakend, gaan we na of, en zo ja hoe, we dit algemeen kader, via de bestaande literatuur over etnische en raciale verhoudingen (hoofdstuk 2), operationaliseerbaar kunnen maken voor empirisch onderzoek. Vermits we zowel voor deze opbouw van ons onderzoeksmodel, als voor de latere toetsing ervan, gebruik maken van de

(1) Zie o.a. : VERDOODT, A. - KJOLSETH, R. (Red.), *Language in Society*, Peeters, Leuven, 1976, pp. 5-9.

(2) FISHMAN, J.A. (Red.), *Advances in the Study of Societal Multilingualism*, Mouton, The Hague, 1978, pp. 799-821.

(3) HUDSON, R.A., *Sociolinguistics*, Cambridge University Press, Cambridge, 1980, p. 5.

(4) Zie o.a. : VAN DER PLANCK, P.H., *Taalassimilatie van Europese Taalminderheden. Een Inventariserende en Hypothesevormende Studie naar Assimilatieverschijnselen onder Europese Taalgroepen*, Doctoraal Proefschrift, Rijksuniversiteit Utrecht, 1971.

sociologische literatuur over etnische en raciale verhoudingen, worden de voornaamste theoretische werken op dit gebied in dit tweede hoofdstuk vrij uitvoerig beschreven. Het uiteindelijk resultaat is een gedifferentieerd en empirisch toetsbaar analysemodel, dat kan gebruikt worden voor de studie van diverse taal-etnische confrontatiesituaties (hoofdstuk 3).

In het tweede deel van ons proefschrift wordt dit analysemodel getoetst aan de hand van een concrete case-study, met name de taal-etnische integratie van de Vlamingen in de Brusselse agglomeratie. Vanuit ons theoretisch model situeren we deze problematiek eerst tegen de achtergrond van de nationale economische (hoofdstuk 4), politieke (hoofdstuk 5) en sociale (hoofdstuk 6) ontwikkelingen die de twee grootste taal-etnische groepen in België hebben doorgeemaakt.

Daarop leggen we de link met de Brusselse taal-etnische toestanden. Hierbij hebben we het achtereenvolgens over de Nederlandstalige aanwezigheid te Brussel (hoofdstuk 8), de arbeidsmarktpositie van de Nederlandstaligen in de Brusselse agglomeratie (hoofdstuk 9) en de Nederlandstalige infrastructuur in de hoofdstad (hoofdstuk 10).

Eens we dit macro- en meso-niveau van ons theoretisch model hebben onderzocht, zetten we onze analyse voort op het niveau van het individueel taalhandelen. Hiertoe wordt een exploratieve data-analyse uitgevoerd op de resultaten van een zevenhonderdtal interviews (hoofdstuk 14).

Tot slot maken we de balans op van deze bescheiden bijdrage tot de ontwikkeling van een empirisch-toetsbaar onderzoeksmodel voor taal-etnisch handelen.

DEEL I

THEORETISCHE BENADERING VAN DE PROBLEMATIEK

1. ONTWIKKELING VAN EEN THEORETISCH KADER

Het aantal publicaties dat jaarlijks onder de benaming "race and ethnic relations" verschijnt, is nauwelijks na te tellen. Allerlei artikels, boeken en rapporten hebben als het ware de sociologische markt met dit onderwerp overspoeld (1). Het samenstellen van enkele recente overzichtswerken (2) wekt daarbij de indruk dat het hier gaat om een duidelijk afgebakend studieterrein. In werkelijkheid dekt de term "race and ethnic relations" echter niet alleen een erg ruim, maar bovendien ook erg vaag omschreven onderzoeksgebied. In hun standaardwerk definiëren Berry en Tischler het als "de problemen die ontstaan door de interactie van raciaal, religieus of cultureel verschillende volkeren" (3). Wij hebben deze uitgangsfinitie gekozen omdat zij een aanknopingspunt biedt voor een aantal belangrijke aspecten van de problematiek.

Het eerste wat bij deze definitie in het oog springt, is het naast elkaar plaatsen van raciale, religieuze en culturele verschillen. Sedert jaren is er in de sociologie een discussie aan de gang over de betekenis van de begrippen etniciteit en racialiteit. Een reeks auteurs, waarvan van den Berghe (4) wellicht de duidelijkste woordvoerder is, gaan ervan uit dat etniciteit cultureel en racialiteit fysisch bepaald is. Daartegenover staan dan sociologen zoals Gordon en Schermerhorn die, in navolging van Weber, etniciteit hanteren als een overkoepelende

(1) Het volstaat de volgende artikels te raadplegen om zich hiervan te vergewissen.

WILLIAMS, R.M. jr., *The Reduction of Intergroup Tensions : a Survey of Research on Problems of Ethnic, Racial and Religious Group Relations*, Social Science Research Council, New York, Bulletin 57, 1947. ID., "Racial and Cultural Relations", in *Review of Sociology, Analysis of a Decade*, J.B. Gittler (Red.), John Wiley and Sons, New York, 1957, pp. 423-464. ID., "Race and Ethnic Relations", in *Annual Review of Sociology*, A. Inkeles - J. Coleman - N. Smelser (Red.), Annual Reviews Inc.; Palo Alto, California, Vol. I, 1975, pp. 125-164. WESTIE, F.R., "Race and Ethnic Relations", in *Handbook of Modern Sociology*, R.E.L. Paris (Red.), Rand Mc Nally Company, Chicago, 1964, pp. 576-618.

(2) BERRY, B. - TISCHLER, H.L., *Race and Ethnic Relations*, Houghton Mifflin, Boston, 1978 (vierde editie). BOWKER, G. - CARRIER, J. (Red.), *Race and Ethnic Relations, Sociological Readings*, Hutchinson, London, 1976. FEAGIN, J.R., *Racial and Ethnic Relations*, Prentice-Hall, Englewood Cliffs, New Jersey, 1978. RICHMOND, A.H. (Red.), *Readings in Race and Ethnic Relations*, Pergamon Press, Oxford, 1972.

(3) BERRY, B. - TISCHLER, H.L., o.c., p. 4.

(4) VAN DEN BERGHE, P.L., *Race and Racism, a Comparative Perspective*, John Wiley, New York, 1967, pp. 9-10.

term die zowel naar culturele als raciale verschillen verwijst (1). Bij geen van beide benaderingen is het daarbij altijd even duidelijk of religieuze verschillen al dan niet tot de culturele verschillen worden gerekend. Vanuit analytisch oogpunt is een onderscheid tussen culturele en fysische kenmerken natuurlijk erg nuttig, op voorwaarde evenwel dat dit niet leidt tot een statische afbakening van de begrippen etniciteit en racialiteit. Zowel etniciteit als racialiteit worden immers sociaal gedefinieerd. Raciale verschillen zijn bijgevolg niet alleen van biologische aard. Volgens Geschwender zijn raciale verschillen niets anders dan sociaal gedefinieerde verschillen die biologisch geïnterpreteerd worden (2). Bash gaat zelfs zover te beweren, dat rasenrelaties voor de socioloog helemaal niets te maken hebben met het biologisch begrip "ras" (3). Hiermee willen we alleen maar beklemtonen, dat wanneer raciale en culturele verschillen op het eerste gezicht erg uiteenlopende onderwerpen lijken, dit sociologisch geenszins het geval is. Vandaar dan ook dat beide, ondanks de analytische nuances, in de literatuur vaak in één adem worden vernoemd.

Opmerkelijk is wel dat Berry en Tischler in hun definitie vertrekken van de "problemen" die door hogerveroemde verschillen ontstaan. Alhoewel dit op zichzelf natuurlijk nogmaals de vage omschrijving van het studieterrein benadrukt, zegt dit tegelijk ook iets over de politieke en historische situering van deze raciale en etnische relaties. Wat sociaal gedefinieerd wordt als een probleem, hangt immers in grote mate samen met de heersende maatschappelijke structuur en de daarbinnen vigerende waardesystemen (4). Het inzicht dat een groot

(1) GORDON, M.M., *Assimilation in American Life, The Role of Race, Religion, and National Origin*, Oxford University Press, New York, 1964, p. 27.
SCHERMERHORN, R.A., *Comparative Ethnic Relations, A Framework for Theory and Research*, Random House, New York, 1970, p. 79.

(2) GESCHWENDER, J.A., *Racial Stratification in America*, Wm C. Brown, Dubuque, Iowa, 1978, p. 17.

(3) BASH, H.H., *Sociology, Race and Ethnicity, A Critique of American Ideological Intrusions upon Sociological Theory*, Gordon and Breach, New York, 1979, p. 195.

(4) FRANCIS, E.K., *Comment on "Toward a Theory of Assimilation"*, by J. Milton Yinger, 9th World Congress of Sociology, Committee on Ethnic, Race and Minority Relations, Session I : Theoretical Issues, Uppsala, Sweden, 1978, p. 4. TIMMS, N., *A Sociological Approach to Social Problems*, Routledge and Kegan Paul, London, 1967, pp. 90-95.

deel van de etnische problemen pas ontstaan met de opkomst van de "natie-staat" is van fundamenteel belang voor het begrijpen van deze problemen. Dat dit inderdaad het geval is, kan wellicht best aangetoond worden door de moderne natiestaat te vergelijken met vroegere vormen van politieke organisatie (1).

In de middeleeuwse maatschappij werd de coördinatie van de talrijke "rijksgebieden" verzekerd door een complex systeem van afhankelijkheidsverhoudingen tussen de plaatselijke territoriale adel en het centrale gezag. Voor zover de deelgebieden hun militaire en financiële verplichtingen tegenover hem nakwamen, had de centrale gezagdrager helemaal geen reden om zich in te laten met de interne aangelegenheden, zoals bijvoorbeeld de etnische samenstelling, van deze gebieden. Vermits het overgrote deel van de bevolking in geen enkel opzicht deelnam aan de politieke integratie van het rijk, werd de etnische homogeniteit van de onderdanen ook niet aan gevoeld als een noodzaak.

Als gevolg van de machtsstrijd tussen het centrale gezag en de plaatselijke adel vielen deze rijken uiteen en ontstonden er geleidelijk aan nieuwe territoriale staten. Dit ging gepaard met enkele grondige veranderingen : de monopolisering door de plaatselijke vorst van het legitiem gebruik van geweld binnen een door allerlei oorlogen afgebakend machtsgebied (2), de daarbij horende behoefte aan een eigen leger, de formalisering van de wetgeving en het ontstaan van een bureaucratisch administratief apparaat. Door de enorme financiële middelen die hiervoor nodig waren, moest de plaatselijke vorst, vooral in de beginperiode, beroep doen op de steun van de standenorganisaties, die in ruil hiervoor een zekere controle op zijn beleid eisten. Naarmate de vorst zich beter aan deze controle kon onttrekken en de macht steeds meer op een absolutistische wijze naar zich toe wist te halen, diende hij zijn administratief apparaat evenwel steeds verder uit te bouwen (3). Hierdoor kreeg deze bureaucratische machine tegelijk ook meer macht, met het gevolg dat deze steeds sterker haar stempel ging drukken op het bestuur. Dit impliceerde o.a. het benadrukken van rationele deskundigheid, for-

(1) Voor een erg heldere en gedetailleerde uiteenzetting van deze evolutie verwijzen we naar : FRANCIS, E.K., *Interethnic Relations, An Essay in Sociological Theory*, Elsevier, New York, 1976, pp. 46-89.

(2) WEBER, M., "Politik als Beruf", in *Gesammelte Politische Schriften*, J.C.B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen, 1971 (derde, uitgebreide uitgave), p. 506.

(3) Ibidem, pp. 510-511.

mele voorschriften en een sterk hiërarchische gezagsstructuur (1). Het ontwikkelen van een dergelijke gerationaliseerde staatsadministratie bracht tegelijkertijd een homogeniseringsproces, door Francis "nationalisatie" (2) genoemd, op gang onder de bevolking. De etnische eenmaking van de bevolking was op dat ogenblik evenwel nog geen dringende noodzaak, vermits het integratie-proces zich vooral concentreerde rond de organisatie van de administratie en het leger.

Dit veranderde echter met de opkomst van de natiestaat (3). Waren de eerste tekenen van een etnische eenmakingspolitiek in de absolutistische staat nog het onvoorziene gevolg van de administratieve rationalisering, dan kan hetzelfde niet meer gezegd worden voor de natiestaat. Onder invloed van een democratische, liberale en nationalistische beweging (4) werd de staat nu steeds meer gelijkgesteld met de "politiek georganiseerde natie", een term die nu ook een veel ruimere betekenis kreeg dan vroeger (5). De "soevereiniteit" van de vorst werd vervangen door de "sovereiniteit" van de natie. Volgens deze nieuwe staatsideologie vereiste het functioneren van de staat een ééngemaakte bevolking met een "gemeenschappelijke wil" (6). Op grond hiervan ging de staat scherp optreden tegen alles wat deze eenheid in gevaar kon brengen, zoals bijvoorbeeld culturele of raciale verschillen onder de bevolking. De natiestaat werd bijgevolg de eerste vorm van politieke organisatie waarvoor etnische of raciale verschillen per se een probleem vormden. Deze verschillen werden immers gezien als een voortdurende bedreiging voor het bestaan zelf van de natiestaat.

Het is tegen de achtergrond van deze natiestaat dat ook de huidige etnische en raciale problemen een belangrijke betekenis krijgen. Het natiestaat model werd echter zodanig veralgemeend, dat we ons niet altijd meer bewust zijn van de specificiteit van deze vorm van

(1) WEBER, M., *Wirtschaft und Gesellschaft, Grundriss der Verstehende Soziologie*, J.C.B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen, 1976 (vijfde, herziene uitgave) pp. 124-130.

(2) FRANCIS, E.K., o.c., (1976), p. 45.

(3) YOUNG, C., *The Politics of Cultural Pluralism*, The University of Wisconsin Press, Wisconsin, 1976, p. 97.

(4) SNYDER, L.L., *Varieties of Nationalism : A Comparative Study*, Dryden Press, Hinsdale, Ill, 1976, pp. 75-77.

(5) Voor de talrijke betekenissen van deze term verwijzen we naar : FRANCIS, E.K., *Ethnos und Demos : Soziologische Beiträge zur Volkstheorie*, Duncker & Humblot, Berlin, 1965, pp. 69-87.

(6) SHAFER, B.C., *Faces of Nationalism, New Realities and Old Myths*, Harcourt Brace Jovanovich, New York, 1972, pp. 83-111. FISHMAN, J.A., *Language and Nationalism, Two Integrative Essays*, Newbury House, Rowley, Mass., 1972, pp. 21-23.

politieke organisatie en de invloed ervan op hogervernoemde problemen.

In de meeste Europese natiestaten hebben de etnische problemen zich rond taalverschillen gekristalliseerd. Hiermee beweren we natuurlijk niet dat er hier helemaal geen andere etnische factoren werkzaam zijn. We stellen alleen vast, dat etnische problemen zich in Europa meestal als taalproblemen hebben aangediend. Het mag dan ook verwonderlijk heten, dat deze problemen in de etnische literatuur relatief weinig aan bod zijn gekomen. Dit kan ontegensprekelijk voor een groot deel worden toegeschreven aan de Amerikaanse "bias" (1) van deze werken. De Amerikaanse situatie, vanwaaruit de meeste studies in dit deelgebied van de sociologie zijn geschreven, heeft immers lang een "raciale" stempel gedrukt op de benadering van het onderwerp. Het is pas in de jaren zestig, met de opkomst van de "New Ethnicity" (2), dat hierin geleidelijk aan een kentering optreedt. Toen zich, nagenoeg gelijktijdig met deze evolutie in de "ras- en etnische sociologie", rond de vraag "who speaks what language to whom and when?" (3) een afzonderlijke taalsociologie ontwikkelde (4), vond deze vrijwel geen aansluiting bij de reeds bestaande etnische literatuur. Zo is het bijvoorbeeld opvallend dat men tot vandaag in de ras- en etnische literatuur zelden een verwijzing vindt naar taalsociologische werken. Dit is wel erg jammer, omdat precies deze taalsociologie heel wat nieuwe impulsen zou kunnen geven aan de studie van de Europese etnische problematiek. De reeds aanwezige theorievorming op het gebied van ras- en etnische relaties kan door een dergelijke inbreng alleen maar aan wetenschappelijke relevantie en verklaringskracht winnen.

We mogen immers niet uit het oog verliezen dat de theorievorming op het gebied van ras- en etnische relaties nog volop in haar kinderschoenen staat (5). De overgrote meerderheid van de publica-

(1) VAN DEN BERGHE, P. (Red.), *Intergroup Relations : Sociological Perspectives*, Basic Books, New York, 1972, p. 14. SCHERMERHORN, R.A., o.c., pp. 9-10.

(2) Zie hierover o.a. : BENNETT, J.W. (Red.), *The New Ethnicity, Perspectives from Ethnology*, 1973, *Proceedings of the American Ethnological Society*, West Publishing Co., St. Paul, 1975.

(3) FISHMAN, J.A., "Who speaks what Language to whom and when?", *La linguistique*, 2, 1965, pp. 67-88.

(4) KJOLSETH, R., "The Development of the Sociology of Language and its Social Implications", in *Advances in the Study of Societal Multilingualism*, J.A. Fishman (Red.), Mouton, The Hague, 1978, pp. 799-825.

(5) GREELEY, A.M., *Why Can't They Be Like Us ?*, *America's White Ethnic Groups*, Dutton, New York, 1971, p. 171. WILLIAMS, R.M. jr., o.c. (1975), p. 126 en p. 154.

ties die hierover verschijnen zijn van beschrijvende aard. Ze hebben daarenboven meestal het nadeel dat hun resultaten onderling nauwelijks vergelijkbaar zijn. Deze zwakke theoretische uitbouw kan aan een viertal factoren worden toegeschreven. Een eerste belangrijk element is het empiristisch karakter van de Amerikaanse sociologie in het algemeen (1). Door het feit dat de meeste belangrijke werken op het gebied van ras- en etnische relaties in de Verenigde Staten zijn gepubliceerd, dragen zij ook de sporen van de Amerikaanse sociologische traditie waarin ze zijn ontstaan. Dit is dus een vrij algemene opmerking die niet alleen geldt voor het studiegebied waarnaar onze aandacht hier uitgaat. Een voor de ras- en etnische relaties meer specifieke factor is het ontbreken van een duidelijk en algemeen aanvaard begrippenapparaat (2). We verwezen in dit verband reeds naar de discussie rond de betekenis van de begrippen racialiteit en etniciteit. Dit is evenwel maar één van de vele voorbeelden die aantonen, dat zelfs elementaire basisbegrippen geen algemeen aanvaarde betekenis hebben gekregen. Een dergelijke toestand kan natuurlijk alleen maar een remmende invloed hebben op de theorievorming.

Een derde omstandigheid die ongetwijfeld vertragend heeft gewerkt op het tot stand komen van een degelijk theoretisch kader, is de beleidsgerichtheid van heel wat onderzoek in verband met raciale en etnische relaties (3). Wegens het hogergeschetst belang van deze problemen voor de werking van de moderne staat, is de vraag naar onderzoek hier immers vaak uitgegaan van de overheid of bij het beleid betrokken organisaties. Dit heeft voor gevolg gehad dat het "fundamenteel" onderzoek, met zijn voor het beleid niet altijd even relevante probleemstellingen, hier vaak naar de achtergrond werd verschoven. Tenslotte lijden sommige raciale en etnische studies in zoverre aan een ideologische bias (4), dat ze meer gelijken op een rationalisatie van bestaande of gewenste toestanden dan op een nuchtere feitenanalyse. De kans dat dit gebeurt vergroot vanzelfsprekend naarmate de beleidsgerichtheid van het onderzoek zwaarder gaat doorwegen.

Dit alles betekent natuurlijk niet dat er in de literatuur over de raciale en etnische relaties helemaal geen belangrijk theoretisch denkwerk is verricht. Dat zou een al te eenzijdige voorstelling van zaken

(1) CAZENEUVE, J., "Les Tendances de la Sociologie Moderne", in *La Sociologie*, Tome 2, les Dictionnaires Marabout Université, Savoir Moderne, Gérard et Co, Verviers, 1972, pp. 306-307.

(2) FRANCIS, E.K., o.c. (1976), p. XI.

(3) WESTIE, F.R., o.c., p. 577.

(4) Ibidem, pp. 576-577.

zijn. Een aantal auteurs hebben ontegensprekelijk een belangrijke bijdrage geleverd tot de ontwikkeling van een theoretische onderbouw voor dit deelgebied van de sociologie. Door het gebrek aan samenhang tussen deze verschillende bijdragen en de frekwente aanwezigheid van niet getoetste of zelfs niet toetsbare uitspraken, geven wij er evenwel de voorkeur aan te spreken van "aanzetten" tot theorievorming. In dit stadium van de theoretische ontwikkeling lijkt het ons vooral van belang open te staan voor mogelijke verrijkende invloeden uit verwante onderzoeksgebieden. Een poging om taalgedrag te integreren in de literatuur over raciale en etnische relaties krijgt in deze kontekst niet alleen een maatschappelijke, maar ook een wetenschappelijke relevantie.

Het is tegen deze achtergrond dat men onderhavige studie dient te situeren. Hierin trachten we, uitgaande van het taalgedrag, een dynamisch etniciteitsbegrip te ontwikkelen om dit achteraf, via de bestaande etnische literatuur, verder uit te werken tot een empirisch analyse-instrument.

Uitgangspunt vormt daarbij het begrip "handelen", zoals dat door Weber werd gedefinieerd in het eerste hoofdstuk van "Wirtschaft und Gesellschaft". Handelen wordt hierin omschreven als dit menselijk gedrag waaraan door het betrokken individu een subjectieve betekenis of zin wordt toegekend (1).

Het verschil met het louter "reactief" gedrag zit bijgevolg in de zingeving van het handelen. Mensen stemmen hun handelen in een samenleving echter meestal op anderen af, wat met andere woorden betekent dat de hogervernoemde subjectieve zin veelal georiënteerd is op het gedrag van anderen. In dat geval spreekt Weber van sociaal handelen (2). Dit is dus handelen dat zinvol op het gedrag van anderen betrokken is. De socioloog is echter minder geïnteresseerd in deze individuele beïnvloeding, dan in de interactie die op die manier ontstaat (3). Hieronder verstaan we het proces van wisselwerking en wederzijdse beïnvloeding van het handelen, meestal begeleid of mogelijk gemaakt door communicatie (4). Als gevolg van het feit dat de taal kan beschouwd worden als het belangrijkste communicatieme-

(1) WEBER, M., o.c. (1976), p. 1.

(2) Ibidem, p. 1.

(3) REX, J., *Key Problems of Sociological Theory*, Routledge & Kegan Paul, London, 1976 (achtste editie), pp. 54-55.

(4) de VALK, J.M.M. e.a., *Encyclopedie van de Sociologie*, Elsevier, Amsterdam, 1977, p. 133.

dium in dit interactieproces (1), is taalhandelen ook één der belangrijkste wegen waarlangs deze interactie tot stand komt. Vooral na de "fenomenologische kritiek" op Weber (2) en de daarop volgende vernieuwde belangstelling voor "betekenisvorming" in de sociale wetenschappen (3), is men steeds meer het belang gaan inzien van de taal als middel tot "intersubjectiviteit". Onze aandacht gaat hier evenwel uitsluitend naar het "verbaal communicatief handelen" (4), wat we verder kortweg taalhandelen zullen noemen.

Nu keren we even terug naar de uitgangsdefinitie van Berry en Tischler. Tot nu toe hebben we het steeds gehad over interactie in het algemeen. Volgens Berry en Tischler worden raciale en etnische relaties evenwel gekenmerkt door de interactie van cultureel, religieus of raciaal "verschillende" volkeren. Het is pas in deze interactie met "derden" dat etnische afbakeningen ontstaan (5). Dit geldt dus ook voor taalverschillen. Wij zullen in onze studie dan ook spreken van "taaletnisch handelen" wanneer en in zover taalhandelen plaatsvindt in interactie met "anderstaligen". Taaletnisch handelen wordt hier bijgevolg gedefinieerd als taalhandelen in een meertalige situatie. In een dergelijke situatie maakt de spreker immers voortdurend "taalkeuzen", waardoor hij zichzelf tegelijk etnisch situeert tegenover de toehoorder. Door het proces van "language maintenance and language shift" (6) dat eraan ten grondslag ligt, krijgt het hier naar voor geschoven etniciteitsbegrip een erg dynamisch karakter.

Wij beweren niet dat dit de enige manier is om taalverschillen te integreren in de raciale en etnische literatuur. Vanzelfsprekend is dit slechts één van de vele mogelijke benaderingen van etniciteit. Evenmin als men elk taalhandelen kan bestempelen als etnisch handelen, kan men etnisch handelen beperken tot taalhandelen. Zo zou-

(1) GIDDENS, A., *New Rules of Sociological Method: A Positive Critique of Interpretative Sociologies*, Hutchinson, London, 1976, pp. 103-104. APPEL, R., — HUBERS, G. — MEIJER, G., "Taal en Sociale Interactie", in *Sociolinguïstiek*, Het Spectrum, Utrecht/Antwerpen, 1976, pp. 26-49.

(2) OUTHWAITE, W., *Understanding Social Life, The Method Called Verstehen*, George Allen & Unwin, London, 1975, p. 48.

(3) WOOTTON, A., *Dilemmas of Discourse, Controversies about the Sociological Interpretation of Language*, George Allen & Unwin, London, 1975, pp. 95-100.

(4) APPEL, R. — HUBERS, G. — MEIJER, G., o.c., p. 41.

(5) WEBER, M., o.c., (1976), p. 23. FRANCIS, E.K., o.c., (1976), p. 382. PARK, R.E., *Race and Culture*, The Free Press, Glencoe, Ill., 1950, p. 50.

(6) FISHMAN, J.A. (Red.), *Advances in the Sociology of Language, Volume I, Basic Concepts, Theories and Problems, Alternative Approaches*, Mouton, The Hague, 1971, pp. 299-340.

den we bijvoorbeeld vertrekkende vanuit verschillen in godsdienst tot een totaal andere benadering van etniciteit kunnen komen. Maar zelfs wanneer we ons houden bij taalverschillen, kunnen we het begrip etniciteit op verschillende manieren ontwikkelen. Onze benadering is alleen ingegeven door de bekommernis om etniciteit te analyseren als een voortdurend proces. Een dergelijke "sociologistische" aanpak heeft evenwel het nadeel, dat sommige specifiek linguïstische aspecten van de problematiek minder aan bod komen. Wij menen evenwel dat dergelijke problemen op een veel adequater manier kunnen bestudeerd worden vanuit de linguïstiek. Deze deelaspecten zullen dan ook in onze verdere analyse alleen als "gegevenheden" (1) aanwezig zijn.

Bovenstaande omschrijving van "etnisch handelen" gaat in tegen de sociaal-psychologische traditie in de raciale en etnische literatuur, die erin bestaat etniciteit terug te brengen tot attitudes en identiteitsgevoelens (2). Op deze sociaal-psychologische inslag komen we verder nog uitvoerig terug. Het volstaat hier erop te wijzen, dat deze studies vaak de indruk hebben gewekt dat raciale en etnische relaties alleen op die manier kunnen worden bestudeerd. Dit heeft vrijwel automatisch geleid tot het diametraal tegenover elkaar plaatsen van etniciteit (onder de vorm van attitudes) en taal (onder de vorm van taalhandelen). Een duidelijk voorbeeld hiervan is het doctoraal proefschrift van Lamy, dat kan beschouwd worden als één van de zeldzame studies waarin de relatie taal-etniciteit op een grondige empirische manier wordt onderzocht (3).

Wij willen er verder de nadruk op leggen dat handelen, in de Weberiaanse betekenis van zinvol gedrag, alleen kan worden toegeschreven aan één of meerdere "individuele" personen. Voor de socioloog zijn er alleen handelende "individueen". Nergens bestaat er zoiets als een handelende "collectieve persoon" (4). Alhoewel dit op zichzelf vrij vanzelfsprekend lijkt, vinden we in de raciale en etnische literatuur ontelbare voorbeelden waarin dit over het hoofd wordt gezien. We denken hier dan aan de "reïficatie" (5) of "Verdinglichung" van

(1) WEBER, M., o.c., (1976), p. 3.

(2) BASH, H.H., o.c., pp. 79-80.

(3) LAMY, P., *Language and Ethnicity : A Study of Bilingualism, Ethnic Identity and Ethnic Attitudes, A Dissertation Submitted to the School of Graduate Studies in Partial Fulfilment of the Requirements for the Degree Doctor of Philosophy*. McMaster University, Hamilton, Ontario, 1976, pp. 54-56 en 80.

(4) WEBER, M., o.c., (1976), p. 6.

(5) BERGER, P.L. — LUCKMANN, Th., *The Social Construction of Reality, A Treatise in the Sociology of Knowledge*, Penguin Books, Harmondsworth, 1971, pp. 106-109.

begrippen als "volk", "staat", "natie", enz. In deze "dingmatige" benaderingen worden abstracte voorstellingen geïnterpreteerd als concreet bestaande sociale werkelijkheden. Volk, staat, enz... worden op die manier gegevenheden die buiten en boven het sociaal handelen staan. Dit kan volgens Touraine alleen maar leiden tot een "systeem van sociale determinismen" (1). De uitgangsdefinitie van Berry en Tischler krijgt dan ook alleen betekenis, voor zover het door hen gebruikte begrip "volk" verwijst naar een bepaalde afloop van individueel sociaal handelen (2). Hetzelfde geldt vanzelfsprekend voor het begrip natiestaat dat we in het begin van dit hoofdstuk hebben ingevoerd om de raciale en etnische problematiek te situeren.

Zinvol handelen is echter niet steeds hetzelfde als bewust, overdacht handelen. Weber wees er reeds op dat een groot deel van het handelen half-bewust en zelfs onbewust verloopt (3). Dit geldt a fortiori voor het door ons ontwikkelde begrip "taaletnisch handelen". Wanneer iemand "taalkeuzen" maakt, dan doet hij dat zeker niet steeds met de bewuste bedoeling zichzelf etnisch te situeren. In vele gevallen is de etnische situering vaak het onbedoelde en onbewuste gevolg van het verbaal communicatief handelen.

Tot dusver hebben we het alleen gehad over het communicatielement in het interactieproces. We hebben aangetoond dat men via dit deelaspect van de interactie kan komen tot het dynamische begrip "taaletnisch handelen". Volgens Giddens (4) bestaat er evenwel een rechtstreeks verband tussen handelen en macht. Handelen gaat immers meestal gepaard met het actualiseren van een zekere machtsrelatie. Met macht bedoelen we hier de kans om zijn wil, bijvoorbeeld onder de vorm van een taalkkeuze, door te drukken, zelfs wanneer hiertegen een zekere weerstand oprijst (5). Op welke gronden deze kans zich voordoet is van geen belang. Voor zover de kans bestaat dat de toevoerder zich bij deze "taalkeuze" neerlegt, kan men spreken van een gezagsrelatie (6). Het is duidelijk dat de term "taalkeuze" in deze kontekst niet de betekenis heeft van een volledig "vrije" handeling.

Macht impliceert geenszins de noodzakelijke aanwezigheid van conflict. Het is slechts wanneer deze macht gepaard gaat met belangentegenstellingen dat de kans hierop groter wordt (7). In tegen-

(1) TOURAINE, A., *Sociologie de l'Action*, Editions du Seuil, Paris, 1965, p. 122.

(2) WEBER, M., o.c., (1976), pp. 6-7.

(3) Ibidem, p. 10.

(4) GIDDENS, A., o.c., p. 110.

(5) WEBER, M., o.c., (1976), p. 28.

(6) Ibidem, p. 28.

(7) GIDDENS, A., o.c., p. 112.

stelling met macht zijn belangentegenstellingen dan ook niet kenmerkend voor het interactieproces.

Naast communicatie en macht is er tenslotte nog een derde belangrijk aspect van interactie dat door Giddens "the moral orders of interaction" wordt genoemd (1). De auteur verwijst hiermee naar het normatief moment dat in nagenoeg elk handelen, en dus ook in taalhandelen, bewust of onbewust aanwezig is. Volgens Giddens kunnen deze normatieve elementen in de interactie teruggebracht worden tot een reeks "rechten" en "verplichtingen", in die zin dat het recht van de ene zekere verplichtingen van de andere "vereist". Zo veronderstelt bijvoorbeeld het "recht" om in een meertalige situatie zijn moedertaal te spreken, meestal de verplichting voor één van beide partijen om zich bij de taalkeuze van de andere neer te leggen. Giddens voegt er meteen aan toe, dat het naleven van een dergelijke "verplichting" niet hoeft te betekenen dat men het volledig eens is met de normatieve "eis" van de andere. Het is best mogelijk, dat men zich alleen maar aanpast om mogelijke sancties, zoals bijvoorbeeld het verliezen van een klant, het uitlokken van een discussie of het neerleggen van een klacht te vermijden. Veel hangt natuurlijk af van de individuele machtspositie van de participanten en de daarbij horende mogelijkheden om hun "visie" door te drukken. Dit sluit natuurlijk meteen de mogelijkheid in van allerlei conflicten.

Hiermee hebben we de drie belangrijkste aspecten van interactie op een rijtje gezet. We leggen er de nadruk op dat communicatie, macht en "the moral order" alle even essentieel zijn voor het ontstaan van interactie. Het arbitrair benadrukken van één van deze elementen kan alleen maar een vertekend beeld geven van dit sociaal proces. Taaletnisch handelen, hoger ontwikkeld uit het communicatiemoment, kan dan ook slechts op een adequate manier worden bestudeerd, voor zover ook met beide andere aspecten van de interactie rekening wordt gehouden.

Tot nu toe hebben we gezien dat interactie, en dus "samenleving" als zodanig, mogelijk wordt gemaakt door het sociaal handelen van individuen. Alhoewel mensen op die manier hun eigen "geschiedenis" maken, doen ze dit evenwel niet volledig onder zelf gekozen omstandigheden. Deze "externe" druk op het handelen, die Max Weber onder meer beschrijft in zijn beroemd werk over de protestantse ethiek (2), werd door Giddens theoretisch opgevangen door aan zijn

(1) GIDDENS, A., o.c., pp. 108-110.

(2) WEBER, M., "Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus", in *Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie*, deel I, J.C.B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen, 1972, p. 37.

handelingstheorie een structureel complement toe te voegen (1). Centraal staat daarbij het begrip "structurering", dat wordt gezien als het dynamisch proces waarbij structuren tot stand komen. Om duidelijk te maken wat hij onder structuur verstaat, vergelijkt Giddens het sociaal leven met de taal. Taal bestaat volgens deze auteur alleen als een syntactische en semantische structuur voor zover er een zekere regelmaat zit in het menselijk spreken. Indien ieder naar eigen goeddunken woorden naast elkaar zou plaatsen, zou er geen sprake zijn van een taalstructuur. Maar tegelijk is dezelfde taalstructuur ook het medium waarlangs spreken mogelijk wordt gemaakt. Taalstructuur is dus tegelijk het gevolg van en het middel tot taalhandelen. Dit noemt Giddens de dualiteit van de structuur. Bovenstaande vergelijking dient alleen ter illustratie van wat de auteur bedoelt en betekent geenszins dat hij de maatschappij gelijkstelt met een taal. Onder de dualiteit van sociale structuren verstaat Giddens, dat sociale structuren zowel het "resultaat" zijn van interactie, als de "media" waarlangs deze interactie mogelijk wordt gemaakt. Het zal de lezer nu wellicht duidelijker zijn waarom Giddens de voorkeur geeft aan het dynamische begrip "structurering". Het gaat hier immers om een voortdurende "productie" en "reproductie" van sociaal leven en dit via elk van de drie hogervernoemde interactie-dimensies. Deze laatste vormen zowel op interactie- als op structureel niveau een geïntegreerd geheel. Vermits elke reproductie van een sociale structuur tegelijk een "producerend" handelen veronderstelt, is de mogelijkheid tot verandering van structuren steeds aanwezig. Op die manier heeft Giddens het "voluntaristische" en "deterministische" in het sociale handelen weten samen te brengen in éénzelfde structuurbegrip.

Dit dynamisch begrip zullen we in de loop van deze studie ook trachten toe te passen op "taaletnische structuren". Hiervoor is evenwel een verdere uitwerking van dit begrip nodig. Hetzelfde geldt echter ook voor de drie hogerbesproken interactiecomponenten communicatie, macht en "normativiteit". In het volgende hoofdstuk zullen we dan ook nagaan hoe deze begrippen, aan de hand van de bestaande literatuur over raciale en etnische relaties, kunnen uitgewerkt worden tot analytische instrumenten voor het etnisch onderzoek.

(1) GIDDENS, A., o.c., pp. 118-126.

2. OVERZICHT VAN DE VOORNAAMSTE AANZETTEN TOT THEORIEVORMING IN DE LITERATUUR OVER ETNISCHE EN RACIALE VERHOUDINGEN

Nadat we in het vorig hoofdstuk een algemeen theoretisch kader hebben ontwikkeld voor de sociologische analyse van taaletnisch handelen, stelt zich nu de vraag, of we in de literatuur over raciale en etnische relaties voldoende theoretische aanknopingspunten kunnen vinden om dit kader verder uit te werken. In zijn huidige, algemene vorm is dit immers onbruikbaar voor empirisch onderzoek. In dit hoofdstuk zullen we aan de hand van enkele belangrijke theoretische werken op het gebied van de raciale en etnische sociologie nagaan, hoe dit theoretisch kader kan uitgebouwd worden tot een operationaliseerbaar analyse-instrument. De bespreking van deze theoretische werken gebeurt in functie van de basisbegrippen uit het vorig hoofdstuk, met name structuur, macht en communicatie. We beginnen met enkele auteurs die van belang zijn (geweest) voor de theoretische benadering van etnische "structuren". Vervolgens geven we een overzicht van een aantal "scholen" die het begrip macht in de etnische literatuur gestalte hebben gegeven. In een derde deel komt het dynamische communicatie-element aan bod. Doordat "normativiteit" in nagenoeg elk van deze werken ter sprake komt, zullen we hieraan geen afzonderlijk deel wijden. Tenslotte belichten we een aantal sociologen, die hun theoretisch werk rond verschillende van deze basiselementen hebben opgebouwd.

2.1. Etnische structuren

F.J. Turner Vreemd genoeg beginnen we dit overzicht van sociologische theorieën met een historisch werk. De eerste wetenschappelijk uitgewerkte beschrijving van een "etnische structuur" vinden we immers in een aantal essays van de historicus Frederick Jackson Turner (1).

De hoofdgedachte van Turners "frontier-theory" is dat de ontwikkeling van de Amerikaanse samenleving kan verklaard worden vanuit het voortdurend verleggen van de westelijke grens (2). De aan-

(1) TURNER, F.J., *The Frontier in American History*, Henry Holt and Company, New York, 1958 (derde editie).

(2) Ibidem, p. 1.

wezigheid van "free land" en de stapsgewijze inpalming van deze gebieden door Europese migranten had immers voor gevolg dat de Amerikaanse grens steeds werd opgeschoven. De ervaring van deze frontier-situatie is volgens Turner van doorslaggevend belang geweest voor het ontstaan van allerlei instituties op het Amerikaanse vasteland (1).

Wat ons hierin vooral interesseert is het feit, dat Turner deze frontier-situatie ziet als een "melting pot" waarin de migrantengroepen uit de verschillende landen van Europa worden "omgesmolten" tot een nieuwe culturele eenheid (2). In deze nieuwe eenheid, die hij nu eens een "mengras" (3), dan weer een "new national stock" (4) noemt, vallen de oorspronkelijke Europese culturele componenten nog nauwelijks te onderscheiden. Verschillen in taal, gewoonten, enz... maken volgens Turner steeds meer plaats voor een nieuw "Amerikaans" leefpatroon (5).

Alhoewel op deze "frontier-theory" heel wat kritiek is uitgeoefend, onder meer in verband met het deterministisch karakter ervan (6), zullen we verder zien dat de basisidee van deze theorie, zij het onder een meer gematigde vorm, lang aanwezig is gebleven in de Amerikaanse sociologische literatuur.

R.E. Park.

De sociologische belangstelling voor de studie van etnische structuren kwam pas goed op gang met het werk van Park. Deze veelzijdige socioloog (7) legde, in tegenstelling met Turner, veel meer de nadruk op het procesmatig ontstaan van etnische structuren en hun economische achtergronden. Dit komt zeer goed tot uiting in zijn "race relations cycle", die algemeen wordt erkend als één van de belangrijkste bijdragen tot de etnische literatuur.

Hierin ziet Park de etnische groepsinteractie als een ideaaltypische opeenvolging van contacten, competitie, accommodatie en assimilatie (8). Raciale contactsituaties, ook frontiers genoemd (verge-

(1) Ibidem, p. 2.

(2) Ibidem, p. 23.

(3) Ibidem, p. 23.

(4) Ibidem, p. 190.

(5) Ibidem, pp. 3-4.

(6) PIERSON, G.W., "The Frontier and American Institutions : a Criticism of the Turner Theory", in *Turner and the Sociology of the Frontier*, R. Hofstadter - S.M. Lipset (Red.), Basic Books, New York, 1968, pp. 36-38.

(7) Voor de talrijke uiteenlopende publicaties van Park verwijzen we naar : COOPER, E., "Bibliography of Robert E. Park", *Phylon*, 6, 1945, pp. 372-383.

(8) PARK, R.E., o.c., p. 150.

lijk met Turner), zijn vooral het gevolg van immigratie en koloniale expansie. Deze laatste zijn volgens Park vooral ingegeven door economische motiveringen zoals het zoeken naar werk, land of afzetmarkten. Daar het hier om schaarse goederen gaat, ontstaat er vrij vlug een economische competitie tussen de autochtone bevolking en de nieuwkomers. Deze competitie wordt evenwel niet economisch, maar raciaal gedefinieerd en gaat gepaard met het ontwikkelen of versterken van vooroordelen tegenover de "out-group". Dit kan uiteindelijk leiden tot conflictuitbarstingen. Uit vrees voor de economisch nadelige gevolgen van dergelijke conflicten en de "sociale" kosten van een gewelddadige onderdrukking ervan, wordt een systeem van geïnstitutionaliseerde politieke overheersing ingevoerd. Dit noemt Park de accommodatie-fase (1). Hierdoor wordt aan elke groep een welbepaalde plaats in de maatschappij toegewezen. Zolang elkeen zich bij deze accommodatie neerlegt, worden conflicten tot een minimum beperkt. Veel hangt af van de "speelruimte" die elke groep in dit proces weet af te dwingen. Deze accommodatie kan evenwel op de helling komen te staan door individuele pogingen tot verbetering van de sociale status of door een collectief "nationalistisch" réveil (2). Is dit niet het geval, dan kan deze accommodatie resulteren in assimilatie. Dit beschouwt Park vooral als een psychologisch proces van culturele "eenmaking" (3). Naast deze culturele assimilatie of acculturatie onderscheidt Park evenwel ook een "amalgamation" of structurele assimilatie die vooral het gevolg is van interhuwelijken. Deze "amalgamation" bevordert volgens Park het cultureel assimilatieproces (4).

Een tegenstrijdigheid in Parks werk is, dat hij zijn "race relations cycle", die volgens hem overigens ook geldt voor niet-raciale groepen, nu eens omschrijft als een "onomkeerbare beweging" naar assimilatie (5), dan weer als een complex proces waarvan het eindresultaat niet te voorspellen is (6). Alhoewel dit laatste ongetwijfeld wijst op een soepeler interpretatie van zijn "race relations cycle" kan Park toch niet vrijgesproken worden van een al te teleologische benadering van etnische structuren. Dit is naar onze mening dan ook de belangrijkste kritiek die aan het adres van Park kan worden geuit. Dit

(1) PARK, R.E., o.c., p. 150.

(2) Ibidem, pp. 219-220.

(3) PARK, R.E. - BURGESS, E.W., *Introduction to the Science of Sociology*, University of Chicago Press, Chicago, 1921, p. 735.

(4) Ibidem, p. 737.

(5) PARK, R.E., o.c., p. 150.

(6) Ibidem, p. 194.

neemt evenwel niet weg, dat Parks analyse een enorme vooruitgang betekende tegenover Turners "frontier-theory", waarin de analyse van sociale processen, economische verhoudingen en conflict nage-noeg volledig afwezig was.

S.N. Eisenstadt. Alhoewel zowel Turner als Park wijzen op het belang van migratiebewegingen in het ontstaan van etnische structuren, heeft geen van beide auteurs zoveel theoretische aandacht besteed aan migratieprocessen als Eisenstadt in zijn intussen klassiek geworden werk "The Absorption of Immigrants" (1). Hierin onderscheidt de auteur drie stadia in elke migratie : de motivatie om te migreren, de sociale structuur van het eigenlijk migratieproces en de opslorping van de immigrant in de nieuwe omgeving.

Aan de oorsprong van elke migratiebeweging ligt volgens Eisenstadt een zekere ontevredenheid over niet gerealiseerde verwachtingen en de hoop op verbetering in een nieuwe omgeving. Aanleiding tot ontevredenheid kan bijvoorbeeld zijn de onmogelijkheid om bepaalde instrumentele, vaak economische, doeleinden te verwezenlijken binnen de aanwezige institutionele structuren (2). Meestal is het één doorslaggevende factor die er de migrant toe aanzet zijn oorspronkelijke omgeving te verlaten. Volgens Eisenstadt kan de integratie in de nieuwe omgeving "gehinderd" worden indien de migrant voor allerlei andere aspecten naar de oude setting blijft teruggrijpen (3).

Door de eigenlijke verplaatsing of het fysisch migratieproces wordt de sociale participatie van het individu beperkt (4). Niet alleen is hij in de beginfase aangewezen op een gereduceerde rollenset binnen een aantal kleine primary-groups, maar zijn de institutionele communicatiekanalen tussen deze primary-groups en de oorspronkelijke maatschappij bovendien ook uiterst gering. Deze geringere sociale participatie gaat bovendien meestal gepaard met een "desocialisatieproces" waarin het oude waardenpatroon en statusbeeld op de helling komen te staan.

De opslorping in de nieuwe omgeving betekent voor de migrant vooral het verwerven van vaardigheden, zoals het spreken van de plaatselijke taal, het aanleren van nieuwe rollen, de verandering van de primary-group-waarden en een deelneming aan het sociaal leven

(1) EISENSTADT, S.N., *The Absorption of Immigrants, A Comparative Study Based Mainly on the Jewish Community in Palestine and the State of Israel*, Routledge & Kegan Paul, London, 1954.

(2) Ibidem, p. 3.

(3) Ibidem, p. 4.

(4) Ibidem, p. 5.

buiten de grenzen van de beschermende primary-groups (1). Alleen wanneer het individu in deze "resocialisatie" slaagt, wordt het voor hem mogelijk een "fully-functioning member of society" te worden (2). Daarbij zijn niet alleen de verwachtingen van de migrant van belang, maar vooral ook de eisen die vanuit de nieuwe omgeving aan de migranten worden gesteld (3). De vraag is hier immers in welke mate de aspiraties van de nieuwkomers kunnen gerealiseerd worden binnen de ontvangende maatschappij. Dit zal volgens Eisenstadt afhangen van de mate waarin segregatie of monopolisering van machtsposities optreedt en waarin de nieuwe sociale omgeving duldt dat de migranten bepaalde culturele kenmerken uit hun land of streek van herkomst behouden (4). Uiterst zelden zijn de verwachtingen van de ene partij volledig te verenigen met de eisen van de andere partij, met het gevolg dat allerlei conflicten kunnen optreden. De afloop van dit "institutionaliseringsproces" is volgens Eisenstadt bepalend voor het uitzicht van de etnische structuren in de nieuwe omgeving.

Het interessante van Eisenstadts analyse is, dat het dynamische rolgedrag er een erg belangrijke plaats in bekleedt. Meer dan Turner en Park legt hij de nadruk op het individueel moment in het ontstaan van etnische structuren. Hierdoor wordt het "open-ended" karakter van het institutionaliseringsproces beklemtoond. Dit neemt evenwel niet weg, dat Eisenstadt zich vastpint op een functionalistische interpretatie van het assimilatieproces. Dit komt vooral tot uiting wanneer hij het "zich onvoldoende identificeren met de nieuwe omgeving" typeert als een vorm van "deviant gedrag" (5). Op die manier kan elk gedrag dat niet tot volledige integratie leidt, bestempeld worden als een "afwijking" van de "gangbare" assimilatiernorm. In dit opzicht is ook Eisenstadts werk een typische exponent van de assimilatietraditie die sedert Turners "frontier theory" de etnische literatuur heeft beheerst.

N. Glazer — D.P. Moynihan De eerste schuchtere poging om met deze assimilatietraditie te breken is het in 1963 gepubliceerde werk "Beyond the Melting Pot" van Glazer en Moynihan (6). Deze auteurs beginnen hun betoog met de

(1) EISENSTADT, S.N., o.c., pp. 6-9.

(2) Ibidem, p. 9.

(3) Ibidem, p. 9.

(4) Ibidem, p. 10.

(5) Ibidem, pp. 21 en 24.

(6) GLAZER, N. — MOYNIHAN, D.P., *Beyond the Melting Pot, The Negroes, Puerto Ricans, Jews, Italians, and Irish of New York City*, The M.I.T. Press, Cambridge, Massachusetts, 1970 (tweede editie).

vaststelling, dat de etnische groepen, in tegenstelling met wat algemeen werd verwacht, niet volledig in elkaar zijn opgegaan in een stad als New York (1). Terwijl er allerlei verschillen aanwezig blijven, hebben deze groepen tegelijk toch ook een hele verandering ondergaan in hun nieuwe omgeving. De meeste hebben immers taal, gewoonten en andere culturele kenmerken uit hun land van oorsprong opgegeven tijdens hun assimilatie in de Amerikaanse samenleving. Deze assimilatie beschouwen Glazer en Moynihan echter niet als een ongedifferentieerd proces. De verschillen tussen de etnische groepen in familiestructuur, religie, economische achtergrond enz... hadden niet alleen voor gevolg dat zij de Amerikaanse ervaring op een andere wijze interpreterden maar dat zij ook verschillende doeleinden nastreefden (2). Daarenboven kwam niet elke etnische groep Amerika op hetzelfde tijdstip binnen, zodat ook de maatschappelijke omstandigheden waarin ze bij hun aankomst terechtkwamen lang niet dezelfde waren voor elke groep. Zo hadden bijvoorbeeld de latere migrantengroepen het heel wat moeilijker dan de "old stock", omdat zij geconfronteerd werden met een intussen sterk ontwikkelde statushiërarchie op basis van ras, religie en nationale afkomst (3).

Alhoewel alle etnische groepen tijdens dit assimilatieproces worden "veramerikaniseerd", blijven zij zich toch van elkaar onderscheiden (4). Dit komt vooral doordat een groot deel van het sociaal leven zich blijft afspelen binnen de grenzen van de eigen etnische groep. Het gemeenschappelijk verleden is immers niet de enige factor die deze mensen samenhoudt in hun nieuwe omgeving (5). Ook familien en vriendschapsrelaties binden het individu aan zijn etnische groep (6). Daarenboven, en dit is volgens Glazer en Moynihan het belangrijkste aspect, zijn de leden van een etnische groep op elkaar aangewezen door hun gemeenschappelijke belangen. In dit opzicht zijn etnische groepen volgens Glazer en Moynihan vooral belangengroepen (7). Tenslotte is er een organisatorische band tussen de etnische groep en haar leden, waardoor deze laatsten ook voor allerlei voorzieningen zoals ziekenhuizen, bejaardentehuizen, liefdadigheidsinstellingen enz... op de eigen etnische groep kunnen terugvallen (8).

(1) GLAZER, N. — MOYNIHAN, D.P., o.c., p. 11.

(2) Ibidem, p. 14.

(3) Ibidem, p. 15.

(4) Ibidem, pp. 13-14.

(5) Ibidem, p. 17.

(6) Ibidem, p. 17.

(7) Ibidem, pp. 17-18.

(8) Ibidem, p. 18.

Door al deze factoren worden etnische groepen voortdurend "geactualiseerd" en blijven ze een belangrijk element in het sociaal leven van de migrant.

Het komt dan ook erg vreemd voor dat Glazer en Moynihan hun boek besluiten met te zeggen, dat de etnische factor in de toekomst aan belang zal inboeten, hierbij onder meer verwijzend naar de assimilerende gevolgen van gemengde huwelijken (1). Dit is naar onze mening volledig in tegenspraak met het eraan voorafgaand betoog, dat aantoont hoe assimilatie kan samengaan, en het in de praktijk ook meestal doet, met een vorm van "cultureel pluralisme".

De ontwikkelingen in de Verenigde Staten hebben later aange-toond hoe ongegrond hun besluit wel was. In tegenstelling met de verwachtingen van Glazer en Moynihan werd het eind van de jaren zestig immers gekenmerkt door een sterke etnische radicalisatie, die overigens niet alleen tot de Verenigde Staten beperkt bleef. In 1970 werd de tweede editie van "Beyond the Melting Pot" dan ook voorzien van een 95 pagina's tellende inleiding waarin de auteurs deze evolutie alsnog trachten te ondervangen. In deze aanvulling formuleren zij een aantal hypothesen aangaande de mogelijke oorzaken van dit "etnisch réveil". Zij verwijzen in dit verband vooral naar de afnemende beroepsidentificatie (2) en de verminderde aantrekkingskracht van de godsdienst (3).

Alhoewel Glazer en Moynihan deze veranderingen in het begin van de jaren zestig wellicht moeilijk konden voorspellen, hebben zij in de eerste uitgave van hun boek toch onvoldoende rekening gehouden met mogelijke veranderingen in het etnisch patroon. Vooral omdat zij uitgingen van de verkeerde vooropstelling dat etnische groepen alleen via de "gangbare" sociale en politieke instituties een plaats zouden trachten te verwerven in de Amerikaanse samenleving (4). Glazer en Moynihan zagen onvoldoende in, dat niet alle groepen deze "accomodation politics" konden of wilden aanvaarden. De auteurs van "Beyond the Melting Pot" hadden met andere woorden alleen oog voor conflicten die binnen de bestaande "algemeen aanvaarde" structuren konden opgevangen worden. Op die manier worden bijvoorbeeld gewelddadige confrontaties niet alleen onvoorspelbaar maar ook onverklaarbaar, vermits er voor dergelijke gebeurtenissen geen plaats is in hun theoretisch kader. "Beyond the Melting Pot" is dan ook vooral een "consensustheorie". Ondanks deze kritiek blijft

(1) GLAZER, N. — MOYNIHAN, D.P., o.c., p. 314.

(2) Ibidem, p. XXXIV.

(3) Ibidem, p. XXXVI.

(4) Ibidem, p. X.

er toch het belangrijke pluspunt dat Glazer en Moynihan als eersten zijn afgestapt van het traditioneel assimilatiepatroon.

M.M. Gordon Milton Gordon zet nog een stap verder in deze richting (1). Volgens deze auteur dienen etnische structuren bestudeerd te worden vanuit de etnische "groepsstructuren" zelf (2). Hierin verschilt hij enigszins van zijn voorgangers die meer de nadruk legden op allerlei macro-processen, zonder zich al te zeer te verdiepen in groepsstructuren. Voor Gordon bestaat de Amerikaanse samenleving uit een reeks "subsocieties", die elk een netwerk van organisaties en informele sociale relaties vertegenwoordigen (3). Elk van deze "subsocieties" vertoont volgens Gordon een eigen cultuurpatroon, dat hij "subculture" noemt (4). Deze "subsocieties" en de bijhorende subculturen kunnen opgebouwd worden rond vier belangrijke factoren of sociale categorieën, met name de etnische groep, de sociale klasse, de woonplaats (verschil tussen stad en platteland) en de streek of het land vanwaaruit men afkomstig is (5). Door de snelle vooruitgang op het gebied van mechanisatie, massacommunicatie en transport is het belang van de woonplaats en de streek of het land van afkomst evenwel flink gedaald, zodat voor Gordon vooral de etnische groep en de sociale klasse overblijven als mogelijke pijlers voor de "subsocieties" (6).

De etnische "subsociety" heeft volgens Gordon drie belangrijke functies (7). Om te beginnen schept ze de mogelijkheid tot groepsidentificatie, waardoor er onder de leden een gevoel van verbondenheid kan ontstaan. Daarnaast verschaft deze ook een netwerk van organisaties en activiteiten, die het individu in staat stellen het grootste deel van zijn primary-group-relaties binnen de eigen etnische groep te ontwikkelen. Tenslotte zorgt zij ervoor, dat de nieuwe gedrags- en waardenpatronen worden geïnterpreteerd in functie van het eigen cultureel erfgoed van elke groep.

Deze etnische "subsociety" plaatst Gordon tegenover de sociale klassen, die hij ziet als een hiërarchie van sociale statusgroepen (8). Op het snijpunt van de verticale etniciteitsstratificatie met deze horizontale klassestratificatie ontstaat er volgens Gordon een nieuwe

(1) GORDON, M.M., o.c., (1964).

(2) Ibidem, p. 3.

(3) Ibidem, p. 37.

(4) Ibidem, p. 39.

(5) Ibidem, p. 47.

(6) Ibidem, p. 51.

(7) Ibidem, p. 38.

(8) Ibidem, p. 41.

“subsociety” die hij de “ethclass” noemt (1). Op die manier legt Gordon dus een duidelijk verband tussen de etnische positie en de statuspositie van het individu. Gordon meent bijvoorbeeld dat de meeste primary contacten binnen de eigen ethclass worden gezocht (2).

Tegen deze achtergrond bestudeert Gordon dan het assimilatieproces. Hij begint daarbij met te zeggen, dat assimilatie voor hem geen “alles of niets”-proces is. Assimilatie moet volgens Gordon daarentegen benaderd worden als een gradueel proces (3). Dit geldt ook voor de zeven subprocessen die hij in de assimilatie onderscheidt :

1. de culturele assimilatie of acculturatie, die vooral slaat op het aanleren van de taal en de omgangsvormen;
2. de structurele assimilatie, die verwijst naar de toegang tot allerlei kliekjes, clubs en primary-group-instituties;
3. de aanwezigheid op grote schaal van gemengde huwelijken;
4. het zich identificeren met de “host society”;
5. de afwezigheid van vooroordelen;
6. de afwezigheid van discriminatie;
7. de aanwezigheid van waarden- en machtsconflicten.

Assimilatie wordt hier bijgevolg gezien als een continu multi-dimensionaal proces. Van groot belang is nu te weten hoe de verschillende subprocessen zich tot elkaar verhouden. Volgens Gordon is het eerste stadium van de assimilatie vrijwel steeds de acculturatie (4). Deze laatste kan zelfs optreden zonder dat één van de overige processen erop volgt. In dat geval hebben we te maken met een etnische groep die zich wel de taal en de omgangsvormen van de “core society” (5) heeft eigen gemaakt, maar zich voor de overige aspecten op zichzelf terugtrekt.

Het tweede subproces, de structurele assimilatie, is volgens Gordon van cruciaal belang voor het verder verloop van het globaal assimilatieproces. Eens deze structurele assimilatie optreedt, hetzij gelijk met de acculturatie of een tijd nadien, zullen, aldus Gordon, al de overige vormen van assimilatie automatisch volgen (6). Dit betekent niet dat de structurele assimilatie steeds op de tweede plaats komt.

(1) GORDON, M.M., o.c., (1964), p. 51.

(2) Ibidem, p. 52.

(3) Ibidem, p. 71.

(4) Ibidem, p. 77.

(5) Ibidem, p. 72.

(6) Ibidem, p. 81.

Acculturatie kan bijvoorbeeld gevolgd worden door het verdwijnen van vooroordelen of discriminatie, zonder dat er structurele assimilatie optreedt. In dat geval is men evenwel niet zeker dat ook de andere vormen van assimilatie zullen volgen. Alleen wanneer structurele assimilatie plaatsvindt, kan men volgens Gordon een assimilatie over gans de lijn voorspellen.

Door te wijzen op het multidimensionaal karakter van het assimilatieproces levert Gordon ongetwijfeld een erg belangrijke bijdrage tot de analyse van etnische structuren. Toch kan men hem het verwijt maken, dat ook hij het globaal assimilatieproces al te zeer ziet als een onomkeerbaar lineair proces. Zo houdt Gordon naar onze mening onvoldoende rekening met de mogelijkheid, dat etnische groepen op een bepaald ogenblik het assimilatieproces kunnen terugdraaien en zich verzetten tegen een verdere opname in de "core society".

Daarenboven hoeft structurele assimilatie niet steeds te betekenen, dat alle andere vormen van assimilatie automatisch zullen volgen. Tal van voorbeelden tonen immers aan dat structurele assimilatie kan gepaard gaan met machtsconflicten, vooroordelen en identificatiemoeilijkheden. Gaat men hieraan voorbij, dan loopt men het gevaar bovenstaande multidimensionale benadering te herleiden tot een "structureel" determinisme.

A.M. Greeley. Deze kritiek op Gordons werk vindt een belangrijke woordvoerder in Andrew Greeley (1). Door assimilatie voor te stellen als een onomkeerbaar lineair proces houdt men, aldus deze auteur, onvoldoende rekening met het feit dat etnische symbolen vaak bewust worden gehanteerd (2). Etniciteit is volgens Greeley immers een dynamisch en soepel sociaal mechanisme dat niet zelden in leven wordt geroepen als antwoord op de nieuwe omgeving (3). In dit verband spreekt hij van "ethnization" of "ethnogenesis" (4).

Op het ogenblik dat de migranten in hun nieuwe omgeving aankomen, zo meent Greeley, hebben zij cultureel reeds heel wat gemeen met de aanwezige bevolking (5). Dit kan gaan van een gemeenschappelijke taal of politieke traditie tot gelijkaardige waarden- en

(1) GREELEY, A.M., "An Alternative Perspective for Studying American Ethnicity", in *Ethnicity in the United States, A Preliminary Reconnaissance*, A.M. Greeley (Red.), John Wiley & Sons, New York, 1974, pp. 290-317.

(2) Ibidem, p. 297.

(3) Ibidem, p. 301.

(4) Ibidem, p. 297.

(5) Ibidem, p. 308.

normenpatronen. Via onderwijs, massamedia en allerlei dagelijkse ervaringen wordt het gemeenschappelijk cultuurgood volgens Greeley steeds groter, zodat migranten en autochtone bevolking cultureel steeds meer op elkaar gaan gelijken (1). Dit neemt volgens Greeley niet weg, dat er niet alleen specifieke immigrantenkenmerken aanwezig blijven, maar dat er bovendien ook enkele aspecten kunnen zijn waarin beide groepen verder uit elkaar groeien. Dergelijke differentiëeringsprocessen kunnen, aldus Greeley door de migranten ontwikkeld worden als reactie op hun nieuwe omgeving (2). In plaats van een lineair assimilatieproces schetst Greeley dus veeleer een dialectisch proces, waarin homogenisering en differentiëring tegelijk aanwezig zijn.

2.2. Machtsfactoren in etnische interactieprocessen

Bovenstaande werken geven een beeld van de voornaamste theoretische benaderingen van etnische structuren. Zoals we gezien hebben, variëren deze theoretische modellen van een volledige opslorping, in het geval van Turners "melting pot", tot een dialectische verhouding tussen homogeniserings- en differentiëeringsprocessen in Greeleys "ethnogenesis". Enkele auteurs verwezen daarbij ook naar de machtsprocessen, die zich onder het oppervlak van etnische structuren aftekenen. In de nu volgende bladzijden belichten we een aantal studies, die vooral dit machtsmoment in het etnisch interactieproces benadrukken. Alhoewel wij deze werken in een afzonderlijk deel behandelen, betekent dit natuurlijk niet, dat we deze machtsprocessen los zien van de etnische structuren. Uit ons eerste hoofdstuk is gebleken, hoezeer machtsverhoudingen inherent zijn aan interactieprocessen en de daaruit resulterende structuren. Wanneer we beide hier afzonderlijk bespreken is dit alleen uit analytische overwegingen. In werkelijkheid vormen machtsverhoudingen een integreerend deel van etnische structureringsprocessen.

L. Gumpłowicz. De eerste socioloog die wees op het belang van machtsverhoudingen bij het bestuderen van etnische processen is wellicht de Poolse sociaal-darwinist Ludwig

(1) GREELEY, A.M., o.c., p. 308.

(2) Ibidem, p. 308.

Gumplowicz. In één van zijn meer bekende boeken "Der Rassenkampf" (1) tracht hij bijvoorbeeld aan te tonen dat de ontwikkeling van de staat het gevolg is van de machtsverhoudingen tussen verschillende "rassen". Hij gaat daarbij zover te beweren, dat er zonder rasantegenstellingen zelfs geen sprake zou zijn van een staat (2). Zonder verder in te gaan op de wetenschappelijke waarde van deze theoretische stellingen, bewijst Gumplowicz's werk toch dat men in de sociologie reeds vrij vroeg oog heeft gehad voor de machtsmomenten in etnische interactieprocessen.

M. Weber. Dit blijkt ook uit Webers "Wirtschaft und Gesellschaft" (3). Weber beschrijft hierin de tendens tot "Monopolistische Abschliessung" van etnische groepen (4). Deze "Abschliessung" is volgens Weber het gevolg van een competitie om politieke, sociale of economische kansen. Naarmate het aantal mededingers groter wordt, hebben deze, aldus Weber, er steeds meer belang bij de concurrentie op de één of andere manier te beperken. Meestal gebeurt het dat een deel van de concurrenten een uiterlijk kenmerk van een andere (feitelijke of mogelijke) concurrerende groep aangrijpt om deze laatste van elke concurrentie uit te sluiten (5). Karakteristieken die hiervoor in aanmerking komen zijn onder meer ras, taal, religie en streek van herkomst (6). Welk kenmerk gekozen wordt, is op zichzelf van weinig belang. Het op deze wijze ontstane "gemeenschapshandelen" van de enen kan een gelijkaardige reactie oproepen bij diegenen waartegen deze "Schliessung" is gericht.

Zonder hun onderlinge concurrentie evenwel op te geven vormen de gemeenschappelijk handelende concurrenten nu een "belangengemeenschap" tegenover de "buitenstaanders". Tegelijk groeit ook de tendens om een rationeel georganiseerde "Vergesellschaftung" in leven te roepen (7). Blijven hogervernoemde belangen aanwezig, dan

(1) GUMFLOWICZ, L., *Der Rassenkampf, Soziologische Untersuchungen*, Verlag der Wagner'schen Univ. - Buchhandlung, Innsbruck, 1909.

(2) Ibidem, p. 375.

(3) WEBER, M., o.c. (1976), pp. 234-244.

(4) Ibidem, p. 235.

(5) Ibidem, p. 201.

(6) Ibidem, p. 201.

(7) Ibidem, p. 201.

komt er een ogenblik waarop deze "belangengroep" (of een andere groep die zij kan beïnvloeden) een regeling uitvaardigt, waarbij de competitie door een monopolie aan banden wordt gelegd (1). Vanaf dat ogenblik worden er volgens Weber "organen" opgericht, die, desnoods met geweld, moeten waken over de naleving van deze monopolisering (2).

In een recent artikel (3) wijst Michael Hechter op de actualiteit van Webers ideeën over etnische relaties. Weber zag in het proces van "Monopolistische Abschliessung" een directe koppeling van etnische verhoudingen aan machtsverhoudingen. Deze benadering zal later worden voortgezet in een drietal sociologische "scholen". De eerste ervan wordt gevormd door een aantal auteurs die de machtsdimensie in etnische processen vooral vanuit het begrip "minderheidsgroep" bestuderen. Een tweede "school" grijpt voor haar verklaring van etnische verhoudingen terug naar een klasse-analyse van de maatschappij. Tenslotte is er de laatste jaren een "intern kolonialisme-school" ontstaan, die in enkele westerse toestanden een zekere gelijkenis meent te ontwaren met bepaalde koloniale structuren. In de nu volgende pagina's geven we een korte beschrijving van deze drie sociologische "perspectieven".

2.2.1. De sociologische studies over minderheidsgroepen

L. Wirth. Wirth definieert een minderheid als een groep mensen, die omwille van hun fysieke of culturele kenmerken ongelijk worden behandeld en zichzelf daarom zien als het voorwerp van collectieve discriminatie (4). De auteur legt dus zowel de nadruk op de objectieve discriminatiesituatie als op de subjectieve interpretatie ervan door de minderheidsgroep (5). De aanwezigheid van een minderheidsgroep impliceert steeds het bestaan van een dominante groep, die een hogere sociale status en grotere

(1) WEBER, M., o.c., (1976), p. 201.

(2) Ibidem, p. 201.

(3) HECHTER, M., "Max Weber on Ethnicity and Ethnic Change", *American Journal of Sociology*, 81, maart 1976, pp. 1162-1168.

(4) WIRTH, L., "The Problem of Minority Groups", in *The Science of Man in the World Crisis*, R. Linton (Red.), Columbia University Press, New York, 1945, p. 347.

(5) Ibidem, p. 348.

privileges geniet (1). Het spreekt vanzelf dat het begrip "minderheid" hier niet verwijst naar de relatieve omvang van de groep. Een minderheidsgroep vormt in vele gevallen immers een numerieke meerderheid. Volgens Wirth is het lidmaatschap van een minderheidsgroep meestal onvrijwillig. Zolang evenwel de mogelijkheid bestaat om de groep te verlaten, betekent dit lidmaatschap echter nog niet dat men ook effectief tot deze minderheid behoort (2). De aard van de fysieke of culturele kenmerken heeft op zichzelf weinig belang. Wat in de ene situatie een kenmerk van hoge status is, kan in een andere sociale omgeving of op een ander tijdstip een minderheidsstatus symboliseren (3).

Het ontstaan van minderheidsgroepen situeert Wirth tegen de achtergrond van de moderne natiestaat (4). De politieke grenzen van deze staat vallen immers zelden samen met de grenzen van etnische groepen (5). Maar naast deze incongruentie tussen politieke en etnische groepen is er ook nog het feit, dat "cultuur" en "volk" elkaar slechts zelden volledig overlappen (6). Een cultuur bestaat immers uit verschillende elementen, die niet steeds gelijkmatig verdeeld zijn over de verschillende "volksgroepen" binnen éénzelfde staat. Zo kunnen bijvoorbeeld groepen die éénzelfde religie belijden een verschillende taal spreken of omgekeerd.

Een adekwate typologie van minderheidsgroepen moet volgens Wirth vooral rekening houden met de relatie dominante groep - minderheidsgroep. Hij onderscheidt hierbij vier belangrijke aspecten. Om te beginnen is er het aantal en de grootte van de verschillende minderheidsgroepen. Dit kan volgens Wirth een belangrijke invloed hebben op de verhouding met de dominante groep. Een tweede belangrijke factor is de mate waarin de minderheidsstatus wrijvingen of uitsluiting van deelname aan het sociaal leven veroorzaakt (7). Zijn er sterke raciale of culturele verschillen aanwezig tussen de minderheidsgroep en de dominante groep, dan kan de scheidingslijn tussen beide vrij makkelijk bewaard blijven. Beperken de verschillen zich evenwel tot taal of religie dan is, aldus Wirth, de kans op intense spanningen tussen beide groepen veel groter. Veel hangt op dat ogenblik af van de relatieve omvang van de groep en de mate waarin

(1) WIRTH, L., o.c., (1945), p. 347.

(2) Ibidem, p. 349.

(3) Ibidem, p. 352.

(4) Ibidem, pp. 351 en 365.

(5) Ibidem, p. 364.

(6) Ibidem, p. 365.

(7) Ibidem, p. 353.

ze gezien wordt als een bedreiging voor de bestaande orde (1). Ten derde is ook de aard van de sociale relatie tussen de dominante groep en de minderheidsgroep van groot belang. Hier stelt zich vooral de vraag onder welke vorm de machtsrelatie tussen beide groepen zich manifesteert. De grootste aandacht besteedt Wirth evenwel aan de "doeleinden" die minderheidsgroepen nastreven. Via dit criterium komt hij tot zijn bekende indeling in pluralistische, assimilationistische, secessionistische en militante minderheidsgroepen (2).

Een pluralistische minderheidsgroep tracht er volgens Wirth toe te komen, dat de dominante groep haar culturele verschillen toereert (3). Bedoeling is vooral de eigen culturele identiteit te bewaren. Het streven naar culturele autonomie gaat hier meestal gepaard met een strijd om economische en politieke gelijkheid (4).

Een assimilationistische minderheidsgroep stelt zich daarentegen vooral tot doel, zo vlug mogelijk aanvaard te worden door de dominante groep en volledig op te gaan in de omringende samenleving. In tegenstelling met pluralistische minderheidsgroepen zullen assimilationistische minderheden meestal positief staan tegenover gemengde huwelijken en sociale omgang met de dominante groep (5). Veel hangt hier natuurlijk af van de bereidheid van deze laatste om de minderheid op te nemen. De relatieve omvang van de minderheid en de duur van het assimilatieproces zijn hier van groot belang.

Secessionistische minderheidsgroepen worden vooral gekenmerkt door hun streven naar politieke en culturele onafhankelijkheid van de dominante groep (6). Dergelijke groepen liggen vaak aan de basis van een "culturele renaissance". Deze bewegingen worden niet zelden gedragen door intellectuelen, die hun toekomstmogelijkheden door de dominante groep belemmerd zien. Militante minderheden tenslotte zullen volgens Wirth vooral trachten andere groepen te overheersen (7). Overtuigd van hun eigen superioriteit aarzelen zij in sommige gevallen niet om aan gebiedsuitbreiding te doen.

Aan de hand van bovenstaande typologie kunnen we volgens Wirth niet alleen verschillende groepen beschrijven, maar ook de opeenvolgende stadia die door één en dezelfde minderheidsgroep worden doorlopen. Het gaat hier natuurlijk om een ideaaltypische

(1) WIRTH, L., o.c. (1945), p. 354.

(2) Ibidem, p. 354.

(3) Ibidem, p. 354.

(4) Ibidem, p. 356.

(5) Ibidem, p. 358.

(6) Ibidem, p. 361.

(7) Ibidem, pp. 362-363.

constructie. In werkelijkheid vertonen minderheden meestal karakteristieken van meerdere typen tegelijk.

G.E. Simpson — J.M. Yinger. Aansluitend bij Wirths typologie stellen Simpson en Yinger zich de vraag, welke mogelijke houdingen dominante groepen kunnen aannemen in hun machtsrelatie met minderheidsgroepen (1). Een eerste mogelijkheid bestaat erin, dat de dominante groep de minderheid dwingt zich te assimileren. Een dergelijke houding is meestal het gevolg van een sterk etnocentrisme bij de dominante groep. In dit geval zal de dominante groep er zich bijvoorbeeld tegen verzetten, dat de minderheid een eigen taal of religie behoudt. In plaats van een gedwongen assimilatie kan de dominante groep echter ook een vrijwillige assimilatie verdedigen. Dit stelt de minderheid in staat, het dominant cultuurpatroon op een eigen manier en aan een eigen tempo te verwerken. Tegelijk veronderstelt dit ook een wederzijdse beïnvloeding, zodat de dominante groep eveneens zekere aspecten van de minderheidscultuur overneemt (2). Wij willen er de lezer attent op maken, dat er een fundamenteel verschil bestaat tussen assimilatie als resultaat van sociale interactieprocessen, zoals we dit in de werken van Park, Eisenstadt, Gordon, enz... hebben gezien, en bovenstaande benadering van assimilatie als een beleidskeuze van de dominante groep.

In sommige gevallen is de dominante groep bereid een zekere culturele verscheidenheid te aanvaarden. Simpson en Yinger spreken dan van een pluralistisch beleid. Dit kan dan nog verschillende vormen aannemen, naarmate zowel cultureel als structureel pluralisme worden toegelaten of slechts één van beide. Welke vorm het ook aanneemt, steeds is er een bepaalde limiet aan dit pluralistisch beleid. In de moderne natiestaat betekent dit meestal, dat de dominante groep de verscheidenheid zal dulden, voor zover deze de bestaande economische en politieke structuren niet in het gedrang brengt (3).

Nauw verwant aan het pluralistisch beleid is de wettelijke bescherming van minderheden (4). Alhoewel dit vaak de "officiële" vorm van pluralisme is, impliceert de nadruk op wettelijke bescherming, aldus Simpson en Yinger, dat belangrijke groepen het met dit pluralistisch patroon niet eens zijn.

(1) SIMPSON, G.E. - YINGER, J.M., *Racial and Cultural Minorities, An Analysis of Prejudice and Discrimination*, Harper and Row, New York, 1972 (vierde editie), p. 17.

(2) Ibidem, p. 17.

(3) Ibidem, p. 20.

(4) Ibidem, p. 21.

De verplaatsing van ganse bevolkingsgroepen naar andere gebieden is meestal het gevolg van een beleid, dat meent de minderheidsproblemen te kunnen oplossen door de minderheden uit het probleemgebied te verdrijven. Simpson en Yinger maken hierbij het onderscheid tussen een direct en een indirect beleid (1). Bij een direct beleid van de dominante groep wordt de minderheid onverholpen gedwongen het gebied te verlaten. Een indirect beleid is er daarentegen op gericht, de levensomstandigheden van de minderheid zo ondraaglijk te maken, dat deze laatste "zelf" het besluit neemt om uit te wijken.

Tot nu toe hebben we alleen beleidsvormen vernoemd die de minderheden ofwel wilden opnemen in de maatschappij ofwel uitsluiten. Simpson en Yinger menen dat dominante groepen vaak geen van beide nastreven, maar veeleer uit zijn op de onderwerping van de minderheid (2). In dat geval wil de dominante groep de minderheid wel om zich heen, maar dan als uitgebuite ondergeschikten.

Als laatste, meest extreme, beleidsvorm vermelden Simpson en Yinger tenslotte de uitroeiing van de minderheid.

Het spreekt vanzelf dat de zes beleidsvormen die hier door Simpson en Yinger worden onderscheiden elkaar niet uitsluiten. In de praktijk zijn meestal verscheidene van deze beleidstypes naast elkaar aanwezig (3). Een kritiek die zowel opgaat voor Simpson en Yinger als voor Wirth is, dat zij in de machtsrelatie dominante groep - minderheidsgroep slechts één van beide partijen belichten. Voor Wirth is dat de minderheidsgroep, voor Simpson en Yinger de dominante groep. Schermerhorn komt aan deze kritiek tegemoet door beide groepen tegelijk te bestuderen.

R.A. Schermerhorn. Volgens Schermerhorn dient vergelijkend onderzoek naar etnische relaties zich vooral bezig te houden met de vraag, welke factoren de integratie van etnische groepen bespoedigen of tegenwerken (4). Hij definieert integratie verder als een proces, waarbij de "elementen" van een samenleving ertoe gebracht worden zich neer te leggen bij de handelingen en doeleinden van de dominante groep (5). Door deze definitie wil hij meteen de machtsrelatie

(1) SIMPSON, G.E. - YINGER, J.M., o.c., (1972), p. 22.

(2) Ibidem, p. 23.

(3) Ibidem, p. 23.

(4) SCHERMERHORN, R.A., o.c., p. 14.

(5) Ibidem, p. 14.

in het integratieproces beklemtonen (1). Door integratie bovendien als een proces te omschrijven, legt Schermerhorn ook de nadruk op het gradueel en situationeel karakter van integratie (2). Deze integratie bekijkt hij dan achtereenvolgens als een legitimiteitsprobleem, een probleem van culturele congruentie en een probleem van gemeenschappelijke of discrepante doeldefiniëring.

We beginnen met integratie als legitimiteitsprobleem. Wanneer, zo zegt Schermerhorn, twee etnische groepen regelmatig met elkaar in interactie treden, is de kans erg groot, dat één van beide de andere gaat domineren. De waarschijnlijkheid dat dergelijke machtsongelijkheden zich ontwikkelen is volgens Schermerhorn vooral in de moderne natiestaten bijzonder groot (3). Na verloop van tijd ontstaat er dan wat Max Weber een "Herrschaftsverband" heeft genoemd (4). Volgens Schermerhorn rijst hier meteen de vraag, hoe deze machtsverhouding door beide groepen wordt gezien. Integratieproblemen hangen met andere woorden nauw samen met de legitimiteitsgraad van de aanwezige machtsverhoudingen. Om dit te illustreren postuleert Schermerhorn drie posities op het legitimiteitscontinuüm : een legitieme, gedeeltelijk legitieme en een illegitieme machtsrelatie. Door deze drie mogelijkheden voor de dominerende en de gedomineerde groep tegenover elkaar te plaatsen in een kruistabel, komt Schermerhorn tot het "paradigma" voorgesteld in figuur 1 (5).

Cel 1 stelt bijvoorbeeld een situatie voor, waarin zowel de gedomineerde als de dominerende groep de bestaande machtsverhouding als legitiem definiëren. Cel 3 daarentegen toont ons een machtsverhouding, die door de dominerende groep als legitiem wordt ervaren en door de gedomineerde groep als volledig illegitiem.

(1) SCHERMERHORN, R.A., o.c., p. 66.

(2) Ibidem, p. 67.

(3) Ibidem, p. 68.

(4) WEBER, M., o.c., (1976), p. 29.

(5) SCHERMERHORN, R.A., o.c., p. 70.

FIGUUR 1 :

PARADIGMA VAN SOCIALE OVERHEERSING EN LEGITIMITEITS-
PERSPECTIEVEN

		Gedomineerde groep		
		L	GL	I
Dominerende groep	L	L/L (1)	L/GL (2)	L/I (3)
	GL	GL/L (4)	GL/GL (5)	GL/I (6)
	I	I/L (7)	I/GL (8)	I/I (9)

L = machtsrelatie wordt als legitiem gedefinieerd.
 GL = machtsrelatie wordt als gedeeltelijk legitiem gedefinieerd.
 I = machtsrelatie wordt als illegitiem gedefinieerd.

Een aantal van bovenstaande cellen zijn volgens Schermerhorn erg onwaarschijnlijk. Hij bedoelt hier vooral cellen 4, 7, 8 en 9. In deze gevallen zouden gedomineerde groepen immers meer legitimiteit aan de machtsverhouding toekennen dan de dominerende groep zelf. In cellen 7, 8 en 9 hebben we zelfs de vrijwel onmogelijke situatie dat de dominerende groep haar eigen overheersing volledig illegitiem vindt. Van de vijf overblijvende cellen bestaat er alleen in cellen 1 en 5 een consensus tussen beide groepen. Schermerhorn trekt hieruit dan ook de conclusie, dat een onvolledige integratie gebaseerd op wederzijdse compromissen hier vermoedelijk het meest frekwent zal voorkomen (1).

Integratie kan volgens Schermerhorn echter ook gezien worden als een probleem van culturele of waardencongruentie (2). In dat geval gaat de auteur uit van de veronderstelling, dat integratie veel waarschijnlijker wordt wanneer de gedomineerde en de dominerende groep gemeenschappelijke waarden delen. Culturele congruentie of incongruentie kan volgens Schermerhorn echter alleen bestudeerd worden, wanneer we ook rekening houden met de machtsverschillen tussen beide groepen. Op die manier komt hij tot de volgende kruistabel (3).

(1) SCHERMERHORN, R.A., o.c., p. 71

(2) Ibidem, p. 72.

(3) Ibidem, p. 75.

FIGUUR 2 :

PARADIGMA VAN ONGELIJKE MACHTSVERDELING MET AANWEZIGHEID VAN CULTURELE VERSCHILLEN

	G.M.	K.M.	
C.I.	C.I./G.M. (1)	C.I./K.M. (2)	G.M. = grote machtsverschillen K.M. = kleine machtsverschillen C.I. = culturele incongruentie C.C. = culturele congruentie
C.C.	C.C./G.M. (3)	C.C./K.M. (4)	

In elk van de vier bovenstaande cellen kunnen we dan weer het paradigma uit figuur 1 plaatsen, zodat we de legitimiteitsdefinities kunnen bekijken tegen de achtergrond van bepaalde machts- en culturele verschillen.

Tenslotte is integratie volgens Schermerhorn ook een probleem van gemeenschappelijke of discrepante doeldefiniëring. Hier maakt de auteur een onderscheid tussen centripetale en centrifugale tendensen in het sociaal leven. Dit begrippenpaar verwijst zowel naar culturele als naar structurele kenmerken (1). Zo impliceren centripetale tendensen bijvoorbeeld niet alleen het aanvaarden van een gemeenschappelijke levensstijl en waarden, maar ook een verhoogde participatie in gemeenschappelijke groepen en instituties. Centrifugale tendensen daarentegen zullen zowel de culturele als de structurele scheiding van beide groepen bevorderen. In figuur 3 (2) worden de verschillende doeldefiniëringen van de dominerende en de gedomineerde groep tegenover elkaar geplaatst.

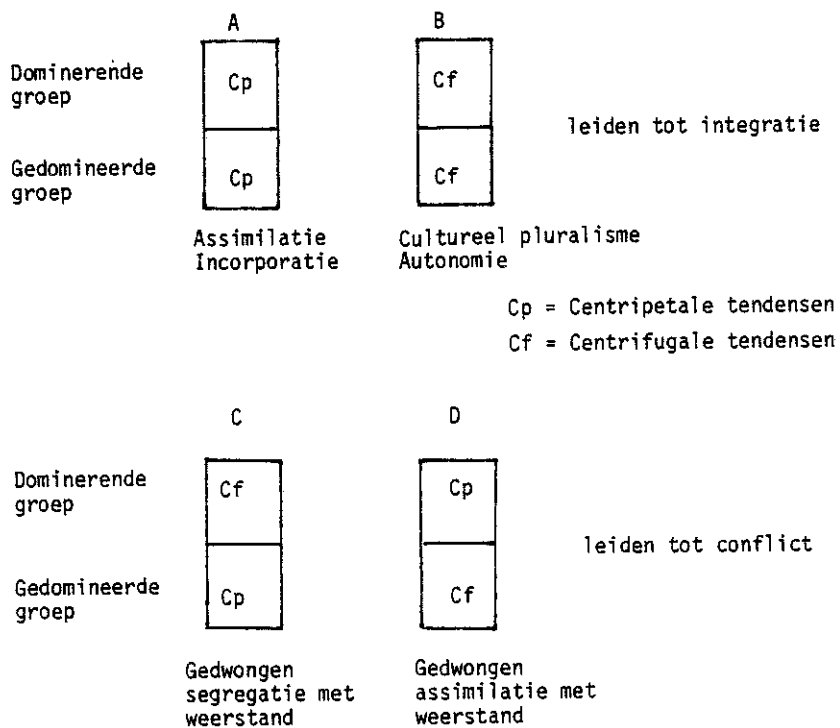
We wijzen erop, dat de termen centripetaal en centrifugaal in onderstaande figuur een verschillende betekenis hebben naargelang het om de dominerende of de gedomineerde groep gaat. Voor de gedomineerde groep slaat het begrippenpaar op wat zij zelf nastreven. In het geval van de dominerende groep gaat het evenwel om wat deze laatste wenselijk acht voor de andere groep.

(1) SCHERMERHORN, R.A., o.c., p. 81.

(2) Ibidem, p. 83.

FIGUUR 3 :

CONGRUENTE EN INCONGRUENTE GERICHTHEID OP CENTRIPETALE
OF CENTRIFUGALE TENDENSEN

Nemen we bijvoorbeeld cel A uit figuur 3. De dominerende groep staat hier op het standpunt dat de gedomineerde groep een centripetaal gedrag dient aan te nemen. Dit is hier echter ook de wens van de gedomineerde groep, met het gevolg dat de kans op integratie hier vrij groot is. Integratie wordt volgens Schermerhorn immers vooral in de hand gewerkt door congruente doeldefiniëringen van beide groepen. Schermerhorn typeert de toestand in cel A als een assimilatie- of incorporatiesituatie. Wanneer er evenwel een discrepantie bestaat tussen de doeldefiniëringen van beide groepen, zoals in cellen C en D, zijn conflicten moeilijk te vermijden. Integratie en conflict zijn voor Schermerhorn dus niet louter synoniemen voor centripetale en centrifugale tendensen (1).

Ch. Wagley — M. Harris.

Met het werk van Wagley en Harris (2) heeft ook de antropologie een belangrijke bijdrage geleverd tot de studie van minderheidsgroepen. Minderheden zijn volgens deze auteurs een vrij recent verschijnsel, dat samenhangt met de opkomst van de staat als socio-politieke organisatievorm (3). Het was, aldus Wagley en Harris, slechts met de ontwikkeling van de staat dat cultureel en fysiek heterogene massa's konden samengebracht worden in één enkele sociale eenheid. Deze samenhang werd vooral verzekerd door de aanwezigheid van een centraal politiek gezagsorgaan, dat binnen een gegeven territorium het machtsmonopolie over de totale bevolking opeiste (4). De meeste minderheidsgroepen vinden volgens Wagley en Harris dan ook hun oorsprong in de vorming en uitbreiding van deze staatsorganisaties of in migraties van de ene staat naar de andere (5).

De interactie tussen minderheid en meerderheid is, aldus Wagley en Harris, steeds van competitieve aard en wordt gekenmerkt door de aanwezigheid van conflicten. In deze conflicten worden de aspiraties van de minderheidsgroep geconfronteerd met de gevestigde belangen en het waardensysteem van de meerderheid (6). Uit deze conflicten ontstaan aan de ene kant allerlei wettelijke, politieke, economische

(1) SCHERMERHORN, R.A., o.c., p. 82.

(2) WAGLEY, Ch. — HARRIS, M., *Minorities in the New World, Six Case Studies*, Columbia University Press, New York, 1967 (vijfde druk).

(3) Ibidem, p. 252.

(4) Ibidem, p. 242.

(5) Ibidem, p. 252.

(6) Ibidem, p. 253.

en sociale mechanismen en barrières, die door de meerderheidsgroep worden opgetrokken om haar positie te beveiligen en haar voordelen te consolideren; aan de andere kant ontwikkelt de minderheid allerlei aanpassingsreacties met de bedoeling, haar benadeling tot een minimum terug te brengen of volledig op te heffen (1).

Om het ontstaan en verloop van deze conflicten te begrijpen, moet men volgens Wagley en Harris rekening houden met de structurele en historisch-culturele componenten van de meerderheid-minderheidsrelatie. Onder de structurele kenmerken rekenen de auteurs vooral de aanwezigheid van etnocentrisme en endogamie. Etnocentrisme definiëren zij als de overtuiging dat eigen gewoonten, taal, religie en fysieke kenmerken beter of "natuurlijker" zijn dan deze van anderen (2). De ontwikkeling van dergelijke etnocentristische tendensen wordt door beide auteurs ook weer aan de opkomst van de staat gekoppeld (3). Vermits deze socio-politieke organisatievorm gekenmerkt wordt door de heterogeniteit van de samengebrachte bevolking, is de kans op etnocentristisch gedrag hier volgens de auteurs ook het grootst. Doordat, zo menen Wagley en Harris, de grootste culturele of fysieke verschillen precies bestaan tussen de minderheidsgroep en de dominante groep, zijn zij meteen ook de meest waarschijnlijke dragers van etnocentristische houdingen. Bij gebrek aan dergelijk etnocentrisme zullen minderheden volgens Wagley en Harris vrij vlug assimileren, tenzij hen dat belet wordt door de dominante groep (4). Een tweede belangrijk structureel kenmerk van de meerderheid-minderheidsrelatie is, zo menen Wagley en Harris, de aanwezigheid van endogamie. Dit is vrijwel steeds een teken van vijandschap en conflict tussen beide groepen. Endogamie verstevigt niet alleen de groepseenheid, maar isoleert de groep ook van de rest van de samenleving. Gemengde huwelijken tussen de minderheidsgroep en de dominante groep leiden volgens Wagley en Harris daarentegen vrij vlug tot het verdwijnen van de minderheidsgroep (5).

Etnocentrisme en endogamie zijn wel functioneel verbonden met conflicten, maar vormen er niet de oorzaak van. De eigenlijke oorzaak van meerderheid-minderheidsconflicten ligt volgens Wagley en Harris in de competitie om schaarse goederen zoals grond, werkgelegenheid, politieke macht, onderwijskansen en prestige-symbolen. De intensiteit waarmee conflicten optreden hangt volgens Wagley en

(1) WAGLEY, Ch. — HARRIS, M., o.c., (1967), p. 253.

(2) Ibidem, p. 258.

(3) Ibidem, p. 259.

(4) Ibidem, p. 260.

(5) Ibidem, p. 262.

Harris in de eerste plaats af van het voorwerp van competitie (1). Competitie om vitale goederen zoals werkgelegenheid en grond zullen volgens beide auteurs tot heftiger conflicten leiden dan bijvoorbeeld de competitie om prestigesymbolen. Maar naast het voorwerp van competitie moet ook gekeken worden naar de omstandigheden waarin de competitie plaatsvindt. Hier stelt zich de vraag, of minderheden al dan niet beschikken over de mogelijkheden om met de dominante groep in competitie te treden. Deze competitie-omstandigheden vormen volgens Wagley en Harris de historisch-culturele componenten van de minderheid-meerderheidsrelatie. De structurele kenmerken verklaren volgens hen wel in zekere mate waarom elke minderheids-situatie een bepaalde vorm van vijandigheid oproept, maar zeggen helemaal niets over het specifieke van elke relatie (2). Hierover kunnen we volgens beide auteurs slechts meer te weten komen, door te kijken naar de historisch-culturele componenten van de minderheid-meerderheidsrelatie.

Deze componenten kunnen, aldus Wagley en Harris, teruggebracht worden tot twee reeksen van factoren, met name het "adaptief vermogen" van de minderheid en het "competitieterrein". Met het adaptief vermogen bedoelen de auteurs deze elementen uit het cultureel erfgoed van de minderheid die :

1. de minderheid een basis verschaffen om min of meer effectief met de dominante groep in competitie te treden;
2. een bescherming bieden tegen uitbuiting;
3. de aanpassing aan de sociale omgeving stimuleren of vertragen;
4. de opwaartse sociale mobiliteit vergemakkelijken of belemmeren (3).

Wagley en Harris menen dat deze minderheidsgroepen die cultureel het best "voorbereid" zijn, het minst te lijden zullen hebben van extreme vormen van vijandigheid of uitbuiting (4).

De "arena of competition" of het competitieterrein bestaat volgens beide auteurs uit :

1. de schaarse goederen waarvoor minderheid en meerderheid wedijveren;

(1) WAGLEY, Ch. — HARRIS, M., o.c., (1967), p. 263.

(2) Ibidem, p. 263.

(3) Ibidem, p. 264.

(4) Ibidem, p. 272.

2. de voordelen die de meerderheid zoekt te verkrijgen uit de aanwezigheid van de minderheid en de bestendiging van haar ondergeschikte status;

3. de in de economische, sociale en ideologische segmenten van de maatschappij aanwezige mogelijkheden of belemmeringen tot opwaartse mobiliteit (1).

De studie van deze "arena of competition" veronderstelt, dat de specifieke politieke, sociale en economische instituties van de betrokken samenleving zowel synchronisch als diachronisch worden doorgelicht. In tegenstelling met de meeste vorige werken krijgt de historische benadering hier dus een belangrijke plaats toebedeeld.

H.M. Blalock jr. Tot slot van deze studies over minderheidsgroepen bespreken we nog twee auteurs die, in navolging van Robin Williams jr. (2), trachten te komen tot een reeks theoretische stellingen, die dan door verder empirisch onderzoek dienen getoetst te worden. De eerste van deze auteurs is Hubert Blalock jr. In zijn boek "Toward a Theory of Minority-Group Relations" (3) vallen vier grote delen te onderscheiden. De drie eerste komen overeen met de bekende Weberiaanse driedeling status, klasse, en macht (4). In het vierde deel gaat Blalock nader in op de invloed van de kwantitatieve omvang van de minderheidsgroep. Onze aandacht gaat hier vooral naar dit laatste hoofdstuk en de analyse van de machtsfactor.

Blalock definieert macht als het "overwinnen van weerstand binnen een gegeven tijdsbestek" (5). In tegenstelling met bijvoorbeeld Weber (6), ziet Blalock macht dus niet als een "mogelijkheid", maar als een feitelijk gebeuren. Macht is volgens Blalock een functie van twee erg algemene veranderlijken, met name de totale "machtsmiddelen" waarover een persoon of groep beschikt en de mate waarin deze middelen worden "gemobiliseerd" (7).

De machtsmiddelen of "resources" zijn volgens Blalock deze individuele of groepsfactoren die toelaten macht uit te oefenen (8). Enkele voorbeelden hiervan zijn : geld, prestige, gezag en stemrecht.

(1) WAGLEY, Ch. — HARRIS, M., o.c., (1967), p. 264.

(2) WILLIAMS, R.M., jr., o.c., (1947).

(3) BLALOCK, H.M., jr., *Toward a Theory of Minority-Group Relations*, Capricorn Books, New York, 1970 (tweede editie).

(4) WEBER, M., o.c., (1976), pp. 531-540.

(5) BLALOCK, H.M., jr., o.c., p. 110.

(6) WEBER, M., o.c., (1976), p. 28.

(7) BLALOCK, J.M., jr., o.c., p. 110.

(8) Ibidem, p. 113.

Deze machtsmiddelen kunnen, aldus Blalock, verder onderverdeeld worden in "competitive resources" en "pressure resources" (1). "Competitive resources" zijn machtsmiddelen waarover de leden van de minderheidsgroep kunnen beschikken, als gevolg van het feit dat zij dingen bezitten die door de dominante groep worden gezocht (2). Zo kan een werkgever uit de dominante groep bijvoorbeeld de technische vaardigheden van bepaalde leden van de minderheidsgroep nodig hebben om zijn bedrijf draaiend te houden.

"Pressure resources" zijn daarentegen machtsmiddelen die door de minderheidsgroep kunnen ingeroepen worden om de dominante groep onder druk te zetten, bijvoorbeeld door middel van politieke actie of een boycot. "Pressure resources" worden meestal door de minderheidsgroep als geheel aangewend, dit in tegenstelling met de "competitive resources" die veelal door afzonderlijke individuen worden gehanteerd (3). In de meeste gevallen vereist het gebruik van "pressure resources" een zorgvuldige keuze en definiëring van het doelwit, dat bovendien ook kwetsbaar moet zijn voor dergelijke sancties (4). "Competitive resources" zijn volgens Blalock doeltreffender dan "pressure resources" bij het bestrijden van "discriminatie", die het gevolg is van het verspreid en ongecoördineerd handelen van een groot aantal personen (5).

We hebben gezien dat machtsmiddelen alleen maar de "mogelijkheid" bieden om macht uit te oefenen. De machtsuitoefening zelf hangt volgens Blalock af van de mate waarin en de efficiëntie waarmee deze middelen in een gegeven situatie worden gemobiliseerd (6). In de meeste gevallen is het zo, dat slechts een deel van de beschikbare machtsmiddelen worden gebruikt. Deze mobilisatiegraad is, zo meent Blalock, een multiplicatieve functie van de kracht waarmee een bepaald doel wordt nagestreefd en de waargenomen kans om dit doel te bereiken. Is één van beide factoren zwak, dan zal de mobilisatiegraad laag zijn.

Naast de mobilisatiegraad kan ook de efficiëntie waarmee "middelen" worden gemobiliseerd variëren. De auteur wijst in dit verband bijvoorbeeld op de nadelige gevolgen van een gebrekkige coördinatie van machtsmiddelen.

(1) BLALOCK, J.M. jr., o.c., pp. 93 en 118-119.

(2) Ibidem, p. 118.

(3) Ibidem, p. 119.

(4) Ibidem, p. 119.

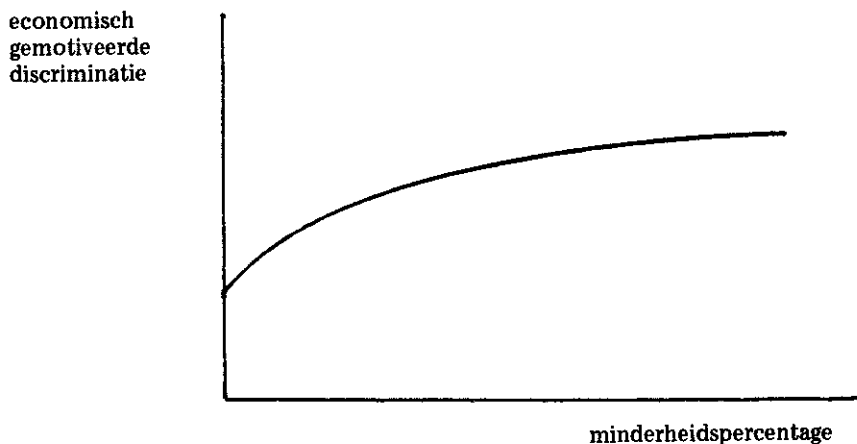
(5) Ibidem, p. 140.

(6) Ibidem, p. 126.

Blalock gaat dan na, welk verband er bestaat tussen de relatieve omvang van de minderheidsgroep en het "discriminerend" gedrag van de dominante groep. Hij maakt hierbij een onderscheid tussen een economisch gemotiveerde discriminatie, als gevolg van de vrees voor economische competitie vanwege de minderheidsgroep, en een meer machtsgemotiveerde discriminatie die haar oorsprong vindt in een al dan niet vermeende "machtsbedreiging" van de minderheidsgroep. Volgens Blalock zullen we in het eerste geval veelal de volgende relatie aantreffen (1).

FIGUUR 4 :

RELATIE TUSSEN DE RELATIEVE OMVANG VAN DE MINDERHEIDSGROEP EN DE ECONOMISCH GEMOTIVEERDE DISCRIMINATIE VAN DE DOMINANTE GROEP

Hoe is dit te verklaren ? Competitie is volgens Blalock het sterkst tussen "gelijken" (2). Naarmate de kloof tussen de dominante groep en de minderheidsgroep groter is, zal de dominante groep zich, aldus Blalock, minder bedreigd voelen en als gevolg daarvan ook minder geneigd zijn haar discriminerend gedrag te versterken. Dit impliceert volgens Blalock dat bij een constant blijvend minderheidspercentage de discriminatie nagenoeg gelijk blijft, indien het bestaande discriminatieniveau de competitie mogelijkheden van de minderheid voldoende aan banden weet te leggen. Neemt de relatieve omvang van de

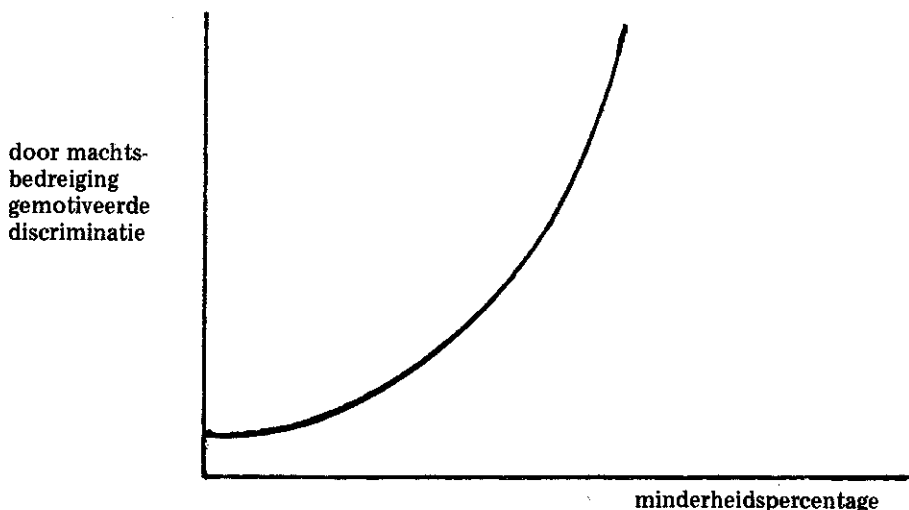
(1) BLALOCK, J.M. jr., o.c., p. 149.
 (2) Ibidem, p. 148.

minderheid evenwel toe, dan wordt de kans op competitie tussen leden van de dominante groep en de minderheidsgroep groter. Met de stijging van dit minderheidspercentage zal volgens Blalock ook het discriminerend gedrag van de dominante groep toenemen (1). Voor zover dit gedrag resulteert in een reeks bijkomende handicaps voor de minderheidsgroep, zal de kloof tussen minderheid en meerderheid nu nog groter worden dan voordien. Hierdoor zal de meerderheidsgroep zich op haar beurt ook weer minder bedreigd voelen. Dit betekent met andere woorden dat een gegeven stijging van het minderheidspercentage een geringere toename van de intergroepscompetitie zal veroorzaken, wanneer er reeds een sterke mate van discriminatie aanwezig is, d.w.z. in die situaties waar het minderheidspercentage reeds vrij hoog is (2). Vandaar de vorm van de curve in figuur 4.

De door "machtsbedreiging" gemotiveerde discriminatie vertoont volgens Blalock een gans ander patroon. Hier zal de relatie met het minderheidspercentage, aldus Blalock, meestal de vorm aannemen die in figuur 5 is weergegeven (3).

FIGUUR 5

**RELATIE TUSSEN DE RELATIEVE OMVANG VAN DE MINDER-
HEIDSGROEP EN DE DOOR "MACHTSBEDREIGING" GEMOTIVEERDE
DISCRIMINATIE VAN DE DOMINANTE GROEP**

(1) BLALOCK, J.M. jr., o.c., p. 148.

(2) Ibidem, p. 148.

(3) Ibidem, p. 152.

In tegenstelling met figuur 4 hebben we hier een steeds scherper stijgende curve. Wil de dominante groep haar machtsoverwicht op de minderheid behouden, dan zal ze volgens Blalock immers steeds meer machtsmiddelen moeten mobiliseren naarmate de relatieve omvang van de minderheidsgroep toeneemt. Deze mobilisatiegraad zal, aldus Blalock, sneller moeten stijgen dan de toename van het minderheidspercentage (1). Slaagt de dominante groep er op een bepaald ogenblik niet in de machtsmiddelen van de minderheidsgroep te beperken, dan kan deze behoefte aan een hoge mobilisatiegraad bijzonder groot worden, wanneer het minderheidspercentage blijft naar omhoog gaan (2).

Zoals uit het bovenstaande mag blijken, zijn Blalocks theoretische stellingen erg algemeen geformuleerd. In zijn bespreking van Blalocks boek wijst Lieberson erop, dat dit weleens ten koste gaat van duidelijkheid en nuancering (3). Toch menen we dat dergelijk algemeen-theoretisch werk erg nuttig kan zijn bij het uitwerken van allerlei hypothesen, die dan via empirisch onderzoek dienen getoetst te worden. Dit is zonder enige twijfel ook het geval met Newmans theoretische benadering van minderheidsgroepen (4).

W.M. Newman. Newman gaat ervan uit, dat orde en verandering alomtegenwoordige aspecten van de sociale werkelijkheid zijn (5). Elke maatschappij vertoont volgens deze auteur zowel ordenings- als veranderingstendensen. Processen van intergroepsrelaties zullen daarom dan ook nooit een definitief eindpunt bereiken, vermits de mogelijkheid tot verandering steeds aanwezig blijft (6). De aandacht van Newman gaat vooral naar het belang van groepsconflicten in onze moderne samenleving. Ook deze conflicten kunnen, aldus Newman, zowel ordescheppende als ordeverstorende mechanismen zijn.

Voor Newman is conflict een vorm van groepsinteractie waarbij gestreden wordt om de beloningen, middelen of sociale waarden van

(1) BLALOCK, J.M. jr., o.c., pp. 153-154.

(2) Ibidem, p. 154.

(3) LIEBERSON, S., "Review of Toward a Theory of Minority-Group Relations by H.M. Blalock", *American Journal of Sociology*, nr. 1, juli 1968, pp. 83-84.

(4) NEWMAN, W.M., *American Pluralism, A Study of Minority Groups and Social Theory*, Harper and Row, New York, 1973.

(5) Ibidem, p. 109.

(6) Ibidem, p. 108.

een maatschappij en waarin de groepen elkaar trachten te neutraliseren of te benadelen (1). In navolging van auteurs als Weber (2) en Simmel (3) ziet Newman conflict dus als een vorm van sociale relatie. Door daarenboven de nadruk te leggen op de strijd om beloningen, middelen en sociale waarden, omschrijft hij de maatschappij als een "distribution system" (4) voor de toewijzing van schaarse goederen. Newman wijst er ook op, dat naast materiële beloningen, prestige en macht ook sociale waarden aanleiding kunnen vormen tot conflicten. Het directe doel van conflicten is de andere groep te neutraliseren of te benadelen.

Onder welke sociale omstandigheden komen groepsconflicten nu voor? De frekwentie van groepsconflicten is volgens deze auteur recht evenredig met de mate waarin groepen elkaar zien als een bedreiging voor de hun ter beschikking staande middelen, voor de middelen die zij alsnog wensen te verwerven of voor hun fundamentele waarden (5). Hij voegt er meteen aan toe, dat de mate waarin verschillende sociale groepen elkaar zien als een bedreiging, op haar beurt recht evenredig is met de mate waarin concurrentie en prestatie als norm gelden in de betreffende samenleving (6). Newman maakt daarbij gebruik van het door Pierre van den Berghe ingevoerde onderscheid tussen "paternalistische" en "competitieve" samenlevingen (7). Het eerste maatschappijtype wordt onder meer gekenmerkt door een geringe sociale mobiliteit, een geïntegreerd waardensysteem en scherp omschreven rollen gebaseerd op "ascription", particularisme, diffuusheid, collectiviteit-oriëntatie en affectiviteit (8). Competitieve samenlevingen vertonen daarentegen een open stratificatiesysteem en een sterke nadruk op "achievement", universalisme, specificiteit, zelf-oriëntatie en affectieve neutraliteit (9). Volgens Newman zullen intergroepsconflicten in het laatste geval veel frequenter optreden dan in een "paternalistische" samenleving.

(1) NEWMAN, W.M., o.c., p. 110.

(2) WEBER, M., o.c., (1976), p. 20.

(3) SIMMEL, G., *Soziologie, Untersuchungen über die Formen der Vergesellschaftung*, Verlag von Duncker & Humblot, Leipzig, 1908, p. 247.

(4) NEWMAN, W.M., o.c., p. 110.

(5) Ibidem, p. 112.

(6) Ibidem, p. 115.

(7) VAN DEN BERGHE, P.L., *Race and Ethnicity, Essays in Comparative Sociology*, Basic Books, New York, 1970, pp. 21-41.

(8) Ibidem, pp. 34-35.

(9) Ibidem, pp. 34-35.

Vervolgens gaat de auteur nader in op de verschillende typen van conflict. Hierbij ontwikkelt Newman twee dichotomieën. In de eerste plaatst hij consensusgebonden conflicten tegenover consensusoverschrijdende conflicten (1). Een conflict is volgens Newman consensusgebonden, wanneer het zich binnen de voorgeschreven institutionele organen en normen afspeelt. Consensusoverschrijdende conflicten treden daarentegen buiten deze routinekanalen.

De tweede dichotomie betreft de middelen waarmee conflicten worden uitgevochten. Groepen kunnen ofwel steeds teruggrijpen naar dezelfde technieken of middelen, ofwel hun taak voortdurend wijzigen. In het laatste geval spreekt Newman van "wisselende middelen" (2).

Los van het type van sociaal conflict, moeten we volgens Newman ook rekening houden met een aantal kenmerken, die in elke intergroepsstrijd aanwezig zijn. Hiermee bedoelt hij de relatieve frequentie, de intensiteit en de gewelddadigheid waarmee conflicten kunnen optreden. Newman verwijst daarbij duidelijk naar Dahrendorf, die in zijn bekend werk "Class and Class Conflict in Industrial Society" eveneens de nadruk legt op het belang van de intensiteit en de gewelddadigheid van conflicten (3). Newman voegt er ook nog de relatieve frequentie aan toe.

Frequentie, intensiteit en gewelddadigheid worden volgens Newman beïnvloed door de structurele aspecten van de groepsrelatie. Hij denkt hierbij in de eerste plaats aan het stratificatiesysteem. De auteur spreekt in dat verband van "reward parity", wanneer twee groepen vrijwel een gelijke positie innemen in het stratificatiesysteem en van "reward disparity", wanneer er een duidelijke socio-economische kloof bestaat tussen beide groepen (4). Naast deze verticale dimensie van de sociale structuur onderscheidt Newman ook nog een horizontale dimensie. Deze heeft betrekking op de toewijzing van "sociale ruimte". De beste indicator voor dergelijke "social-space relationships" is volgens Newman de woonplaats (5). Vooral het onderscheid tussen residentiële segregatie en integratie is voor hem hier van doorslaggevend belang.

In figuur 6 en 7 tonen we, hoe Newman aan de hand van bovenstaand theoretisch kader een aantal stellingen over minderheids-

(1) NEWMAN, W.M., o.c., p. 119.

(2) Ibidem, p. 124.

(3) DAHRENDORF, R., *Class and Class Conflict in Industrial Society*, Stanford University Press, California, 1959, pp. 210-213.

(4) NEWMAN, W.M., o.c., p. 133.

(5) Ibidem, p. 129.

conflicten ontwikkelt. Hij vertrekt daarbij van de stelling, dat een sociaal dominante groep in het algemeen haar dominantiepositie zal trachten te handhaven of te versterken. De mate waarin haar dat lukt, zal volgens Newman een weerslag hebben op de socio-economische positie van de minderheidsgroep. Dit betekent, met andere woorden, dat Newman de socio-economische gelijkheid of ongelijkheid van de minderheid ziet als het resultaat van de historisch gegroeide relatie tussen minderheid en dominante groep (1).

FIGUUR 6 :

SCHEMATISCHE VOORSTELLING VAN NEWMANS THEORETISCHE
STELLINGEN I.V.M. MINDERHEIDSCONFLICTEN (deel I) (2)

Groepsdoelen	Vertikale sociale structuren	Conflicttypen	Conflicttypen	Motivatiefactoren
de dominante groep streeft ernaar haar dominantiepositie te behouden of te versterken	socio-econ. gelijkheid (ruime socio-econ. middelen)	consensus-gebonden conflict	dezelfde conflictmiddelen	strategische sociale positie
			wisselende conflictmiddelen	relatieve deprivatie, beschikbaarheid v.d. middelen
	socio-econ. ongelijkheid (geringe socio-econ. middelen)	consensus-overschrijdend conflict	dezelfde conflictmiddelen	gebrek aan alternatieve middelen en/of mislukking van vroeger gebruikte middelen
			wisselende conflictmiddelen	gebrek aan strategische sociale positie

(1) NEWMAN, W.M., o.c., p. 141.

(2) Ibidem, p. 150.

De auteur legt hier dus een diachronische dimensie in zijn uitgangsstelling. De positie van de groep in de verticale sociale structuur zal volgens Newman op haar beurt een zekere impact hebben op het type van conflict dat door deze groep wordt aangegaan. Naarmate deze laatste over meer socio-economische middelen beschikt, zal ze, aldus Newman, ook minder geneigd zijn consensusoverschrijdende conflicten uit te lokken (1). Of de groep daarbij wisselende technieken of strijdmiddelen zal gebruiken hangt verder ook weer af van een reeks structurele factoren. Groepen die over ruime socio-economische middelen beschikken, kunnen zich vaak beperken tot één bepaald strijdmiddel door het feit dat ze een strategisch belangrijke sociale positie bekleden (2). Gaan dergelijke groepen toch wisselende strijdmiddelen hanteren, dan is dit veelal omdat ze zich relatief gedisprivéerd voelen en over voldoende strijdmiddelen beschikken om dit op verschillende fronten tegen te gaan. Voor groepen met geringe socio-economische middelen ligt dit volgens Newman enigszins anders. Hier zal de keuze om zich tot één strijdmiddel te beperken meestal ingegeven zijn door het gebrek aan andere middelen of door vroegere mislukkingen met andere strijdtechnieken (3). Het invoeren van verschillende strijdmiddelen is in dit geval vaak een teken, dat de groep er niet in slaagt welk strijdmiddel dan ook met een zekere doeltreffendheid te hanteren.

In figuur 7 (4) wordt ook de horizontale "social space"-dimensie ingevoerd. Combineren we deze met de sociale stratificatiepositie van de minderheid, dan krijgen we de vier typesituaties uit de tweede kolom van figuur 7.

Een structurele verhouding waarbij de minderheid niet alleen beschikt over ruime socio-economische middelen, maar bovendien ook de kans krijgt om de "sociale ruimte" met de dominante groep te delen, wordt volgens Newman meestal aangetroffen wanneer de competitie tussen beide groepen gepaard gaat met complementaire doelstellingen en belangen. Alhoewel conflicten hier door beide groepen vrij frekwent worden uitgelokt, is hun intensiteit en gewelddadigheid meestal erg gering.

Dit staat volgens Newman in schril contrast met de tweede situatie, waarin de minderheid, ondanks haar belangrijke socio-economische middelen en gelijkheidspositie in het stratificatiesysteem, bewust streeft naar een sociale segregatie. Dit kan, aldus Newman, aanleiding geven tot intensieve en gewelddadige conflicten tussen de

(1) NEWMAN, W.M., o.c., p. 142.

(2) Ibidem, p. 146.

(3) Ibidem, p. 145.

(4) Ibidem, p. 179.

FIGUUR 7 :

SCHEMATISCHE VOORSTELLING VAN NEWMANS THEORETISCHE
STELLINGEN I.V.M. MINDERHEIDSCONFLICTEN (deel 2)

Groepsdoelen en interactie	Vertikale en hori- zontale sociale structuren	Conflict			
	Positie van de gedomineerde groep	Fre- kwen- tie	In- tensi- teit	Geweld- dadig- heid	Initiatief
Groepscompetitie en groepsverschillen gepaard met comple- mentaire doelstel- lingen en belangen	socio-econ. gelijkheid (ruime socio- econ. middelen) met sociale integratie	+	—	—	elk van beide groepen
Segregatie en cultu- reel onderscheid door de gedomi- neerde groep nagestreefd	socio-econ. gelijkheid (ruime socio- econ. middelen) met sociale segregatie	—	+	+	dominante groep
Integratie door de dominante groep op- gedrongen of naar voor treden van con- traculturele sociale bewegingen vanuit de gedomineerde groep	socio-econ. ongelijkheid (geringe socio- econ. middelen) met sociale integratie	—	+	+	gedomi- neerde groep
Segregatie opgedron- gen door de domi- nante groep en om- schrijving van de ge- domineerde groep als een contraculturele of competitieve be- dreiging	socio-econ. ongelijkheid (geringe socio- econ. middelen) met sociale segregatie	—	+	+	elk van beide groepen

minderheid en de dominante groep (1). Meestal zal deze laatste hier-toe het initiatief nemen.

Wordt de integratie door de dominante groep aan de minderheid opgedrongen of treden er vanuit deze laatste bepaalde "contraculturele" sociale bewegingen naar voor, dan is de kans volgens Newman erg groot, dat we een sociale integratie krijgen gekoppeld aan een socio-economische ongelijkheidspositie van de minderheidsgroep (2). Conflicten zullen hier, aldus Newman, niet zo frekwent optreden. Gebeurt het toch dat er conflicten ontstaan, dan zullen deze meestal vrij intensief en gewelddadig verlopen. In de meeste gevallen worden deze hier door de minderheidsgroep op gang gebracht (3). De laatste mogelijkheid bestaat er tenslotte in, dat de socio-economische ongelijkheid van de minderheid gepaard gaat met een gedwongen segregatie. Deze situatie doet zich volgens Newman vooral voor, wanneer de minderheid door de dominante groep wordt gedefinieerd als een culturele en economische bedreiging (4). Net zoals in de twee vorige gevallen is de kans hier erg groot, dat de conflicten intens en gewelddadig zijn. Deze niet zo frekwente confrontaties kunnen, aldus Newman, door beide groepen veroorzaakt zijn.

Tot nu toe bekeken we de machtsfactor nagenoeg uitsluitend vanuit de minderhedenliteratuur. Dit komt omdat vooral de studies over minderheidsgroepen erg veel aandacht hebben besteed aan het machtsmoment in etnische verhoudingen. Het spreekt evenwel vanzelf, dat deze problematiek ook vanuit andere invalshoeken is bestudeerd. In de meeste gevallen benaderen deze werken echter niet de theoretische diepgang van de minderheidsstudies. Toch kunnen we hier naar onze mening niet voorbijgaan aan twee belangrijke theoretische "alternatieven" voor het "minderhedenmodel". We denken hier meer bepaald aan enkele auteurs, die etnische machtsverhoudingen trachten te analyseren vanuit een "klasse"- of "intern kolonialisme"-perspectief. In de volgende bladzijden geven we een summier beschrijving van deze twee enigszins verwante analysemethoden. Vooraf wijzen we er de lezer nog op, dat de theoretische ontwikkeling van deze twee alternatieven nog volop in haar kinderschoenen staat. De selectie van een aantal representatieve werken is hier dan ook veel moeilijker dan in de minderhedenliteratuur.

(1) NEWMAN, W.M., o.c., p. 173.

(2) Ibidem, pp. 174-176.

(3) Ibidem, p. 177.

(4) Ibidem, p. 153.

2.2.2. De klasse-analyse van etnische verhoudingen

Als gevolg van de talloze elkaar uitsluitende of aanvullende betekenissen die het klassebegrip in de sociologische literatuur heeft gekregen, is klasse ongetwijfeld één van de meest verwarrende begrippen in de sociologie. Het spreekt echter vanzelf, dat we hier onmogelijk kunnen ingaan op de verschillende aspecten van deze op zichzelf erg complexe klasseproblematiek. Aansluitend bij John Rex (1), willen we hier alleen wijzen op het verwarren van "marxistische" en "warneriaanse" definities. In de marxistische traditie wordt een klasse vooral gedefinieerd door haar positie t.o.v. de produktiemiddelen. Het privébezit van deze produktiemiddelen is beslissend voor het ontstaan van twee antagonistische klassen : de bourgeoisie en het proletariaat. Naarmate een klasse zich meer bewust wordt van haar "objectieve" klassepositie, wordt ze van een "Klasse an sich" steeds meer een "Klasse für sich". Dergelijk bewustzijn wordt vooral bevorderd in de "politieke" strijd tegen de "klassevijand". De staat is daarbij een instrument in de handen van de bezittende klasse of bourgeoisie. Klasse is hier dus een analytisch begrip, dat slechts betekenis krijgt binnen de kontekst van een welbepaalde klassetheorie (2).

Onder invloed van Lloyd Warner ontwikkelde zich vooral in de Angelsaksische landen een totaal ander "klassebegrip", dat voor heel wat verwarring heeft gezorgd in de sociologische literatuur. Deze verwarring was het gevolg van het feit, dat Warner het "klassebegrip" herleidde tot een "stratificatiebegrip". In tegenstelling met een klasse, bestaat een sociaal stratum uit een categorie personen die gelijkaardige posities bekleden op een hiërarchisch continuüm. Als criterium voor een dergelijke hiërarchische schaal worden onder meer prestige, inkomen of "Lebensführung" gehanteerd. Volgens Dahrendorf dient "stratum" beschouwd te worden als een louter beschrijvende categorie (3). Is het marxistisch klassebegrip vooral een instrument om sociaal conflict en de daaruit voortvloeiende maatschappelijke veranderingen te analyseren, dan geeft het warneriaans stratificatiebegrip ons meer een momentopname van een bepaald hiërarchisch systeem.

We illustreren beide benaderingen met een voorbeeld uit de etnische literatuur. Hiervoor kiezen we twee Amerikaanse studies, die allebei betrekking hebben op de raciale verhoudingen in dat land.

(1) REX, J., o.c., p. 136.

(2) DAHRENDORF, R., o.c., p. IX.

(3) Ibidem, p. IX.

Ondanks hun toespitsing op Amerikaanse toestanden, zijn deze werken echter voldoende veralgemeenbaar om vergelijkingen met gelijkwaardige situaties toe te laten.

O.C. Cox. Het typevoorbeeld van marxistische klasse-analyse in de etnische literatuur, is het boek van O.C. Cox : "Caste, Class and Race" (1). Cox gaat ervan uit, dat het raciaal systeem in de Verenigde Staten vooral bepaald wordt door de belangen van de heersende klasse (2). Deze bourgeoisie heeft volgens Cox verhinderd, dat er een democratisch systeem zou groeien, waarin zwart en blank elkaar op voet van gelijkheid konden benaderen (3). Hier ligt, aldus deze auteur, de werkelijke oorzaak van de raciale problematiek. Cox meent dan ook, dat elke verwijzing naar een zogenaamde psychologische "behoefte om zich sociaal verheven te voelen boven andere groepen of personen" alleen maar de bewuste of onbewuste functie kan hebben, de heersende klasse vrij te pleiten van elke schuld. In werkelijkheid gaat het erom, dat deze heersende klasse haar machtspositie wil handhaven. Hiervoor dient ze niet alleen de zwarte, maar ook de blanke bevolking uit te buiten. Blank en zwart worden daarbij echter handig tegen elkaar uitgespeeld (4). Zonder deze bewust in de hand gewerkte tweespalt zou de kapitalistische bourgeoisie haar macht immers niet in stand kunnen houden (5). Het zou, aldus Cox, nonsens zijn te denken, dat het blanke proletariaat hiervoor verantwoordelijk is. Dit laatste beschikt immers niet alleen over te weinig machtsinstrumenten om een discriminerend systeem op gang te houden, maar heeft bovendien ook geen enkel belang bij het bestaan van zo'n systeem (6). De belangrijkste maatschappelijke scheidingslijn loopt volgens Cox dan ook dwars doorheen de raciale groepen. De zwarte "petite bourgeoisie" staat daarbij duidelijk aan de kant van de blanke heersende klasse.

De vraag is dan, hoe deze heersende klasse er dan toch in geslaagd is het proletariaat te verdelen. Hiertoe voerde de bourgeoisie onder meer een rassensegregatie in. Door het blanke en zwarte proletariaat in verschillende woonwijken, scholen, enz... onder te brengen, gingen deze steeds meer geloven, dat hun belangen en doeleinden niet de-

(1) COX, O.C., *Caste, Class and Race, A Study in Social Dynamics*, Monthly Review Press, New York, 1959 (tweede editie).

(2) Ibidem, p. 571.

(3) Ibidem, p. 575.

(4) Ibidem, p. 577.

(5) Ibidem, p. 577.

(6) Ibidem, p. 577.

zelfde waren (1). Via haar controle over de belangrijkste politieke organisaties kon de bourgeoisie er voor zorgen, dat de nodige wetten werden gestemd om deze toestand te bestendigen. Daarenboven be- diende zij zich ook van de geschreven en gesproken pers om het prole- tariaat tegen elkaar op te zetten. Hielp dit alles niet, dan kon de heer- sende klasse nog altijd gebruik maken van gewelddadige confrontaties tussen beide raciale groepen (2).

Dit raciaal systeem kan, aldus Cox, alleen omvergeworpen wor- den door een solidaire klassenstrijd van blank en zwart tegen de ge- meenschappelijke onderdrukker, de kapitalistische bourgeoisie (3). Een dergelijke strijd moet evenwel op wereldschaal worden ge- voerd (4). Dit zal een bijzonder harde strijd zijn, omdat de heersende klasse haar macht niet zomaar uit de hand zal geven. Het oude kapi- talistisch systeem zal uiteindelijk ten gronde gaan en vervangen wor- den door het socialisme (5). Tegelijk zal ook de raciale onderdruk- king verdwijnen.

W.L. Warner. Als voorbeeld van stratificatiebenadering in de et- nische literatuur nemen we het artikel "American Caste and Class" van Lloyd Warner (6). Hierin ontwikkelt deze laatste de idee van wat hij een "class-caste"-structuur noemt. Afge- zien van deze naar onze mening volledig foutieve benaming, be- schrijft Warner hier een erg interessant verschijnsel, dat zich zeker niet alleen in de Verenigde Staten voordoet. Deze auteur toont namelijk aan, dat een z.g. "klassestructuur" kan gepaard gaan met een "kastesysteem" (7). Dit laatste definieert hij als een maatschap- pelijke situatie waarin niet alleen huwelijken maar ook sociale mobiliteit tussen een sociaal gedefinieerde "hogere" en "lagere" groep worden uitgesloten.

We gaan hier niet verder in op de vraag, of het gebruik van de term "kaste" hier al dan niet gerechtvaardigd is. Dit neemt evenwel niet weg dat we het volledig eens zijn met Cox, wanneer deze Warner het verwijt toestuurft vrij slordig om te springen met dit toch wel complexe "kastebegrip" (8). Wat ons hier echter vooral interesseert

(1) COX, O.C., o.c., p. 546.

(2) Ibidem, p. 562.

(3) Ibidem, p. 573.

(4) Ibidem, pp. 580 en 583.

(5) Ibidem, p. 581.

(6) WARNER, W.L., "American Caste and Class", *American Journal of Sociology*, 42, september 1936, pp. 234-237.

(7) Ibidem, p. 234.

(8) COX, O.C., o.c., pp. 492-494.

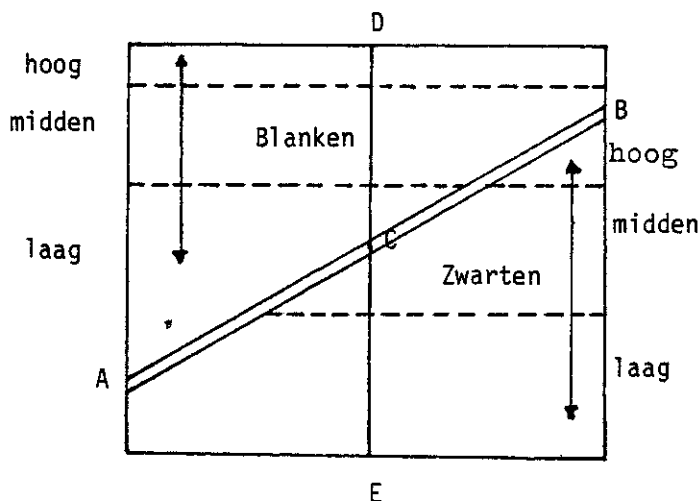
is het maatschappelijk verschijnsel dat Warner beschrijft. Welke naam hij er verder ook aan geeft, is voor ons, althans in deze kontekst, van minder belang.

Eén van de fundamentele verschillen tussen bovenvernoemd "kastesysteem" en een "klassestructuur" is volgens Warner de aanwezigheid van "interclass" huwelijken en de mogelijkheid tot sociale mobiliteit. We herinneren er de lezer nog even aan, dat Warner het begrip klasse hanteert in de betekenis van sociaal stratum. Het interessante van Warners werk is nu, dat hij erop wijst, dat deze op het eerste gezicht antithetische "klasse"- en "kaste"-structuur tegelijk kunnen aanwezig zijn. Als voorbeeld neemt hij de raciale verhoudingen in het zuiden van de Verenigde Staten.

We maken dit duidelijk aan de hand van figuur 8 (1). De dubbele diagonale lijn AB scheidt de "hogere" blanke "kaste" van de "lagere" zwarte "kaste". De twee stipellijnen in elk van beide segmenten vormen de grenzen van de drie strata, die door Warner binnen elke "kaste" worden onderscheiden. De pijlen geven aan, dat er binnen elke "kaste" mobiliteitskansen aanwezig zijn. Aan de hand van de stand van de schuine lijn AB krijgen we een beeld van de sociale verhoudingen tussen de twee raciale groepen.

FIGUUR 8 :

WARNERS "CLASS AND CASTE"-STRUCTUUR

(1) WARNER, W.L., o.c., p. 235.

Figuur 8 illustreert een situatie, waarin de stratificatiestructuur van de zwarte bevolking dermate is ontwikkeld, dat de sociale top van de zwarte bevolkingsgroep zich in een hoger sociaal stratum bevindt dan de "laagste" blanke groep. Via allerlei maatschappelijke veranderingen, onder meer op het gebied van het onderwijs, beweegt de diagonale lijn AB zich volgens Warner steeds verder om haar as C. Dit betekent, dat de sociale stratificatie in beide segmenten steeds meer gelijkenis gaat vertonen. Bereikt de "kastelijn" de stand DE, dan hebben we een systeem waarin de sociale stratificatie binnen beide "kasten" volkomen gelijk is. In theorie kan deze lijn natuurlijk nog verder om haar as wentelen, maar dit is volgens Warner erg onwaarschijnlijk (1).

Zelfs wanneer de "kastelijn" zich in de stand AB bevindt, geniet de "upper-stratum" zwarte toch nog van een sociaal voordeliger positie dan zijn rasgenoot uit het laagste stratum. De eerste zal er volgens Warner nauwlettend op toezien, dat zijn relatieve bevoorrechtiging gehandhaafd blijft. De situatie wordt evenwel ingewikkelder, wanneer we de positie van deze "upper-stratum" zwarte vergelijken met deze van een blanke uit het laagste stratum (2). Kijken we alleen naar de drie strata, dan staat deze zwarte natuurlijk hoger op de sociale ladder dan hogervernoemde blanke. Tegelijk maakt deze zwarte echter ook deel uit van de "lagere kaste". Dit leidt onvermijdelijk tot allerlei "positieconflicten" (3). In de meeste gevallen zal de blanke toplaag volgens Warner de raciale solidariteit trachten te bewaren, door de aanspraken van deze zwarte groep ten opzichte van de lagere-stratum blanke van de hand te wijzen (4). Het voortbestaan van de toestand uit figuur 8 veronderstelt immers niet alleen dat de verdere opwaartse ontwikkeling van de stratificatiestructuur binnen de "lagere kaste" wordt tegengewerkt, maar dat ook de "kastelijn" wordt gehandhaafd.

2.2.3. Het intern kolonialismemodel

Tot slot van dit hoofdstuk over macht in etnische interactieprocessen beschrijven we een theoretisch model, dat vooral geïnspireerd werd door de talrijke studies over wat G. Balandier de "kolo-

(1) WARNER, W.L., o.c., p. 235.

(2) Ibidem, p. 236.

(3) Ibidem, p. 236.

(4) Ibidem, p. 236.

niale situatie" (1) heeft genoemd. Alhoewel het begrip "intern kolonialisme" vooral de laatste jaren erg veel opgang heeft gemaakt, is dit toch niet zo nieuw als men zou kunnen denken. Hechter wijst er onder meer op, dat auteurs als Lenin en Gramsci reeds vrij vroeg gebruik maakten van een gelijkaardig begrip (2). Later werd het vooral toegepast op Latijns-Amerika en de Verenigde Staten. Enkele jaren geleden toonde Hechter op een overtuigende manier aan, dat het "intern kolonialisme"-model ook kan gebruikt worden bij de analyse van Europese etnische verhoudingen. Onderstaande beschrijving is daarom ook vooral op dit werk gebaseerd.

M. Hechter. Uitgangspunt van Hechter zijn de regionale industrialisatieverschillen binnen een bepaald staatsterritorium (3). Door deze verschillen krijgen, aldus deze auteur, sommige culturele groepen binnen de staat een relatieve voorsprong. Als gevolg daarvan ontstaat er vrij vlug een ongelijke verdeling van "middelen" en macht (4). Volgens Hechter zal de bevoordeelde culturele groep of "kerngroep" haar voorsprong trachten te stabiliseren en te monopoliseren door de institutionalisering van dit stratificatiesysteem (5). Op die manier probeert zij de sociale rollen waaraan een hoog prestige wordt toegeschreven binnen de greep van haar eigen leden te houden. Leden van de relatief achtergebleven perifere groep of "randgroep" wordt de toegang tot deze rollen daarentegen zoveel mogelijk ontzegd (6). Dit stratificatiesysteem noemt Hechter een "culturele arbeidsverdeling", omdat de toewijzing van sociale rollen hier gebeurt op basis van culturele verschillen (7). Deze "culturele arbeidsverdeling" zal volgens Hechter bijdragen tot de ontwikkeling van een verschillende etnische identiteit in elk van de twee culturele groepen (8). Men zal immers niet alleen zichzelf, maar ook de anderen categoriseren op grond van de rollen die elk verwacht wordt te kunnen spe-

(1) Voor een uitvoerige beschrijving van dit begrip verwijzen we naar : BALANDIER, G., "The Colonial Situation", in *Africa : Social Problems of Change and Conflict*, P.L. van den Berghe (Red.), Chandler, San Francisco, 1965, pp. 36-57.

(2) HECHTER, M., *Internal Colonialism, The Celtic Fringe in British National Development, 1536-1966*, Routledge & Kegan Paul, London, 1975, p. 8.

(3) Ibidem, p. 39.

(4) Ibidem, p. 9.

(5) Ibidem, p. 9.

(6) Ibidem, p. 9.

(7) Ibidem, p. 39.

(8) Ibidem, p. 40.

len (1). Dit definiëringsproces wordt vergemakkelijkt door de aanwezigheid van een aantal culturele kenmerken die als karakteristiek worden beschouwd voor elke groep. We verwijzen hier o.a. naar de taal, religieuze praktijken of "levensstijl" (2).

Economisch zijn de verschillen tussen centrum en periferie bijzonder groot. Het "centrum" of de streek van de "kerngroep" kent meestal een erg gedifferentieerde economische structuur. De door de "randgroep" bewoonde periferie is daarentegen veelal aangewezen op een afhankelijke en complementaire economische rol, die door allerlei juridische en politieke maatregelen wordt bevestigd (3). Beslissingen over investeringen, kredieten of lonen worden vanuit het "centrum" genomen (4). Bankiers, managers en ondernemers worden nagenoeg uitsluitend uit de "kerngroep" gerecruteerd (5). Vaak dienen de leden van de "randgroep" werk te gaan zoeken buiten eigen streek. Daarmee samenhangend wordt de periferie meestal gekenmerkt door een achteruitgang van het bevolkingscijfer en een relatief sterke aanwezigheid van oudere bevolkingscategorieën (6). Daar komt nog bij, dat ook de dienstensector in dit gebied veelal erg zwak is ontwikkeld (7). Aan dit alles hoeven we dan ook niet meer toe te voegen, dat de levensstandaard in de periferie heel wat lager ligt dan in het centrum.

Door het feit dat de "randgroep" nauwelijks over machtsmiddelen beschikt, staat ze natuurlijk ook politiek erg zwak. Vormt deze groep bovendien nog een numerieke minderheid, dan krijgen we vaak te maken met een politiek van "stable unrepresentation" (8). In de mate dat de sociale stratificatie in de periferie steunt op waarneembare culturele verschillen, bestaat er echter steeds een kans, dat de benadeelde "randgroep" op een bepaald ogenblik opkomt voor de gelijkheid van haar eigen cultuur (9). Volgens Hechter kan dit de "randgroep" ertoe aanzetten zichzelf als een afzonderlijke "natie" te zien en onafhankelijkheid na te streven (10). Voor een dergelijke politieke mobilisatie is evenwel een sterke collectieve groepsolidariteit nodig. Hiertoe volstaat het niet, dat de leden van de "randgroep" een econo-

- (1) HECHTER, M., o.c., p. 40.
- (2) Ibidem, p. 40.
- (3) Ibidem, p. 33.
- (4) Ibidem, p. 10.
- (5) Ibidem, p. 33.
- (6) Ibidem, p. 43.
- (7) Ibidem, p. 33.
- (8) Ibidem, p. 40.
- (9) Ibidem, p. 10.
- (10) Ibidem, p. 10.

misce ongelijkheid ervaren. Zij moeten deze situatie ook nog als onrechtvaardig en illegitiem definiëren. Tenslotte is ook de aanwezigheid van een adequate communicatie tussen de leden van de onderdrukte groep van vitaal belang voor het ontstaan van dergelijke collectieve solidariteitsgevoelens (1).

2.3. Het communicatiemoment in etnische interactieprocessen

Tot nu toe hebben we het in ons overzicht van de raciale en etnische literatuur reeds gehad over structuren en macht. De lezer zal zich evenwel herinneren, dat we in het eerste hoofdstuk nog een derde element in het interactieproces hebben onderscheiden, met name het communicatiemoment. Studies over dit aspect van de etnische problematiek zijn bijzonder schaars. Na een grondige literatuurstudie hebben we in de sociologische publicaties over raciale en etnische verhoudingen slechts één artikel gevonden waarin dit communicatiemoment op een degelijk theoretisch niveau wordt uitgewerkt. Het gaat hier meer bepaald om het artikel "The Stranger" dat Alfred Schütz in 1944 in de "American Journal of Sociology" publiceerde (2). Wie in dit artikel een volledige analyse zoekt van alle aspecten van het communicatieproces in etnische contacten, zal wellicht op zijn wetenschappelijke honger blijven. Schütz beperkt zich immers tot één bepaald aspect van deze complexe problematiek. Hiermee werd evenwel de sociologische grondslag gelegd voor verdere studies op dit gebied. Jammer genoeg zijn deze echter tot op heden uitgebleven.

A. Schütz. In bovenvernoemd artikel bestudeert Schütz de problemen die een vreemdeling heeft, wanneer hij in contact komt met een voor hem nieuw cultureel patroon. Schütz analyseert deze problematiek vanuit een algemene "interpretatietheorie" (3). Om te beginnen definieert hij een vreemdeling als een persoon "of our times and civilization" die tracht blijvend aanvaard of getolereerd te worden door de nieuwe sociale groep die hij "benaardt" (4). Het typevoorbeeld van een "vreemdeling" is volgens

(1) HECHTER, M., o.c., p. 42.

(2) SCHUTZ, A., "The Stranger : An Essay in Social Psychology", *American Journal of Sociology*, nr. 6, mei 1944, pp. 499-507.

(3) Ibidem, p. 499.

(4) Ibidem, p. 499.

Schütz de "immigrant". Zoals uit bovenstaande definitie blijkt, heeft de auteur het uitsluitend over de "benaderingssituatie" en niet over de eventuele assimilatie die er kan op volgen (1).

Vooraleer in te gaan op de specifieke problemen van de "vreemdeling", gaat Schütz eerst na, wat het "cultureel patroon van het groepsleven" betekent voor een persoon die zich dagelijks binnen zijn "eigen" groep beweegt. Onder het cultureel patroon verstaat de auteur alle waarden, instituties en "oriënteringssystemen" (zoals gewoonten, zeden, wetten, enz...) die een sociale groep op een bepaald ogenblik karakteriseren (2). Dit patroon, zo meent Schütz, is voor de socioloog als wetenschappelijk observator iets anders dan voor het individu, dat dagelijks binnen dit patroon handelt en denkt (3). De socioloog observeert immers de sociale wereld "vanop een afstand" en tracht het waargenomene zo duidelijk mogelijk te beschrijven en te classificeren aan de hand van "coherente", "consistente" en "logische" modellen (4). Het handelend individu ervaart het cultureel patroon evenwel meer als een "handelingsveld" dan als een "denk-object" (5). Kennis van de sociale wereld is voor hem vooral van belang, wanneer deze relevant is voor zijn handelen. Vermits alle elementen op die manier natuurlijk niet even relevant zijn voor het individu, zal deze laatste volgens Schütz naar een "gegradueerde kennis" streven. Dit houdt in, dat de mate van gewenste kennis samenhangt met de praktische relevantie van de elementen (6). Waar in het ene geval een vage "knowledge about" volstaat, zal in het andere geval een grondiger "knowledge of" nodig zijn (7).

De kennis van de sociale actor is dus helemaal niet homogeen. Ze is integendeel meestal vrij incoherent en bevat heel wat onduidelikheden en tegenstrijdigheden. Deze gebrekkige samenhang schrijft Schütz toe aan het feit dat de individuele belangen, die de relevantie van de objecten bepalen, zelf geen deel uitmaken van een coherent systeem (8). Het handelend individu is volgens Schütz bovendien slechts ten dele geïnteresseerd in de duidelijkheid van zijn kennis (9). Meestal stelt men zich tevreden met een zeker inzicht in de mogelijkheden of risico's die een gegeven situatie voor het handelen mee-

(1) SCHÜTZ, A., art.cit., p. 499.

(2) Ibidem, pp. 499-500.

(3) Ibidem, p. 500.

(4) Ibidem, p. 500.

(5) Ibidem, p. 500.

(6) Ibidem, p. 500.

(7) Ibidem, p. 500.

(8) Ibidem, p. 500.

(9) Ibidem, p. 501.

brengt, zonder zich al te zeer te bekommeren om het waarom ervan (1). Schütz wijst ook op het inconsistent karakter van de dagelijkse kennis. Zo zal een individu bijvoorbeeld bij het vervullen van verschillende rollen, vaak de meest tegenstrijdige meningen naar voor brengen. Dat komt, aldus de auteur, omdat de onderwerpen die deel uitmaken van het menselijk denken, zich op verschillende relevantieniveaus bevinden en men zich veelal niet bewust is van de aanpassingen, die nodig zijn wanneer men zich van het ene niveau naar het andere beweegt (2).

Dit kennissysteem is voor de leden van de in-group evenwel "voldoende" coherent, duidelijk en consistent om elkaar te "verstaan" en communicatie mogelijk te maken (3). Elk lid dat binnen de groep werd opgevoed zal volgens Schütz het door voorouders, leraars en anderen overgeleverd schema van het cultureel patroon overnemen als een vanzelfsprekende leidraad voor het sociaal leven (4). De kennis die samenhangt met dit cultureel patroon biedt immers pasklare en betrouwbare "recepten" voor de interpretatie van de sociale wereld en de omgang met dingen en mensen (5). Via het cultureel patroon van de in-group ontstaat er aldus een "routine-matig" denken, door Schütz "thinking as usual" genoemd (6), en handelen. Dit "thinking as usual" is evenwel aan een aantal voorwaarden verbonden (7) :

1. het sociaal leven mag geen grondige wijzigingen ondergaan, zodat men toekomstige situaties steeds vanuit vroegere ervaringen kan benaderen;
2. men moet kunnen terugvallen op de door ouders, leraars, traditie enz... overgeleverde kennis;
3. het eenvoudig "knowledge about"-kennistype moet in normale omstandigheden volstaan om de meeste sociale situaties te kunnen beheersen;
4. de bovenvernoemde culturele "recepten" dienen door de hele sociale omgeving aanvaard en toegepast te worden en dus niet alleen door een aantal enkelingen.

Is één van deze vier voorwaarden niet vervuld, dan wordt "thinking as usual" onmogelijk en ontstaat er wat Schütz een "crisis"

(1) SCHÜTZ, A., art.cit., p. 501.

(2) Ibidem, p. 501.

(3) Ibidem, p. 501.

(4) Ibidem, p. 501.

(5) Ibidem, p. 501.

(6) Ibidem, pp. 501-502.

(7) Ibidem, p. 502.

noemt (1). Dit houdt in, dat men voor zijn "sociale recepten" niet langer kan teruggrijpen naar het cultureel patroon van de eigen in-group.

Dit is volgens Schütz de situatie waarin een "vreemdeling" zich bevindt, wanneer hij in contact komt met een voor hem nieuwe groep (2). Schütz meent dat de vreemdeling de nieuwe omgeving eerst zal trachten te interpreteren aan de hand van zijn eigen "thinking as usual". Hij zal echter vrij vlug vaststellen, dat hij op die manier een erg inadekwaat beeld krijgt van het cultureel patroon van de benaderde groep. De communicatie met deze groep wordt dan ook sterk bemoeilijkt. Dit kan ook moeilijk anders, aldus Schütz, omdat zijn beeld van dit cultureel patroon nog is opgebouwd vanuit een observerende positie (3). Voor de vreemdeling is de benaderde groep echter niet langer een observatie-object, maar een sociale wereld waarvan hij deel wenst uit te maken. Hiervoor heeft hij een ken-nistype nodig, dat hem kan helpen in zijn dagelijkse interactie met deze groep (4).

De ontdekking dat het er in de nieuwe omgeving anders aan toegaat dan men vroeger vanuit zijn in-group had gedacht, brengt het vertrouwen van de vreemdeling in de algemeen-geldigheid van zijn vroegere "thinking as usual" meestal aan het wankelen (5). De vreemdeling ziet immers, dat hij niet alleen een verkeerd beeld heeft van het vreemd cultureel patroon, maar dat ook het interpretatieschema dat hij tot nu toe probleemloos heeft gehanteerd, in de nieuwe omgeving onbruikbaar is (6). Hij kan daarenboven echter niet zomaar op het cultureel patroon van de benaderde groep overstappen, omdat dit patroon slechts een coherent handelings- en interpretatieschema is voor diegenen, die deel uitmaken van de overeenkomstige in-group (7). De vreemdeling zal dus een tijdlang kennis moeten opdoen over de interpretatieve functie van het nieuw cultureel patroon, vooraleer hij het als handelingsschema kan hanteren (8). Schütz vergelijkt deze situatie met het verschil tussen passieve en actieve taalkennis.

Voor de leden van de benaderde groep is het natuurlijk eenvoudiger. Hun cultureel patroon biedt hen "typische" oplossingen voor

(1) SCHÜTZ, A., art.cit., p. 502.

(2) Ibidem, p. 502.

(3) Ibidem, p. 503.

(4) Ibidem, p. 503.

(5) Ibidem, p. 503.

(6) Ibidem, p. 503.

(7) Ibidem, p. 504.

(8) Ibidem, p. 504.

hun "typische" problemen (1). In dat geval is er volgens Schütz een objectieve kans dat het toepassen van een "gestandaardiseerd recept" het gewenste "gestandaardiseerd resultaat" zal opleveren (2). Dit betekent dat deze mogelijkheid openstaat voor elkeen die zich gedraagt zoals het anoniem type dat door het sociaal recept wordt voorgeschreven (3). Het begrip "type" of "typificatie", zoals dat hier door Schütz wordt gebruikt, kan volgens Monica Morris beschouwd worden als de "common sense"-tegenhanger van Webers "ideaal-type" (4). Iemand die binnen zijn eigen cultureel patroon is opgegroeid zal, aldus Schütz, zowel de "recepten" en hun efficiëntie als de "anonieme" en "typische" attitudes die ermee gepaard gaan, als vanzelfsprekend ervaren (5).

De vreemdeling moet daarentegen zijn "subjectieve" kansen op succes met het nieuw cultureel patroon nog geleidelijk aan ontdekken. Hij dient immers na te gaan, of de door dit patroon voorgeschreven recepten ook gelden voor een "nieuwkomer". Hiervoor moet hij elke situatie opnieuw trachten te "definiëren" (6). De vreemdeling zal zich, althans volgens Schütz, hierbij vaak vergissen, doordat hij de leden van de benaderde groep meer ziet als "individen" dan als "performers of typical functions" (7). Daartegenover staat dan weer, dat hij geneigd is louter individuele kenmerken als "typisch" te bestempelen (8). Dit leidt tot wat Schütz een "pseudo-typicality" noemt (9). In plaats van een instrument om problematische situaties op te vangen, is het cultureel patroon van de benaderde groep hier zelf een "problematische situatie", aldus Schütz (10). Dit zal zo doorgaan, totdat de elementen van het nieuw cultureel patroon voor de vreemdeling zo vertrouwd zijn geworden, dat zij even vanzelfsprekend zijn als de elementen van zijn vroeger ingrouppatroon. Op dat ogenblik is hij volgens Schütz echter ook geen vreemdeling meer (11).

(1) SCHÜTZ, A., art.cit., p. 505.

(2) Ibidem, p. 505.

(3) Ibidem, p. 505.

(4) MORRIS, M.B., *An Excursion into Creative Sociology*, Basil Blackwell, Oxford, 1977, p. 18.

(5) SCHÜTZ, A., art.cit., p. 505.

(6) Ibidem, p. 506.

(7) Ibidem, p. 506.

(8) Ibidem, p. 506.

(9) Ibidem, p. 506.

(10) Ibidem, p. 506.

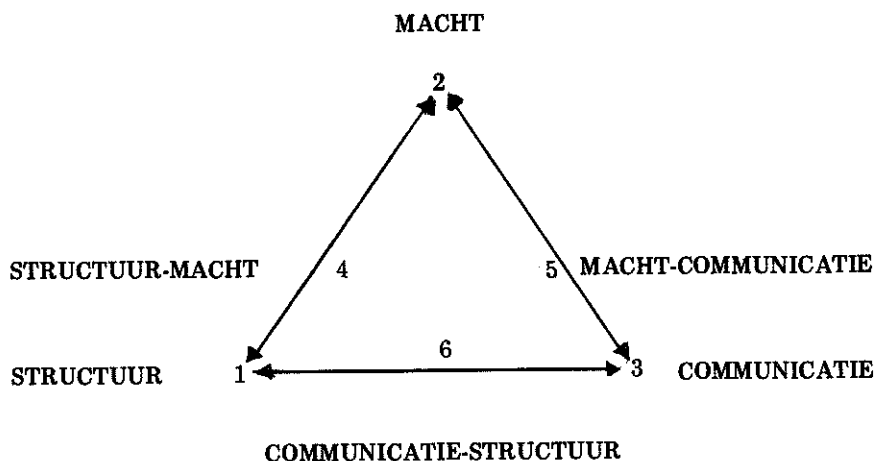
(11) Ibidem, p. 507.

Schütz heeft dus vooral aandacht voor de rol van het "cultureel patroon" in het "intercultureel" communicatieproces. Na bovenstaande beschrijving zal het de lezer wellicht duidelijk zijn, dat "intergroepscommunicatie" wordt bemoeilijkt, wanneer er geen of onvoldoende kennis aanwezig is over het "cultureel patroon" van de nieuwe groep waartoe men wenst te behoren. In dat geval ontstaan er immers allerlei "verstaanbaarheidsproblemen". Wij zijn er ons van bewust, dat hier slechts één bepaald aspect van de communicatieproblematiek aan bod is gekomen. Het gebrek aan sociologische publicaties over het communicatiemoment in etnische of raciale contacten maakt het ons op dit ogenblik echter onmogelijk, om vanuit de theoretische literatuur ook andere facetten van dit interactie-element te belichten.

In bovenstaand overzicht hebben we vooral gezocht naar sociologische werken over het structureel, machts- of communicatiemoment in etnische interactieprocessen. Het was daarbij niet altijd even makkelijk, representatieve publicaties te vinden voor de verschillende theoretische "benaderingswijzen", die in de desbetreffende sociologische literatuur kunnen onderscheiden worden. In de nu volgende pagina's vervolledigen we dit overzicht met een aantal studies, waarin verschillende van deze basiselementen uit het interactieproces tegelijk worden benadrukt. Dit wordt wellicht duidelijker aan de hand van figuur 9. Hebben we het tot dusver vooral gehad over auteurs die in 1, 2 of 3 kunnen ondergebracht worden, dan richten we onze aandacht nu op de theoretische "tussenvormen" 4, 5 en 6. In 4 gaat het bijvoorbeeld om theoretische analyses waarin zowel het structureel als het machtsmoment uit het etnisch interactieproces aan bod komen. Hetzelfde geldt *mutatis mutandis* ook voor 5 en 6. We willen er evenwel nogmaals de nadruk op leggen, dat macht en communicatie inherent zijn aan sociale interactie en de daaruit voortvloeiende structuren, zodat de verschillende onderverdelingen uit figuur 9 in werkelijkheid een geïntegreerd geheel vormen.

FIGUUR 9 :

SCHEMATISCHE VOORSTELLING VAN DE INDELING VAN ONS
THEORETISCH OVERZICHT

2.4. Aanzetten tot theorievorming waarin meerdere basiselementen uit het etnisch interactieproces worden benadrukt

2.4.1. Etnische theorievorming rond structuren en macht

Een eerste reeks auteurs die zowel de etnische structuren als het machtsmoment analyseren vinden we terug in de z.g. "Pluralisme-school", met als twee voornaamste vertegenwoordigers J.S. Furnivall en M.G. Smith. Als uitgangspunt nemen we een artikel van laatstgenoemde auteur dat algemeen beschouwd wordt als één van de basisteksten uit deze school (1).

(1) SMITH, M.G., "Social and Cultural Pluralism" in *Social and Cultural Pluralism in the Caribbean*, V. Rubin (Red.), Annals of the New York Academy of Sciences, vol. 83, Art. 5, New York, 1960, pp. 763-777.

M. G. Smith. Voortbouwend op het werk van Furnivall tracht Smith in dit artikel het begrip "plural society" verder uit te werken. Hij begint daarbij met het herdefiniëren van een aantal sociologische sleutelbegrippen. Zo omschrijft hij een "maatschappij" als een territoriaal afgescheiden eenheid met een eigen "bestuursinstitutie" (1). Daarnaast gaat Smith ervan uit, dat de kern van een "cultuur" bestaat uit haar institutioneel systeem (2). De instituties vormen volgens deze auteur bovendien ook de basis van de "sociale structuur", omdat het institutioneel systeem de blijvende vormen van sociaal leven definieert en sanctioneert (3). Dit impliceert, aldus Smith, dat een bevolking met een gemeenschappelijk institutioneel systeem zowel cultureel als sociaal homogeen zal zijn. Vormt zij daarenboven ook nog een afgescheiden politieke entiteit, dan spreekt Smith van een homogene "maatschappij" (4). Deze homogeniteit zal zich zowel uiten in het waardensysteem als in het handelings- en sociale relatiepatroon. Institutionele verscheidenheid daarentegen houdt volgens Smith zowel culturele als sociale verschillen in. Hij is er dan ook van overtuigd, dat maatschappelijke integratie institutioneel dient geanalyseerd te worden (5).

Vandaar dat hij heel wat aandacht besteedt aan de werking van het institutioneel systeem. Dit laatste bestaat volgens Smith uit een reeks sub-systemen die elk betrekking hebben op een bepaald facet van het sociaal leven. Zo onderscheidt hij bijvoorbeeld sub-systemen in verband met verwantschap, opvoeding, religie, bestuur enz... Sociaal en cultureel "pluralisme" veronderstelt volgens Smith, dat culturele groepen verschillen in hun "basic system of compulsory institutions" (6). Hieronder verstaat hij de institutionele sub-systemen rond opvoeding, eigendom, ontspanning, verwantschap en religie. Beperken de groepsverschillen zich evenwel tot bijvoorbeeld stratificatieverschillen, dan heeft Smith het over culturele en sociale "heterogeniteit" (7).

Smith verzet zich hier sterk tegen sociologen, die cultureel en sociaal pluralisme willen terugbrengen tot een vorm van sociale stratificatie. Vanzelfsprekend ontkent hij niet, dat er zowel binnen de culturele componenten of "secties" van een "plurale samenleving", als tussen deze componenten onderling hiërarchische verschillen be-

(1) SMITH, M.G., art.cit., p. 766.

(2) Ibidem, p. 767.

(3) Ibidem, p. 767.

(4) Ibidem, p. 767.

(5) Ibidem, p. 767.

(6) Ibidem, p. 769.

(7) Ibidem, p. 767.

staan. Dergelijke verschillen gaan volgens Smith evenwel niet noodzakelijk gepaard met de aanwezigheid van onverenigbare institutionele systemen (1), hetgeen hij ziet als het essentieel kenmerk van een pluralistische situatie. Sociale stratificatie kan volgens Smith dan ook hoogstens aanleiding geven tot maatschappelijke heterogeniteit.

Men kan zich nu de vraag stellen, hoe het komt, dat een "plural society" niet uit elkaar valt, ondanks het feit dat zij verschillende institutionele systemen inhoudt. Volgens Smith is het onjuist het bestaan van een dergelijke samenleving toe te schrijven aan de aanwezigheid van "gemeenschappelijke waarden" tussen de verschillende culturele "secties" (2). De werkelijke verklaring voor het voortbestaan van dergelijke samenlevingen moet daarentegen, aldus deze auteur, gezocht worden in het machtsmonopolie van één bepaalde culturele sectie (3). Smith wijst erop, dat een plurale samenleving zonder gemeenschappelijke "bestuursinstitutie" onmogelijk is (4). Kenmerkend voor zo'n samenleving is bovendien, dat deze "politieke" institutie beheerst wordt door een culturele "minderheid" die over een machtsmonopolie beschikt (5). Alleen pluralistische situaties waarin ook dit machtsmonopolie aanwezig is, kunnen volgens Smith "plurale maatschappijen" worden genoemd.

P.L. van den Berghe. In tegenstelling met Smith, ziet Pierre van den Berghe de plurale samenleving niet als een afzonderlijk maatschappelijk ideaaltype, maar interpreteert pluralisme veeleer als een reeks karakteristieken die "in min of meerdere mate" aanwezig zijn in heel wat samenlevingen (6). Graduele verschillen in pluralisme kunnen zich volgens van den Berghe zowel op groepsniveau als op het institutioneel of individueel niveau manifesteren (7).

Om te beginnen onderscheidt hij op het eerstgenoemd niveau een aantal factoren die het uitzicht van de pluralismevariant grondig kunnen beïnvloeden :

(1) SMITH, M.G., art.cit., p. 774.

(2) Ibidem, p. 775.

(3) Ibidem, p. 772.

(4) Ibidem, p. 772.

(5) Ibidem, p. 774.

(6) VAN DEN BERGHE, P.L., "Pluralism", in *Handbook of Social and Cultural Anthropology*, J.J. Honigmann (Red.), Rand McNally, Chicago, 1973, p. 966.

(7) Ibidem, pp. 967-969.

1. het aantal en de relatieve omvang van de groepen in de maatschappij. De auteur wijst in dit verband bijvoorbeeld op de belangrijke rol van "middleman groups" (1) in samenlevingen waarin twee andere groepen tegenover elkaar staan.

2. De mate van geografische concentratie van de groepen. Een etnische minderheid die verspreid leeft over een bepaald grondgebied, mist volgens van den Berghe de territoriale basis, die belangrijk is voor het voeren van een "nationalistische" politiek. In dit opzicht zijn landen als België en Canada voor deze auteur pluralistischer dan bijvoorbeeld de Verenigde Staten.

3. De mate van structurele segmentatie van de groepen. Hier heeft hij het vooral over de rigiditeit van de scheidingslijn tussen de verschillende groepen. Sterk pluralistische samenlevingen worden volgens van den Berghe gekenmerkt door "ascription", groepsendogamie, strikte "commensalitas"- en "etiquette"-regels en een ruimtelijke segregatie (2). In minder pluralistische maatschappijen daarentegen bestaat er een relatief zwakke consensus over wie tot welke groep behoort. Sociale mobiliteit komt hier vrij frekwent voor. Endogamie en etiquette-normen tussen de verschillende groepen zijn in dit geval vrijwel volledig afwezig.

4. De culturele verschillen tussen de groepen. Naarmate de culturele "tradities" van de aanwezige groepen grotere verschillen vertonen, neemt volgens van den Berghe het cultureel pluralisme in de betrokken samenleving ook toe.

5. De subjectieve perceptie van deze culturele verschillen. Twee groepen die objectief gezien slechts geringe culturele verschillen vertonen, kunnen aan deze laatste zo'n grote betekenis toekennen, dat ze elkaar gaan zien als twee totaal verschillende culturele groepen (3). Een dergelijke subjectieve perceptie, eventueel versterkt door een "nationalistische mythe", kan volgens bovenvernoemd auteur na een zekere tijd aanleiding geven tot groter wordende culturele verschillen (4).

Pluralisme varieert evenwel niet alleen over de groepsdimensie. Even belangrijk zijn de institutionele verschillen die in een plurale samenleving kunnen optreden. Het komt er hier volgens van den Berghe vooral op aan, na te gaan welke instituties de verschillende

(1) Voor een uitvoerige bespreking van dit begrip verwijzen we naar : BLA-LOCK, H.M. jr., o.c., pp. 79-84.

(2) VAN DEN BERGHE, P.L., o.c., (1973), p. 968.

(3) Ibidem, pp. 968-969.

(4) Ibidem, p. 969.

groepen gemeenschappelijk hebben (1). Als minimum-voorwaarde voor de maatschappelijke integratie moeten de groepen volgens hem minstens dezelfde politieke en economische instituties delen. Hij zet dus een stap verder dan Smith, voor wie alleen een gemeenschappelijke politieke institutie onontbeerlijk was. Is deze machts- en produktierelatie de enige band tussen de verschillende groepen, dan hebben we te maken met de meest extreme vorm van institutioneel pluralisme (2). In de meeste plurale samenlevingen breiden de groepscontacten zich evenwel uit tot allerlei instituties zoals religie en huwelijk.

Tenslotte moeten plurale samenlevingen volgens van den Berghe ook op het individueel niveau worden bestudeerd. Door de "interacting individuals" bij de analyse te betrekken, tracht hij vooral de dynamische aspecten van dergelijke samenlevingen aan te tonen (3). Twee belangrijke processen trekken hierbij zijn aandacht. In de eerste plaats is er het z.g. "passing"- of acculturatieproces, waarbij leden van een bepaalde groep overgaan naar een andere groep, vaak zonder dat dit de relatieve omvang van beide groepen erg beïnvloedt (4). Naast deze "passing" onderscheidt van den Berghe echter ook een "shuttle-proces" (5). Hiermee verwijst hij naar de resultaten van enkele Afrikaanse studies (6), waarin wordt aangetoond, dat personen zich heen en weer kunnen bewegen tussen verschillende culturele systemen en op die manier tegelijkertijd van meerdere culturele groepen deel uitmaken (7). Volgens van den Berghe bestaan er naast tweetaligen dan ook bijvoorbeeld "bi-culturele" of "bi-etnische" individuen (8).

A. Lijphart. De pluralismeschool is evenwel niet de enige waarin etnische structuren en machtsmomenten samen worden bestudeerd. Dit gebeurt ook in de "consociational democracy"-studies, die vooral door het werk van Arend Lijphart bekendheid hebben gekregen. Centraal staat hier de vraag, hoe een in verschillen-

(1) VAN DEN BERGHE, P.L., o.c., (1973), p. 969.

(2) Ibidem, p. 969.

(3) Ibidem, p. 970.

(4) Ibidem, pp. 969-970.

(5) Ibidem, p. 970.

(6) Een belangrijk werk in dit verband is : MAYER, P., *Townsmen or Tribesmen : Conservatism and the Process of Urbanization in a South African City*, Oxford University Press, Cape Town, 1961.

(7) VAN DEN BERGHE, P.L., o.c., (1973), p. 970.

(8) Ibidem, p. 970.

de subculturen gefragmenteerde samenleving kan resulteren in politieke stabiliteit. In tegenstelling met Smith en van den Berghe zoekt Lijphart de oorzaak hiervan niet in gemeenschappelijke instituties, maar in het gedrag van de maatschappelijke elite (1). Essentieel voor "consociationalism" is volgens Lijphart de aanwezigheid van een "elitekartel" (2), dat over de subculturele verschillen heen tot een nationale besluitvorming en conflictregeling tracht te komen. Eens de verschillende subculturele elites zich bewust zijn van het desintegrerend gevaar van een dergelijke fragmentatie, zo schrijft Lijphart, veronderstelt een succesvolle "consociational democracy" dat deze elites de uiteenlopende belangen en eisen van de subculturen weten te verzoenen. Hiervoor moeten zij zich boven de subculturele scheidingslijn kunnen bewegen en een samenwerking met de elites van de andere subculturen tot stand brengen. Dit zal vanzelfsprekend slechts gebeuren, voor zover deze elites het bestaande politiek systeem wensen te handhaven (3).

Onder welke omstandigheden zijn deze voorwaarden tot een succesvolle "consociational democracy" nu aanwezig? Om hierop een antwoord te kunnen geven, moet men volgens Lijphart zowel rekening houden met de intersubculturele relaties van de elites en van de "massa's", als met de elite-massa verhouding binnen elke subcultuur afzonderlijk.

Om te beginnen wordt de intersubculturele samenwerking tussen de elites vaak in de hand gewerkt door een gemeenschappelijke externe bedreiging, zoals bijvoorbeeld een oorlog. Een andere belangrijke factor is de aanwezigheid van een "multiple balance of power" tussen de verschillende subculturen (4). Dit impliceert dat geen van de aanwezige subculturen over voldoende macht beschikt om een alleenheerschappij uit te oefenen. In een dergelijke situatie zullen de subculturele elites vanzelfsprekend meer geneigd zijn om met elkaar overleg te plegen. Een "consociational democracy" vereist volgens Lijphart ook een relatief lage totale belasting van het politiek besluitvormingsapparaat (5). Wordt de besluitvorming voortdurend gehinderd door een opeenstapeling van problemen, die het moeilijk opgebouwde evenwicht tussen de verschillende subculturen steeds op-

(1) LIJPHART, A., "Consociational Democracy", in *Consociational Democracy, Political Accommodation in Segmented Societies*, K.D. McRae (Red.), The Carleton Library, McClelland and Stewart, Toronto, 1974, p. 76.

(2) Ibidem, p. 79.

(3) Ibidem, p. 79.

(4) Ibidem, p. 81.

(5) Ibidem, p. 82.

nieuw in gevaar kunnen brengen, dan berust de "consociational democracy" immers op een erg wankel basis.

Op het niveau van de intersubculturele massacontacten leiden vooral duidelijke scheidingslijnen tussen de verschillende subculturen tot het ontstaan van "consociational democracies" (1). "Encapsulated cultural units" met duidelijk uiteenlopende belangen en opvattingen kunnen volgens Lijphart makkelijk naast elkaar bestaan zonder dat hierdoor conflicten dienen te ontstaan. Het is slechts op het ogenblik dat ze met elkaar in contact treden, dat de kans op conflicten vergroot (2).

Tenslotte kunnen ook de elite-massa relaties binnen elke subcultuur "consociationalism"-bevorderende omstandigheden creëren. Lijphart denkt hier in de eerste plaats aan de interne politieke samenhang van de subcultuur (3). Verder is het volgens deze auteur ook van belang, dat de partijen en belangengroepen de adequate woordvoerders zijn van de subculturele belangen (4). Een laatste nogal vanzelfsprekende factor is, dat het principe van door een "elite-kartel" bestuurd te worden vrij algemeen dient te worden aangenomen (5).

E.K. Francis. Een laatste werk dat naar onze mening in dit subhoofdstuk dient besproken te worden, is het magnum opus van E.K. Francis, met name "Interethnic Relations, An Essay in Sociological Theory" (6). Deze auteur gaat ervan uit, dat etniciteit een universele dimensie van de menselijke relaties is (7). Ondanks het feit dat haar relevantie voor het sociaal handelen afhankelijk is van de historische context, behoort etniciteit volgens Francis tot de "universals" van de menselijke samenleving (8). Antropologen, politicosociologen, sociologen enz... hebben, aldus deze auteur, de etnische problematiek elk vanuit hun discipline bestudeerd, zonder zich al te zeer te bekommeren om de onderliggende eenheid van wat ze deden (9). Een gevolg daarvan is het ontbreken van een gestandaardiseerde no-

(1) LIJPHART, A., o.c., p. 82.

(2) Ibidem, p. 82.

(3) Ibidem, p. 84.

(4) Ibidem, p. 84.

(5) Ibidem, p. 85.

(6) FRANCIS, E.K., o.c., (1976).

(7) Ibidem, p. XII.

(8) Ibidem, p. XVII.

(9) Ibidem, p. XI.

menclatuur voor de studie van interetnische relaties. Vandaar Francis' bedoeling om in bovenvernoemd werk een algemeen en consistent begrippenapparaat op te bouwen, dat toelaat de verworven kennis over etniciteit uit de verschillende sociale wetenschappen samen te brengen. Zijn voornaamste doel, zo stelt hij in zijn voorwoord, is echter te komen tot een "comprehensive set of interlocking empirical generalizations" (1). Dit zou dan de aanloop moeten vormen tot een werkelijke theorie over interetnische relaties.

Het spreekt vanzelf, dat we het slechts zullen hebben over deze aspecten van Francis' werk die hier voor ons van belang zijn, met name de machts- en structureringsmomenten in etnische interactieprocessen (2). Het machtsmoment komt in Francis' analyse vooral aan bod wanneer hij het heeft over de ontwikkeling en de invloed van de moderne natiestaat. Voor deze historische ontwikkeling van de natiestaat gaat hij terug tot de "empire type of power structure" (3). In een dergelijke machtsstructuur hebben etnische verschillen volgens Francis geen directe politieke relevantie. Hiërarchische persoonlijke relaties en politiek-economische afhankelijkheidsverhoudingen zorgen er hier voor, dat de verschillende "folk societies" onder een gemeenschappelijke politieke superstructuur samenblijven (4). De eerste sporen van "nationale culturen" zijn evenwel reeds aanwezig in de pogingen van de regionale elites om een eigen taal en cultuur te ontwikkelen. Bij het uiteenvallen van deze grote rijken ontstaan wat Francis "prenationale staten" noemt (5). De etnische samenstelling van de prenationale staat is nog steeds van geen direct politiek belang. Met het oog op de efficiënte werking van de administratie en de economie, wordt hier evenwel in de traditionele sociale structuren ingegrepen (6). Hierdoor wordt er een homogeniserings- of nationalisatieproces op gang gebracht, waardoor de bevolking uiteindelijk een "demotische" eenheid gaat vormen, hetgeen neerkomt op een culturele eenmaking (7). In de daaropvolgende machtsstructuur, de natie-

(1) FRANCIS, E.K., o.c., (1976), p. XII.

(2) Voor een volledige bespreking van deze "klassieker" uit de etnische sociologie verwijzen we onder meer naar : SYMMONS-SYMONOLEWICZ, K., *Canadian Review of Studies in Nationalism*, nr. 1, 1976, pp. 113-116. KIRKWOOD, K. *Ethnic and Racial Studies*, nr. 1, 1978, pp. 130-131. LYMAN, S.M., *The Journal of Ethnic Studies*, nr. 1, 1979, pp. 118-120.

(3) FRANCIS, E.K., o.c., (1976), p. 113.

(4) Ibidem, p. 113.

(5) Ibidem, p. 114.

(6) Ibidem, p. 114.

(7) Ibidem, p. 114.

staat wordt etniciteit een erg belangrijke factor. Een demotische "nation-building" impliceert immers een politiek, die erop gericht is alle "particularistische" etnische tradities, met uitzondering van deze van de dominante machtsgroep, uit te wissen. Als reactie tegen deze steeds maar verdergaande homogenisering ontstaat er vaak een oppositie, die het recht op volledige of gedeeltelijke zelfbeschikking op-eist (1). Eén van de manieren om aan dergelijke eisen tegemoet te komen, is volgens Francis de oprichting van een multi-etnische natie-staat.

Het machtsmoment concentreert zich in Francis' analyse dus duidelijk rond de homogeniserende werking van het politiek bestuurs-apparaat. Daarnaast gaat deze auteur echter ook in op de etnische structureringsverschillen in een samenleving. Interessant is vooral Francis' beschrijving van de sociale veranderingsprocessen, die optreden tijdens de integratie van etnische groepen in een nieuwe maatschappelijke omgeving. Hij maakt daarbij het onderscheid tussen een directe, individuele integratie en een indirecte integratie langs de etnische groep om (2). Directe integratie vindt meestal plaats via assimilatie. Dit komt volgens Francis neer op een reeks processen, waardoor iemand die deel uitmaakt van een bepaalde etnische "categorie", steeds meer als volwaardig lid van een "host society" wordt opgenomen, zodat er uiteindelijk voor de verdeling van de sociale "beloningen" geen verschil meer wordt gemaakt tussen hem en de oorspronkelijke "charter members" (3). De bereikte assimilatiegraad is afhankelijk van de mate waarin het individu :

1. ernaar streeft deel uit te maken van de nieuwe samenleving;
2. door deze samenleving wordt aanvaard;
3. zich de essentiële cultuurelementen en vaardigheden, nodig in de nieuwe omgeving, weet eigen te maken;
4. in zijn omgang met de oorspronkelijke leden van de "gast-maatschappij" niet wordt gehinderd door de verschillen in etnische herkomst (4).

Naarmate de individuele assimilatiemogelijkheden afnemen, wordt de kans groter dat etnische groepen ontstaan of behouden blijven (5). Krijgen de leden van een etnische groep daarentegen volop

(1) FRANCIS, E.K., o.c., (1976), pp. 114-115.

(2) Ibidem, p. 394.

(3) Ibidem, p. 395.

(4) Ibidem, p. 395.

(5) Ibidem, p. 396.

de gelegenheid om te assimileren, dan zal deze groep vrij vlug uit elkaar vallen. Een etnische groep zal zich makkelijker in stand kunnen houden, wanneer ze beschikt over eigen instituties of organisaties die de sociale controle, enculturatie en contacten met de etnische "buitenwereld" regelen (1). Francis brengt het voortbestaan van een etnische groep dan ook in verband met het aantal en de aard van de sociale relaties die zij kan monopoliseren (2). Dit varieert naar zijn mening met het type van etnische groep waarmee men te maken heeft.

In een "secondary ethnic group" zullen de leden voor een deel rechtstreeks deelnemen aan het sociaal leven in de "host society". Dit geldt vooral voor de economische relaties. "Commensalitas" en "connubium" verlopen hier daarentegen meestal via de etnische groep (3). In tegenstelling met een "secondary ethnic group" functioneert een "primary ethnic group" als een gesloten submaatschappij, die voorziet in alle sociale basisbehoeften van haar leden (4). De contacten van deze laatsten met de "gast-maatschappij" zijn hier dan ook uitsluitend van indirecte aard (5).

Beide groepstypen verschillen grondig in hun ontstaan en werking. Secundaire etnische groepen vinden meestal hun oorsprong in individuele migraties. De feitelijke groepsvorming begint hier met het in leven roepen van een aantal eigen instituties op het vlak van de gevoelsmatige relaties. Voornaamste bekommernis van hun leden is op dezelfde manier van de sociale beloningen te kunnen genieten als de overige groepen in de samenleving (6). Worden de belemmeringen hiertoe weggewerkt en gaan de groepsleden er economisch op vooruit, dan is de kans erg groot dat de groep met ontbinding wordt bedreigd.

Primaire etnische groepen ontstaan vooral als gevolg van gebiedsaanhechtingen en collectieve bevolkingsverplaatsingen. Vermits het hier veelal gaat om ganse regionale submaatschappijen, die hun eigen instituties hebben weten te behouden, beschikken dergelijke groepen bij de aanvang van het aanpassingsproces over een volledige institutionele structuur (7). Het streven van dergelijke groepen zal dan ook vooral gericht zijn op de erkenning van hun afzonderlijke collectieve

(1) FRANCIS, E.K., o.c., (1976), p. 396.

(2) Ibidem, p. 396.

(3) Ibidem, p. 396.

(4) Ibidem, p. 397.

(5) Ibidem, p. 397.

(6) Ibidem, p. 397.

(7) Ibidem, p. 397.

identiteit (1). De kans dat primaire etnische groepen door ledenverlies uiteenvallen, is volgens Francis veel geringer dan de kans, dat zij door het geleidelijk verlies van hun eigen instituties (vooral de politieke en economische) tot secundaire etnische groepen worden omgevormd (2).

2.4.2. Etnische theorievorming rond macht en communicatie

J. Rex. De auteur die de studie van het machts- en communicatie-element het best heeft weten te integreren in de etnische en raciale literatuur is zonder enige twijfel John Rex (3). In zijn bekend werk "Race Relations in Sociological Theory" betoogt deze auteur, dat men in raciale relaties drie verschillende aspecten dient te onderscheiden (4) :

1. het bestaan van differentiatie, ongelijkheid en pluralisme tussen de verschillende groepen;
2. de aanwezigheid van een "ascriptive role allocation";
3. de rechtvaardiging van deze ongelijke rollentoewijzing.

Rex, die, het moet gezegd, zijn analyse vooral toespitst op koloniale situaties, gaat ervan uit, dat men het stratificatiesysteem van een samenleving niet kan bestuderen, zonder zich eerst een duidelijk beeld te hebben gevormd van de economische instituties die eraan ten grondslag liggen. Belangrijk is volgens Rex, dat deze instituties in raciale situaties vooral steunen op het gebruik van macht en dwang (5). Wat de verschillende groepen of segmenten hier van elkaar onderscheidt is niet hun culturele achtergrond, maar de mate waarin zijzelf of hun voorouders aan geweld zijn blootgesteld geworden, hetgeen volgens Rex neerkomt op de al dan niet aanwezigheid van een zekere "vrijheidstraditie" (6). De onvrijheidspositie op de arbeidsmarkt vindt meestal een weerslag in de wettelijke status die aan de groep wordt toegekend. Deze status heeft volgens Rex dan weer een

(1) FRANCIS, E.K., o.c., (1976), p. 397.

(2) Ibidem, p. 400.

(3) REX, J., *Race Relations in Sociological Theory*, Weidenfeld and Nicolson, London, 1970.

(4) Ibidem, pp. 30 en 132.

(5) Ibidem, pp. 32-33.

(6) Ibidem, p. 42.

invloed op de achting die de groep in de samenleving geniet (1). De macht van de dominante groep is hier dus een centrale factor, vermits zij niet alleen de arbeidsmarktpositie, maar ook het juridisch statuut van de overige groepen of maatschappelijke segmenten kan beïnvloeden. In tegenstelling met een auteur zoals Francis, legt Rex er de nadruk op dat niet de politieke, maar wel de hogervernoemde economische instituties de verschillende groepen aan elkaar binden (2).

Nadat hij op de economische basis van raciale situaties heeft gewezen, stapt Rex over op de ruimere structurele kenmerken van dergelijke situaties. Hier gaat het dus niet meer alleen om de toestand op de arbeidsmarkt, maar om de maatschappelijke structuur in haar geheel. Vooraf wijst Rex erop, dat de meeste mensen slechts een erg vaag en onduidelijk beeld hebben van de sociale structuren waarin ze leven. Dit beeld zal niet alleen van groep tot groep, maar ook per persoon verschillen, naargelang het tijdstip en de kontekst waarin deze zich bevindt (3). Er kan volgens Rex dan ook helemaal geen sprake zijn van een "ultimate value system of a society" (4). Het hanteren van een dergelijk analytisch begrip leidt, aldus de auteur, tot een onverantwoorde simplificatie van de maatschappelijke complexiteit.

De complexiteit van raciale situaties heeft voor gevolg dat noch het klassieke "three class status model", noch het "two class power model" hier zonder meer kunnen toegepast worden (5). Volgens Rex hebben we hier veeleer te maken met het gelijktijdig en gecombineerd optreden van verschillende structurele verhoudingen. Om te beginnen zijn er de klassetegenstellingen tussen de verschillende groepen (6). Bepalend is hier de mate van controle over de produktiemiddelen. Tegelijkertijd vallen etnische groepen in raciale situaties vaak samen met bepaalde beroepscategorieën. Een dergelijke situatie waarbij de leden van ééNZelfde etnische groep meestal een gelijkaardig beroep uitoefenen, noemt Rex een "ethnically plural estate system" (7). Dit "standensysteem" doorkruist de hogervernoemde klasseverhoudingen. Door gemengde huwelijken tussen de verschillende etnische groepen ontstaan er bovendien allerlei "tussengroepen" met een specifieke sociale status. Als gevolg hiervan vormt er zich ook een systeem van "continue status-gradatie" (8).. Een vierde

(1) REX, J., o.c., p. 45.

(2) Ibidem, p. 58.

(3) Ibidem, p. 64.

(4) Ibidem, p. 66.

(5) Ibidem, pp. 81 en 85.

(6) Ibidem, pp. 72-75.

(7) Ibidem, p. 75.

(8) Ibidem, pp. 77-78.

en laatste factor die het uitzicht van de maatschappelijke structuur mede bepaalt, is de mate waarin de verschillende groepen de cultuur van de dominante groep hebben geassimileerd (1). Al bij al dus een erg complexe structuur, die niet zomaar kan ondergebracht worden in de traditionele sociologische stratificatiemodellen.

Elk van de hogervernoemde kenmerken kan evenwel ook aanwezig zijn in niet-rationale situaties. Zij vormen met andere woorden de noodzakelijke, maar onvoldoende voorwaarden voor een rationale situatie (2). Of we werkelijk te maken hebben met rationale relaties, hangt verder af van twee bijkomende factoren. Dat is in de eerste plaats de noodzakelijke aanwezigheid van een "ascriptional role allocation" (3). Het gaat hier om de manier, waarop de leden van een etnische groep worden behandeld in de dagelijkse sociale interactie met hun omgeving. Dit toewijzen van sociale rollen op grond van onder meer fysieke of culturele kenmerken, waarbij bepaalde groepen het doelwit worden van allerlei vijandigheden, behoort volgens Rex tot de essentiële elementen van rationale relaties (4). In werkelijkheid is dit "discriminerend" handelen niet los te koppelen van de hogerebeschreven structurele verhoudingen. Het onderscheid dat Rex hier maakt is immers vooral van analytische aard. In wezen hebben we te maken met éénzelfde sociaal verschijnsel, waarvan de werking het duidelijkst wordt in de dagelijkse sociale interactie (5).

Deze sociale interactie kan op haar beurt echter niet losgezien worden van een cognitief element, dat onder de vorm van "typifications" (zie Schütz) het sociaal handelen beïnvloedt (6). Volgens Rex laten mensen zich in hun handelen en interactie leiden door hun eigen belangen of door normen die zij om welke reden dan ook aanvaarden (7). Dit volstaat evenwel niet om interactie tot stand te brengen. Indien men zijn individuele ervaringen bovendien niet in algemene "typifications" zou kunnen vatten, zou elke "intersubjectiviteit" volgens Rex onmogelijk worden (8). Het "etiketteren" of "categoriseren" van de sociale wereld is dus een noodzakelijke vereiste om tot interactie te kunnen komen.

Een bijzondere vorm van "categorisering" is deze waarbij groepen worden gedefinieerd in "classificatory categories" (9). Als voor-

(1) REX, J., o.c., p. 78.

(2) Ibidem, p. 115.

(3) Ibidem, p. 117.

(4) Ibidem, pp. 117 en 131.

(5) Ibidem, p. 133.

(6) Ibidem, p. 132.

(7) Ibidem, p. 137.

(8) Ibidem, p. 139.

(9) Ibidem, pp. 142-143.

beeld hiervan nemen we de uitspraak dat een bepaalde groep "lui, onbetrouwbaar en agressief" zou zijn. Dergelijke beweringen verwoorden volgens Rex niet alleen een zekere vijandigheid tegenover de betrokken groep, maar functioneren tegelijkertijd ook als "elementary verbal guides to action" (1). De theoretische rechtvaardiging van hogervernoemd discriminerend handelen — die Rex beschouwt als de laatste bijkomende vereiste voor een raciale situatie — zal volgens deze auteur meer op dergelijke ad hoc stellingen steunen, dan op systematische "racistische" theorieën (2). Rex keert zich hiermee tegen deze auteurs, die in hun analyse van raciale relaties een al te grote nadruk leggen op het belang van zulke algemene, systematische theorieën.

T. Shibutani — K.M. Kwan. Een enigszins andere aanpak van etnische problemen, maar die we toch ook in dit subhoofdstuk zouden willen onderbrengen, is deze van Shibutani en Kwan (3). In hun studie is zowel de invloed van de Chicagoschool als van het symbolisch interactionisme merkbaar. Shibutani en Kwans etnische stratificatietheorie is volledig afgeleid uit een aantal sociologische veralgemeningen over sociale structuren, die zij definiëren als "patterns of concerted action" (4). Een dergelijk gezamenlijk handelen is volgens hen alleen mogelijk, wanneer er een zekere consensus bestaat onder de betrokken individuen. Dit betekent, dat deze laatsten elkaar benaderen met gemeenschappelijke verwachtingen van hoe elkeen in aanwezigheid van de andere dient te handelen (5). Een bepaald etnisch stratificatiesysteem zal, net als om het even welke andere sociale structuur, stand houden zolang de verschillende etnische groepen zich aan een gemeenschappelijk "verwachtingspatroon" houden.

Hogervernoemde consensus, zo menen beide auteurs, ontstaat als gevolg van "communicatieve processen" (6). Effectieve communicatie leidt volgens Shibutani en Kwan immers tot een betere onderlinge "verstandhouding" (7). Deelname in gemeenschappelijke communicatiekanalen is voor beide auteurs de eerste vereiste om tot een con-

(1) REX, J., o.c., p. 146.

(2) Ibidem, p. 154.

(3) SHIBUTANI, T. — KWAN, K.M., *Ethnic Stratification. A Comparative Approach*, MacMillan Company, New York, 1965.

(4) Ibidem, p. 572.

(5) Ibidem, p. 572.

(6) Ibidem, p. 573.

(7) Ibidem, p. 573.

sensus en het daaruitvolgend gezamenlijk handelen te kunnen komen. Een persoon die slechts deelneemt aan één enkel communicatiekanaal, zal volgens Shibutani en Kwan maar één bepaald perspectief ontwikkelen en zich daardoor etnocentrisch opstellen (1). Factoren zoals etnische segregatie en het spreken van een andere taal belemmeren meestal de participatie in gemeenschappelijke communicatiekanalen en resulteren vaak in de ontwikkeling van afzonderlijke culturen (2). Efficiënte communicatie is volgens beide auteurs een omgekeerde functie van de sociale afstand tussen de betrokken individuen (3). Met deze sociale afstand bedoelen zij de mate waarin individuen zich met elkaar kunnen identificeren (4). Deze kans op identificatie wordt groter, naarmate de kennis die men van elkaar heeft van meer persoonlijke aard is. Elke verandering in een gezamenlijk gedragspatroon zal volgens Shibutani en Kwan gepaard gaan met wijzigingen in deze sociale afstand.

De invloed van de Chicagoschool wordt pas goed zichtbaar, wanneer hogervernoemde auteurs stellen dat niet alleen etnische stratificatiesystemen, maar ook alle andere vormen van sociale structuren, uiteindelijk terug te brengen zijn tot collectieve aanpassingen aan de bestaande "levensomstandigheden" (5). Veranderen deze laatste, dan komen ook de daaruit ontstane sociale structuren op de helling te staan. De hogerbesproken consensus is op dat ogenblik niet langer houdbaar en de vroegere sociale controle neemt in sterke mate af (6). Na verloop van tijd ontwikkelt zich volgens Shibutani en Kwan dan een nieuw gedragspatroon, dat beter beantwoordt aan de "gewijzigde omstandigheden" (7). Dit gaat volgens hen gepaard met een "natuurlijke selectie", waarbij groepen of individuen hun "competitieve voorsprong" onder de nieuwe "omstandigheden" weten om te zetten in een verhoging van hun macht en/of status (8). Zelfs de relatieve omvang en de ruimtelijke spreiding van een etnische groep komt, aldus deze auteurs, via een dergelijke competitie en selectie tot stand (9). Door herhaling en institutionalisering krijgt het nieuw gedragspatroon op zijn beurt een zekere duurzaamheid. Met

(1) SHIBUTANI, T. — KWAN, K.M., o.c., p. 573.

(2) Ibidem, p. 574.

(3) Ibidem, p. 574.

(4) Ibidem, p. 574.

(5) Ibidem, p. 575.

(6) Ibidem, p. 575.

(7) Ibidem, p. 575.

(8) Ibidem, p. 575.

(9) Ibidem, pp. 575-576.

behulp van allerlei sancties en maatregelen wordt er dan op toegezien, dat de veranderde sociale afstand en relatieve competitieve voordelen tussen de verschillende etnische groepen gehandhaafd blijven (1). Een ideologie wordt vaak ingeroepen om de nieuwe verhoudingen te rechtvaardigen. Dit gaat zo door totdat de "levensomstandigheden" opnieuw een wijziging ondergaan en de onderlinge competitie als gevolg daarvan weer volop opblaait. Nieuwe collectieve aanpassingen dringen zich op en de sociale structuren worden eens te meer omgevormd (2).

Of personen die een gelijkaardige plaats bekleden in deze sociale structuren verder ook een "consciousness of kind" zullen ontwikkelen, hangt grotendeels af van de consistente reactie van de "anderen" (3). Worden zij door deze andere individuen alle op dezelfde manier behandeld, dan is de kans groot, dat deze personen een zekere lotsverbondenheid ervaren en zich uiteindelijk ook met elkaar gaan identificeren. Voor Shibutani en Kwan zijn etnische groepen dan ook niets anders dan het produkt van sociale interactie (4).

2.4.3. Etnische theorievorming rond communicatie en structuren

E.V. Stonequist. Vooraleer dit theoretisch overzicht af te sluiten, willen we het nog hebben over een drietal auteurs die naar onze mening een cruciale bijdrage hebben geleverd tot de studie van communicatie- en structureringsprocessen in etnische relaties. We denken hier in de eerste plaats aan Everett Stonequist, die met zijn "marginal man-theory" indertijd een nieuwe impuls gaf aan het etnisch onderzoek. Alhoewel de oorspronkelijke formulering van deze "theorie" op naam van Park staat, was het Stonequist die deze verder uitwerkte en er een ruimere bekendheid aan gaf.

Verwijzend naar de definitie van Park, omschrijft Stonequist een "marginal man" als iemand die deelneemt aan het cultureel leven en de tradities van twee verschillende volkeren, waarbij hij enerzijds, zelfs wanneer hij er de kans toe zou krijgen, niet wenst te breken met zijn eigen cultureel verleden en tradities, maar anderzijds toch ook niet helemaal wordt aanvaard in de nieuwe samenleving waarin hij

(1) SHIBUTANI, T. — KWAN, K.M., o.c., p. 577.

(2) Ibidem, p. 577.

(3) Ibidem, p. 577.

(4) Ibidem, p. 578.

een plaats tracht te verwerven (1). Veelal gaat het om leden van minderheidsgroepen die aansluiting zoeken bij de dominante groep en door deze laatste slechts ten dele worden geaccepteerd. Daar zij tegelijkertijd blijven vastzitten aan hun eigen culturele groep, ontwikkelen dergelijke personen een dubbel identificatiepatroon, waarbij zij hun loyaliteit verdelen over de eigen minderheidsgroep en de nieuwe aspiratiegroep (2). Voor Stonequist is het "as if they were placed simultaneously between two looking-glasses, each presenting a different image of themselves" (3), daarbij duidelijk Charles Cooley parafraserend. Vermits zij vaak meermaals per dag van de ene groepsituatie in de andere terechtkomen, worden ze voortdurend geconfronteerd met de verschillende attitudes die door beide groepen tegenover hen worden aangenomen en die bepalend zijn voor het marginaal beeld dat ze van zichzelf vormen.

Door migraties, invasies, enz... wordt het aantal personen dat zich in een dergelijke situatie bevindt steeds groter. Of de onderlinge verschillen tussen de groepen louter van culturele aard zijn of daarenboven ook een raciaal aspect vertonen, is volgens Stonequist van bijkomstig belang (4). Het "duidelijkste" voorbeeld van een "marginal man" is ongetwijfeld iemand die voortkomt uit een raciaal gemengd huwelijk (5). De sociale status van zo'n individu ligt meestal ergens tussen deze van de twee raciale groepen in. Is de raciale competitie vrij groot, dan worden dergelijke personen vaak door beide groepen geminacht. Hun kansen op sociale mobiliteit zijn in dat geval erg gering. In andere omstandigheden kunnen zij een "buffer" vormen tussen de twee groepen, waardoor ze een zekere "middle class"-status genieten (6). Komen gemengde huwelijken op grote schaal voor, dan is het zelfs mogelijk dat zij de status van de dominante groep benaderen.

Een ander belangrijk voorbeeld van "marginal man"-situatie wordt volgens Stonequist gevormd door de zogenaamde "tweede generatie-inwijkelingen". Dezen voelen zich in hun nieuwe culturele omgeving meestal heel wat beter thuis dan hun ouders (7). Terwijl ze cultureel steeds meer van deze laatsten losgroeien, worden ze in het "gastland" nog veelal als "vreemdelingen" nagekeken. Net als de ho-

(1) STONEQUIST, E.V., "The Problem of the Marginal Man", *The American Journal of Sociology*, nr. 1, juli 1935, p. 3.

(2) Ibidem, p. 6.

(3) Ibidem, p. 7.

(4) Ibidem, p. 7.

(5) Ibidem, p. 3.

(6) Ibidem, p. 5.

(7) Ibidem, p. 7.

governoemde kinderen uit raciaal gemengde gezinnen, komen zij op die manier tussen twee etnische groepen in te zitten. Volgens Stonequist loopt dit na een zekere tijd uit op een "crisis experience", waarbij zij zich duidelijk bewust worden van hun marginale positie (1). Dit gaat meestal gepaard met allerlei psychische verwerkingsmoeilikheden.

Hoe zij zich verder aan een dergelijke situatie zullen aanpassen is moeilijk te voorspellen. Een eerste mogelijkheid bestaat erin, dat zij er verder naar streven als volwaardig lid door de dominante groep te worden opgenomen (2). Het spreekt echter vanzelf dat zij hiervoor meestal heel wat sociale barrières zullen moeten doorbreken. Het is echter ook mogelijk, dat zij zich achter hun oorspronkelijke minderheidsgroep scharen en deze laatste gaan aanvoeren in haar strijd om gelijkberechtiging. Vanwege hun "tussenpositie" zijn dergelijke personen bovendien vaak uiterst geschikt als bemiddelaars tussen de verschillende groepen (3). Anderen zullen zich terugtrekken en een geïsoleerd bestaan leiden los van welke etnische groep dan ook. Enkele weten via wetenschappelijke of artistieke activiteiten een zekere positie te verwerven. Tenslotte zijn er volgens Stonequist een aantal die dit conflict tussen twee culturen niet volledig weten te verwerken en hiervoor onder meer een uitlaat vinden in delinquent gedrag (4).

F. Barth. Een tweede auteur die in dit subhoofdstuk ongetwijfeld onze aandacht verdient is Fredrik Barth. Deze antropoloog heeft in sociologische kringen vooral bekendheid verworven door zijn boek "Ethnic Groups and Boundaries" (5). Hierin trekt hij van leer tegen de naar zijn mening vrij simplistische voorstelling als zou culturele verscheidenheid in een samenleving steeds van discontinue aard zijn. Een dergelijke visie impliceert volgens Barth, dat etnische groepen vooral worden gedefinieerd op grond van een reeks specifieke culturele kenmerken. Elke etnische groep wordt op die manier beschouwd als de draagster van een welbepaalde afgebakende cultuur. De grenzen tussen twee groepen zijn in dat geval vrij duidelijk : vertoont men de kenmerken van cultuur A, dan behoort men tot etnische

(1) STONEQUIST, E.V., o.c., p. 10.

(2) Ibidem, p. 11.

(3) Ibidem, p. 11.

(4) Ibidem, p. 12.

(5) BARTH, F. (Red.), *Ethnic Groups and Boundaries, The Social Organization of Culture Difference*, Universitets Forlaget, Bergen/Oslo en George Allen & Unwin, London, 1970 (2de druk).

groep A; beantwoordt men daarentegen aan de kenmerken van cultuur B, dan is men lid van etnische groep B. De onderlinge culturele verschillen tussen de groepen zijn, nog steeds volgens deze gedachtingang, vooral het gevolg van de geografisch en sociaal geïsoleerde ontwikkeling van de verschillende groepen (1). Centraal staat dus niet het analyseren van het groepsvormingsproces, maar wel het registreren van culturele verschillen.

Aan deze benadering zitten twee belangrijke nadelen vast. In de eerste plaats wordt het erg moeilijk, om op die manier de historische continuïteit van een etnische groep te ondervangen. Etnische groepen maken immers een ontwikkeling door, waarbij hun culturele kenmerken sterke veranderingen kunnen ondergaan. Wil men hiermee rekening houden, dan moet men in de diachronische evolutie van een bepaalde cultuur een differentiatie aanvaarden, die bij een synchronische analyse zou volstaan om van verschillende etnische groepen te spreken (2). Het hogervernoemd verband tussen een etnische groep en een bepaalde cultuur wordt hierdoor vanzelfsprekend erg onduidelijk.

In de tweede plaats is het zo, dat de uiterlijke culturele kenmerken van een etnische groep ook onderhevig zijn aan omgevingsinvloeden. Zo stelt Barth dat een bepaalde etnische groep wellicht een verschillend levenspatroon zou volgen en andere gedragsvormen zou institutionaliseren, wanneer ze zou geconfronteerd worden met de kansen die haar in een andere omgeving geboden worden (3). Op dezelfde wijze, zo meent Barth, zal een etnische groep die verspreid leeft over een uitgestrekt gebied waarin de ecologische omstandigheden variëren, regionale gedragsverschillen vertonen, die onmogelijk te verklaren zijn vanuit een verschillende culturele oriëntering (4). Hoe kan men deze geïnstitutionaliseerde gedragsverschillen echter interpreteren, wanneer men ervan uitgaat, dat dit net één van de factoren is die de etnische groepen van elkaar onderscheiden? Volgens Barth moeten we bovenstaande benadering van etnische groepen dan ook vervangen door een andere, die ecologische en culturele invloeden niet door elkaar haalt.

Dit is volgens hem mogelijk, wanneer we etnische groepen niet langer zien als de draagsters van een reeks voorafbepaalde culturele kenmerken, maar als "ascription"- en identificatiecategorieën die door de sociaal handelende individuen zelf worden gevormd (5). De

(1) BARTH, F., o.c., p. 9.

(2) Ibidem, p. 12.

(3) Ibidem, p. 12.

(4) Ibidem, p. 12.

(5) Ibidem, p. 10.

nadruk komt op die manier vooral te liggen op de processen waardoor etnische groepen ontstaan en zich weten te handhaven (1). Dit betekent natuurlijk niet, dat we hier helemaal geen rekening meer dienen te houden met de aanwezigheid van bepaalde culturele kenmerken. Alleen gaat onze aandacht nu uitsluitend naar deze kenmerken, die door de handelende individuen zelf als relevant worden bestempeld. Dit geldt niet alleen voor de uiterlijke "tekens" of "signalen" waardoor zij hun etnische identiteit naar buiten dragen, zoals bijvoorbeeld een bepaalde manier om zich te kleden of een bepaald taalgebruik, maar ook voor het waardenpatroon waarmee zij hun gedrag wensen beoordeeld te zien (2). Welke concrete vorm deze factoren in een bepaald socio-cultureel systeem zullen aannemen valt vooraf niet te voorspellen.

Door "self-ascription and ascription by others" (3) als uitgangspunt te nemen voor de definitie van een etnische groep, kunnen we hier de hogervernoemde nadelen van de vorige werkwijze vermijden. De continuïteit van een etnische groep hangt nu immers uitsluitend af van het handhaven van een etnische "grens" door de betrokken individuen (4). De culturele kenmerken waarmee zij deze grens tussen de in-group en de out-group aangeven, kunnen in de loop van het interactieproces evenwel meer dan eens veranderen. Dit brengt een continue herdefiniëring van de etnische groep met zich mee, hetgeen ook inhoudt dat elkeen zijn lidmaatschap steeds opnieuw zal moeten bevestigen. Verder hebben we nu ook geen problemen meer met de vraag, of een verschil tussen twee "objectief" afgebakende etnische groepen toe te schrijven is aan ecologische of culturele factoren (5). Of we al dan niet te maken hebben met twee verschillende etnische groepen, hangt volgens Barth namelijk alleen af van de "subjectieve" definitie van de sociale "actors".

De cruciale factor in Barths analyse is dan ook de etnische grens. Belangrijk is, dat deze laatste het sociaal leven in een bepaalde richting kanaliseert (6). Met de leden van zijn eigen etnische groep deelt men immers een aantal fundamentele criteria, waardoor de communicatie met hen vrij vlot kan verlopen. De kans dat de sociale contacten tussen de in-group leden een ruim terrein bestrijken is bijgevolg vrij groot. De interactie met leden van een andere etnische groep wordt daarentegen bemoeilijkt door "limitations on shared understand-

(1) BARTH, F., o.c., p. 10.

(2) Ibidem, p. 14.

(3) Ibidem, p. 13.

(4) Ibidem, p. 14.

(5) Ibidem, p. 15.

(6) Ibidem, p. 15.

dings" (1). Ontwikkelen er zich toch interculturele contacten tussen twee groepen, dan zullen de waarden- en gedragspatronen van beide steeds meer op elkaar gaan gelijken. Hierdoor dreigt de etnische grens tussen beide groepen evenwel te verdwijnen. Daarom vereist het voortbestaan van beide etnische groepen een structurering van de interactie die de culturele verschillen handhaaft (2). Een dergelijke structurering veronderstelt meestal de aanwezigheid van een aantal normatieve voorschriften, waarin deze sectoren worden afgebakend die voor interculturele interactie in aanmerking komen. Stabiele interetnische relaties zijn volgens Barth slechts mogelijk, wanneer de relatieve grootte van beide groepen constant blijft en de structurering van hun interactie zich kan doorzetten.

O. Patterson. We sluiten dit theoretisch overzicht tenslotte af met een artikel van Orlando Patterson (3). Deze auteur gaat ervan uit, dat etniciteit dynamisch en analytisch dient te worden benaderd (4). Evenals Barth acht hij het volkomen onmogelijk, dat men op basis van een beschrijvende en statische afbakening van een reeks culturele kenmerken tot een etnische theorie zou kunnen komen. Culturele kenmerken zijn volgens Patterson theoretisch irrelevant, omdat ze verschillen voor elke etnische groep. Niet de culturele kenmerken op zichzelf, maar wel de functies ervan voor de groep zijn volgens Patterson van belang (5). Hierbij denkt hij dan vooral aan de manier waarop deze worden gebruikt om de groeps-samenhang te bevorderen, de etnische identiteit te ondersteunen en sociale netwerken en communicatieve patronen in leven te roepen (6).

Volgens Patterson moet men vooral rekening houden met het contextueel karakter van etniciteit (7). Hiermee zet hij zich sterk af tegen sociologen die etnische identiteit zien als een aangeboren iets. Dergelijke onderzoekers, zo meent Patterson, gaan voorbij aan het feit, dat de structurele betekenis van een bepaald etnisch kenmerk

(1) BARTH, F., o.c., p. 15.

(2) Ibidem, p. 16.

(3) PATTERSON, O., "Context and Choice in Ethnic Allegiance : A Theoretical Framework and Caribbean Case Study", in *Ethnicity, Theory and Experience*, N. Glazer — D.P. Moynihan (Red.), Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 1976 (derde druk), pp. 305-349.

(4) Ibidem, p. 305.

(5) Ibidem, p. 306.

(6) Ibidem, p. 306.

(7) Ibidem, pp. 306-308.

kan veranderen naargelang de context waarin men zich bevindt. Een zwarte Jamaïcaan zal zich in de Verenigde Staten bijvoorbeeld meestal tot de "zwarte" minderheidsgroep rekenen. Komt hij echter terug in Jamaïca, dan kan hij daar deel uitmaken van de zwarte dominante groep. Door zijn sociale context te veranderen, in dit geval zijn verblijfplaats, kan deze persoon dus ook zijn etnische identiteit veranderen (1). Dit sluit enigszins aan bij het hoger beschreven "shuttle-proces" van Pierre van den Berghe.

Op gelijkaardige wijze, zo meent Patterson, kan een individu ook binnen dezelfde samenleving zijn etnische identiteit veranderen. Als voorbeeld verwijst hij naar de sterk "ver-amerikaniseerde" zwarte Puertoricanen, die in de Verenigde Staten bewust verschillende etnische identiteiten hanteren (2). Zo zullen deze bijvoorbeeld hun "blackness" beklemtonen wanneer ze een baan trachten te krijgen die normaliter aan een zwarte toekomt. In een andere context, bijvoorbeeld in persoonlijke contacten met blanken, zullen ze daarentegen vooral hun Latijnse achtergrond benadrukken. Etnische identiteit houdt voor Patterson dus duidelijk een "keuzemoment" in. Hij beweert zelfs, dat een etnische groep slechts bestaat, voor zover er een aantal individuen zijn die zichzelf als lid van deze groep definiëren (3). Volgens Patterson is dit de noodzakelijke en voldoende voorwaarde om van een etnische groep te kunnen spreken.

Een persoon behoort echter niet alleen tot een etnische groep. Allerlei andere groepen spelen eveneens een belangrijke rol in het dagelijks sociaal leven van elk individu. Het hogervernoemd keuze-proces maakt dan ook deel uit van een veel ruimere "groepskeuze". Om het verloop hiervan te begrijpen, moet men, aldus Patterson, rekening houden met drie belangrijke principes. Om te beginnen is er het principe van de "belangenverzoening" (4). Dit komt hierop neer, dat individuen steeds zullen trachten hun etnische, status-, klasse- en andere belangen met elkaar te verzoeken. Zo zal een Italiaanse bouwvakker die op zijn werk in klassetermen denkt en in zijn woonbuurt in etnische termen, er meestal voor zorgen dat zijn klasse-handelen niet met zijn buurtactiviteiten botst (5). Volgens Patterson kan men dit dan ook het principe "van het minste conflict" noemen. Dit impliceert, dat de etnische loyaliteit meestal zo zal gekozen worden, dat zij niet met de andere "groepsbelangen" van het individu in conflict komt.

(1) PATTERSON, O., o.c., p. 307.

(2) Ibidem, pp. 307-308.

(3) Ibidem, p. 309.

(4) Ibidem, p. 311.

(5) Ibidem, p. 311.

Het tweede principe is dat van de "optimization of interests" (1). Hiermee bedoelt Patterson, dat wanneer op een bepaald ogenblik deze verschillende belangen toch niet met elkaar te verzoenen zijn, men vrijwel steeds zal kiezen voor deze groepsloyauteit(en) die zowel materieel als sociaal het meeste voordeel opleveren en de overlevingsrisico's tot een minimum herleiden (2). Is een individu ervan overtuigd, dat zijn sociale en economische belangen het best gediend worden door zijn etnische loyaliteit de absolute voorrang te geven, dan zal hij zich ook vooral met zijn etnische groep identificeren. Etnische loyaliteiten zijn volgens Patterson dan ook meestal de weerspiegeling van onderliggende socio-economische belangen (3). Biedt een etnische identiteit geen speciale voordelen, dan is de kans erg groot dat ze door het individu op het achterplan wordt geschoven.

Het derde principe tenslotte slaat op de "primacy of class interests" (4). Dit betekent, dat wanneer iemands klassebelangen in conflict zouden komen met één van zijn andere groepsbelangen, deze persoon volgens Patterson op lange termijn vrijwel steeds zijn klassebelangen zal laten primeren (5). Dit wil natuurlijk niet zeggen, dat de etnische "groepsband" onder bepaalde omstandigheden niet kan overwegen. Bekijkt men het echter over een langere periode, dan stelt men, aldus Patterson, meestal vast, dat de klasseverbondenheid de bovenhand krijgt.

(1) PATTERSON, O., o.c., pp. 311-312.

(2) Ibidem, p. 311.

(3) Ibidem, p. 305.

(4) Ibidem, pp. 312-313.

(5) Ibidem, p. 313.

3. NAAR EEN OPEN, DYNAMISCH EN GEDIFFERENTIEERD ANALYSEMODEL

Een representatief overzicht geven van een bepaald wetenschappelijk onderzoeksterrein is zelden een makkelijke onderneming. Wanneer men daarenboven, zoals in het geval van de sociologische literatuur over etnische en raciale relaties, te maken heeft met een gebied waarvan de theoretische "onderbouw" nog volop in de beginfase van zijn ontwikkeling verkeert, wordt dit nog een stuk moeilijker. Het komt er dan immers op aan, in de op het eerste gezicht vaak tegenstrijdige theoretische aanzetten zekere samenhangen te ontdekken. Eens men deze heeft gevonden, moet de selectie van de werken zodanig gebeuren dat de verschillende "invalshoeken" aanbod komen. Dat is wat we in bovenstaand hoofdstuk hebben geprobeerd. Bij gebrek aan een dergelijk uitgewerkt overzicht in de bestaande sociologische literatuur, waren we hiervoor grotendeels op eigen speurwerk aangewezen. Een grondige literatuurstudie werd uitgevoerd, ten einde een zo ruim mogelijk beeld te krijgen van wat er onder de benaming etnische en raciale sociologie was verschenen.

De uiteindelijke selectie van een dertigtal auteurs veronderstelt ongetwijfeld een zekere ingreep in dit materiaal. Deze ingreep begint reeds op het ogenblik dat men de theoretische literatuur vanuit een bepaald kader benadert, in ons geval het benadrukken van de dynamische interactie-elementen. Maar daar blijft het niet bij, want eens dit referentiekader is vastgelegd, is er nog de vraag welke auteurs men zal weerhouden en in welk "vakje" ze dienen ondergebracht te worden. Niet zelden is deze keuze vrij lastig. Welke auteur het duidelijkst een bepaalde benadering vertegenwoordigt is niet altijd even makkelijk uit te maken. Daarenboven kunnen sommige auteurs ook nog op verschillende manieren in het uitgangsschema worden opgenomen, naargelang van het aspect van hun werk dat men benadrukt. Een overzicht als het bovenstaande vertoont dan ook onvermijdelijk een zekere "subjectieve" bias, waarvan we ons terdege bewust dienen te zijn.

Het ligt nu niet in onze bedoeling hier een detailkritiek te geven van alle besproken werken. We herinneren er de lezer aan, dat we vooral wilden weten of, en zo ja in welke mate, we in de etnische en raciale literatuur voldoende aanknopingspunten konden vinden voor ons sociologisch interactiekader uit het eerste hoofdstuk. Het is vooral in functie van deze vraag dat we terugblikken op wat voorafgaat.

Een eerste opmerking die we daarbij zouden willen maken, slaat op de dominerende aanwezigheid van het assimilatiebegrip in de studies over etnische structuren. Turner, Park, Eisenstadt, maar ook Glazer-Moynihan en Gordon hebben allen in min of meerdere mate een assimilationistische stempel gedrukt op het etnisch onderzoek. Assimilatie door de dominante cultuur lijkt voor hen de vrijwel vanzelfsprekende norm bij interetnische contacten. Harry Bash, die een studie maakte over het belang van het assimilatiebegrip in de etnische en raciale literatuur, komt tot de merkwaardige conclusie dat de aandacht voor dit begrip veel meer haar oorsprong vindt in ideologische dan in wetenschappelijke motiveringen (1). Dat er in de sociologische literatuur zo hardnekkig wordt vastgehouden aan dit begrip, schrijft Bash vooral toe aan het feit, dat assimilatie een erg aantrekkelijke beleidsoptie vormt. Een wetenschappelijke reden om het assimilatiebegrip aan te houden is volgens Bash helemaal niet aanwezig. In dit verband wordt ook gewezen op het consensus-georiënteerd karakter van hogervernoemde studies (2). De lezer denke bijvoorbeeld maar even terug aan de manier waarop Glazer-Moynihan in de eerste editie van "Beyond the Melting Pot" conflicten reduceerden tot een "institutionele" aangelegenheid. Alhoewel wij het niet eens zijn met de naar onze mening al te simplistische voorstelling, als zou een wetenschappelijk werk alleen maar de ideologische functie hebben bepaalde politieke opties te rechtvaardigen, stellen wij ons toch ook heel wat vragen rond de wetenschappelijke relevantie van het assimilatiebegrip, zoals dat in de sociologische literatuur wordt gehanteerd. Vooral de vanzelfsprekendheid waarmee assimilatie als etnische norm wordt geponeerd, steunt naar onze mening op al te weinig empirische gronden.

Voor zover assimilatie door hogervernoemde auteurs wordt gezien als het resultaat van een proces, is het een teleologisch, finaliteitsgericht en deterministisch proces. Het lijkt vooraf vast te liggen in welke richting etnische contacten zullen evolueren. Op die manier wordt het handelend individu herleid tot de uitvoerder van een voorprogrammeerd gedrag. Zoals we hoger hebben gezien, is Newman één van de belangrijkste tegenstanders van een dergelijke benadering. In tegenstelling met voornoemde auteurs wijst hij op het "open-ended" karakter van intergroepsprocessen.

Hiermee samenhangend hebben Greeley, van den Berghe, Barth en Patterson bovendien ook aangetoond, dat etniciteit moet bekeken worden als een dynamisch (veranderlijk) proces. Zij zetten zich dan

(1) BASH, H.H., o.c., p. 113.

(2) Zie o.a. NEWMAN, W.M., o.c., p. 107.

ook af tegen een auteur als Park, die het etnisch gedrag tracht te vatten in een "mechanicistisch" of "kinetisch" proces. Hieronder verstaan we, naar analogie met Timasheff (1), een proces dat door nageenoege iedereen op dezelfde manier wordt doorlopen. Deterministische en kinetische benaderingen hebben met elkaar gemeen, dat ze al te veel verklaringskracht toekennen aan de statische "ascribed" elementen uit het etnisch proces, zoals bijvoorbeeld de geboortestreek of het land van herkomst. Hierdoor wordt er vaak over het hoofd gezien, dat etniciteit grotendeels een "social construct" is, dat door de betrokkenen zelf wordt "verworven".

Etniciteit moet evenwel niet alleen gezien worden als een open en dynamisch, maar ook als een gedifferentieerd proces. Glazer-Moynihan, Gordon, Greeley, Schermerhorn, van den Berghe, Stonequist en Patterson hebben elk op hun manier kritiek geleverd op het homogeen beeld, dat bijvoorbeeld auteurs als Turner en Park van het assimilatieproces hebben opgehangen. Voor laatstgenoemde auteurs is assimilatie duidelijk een "alles of niets-proces" : ofwel wordt men door de dominante cultuurgroep opgeslorpt ofwel niet. Allerlei empirisch onderzoek heeft evenwel uitgewezen, dat het assimilatieproces meestal heel wat ingewikkelder verloopt. Het blijkt immers, dat allerlei situationele en kontekstuele verschillen kunnen optreden. Kan men in een bepaalde situatie als "geassimileerd" worden beschouwd, dan is dit niet noodzakelijk het geval voor allerlei andere situaties, integendeel.

De verklaring voor de aanwezigheid van dergelijke homogene etniciteitsbeschrijvingen moet naar onze mening vooral gezocht worden in het feit, dat het communicatiemoment altijd erg zwak aan bod is gekomen in de etnische en raciale literatuur. Deze communicatiefactor is immers van fundamenteel belang voor de analyse van de situationele variaties in het etnisch gedrag. Een auteur zoals Schütz, die het belang van deze factor duidelijk erkent, vertoont dan weer de neiging communicatie als een kennissociologisch probleem te benaderen. Onze poging om het taalgedrag in de etnische en raciale theorievorming te integreren, krijgt op die manier een uitgesproken wetenschappelijke relevantie. Via het taalgedrag wordt immers net deze communicatiefactor in de etnische en raciale literatuur ingevoerd.

De geringe aandacht voor het communicatiemoment in de etnische en raciale literatuur kan op haar beurt weer toegeschreven worden aan het macro-sociologisch karakter van de meeste studies. De vraag naar de micro-sociologische relatie van het individu tot de

(1) TIMASHEFF, N.S., "The Basic Concepts of Sociology", *American Journal of Sociology*, 68, 1952, pp. 176-187.

groep moet veelal de plaats ruimen voor het macro-sociologisch probleem van de intergroepsrelaties. Het lijkt wel of de sociologie hier geen raad weet met het sociaal handelend individu. In de plaats daarvan worden groepen vaak voorgesteld als handelende entiteiten. Dit leidt niet zelden tot reïficatie- of hypostaseringsprocessen. Wordt de analyse toch doorgetrokken tot op het individueel niveau, dan is het meestal via allerlei psychologische begrippen zoals : "identiteitsgevoelens", "consciousness of kind", "attitudes", "vooordeel", enz... Een duidelijk voorbeeld hiervan is o.a. Stonequist, die de sociologisch belangrijke "marginale situatie" grotendeels herleidt tot een psychologisch "marginal personality"-probleem (1).

Willen we het taalgedrag in de etnische en raciale literatuur kunnen integreren, dan zal het sociaal handelend individu hierin ongetwijfeld een veel belangrijker plaats moeten krijgen. In het eerste hoofdstuk hebben we er evenwel op gewezen, dat sociaal handelen niet kan losgezien worden van de machtspositie waarin het individu zich bevindt. Dit betekent, dat we in ons onderzoek ook rekening zullen moeten houden met de gevolgen van individuele machtsverschillen op het etnisch gedrag. Deze gevolgen zullen vrijwel zeker situationeel variëren. Auteurs als Newman en Rex hebben daarenboven de nadruk gelegd op het multidimensionaal karakter van machtsposities. Daarmee keren zij zich vooral tegen sommige "monistische" simplificaties van macht. Stapt men af van dergelijke vereenvoudigde machtsbenaderingen, dan stelt zich natuurlijk meteen de vraag welke factoren de individuele machtsposities in etnische interactieprocessen het sterkst beïnvloeden. Uit ons literatuuroverzicht komen duidelijk vier belangrijke factoren naar voor :

1. De socio-economische positie (o.a. Gordon, Newman, Warner en Hechter).
2. De al dan niet aanwezigheid van etnisch gemengde huwelijken (o.a. Gordon, Wagley-Harris, Warner en Francis).
3. De etnische verhoudingen in de werksituatie (o.a. Wagley-Harris, Hechter en Rex).
4. De (relatieve) kwantitatieve omvang van de etnische groepen (o.a. Wirth, Blalock, Hechter, van den Berghe en Barth).

Van belang is vooral, dat wij, meer dan de meeste van de aangehaalde auteurs, het machtsmoment dus ook op het individueel ni-

(1) Deze kritiek vindt men onder meer ook terug in : DICKIE-CLARK, H.F., *The Marginal Situation, A Sociological Study of a Coloured Group*, Routledge & Kegan Paul, London, 1966, pp. 10 en 22.

veau willen bekijken. Het gaat ons hier bijgevolg niet alleen om de socio-economische positie van de etnische groep in het algemeen, maar eveneens van de afzonderlijke individuen die er deel van uitmaken. Hetzelfde geldt ook voor de andere factoren. Niet alleen de algemene frekwentie van gemengde huwelijken of de globale toestand van de etnische verhoudingen in de werksituatie zijn hier voor ons van belang, maar ook de wijze waarop deze factoren zich op het individueel niveau manifesteren. Wat tenslotte de relatieve kwantitatieve omvang van de etnische groepen betreft, gaat onze aandacht evenzeer naar de lokale etnische verhoudingen, zoals men deze in de dagelijkse sociale contacten kan ervaren.

Het is vooral het werk van Rex geweest, dat ons het belang van dergelijke individuele machtsfactoren in etnische processen heeft doen inzien. Rex isoleert dit individueel aspect van de sociale werkelijkheid echter niet van zijn ruimere structurele context. Individuele machtsposities zijn immers tegelijkertijd de exponenten en de bouwstenen van allerlei machtsprocessen op "macro-niveau". Dit gaat echter niet alleen op voor machtsstructuren, waarop we zo dadelijk terugkomen, maar ook voor etnische structuren. Net zoals etnisch handelen aan de basis ligt van de etnische structuur, kan etnisch handelen slechts begrepen worden tegen de achtergrond van dezelfde etnische structuur. Deze voortdurende wisselwerking wordt naar onze mening het meest accuraat weergegeven door het dynamisch begrip "structurering". Het begrip etnische "structuur" zullen we in de toekomst dan ook nog alleen gebruiken, wanneer we het hebben over een momentopname uit dit structureringsproces.

Bekijken we de hogervernoemde individuele machtsfactoren nu even vanuit deze "macro-structuur", dan zien we, dat de individuele socio-economische positie sterk wordt beïnvloed door de mate waarin het individu toegang heeft tot de diverse socio-economische posities. Wanneer een bepaalde etnische groep de belangrijkste socio-economische posities monopoliseert, wordt het voor de leden van andere groepen immers erg moeilijk om tot deze posities door te dringen. De al dan niet aanwezigheid van dergelijke "Schliessungs"-processen is echter ook van groot belang voor de drie overige machtsfactoren die we op het individueel niveau hebben gesignaleerd. Zo kan er op het individueel niveau slechts sprake zijn van etnisch gemengde huwelijken, voor zover de betrokken etnische groepen zich openstellen voor "primary group"-relaties met leden van andere etnische groepen. De etnische verhoudingen op het werk zijn van hun kant sterk afhankelijk van de mate, waarin de leden van de verschillende etnische groepen toegang hebben tot de onderscheidene arbeidsmarktposities. De lokale aanwezigheid van een etnische groep

tenslotte, wordt onder meer bepaald door het al dan niet optreden van residentiële segregatieverschijnselen. Elk van de hogervernoemde individuele machtsfactoren kan dus op het structureel niveau worden teruggevoerd tot wat Max Weber "Monopolistische Abschliessungs"-processen heeft genoemd. De specifieke vorm en inhoud van deze processen zijn het resultaat van historisch gegroeide verhoudingen (zie o.a. Wagley-Harris en Newman). Eventuele veranderingen in deze Schliessungs-situatie kunnen dan weer een weerslag hebben op het individueel etnisch keuzegedrag.

Weber is evenwel niet de enige die op dergelijke "Schliessungs"-processen heeft gewezen : integendeel. Zonder dat zij daarom noodzakelijk de hogerbeschreven Weberiaanse terminologie overnemen, vinden we dergelijke processen onder meer ook terug bij Eisenstadt, Wirth, Wagley-Harris, Cox, Warner, Hechter en Francis. Men kan dus stellen dat er in de etnische en raciale literatuur een zekere consensus bestaat over het belang van deze machtsprocessen. Of deze laatste dan verder vanuit een minderheden-, klasse-, intern kolonialisme- of één van de andere hogerbesproken machtspectieven dienen geanalyseerd te worden, hangt uitsluitend af van de concrete politieke, sociale en economische kenmerken van de bestudeerde etnische problematiek. In dit stadium van de theorievorming lijkt het ons immers volkomen verkeerd, vooraf één van deze benaderingswijzen uit te sluiten of te beklemtonen.

De diverse machtspectieven moeten immers veeleer gezien worden als elkaar aanvullende gezichtspunten. Zo kan het homogeen beeld dat in de minderhedenliteratuur vaak van etnische groepen wordt opgehangen, bijvoorbeeld gerelativeerd worden door te wijzen op de klassetegenstellingen die binnen deze groepen vrijwel onvermijdelijk optreden. Dit homogeen beeld kan daarenboven ook genuanceerd worden door het gedrag van de politieke elite binnen de betrokken etnische groep na te gaan (zie o.a. Lijphart). Omgekeerd moet de minderhedenliteratuur er ons voor hoeden, etnische tegenstellingen al te vlug af te schilderen als "verkapte" klassetegenstellingen. De intern kolonialisme-benadering geeft ons van haar kant de mogelijkheid om ook de territoriale factor, die in de Europese etnische problematiek van groot belang is, op een wetenschappelijk verantwoorde wijze in onze analyse op te nemen. Vermelden we tenslotte nog, dat o.a. Wirth, Schermerhorn, Wagley-Harris en Francis eveneens vanuit deze territorialiteit hebben gewezen op de belangrijke rol van de staat.

Alhoewel de bestaande sociologische literatuur over etnische en raciale relaties ontegensprekelijk een aantal belangrijke aanknopingspunten biedt voor het theoretisch kader uit ons eerste hoofdstuk,

menen we uit wat voorafgaat toch te moeten concluderen, dat dit op zichzelf niet volstaat om een dynamische etniciteitsbenadering mogelijk te maken. Willen we het taalhandelen via een dergelijke dynamische benadering in de etnische literatuur integreren, dan dringt zich in deze tak van de sociologie een grondige heroriëntering op. Wat wij hieronder verstaan heeft de lezer in de voorgaande pagina's reeds kunnen vaststellen :

1. Het in vraag stellen van assimilatie als vanzelfsprekende norm in etnische interactieprocessen.

2. Het weren van deterministische, statische en ongedifferentieerde analysebegrippen.

3. Een grotere aandacht voor het communicatie-moment.

4. Het centraal stellen van het sociaal handelend individu, zonder in "psychologismen" te vervallen.

5. Een accentverschuiving van structuren naar structureringsprocessen.

6. Het zowel op individueel als op "structureel" niveau bestuderen van machtsprocessen.

7. Het vermijden van elk vooropgezet "algemeen-geldend" interpretatieschema voor "monopolistische Schliessungs"-processen.

Door taalhandelen te analyseren als een vorm van etnisch handelen, zijn we dus een aantal tekorten van de etnische en raciale "theorieën" op het spoor gekomen. Hierdoor komen we ongetwijfeld ook dicht bij een antwoord op de vraag, welke factoren etnische integratie in een bepaalde omgeving bevorderen of tegenwerken. Het antwoord op deze vraag is zowel voor Francis (1) als voor Schermerhorn (2) van cruciaal belang voor de ontwikkeling van de sociologische theorievorming over etnische en raciale verhoudingen.

Rekening houdend met voormelde op- en aanmerkingen, hebben we nu getracht, een sociologisch analysemodel voor taaletniciteit op te bouwen. Hiertoe voerden we een onderscheid in tussen toegewezen ("ascribed") en verworven ("achieved") taaletniciteit. Onder toegewezen taaletniciteit verstaan we het geheel van identiteitskenmerken die verwijzen naar de geboortestreek, de eerstgeleerde taal en de onderwijstaal van het individu. Deze drie criteria beklemtonen het multidimensionaal karakter van de toegewezen taaletniciteit. De geboortestreek slaat niet stricto sensu op de plaats waar men gebo-

(1) FRANCIS, E.K., o.c., (1978), p. 5.

(2) SCHERMERHORN, R.A., o.c., (1970), p. 14.

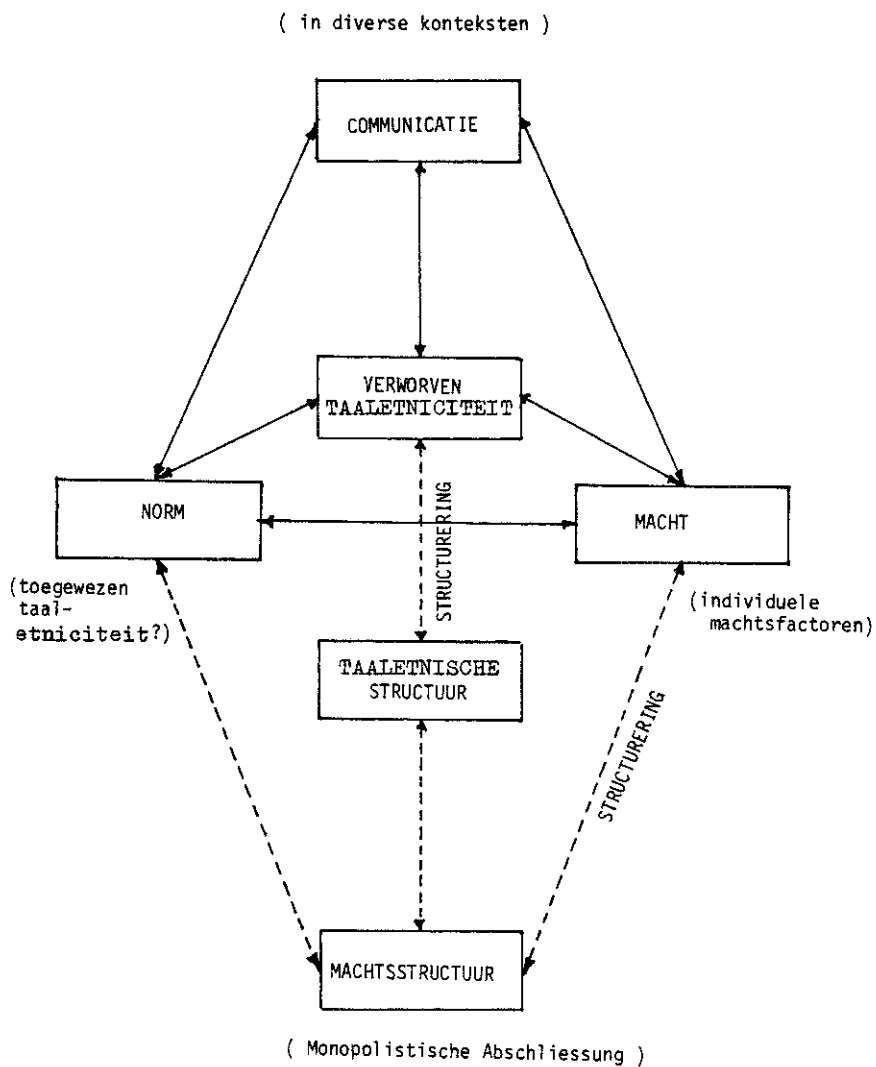
ren is, maar wel op de streek waar de ouders woonden toen men geboren werd. We gebruiken de term "streek" om duidelijk aan te tonen, dat het om een regionaal onderdeel van een "staatsterritorium" gaat en dus niet om dit staatsterritorium zelf.

De verworven (of beter : "achieving") taaletniciteit is het resultaat van voortdurende, dynamische en interpretatieve interactieprocessen waarbij het individu, in een taalgemengde omgeving, vanuit een bepaalde machtspositie, al dan niet op grond van de toegewezen taaletniciteit, een zeker taalgedragspatroon realiseert. Deze vrij complexe definitie vergt ontegensprekelijk enige toelichting. Om te beginnen is er de term "verworven" taaletniciteit. Beter zou eigenlijk zijn "verwervende" taaletniciteit, naar analogie met het Engelse "achieving". Vermits dit echter niet erg Nederlands klinkt, houden wij het bij "verworven", zij het dus met de nodige restricties. "Verworven" betekent helemaal niet, dat het hier steeds om een "vrije keuze" of een "bewust, rationeel-overwogen" proces gaat. Dit zal integendeel slechts zelden het geval zijn. Het "resultaat" waarover we het in de definitie hebben, zal steeds voorlopig zijn, aangezien dit het gevolg is van dynamische en voortdurende processen. "Voortdurend" houdt in, dat het om onafgebroken, continue processen gaat. "Dynamisch" impliceert dan weer de mogelijkheid van verandering. "Interpretatief" duidt aan, dat de interactieprocessen gepaard gaan met communicatie. De verwijzing naar een taalgemengde omgeving sluit ook in, dat er bij de taalcontacten eveneens leden van de eigen toegewezen taaletnische groep kunnen betrokken zijn. Het hoeven dus niet steeds noodzakelijk contacten met "taalderden" te zijn. Met "al dan niet op grond van..." willen we te kennen geven, dat de toegewezen taaletniciteit niet de enige norm is die men in etnische processen kan hanteren. Wanneer we tenslotte de term taalgedragspatroon in onze definitie opnemen, willen we er vooral de nadruk op leggen, dat onze aandacht uitgaat naar de wijze waarop niet-eenmalig taalgedrag zich in diverse konteksten manifesteert.

Bekijken we nu even ons globaal analysemodel, zoals dat in figuur 10 schematisch is weergegeven. Verbanden op individueel niveau worden aangegeven met volle lijnen. Stippellijnen wijzen ofwel op een verband tussen een individuele en een structurele factor, ofwel tussen twee structurele factoren. De dubbele richting van de pijlen duidt op de aanwezigheid van wisselwerking. De bovenstaande definitie van verworven taaletniciteit zal aan de hand van deze figuur wellicht heel wat duidelijker zijn. Of de toegewezen taaletniciteit in een bepaalde kontekst als norm zal gehanteerd worden voor de verworven taaletniciteit, blijkt uit deze figuur in grote mate af te hangen van de machtsfactoren die men kan actualiseren. Dit betekent

FIGUUR 10 :

SOCIOLOGISCH ANALYSEMODEL VOOR TAALETNICITEIT

niet alleen, dat het verkeerd zou zijn de toegewezen taaletniciteit als enige norm voor de verworven taaletniciteit te poneren, maar ook dat de verworven taaletniciteit in etnische interactieprocessen zelden een taalhomogene vorm zal aannemen. De verworven taaletniciteit vormt bovendien, via een continu structureringsproces, tegelijkertijd de bouwsteen en de exponent van de aanwezige taaletnische structuur in de betrokken samenleving. Deze taaletnische structuur kan dan op haar beurt niet losgekoppeld worden van de vigerende machtsstructuur. Deze machtsstructuur, zo hebben we hoger gezien, ontstaat in een voortdurende wisselwerking met de individuele machtsposities. Daarenboven zal deze structuur ook weer een invloed hebben op de individuele taaletnische normbepaling en omgekeerd. Figuur 10 toont ons dus een coherent analysemodel dat kan gebruikt worden om allerlei taaletnische interactieprocessen te bestuderen. In de volgende hoofdstukken zullen we de bruikbaarheid van dit model toetsen aan de hand van een concrete case-study.

Het ligt als het ware voor de hand, dat we onze keuze hiervoor laten vallen op het taaletnisch handelen van de Vlamingen in de Brusselse agglomeratie. Wie de Belgische taaletnische ontwikkelingen enigszins heeft gevolgd, zal immers moeten toegeven, dat de Brusselse agglomeratie sedert jaren de belangrijkste taaletnische confrontatiezone is in het Belgisch "communautair" gebeuren. Het is vooral in de hoofdstad van dit zich langzaam regionaliserend land, dat de twee grootste taaletnische groepen op ruime schaal allerlei taalaanvaardings- en taalontwikkingsprocessen vertonen. Daarenboven is het taaletnisch handelen van de Vlamingen in deze situatie nauwelijks wetenschappelijk onderzocht. Op enkele uitzonderingen na, moet men het hier nog veelal stellen met allerlei vage, politiek getinte, maar vooral empirisch ongetoetste uitspraken en beweringen over de aard van het taaletnisch integratiegedrag. Onderhavige case-study wil dan ook, via het toetsen van bovenstaand theoretisch model, een bijdrage leveren tot de wetenschappelijke studie van deze Brusselse taaletnische problematiek.

DEEL II

HET TAALETNISCH HANDELEN VAN DE VLAMINGEN TE BRUSSEL ALS EXPLORATIEVE CASE-STUDY

NATIONALE MACHTS- EN ETNISCH-STRUCTURELE ACHTERGRONDEN BIJ HET TAALETNISCH INTEGRATIEPATROON VAN DE VLAMINGEN IN DE BRUSSELSE AGGLOMERATIE

We beginnen deze studie met een analyse van de nationale machts- en etnisch-structurele achtergronden van de Brusselse taal-etnische situatie (de twee "structurele elementen" uit figuur 10). Het is immers een frekwent voorkomende misvatting te menen, dat de Brusselse taaletnische verhoudingen kunnen losgezien worden van wat er in de rest van het land gebeurt, daardoor wordt de Brusselse taaletnische problematiek immers herleid tot een probleem "à part entière", of m.a.w. een geïsoleerd en vanuit zichzelf te verklaren sociaal verschijnsel. Bij de opbouw van ons theoretisch model is bij herhaling gebleken, dat een dergelijke "geïsoleerde" aanpak van etnische problemen voorbijgaat aan een aantal macro-sociologische machtsverhoudingen. Deze laatste, die zich zowel op het economisch, politiek als sociaal vlak manifesteren, hebben een vrij grote invloed op het uitzicht van de "etnische structuur". Omgekeerd beïnvloedt deze "etnische structuur" op zijn beurt weer voor een deel de vorm die door de "machtsstructuur" wordt aangenomen. Een dergelijke structurele analyse kan volgens een aantal auteurs, waaronder bijvoorbeeld Wagley en Harris, slechts grondig gebeuren, wanneer ook rekening wordt gehouden met de diachronische ontwikkelingen die een gegeven nationale machts- en etnische structuur ondergaan. In het hiernavolgend deel van ons onderzoek gaan wij dan ook tegelijk na, hoe de huidige machts- en etnische structuur historisch zijn gegroeid.

4. DE REGIONAAL ONGELIJKE ECONOMISCHE ONTWIKKELING VAN BELGIE

Het is vrijwel onmogelijk, zich een beeld te vormen van de hogervernoemde nationale machts- en etnisch-structurele achtergronden van de Brusselse problematiek, zonder enige kennis van de economische verhoudingen tussen de taaletnische groepen. Zoals o.a. J. Rex aantoon, vormen deze economische verhoudingen immers één van de voornaamste componenten waaruit maatschappelijke machtsstructuren zijn opgebouwd. In onderstaande beschrijving leggen we vooral de nadruk op het ontstaan van en de langzame verschuivingen in de regionale industrialisatieverschillen. We zullen daarbij zien, dat deze evolutie vaak duidelijke overeenkomsten vertoont met M. Hechters "centrum-periferie" model.

4.1. De vroege industrialisatie van het Samber- en Maasgebied

Het spreekt vanzelf dat de industriële ontwikkeling in wat later België zou worden, al op gang was gekomen vóór 1830. Vooral in het Samber- en Maasgebied hadden de rijke steenkoollagen reeds een sterke aantrekkingskracht uitgeoefend op een aantal o.a. Engelse industriëlen. De toen opkomende ijzerindustrie had deze steenkolen immers nodig om haar hoogovens te voeden (1). Door de aanwezigheid van belangrijke hoeveelheden steenkolen en de daaropvolgende industrialisatie van de hogervernoemde streek, werd de basis gelegd van een regionaal ongelijke economische ontwikkeling van België (2). Volgens L. Voets was de zware industrie (steenkolen, cokes, metaalnijverheid, steengroeven, glasblazerijen en wolnijverheid) reeds in 1846 hoofdzakelijk in Wallonië gevestigd (3).

In Vlaanderen was het vooral de textiel- en meer bepaald de vlasnijverheid die voor een groot deel van de industriële tewerkstelling zorgde. Deze vlasbewerking was vooral een huisnijverheid en werd gekenmerkt door een geringe mechanisering (4). Dit was niet het geval voor de Waalse steenkoolmijnen en ijzerindustrie, die in 1844 nagenoeg 82% van de totale hoeveelheid in België geproduceerde paardekracht voor hun rekening namen (5).

Dit hing nauw samen met de verschillende organisatievorm van het produktieapparaat in Wallonië. In tegenstelling met Vlaanderen werden de kleine familiale bedrijfjes hier vrij vlug verdrongen door grotere produktie-eenheden (6). Om de nodige financiële middelen aan te trekken en zich tegelijk te beveiligen tegen een eventueel faillissement namen deze meestal de vorm aan van een naamloze vennootschap. Houden we alleen rekening met de industriële vennootschappen, dan kunnen we uit tabel 1 aflezen, dat in 1850 nagenoeg 82% van deze naamloze vennootschappen in Wallonië werkzaam waren. Henegouwen alleen telde op dat ogenblik meer dan

(1) QUEVIT, M., *Les Causes du Déclin Wallon. L'influence du Pouvoir Politique et des Groupes Financiers sur le Développement Régional*, Editions Vie Ouvrière, Brussel, 1978, p. 43.

(2) Ibidem, p. 43.

(3) VOETS, L., *De Fundamentele Wijzigingen in de Economische Verhoudingen tussen de Drie Taalgewesten sinds de Negentiende Eeuw*, Licentieverhandeling, Economische Wetenschappen, Vrije Universiteit Brussel, 1973, p. 92.

(4) Ibidem, p. 94.

(5) Ibidem, p. 97.

(6) QUEVIT, M., o.c., p. 45.

TABEL 1 :

REGIONALE SPREIDING VAN HET AANTAL INDUSTRIELE
NAAMLOZE VENNOOTSCHAPPEN IN 1850 (1)

Vier Vlaamse provincies :	6,8%
Vier Waalse provincies :	82,0%
Provincie Brabant :	11,2%

58% van de naamloze vennootschappen (2). Via deze organisatievorm kregen de banken geleidelijk aan een belangrijke invloed op de industrialisatie van Wallonië (3). Vooral de "Generale Maatschappij" en de "Bank van België" lieten zich hierbij niet onbetuigd. Vermits deze banken meestal in de hoofdstad waren gevestigd, was het ook vandaar uit, dat heel wat investeringsbeslissingen werden genomen (zie M. Hechter).

Nu mag men uit het voorgaande evenwel niet besluiten, dat de industrialisatie zich in Wallonië overal even sterk had verspreid. De economische activiteit concentreerde zich duidelijk rond de polen Luik en Charleroi. De provincies Namen en Luxemburg hielden geen gelijke tred en stonden qua industrialisatiepeil dichterbij de Vlaamse provincies dan bij Wallonië (4). Daarenboven vormden Luik en Charleroi ook geen structureel geïntegreerd geheel (5). De economische verschillen tussen beide gebieden waren daarvoor immers te groot.

De regionaal ongelijke industriële ontwikkeling viel samen met een aantal demografische kenmerken. Een jaar na de Belgische onafhankelijkheid bedroeg het relatief bevolkingsaandeel van Vlaanderen (alle provincies samen) 53,2% (6). De provincies Oost- en West-Vlaanderen, vooral gekenmerkt door kleine landbouwbedrijven en textielhuisnijverheid, kenden tot omstreeks 1846 een bijzonder hoge bevolkingsdichtheid (7). De activiteitsgraad of m.a.w. de verhouding van de actieve bevolking tot de totale bevolking bereikte in 1846 in deze provincies respectievelijk 59,3 en 53,5% (8). Deze hoge percen-

(1) VOETS, L., o.c., p. 99.

(2) Ibidem, p. 99.

(3) QUEVIT, M., o.c., p. 53.

(4) Ibidem, p. 50.

(5) VANDERMOTTEN, C., *Ebauche d'une Macrogéographie de l'Industrie en Belgique 1846-1970*, Deel 2, Doctoraatsverhandeling, Institut de Géographie, Université Libre de Bruxelles, Brussel, 1978, p. 583.

(6) VOETS, L., o.c., p. 7.

(7) Ibidem, p. 18.

(8) Ibidem, p. 51.

tages kunnen alleen verklaard worden door de belangrijke aanwezigheid van vrouwen- en kinderarbeid en zijn bijgevolg een barometer voor de erg lage levensstandaard.

De crisis in de vlasnijverheid van de jaren 1845-1847 luidde in Vlaanderen een relatieve demografische achteruitgang in. Wallonië dat, zoals we hoger hebben gezien, toen volop in een industrialisatiefase verkeerde, zag zijn relatief bevolkingsaandeel daarentegen tot ongeveer 1866 gestadig toenemen. In dat jaar benaderen de bevolkingscijfers van beide taalregio's elkaar vrij dicht, nl. 47,5% voor de Vlaamse regio en 42,8% voor de Waalse regio. Het arrondissement Brussel kende eveneens een bevolkingstoename en telde in hetzelfde jaar 9,7% van de totale Belgische bevolking (1). Zowel in Brussel als in Wallonië ging deze relatieve bevolkingsgroei gepaard met een stijging van de activiteitsgraad.

4.2. De eerste stagnatieverschijnselen in de Waalse industrie

Volgens Vandermorten bereikt de economische voorsprong van Wallonië in die periode een absoluut piekpunt. De Waalse industrialisatie had zich in de loop van de jaren echter vooral voltrokken via de zware metaalindustrie. De geringe sectoriële verscheidenheid, gepaard gaand met een groeiend tekort aan arbeidskrachten, had voor gevolg dat we vanaf 1880 in alle Waalse arrondissementen, met uitzondering van Luik, een relatieve achteruitgang van het economisch groeiritme meemaken (2). Het Waals arbeidstekort laat zich voor een groot deel verklaren door het feit, dat Wallonië vrij vlug in de demografische "overgangperiode" was terechtgekomen. Reeds rond 1866 werd de dalende mortaliteit hier gevolgd door een afname van de geboortecijfers (3).

Vrij vlug zal men dan ook Vlaamse arbeidskrachten moeten aantrekken (4). Dit kon echter niet verhelpen, dat niet alleen nieuwere bedrijfstakken, maar ook de zware industrie vanaf 1880 begon uit te kijken naar andere vestigingsplaatsen (we denken hier onder meer

(1) VOETS, L., o.c., p. 7.

(2) VANDERMOTTEN, C., o.c., p. 583.

(3) DAMAS, H., "Démographie Wallonne", *L'actuel*, nr. 3, 1976, p. 34.

(4) DOOGHE, G. — VAN PRAAG, Ph. — DELANGHE, L. — VAN MALDERGHEM, R. — LESTHAEGHE, R., *Groei of Evenwicht ? De Demografische Ontwikkeling in België*, Centrum voor Bevolkings- en Gezinsstudies, Ministerie van Volksgezondheid en van het Gezin, Studies en Documenten 5, Brussel, 1975, p. 113.

aan Vieille-Montagne in Balen). Een belangrijke factor was ongetwijfeld ook de erg zwakke aanwezigheid in Wallonië van plaatselijke middelgrote ondernemingen (1). Deze hadden immers een zeker tegengewicht kunnen vormen voor de weinig dynamische "mono-industriële" investeringspolitiek van de grote banken.

In de provincies Antwerpen en Brabant daarentegen ontwikkelen zich gedurende de periode 1866-1890 zowel een aantal belangrijke kleine en middelgrote ondernemingen als een groeiende tertiaire activiteit (vooral handel en administratie) (2). Een groot aantal Vlaamse huisnijverheidsactiviteiten konden tegen de voortschrijdende mechanisering niet optornen en verkeerden tegen het einde van de negentiende eeuw in verval. Dit betekende evenwel niet dat deze produktiewijze daarom helemaal was verdwenen in Vlaanderen. We stellen zelfs vast, dat deze tussen 1896 en 1910 in alle Vlaamse provincies, met uitzondering van Limburg, nog een globale groei kent (3). Door het invoeren van een systeem van goedkope spoorwegabonnementen in 1869 en de daaropvolgende stijging van de pendelbewegingen (4), werd de levensstandaard evenwel minder afhankelijk van de lokale economische toestand. Zowel de hogervernoemde huisnijverheid als deze pendel dragen ertoe bij, dat, in tegenstelling met Wallonië, de geboortecijfers in Vlaanderen tot aan de eeuwwisseling vrij hoog blijven (5).

Terwijl men in Wallonië nalaat de nodige technische vernieuwingen van het industrieel apparaat door te voeren (6), ontwikkelt zich in Vlaanderen een moderne industriële pool in het Gentse (7). De streek rond Kortrijk, waar in 1896 nog meer dan de helft van de textielsector in de huisnijverheid was tewerkgesteld (8), kent vanaf het begin van de twintigste eeuw eveneens een dynamische industriële ontplooiing (9).

Onmiddellijk na de eeuwwisseling treden bovendien een aantal factoren op, die voor de latere economische ontwikkeling van Vlaan-

(1) VANDERMOTTEN, C., o.c., p. 595.

(2) VOETS, L., o.c., pp. 19-20.

(3) Ibidem, p. 127.

(4) VAN MECHELEN, F. — DELANGHE, L. — DOOGHE, G., *Bevolkingsproblemen*, Heideiland, Hasselt, 1966, p. 135.

(5) DEVREKER, A., "Demografie van Vlaanderen", in *Encyclopedie van de Vlaamse Beweging*, Deel 1, Lannoo, Tielt/Amsterdam, 1975, p. 394.

(6) COENJAERTS, T., "Le Déclin Wallon, un Mal Centenaire", *Tendances*, nr. 89, 22 februari 1980, p. 44.

(7) VANDERMOTTEN, C., o.c., p. 578.

(8) Ibidem, p. 578.

(9) Ibidem, p. 588.

deren van groot belang zullen zijn. Er was om te beginnen de groeiende internationalisatie van de economische markt. Door de eerste uitputtingsverschijnselen van de Waalse mijnen begonnen de bedrijven uit te kijken naar de invoer van buitenlandse grondstoffen (1). Daar kwam bij dat deze bedrijven als gevolg van de kleine binnenlandse afzetmarkt, ook op zoek gingen naar buitenlandse afnemers. Vergeten we verder niet, dat het economisch belang van de Kongolese kolonie op dat ogenblik eveneens vastere vorm begon aan te nemen. Eén en ander had voor gevolg, dat het economisch gewicht van de Antwerpse haven sterk toenam. Het havengebied had bovendien het voordeel, dat er voldoende ruimte beschikbaar was om nieuwe industriële vestigingen mogelijk te maken (2).

Naast de ontwikkeling van de Antwerpse haven was er rond de eeuwwisseling evenwel nog een andere gebeurtenis die onze aandacht verdient. In 1901 ontdekt André Dumont immers het Kempens steenkolenbekken. M. Quévit wijst er echter op, dat de grote diepte waarop de steenkoollagen zich bevonden, niet alleen een lange installatieperiode, maar ook enorme investeringen vereisten (3). Het zal dan ook tot de twintiger jaren duren, alvorens de eigenlijke uitbating van deze mijnen volop kan beginnen.

4.3. De verschuiving van het Belgisch economisch zwaartepunt

Voor al de nabijheid van de Antwerpse haven bracht met zich mee, dat Vlaanderen een sterkere aantrekkingskracht begon uit te oefenen op de investeerders. Deze tendens werd vooral duidelijk na de eerste wereldoorlog, in die mate zelfs dat men begon te spreken van een verschuiving van het Belgisch economisch zwaartepunt (4). De grote Belgische banken, die tot voor de eerste wereldoorlog vooral in de zware metaalsector en de steenkoolmijnen hadden geïnvesteerd, gingen in die periode ook meer interesse aan de dag leggen voor de chemische nijverheid en de glas-, textiel- en papierindustrie (5). In het Antwerpse havengebied rijzen grote industriële bedrijven uit de grond. De Limburgse steenkoolmijnen hebben daarentegen een erg geringe impact op de andere sectoren. In de arrondissementen Hasselt en Tongeren bijvoorbeeld stijgt de tewerkstelling in de steenkoolmijnen tussen 1910 en 1930 van 100 naar 23.100 personen. In de

(1) QUEVIT, M., o.c., p. 81.

(2) Ibidem, p. 81.

(3) Ibidem, p. 81.

(4) VOETS, L., o.c., pp. 170-171.

(5) QUEVIT, M., o.c., p. 86.

andere industriële sectoren neemt de tewerkstelling gedurende dezelfde periode evenwel af van 12.400 tot 10.900 (1).

Met uitzondering van de economische polen Charleroi en Luik, ligt het economisch groeiritme op dat ogenblik in de meeste Waalse arrondissementen vrij laag. Tussen 1910 en 1930 kennen ze zelfs regelmatig een achteruitgang (2). Dit geldt vooral voor Hoog-België en enkele rurale gebieden in Midden-België. Een globale vergelijking van de industriële tewerkstelling in Vlaanderen en Wallonië voor de periode 1920-1947 toont erg goed aan, hoe snel Vlaanderen zijn economische achterstand aan het inhalen was.

In de periode tussen de twee wereldoorlogen stijgt de industriële tewerkstelling in Vlaanderen met niet minder dan 6,3%. In Wallonië daarentegen gaat deze tewerkstelling slechts met 1,2% vooruit. Vlaanderen kent in die periode dus duidelijk een snellere economische ontwikkeling dan Wallonië. Dit neemt evenwel niet weg dat de industriële tewerkstelling in Vlaanderen in 1947 nog steeds achterop ligt.

TABEL 2 :

**INDUSTRIELE TEWERKSTELLING IN VLAANDEREN EN WALLONIE
TUSSEN 1920 EN 1947 (in percentages) (3)**

JAAR	REGIO	
	VLAANDEREN	WALLONIE
1920	43,2	53,5
1930	46,1	53,8
1947	49,5	54,7

Deze ontwikkeling van de industriële sector kon in Vlaanderen echter niet verhinderen, dat het aantal werklozen bijzonder hoog bleef. Integendeel. Is het aantal werklozen in 1910 nog vrij gelijkmatig verdeeld over de vier Vlaamse provincies, de vier Waalse provincies en Brabant, met respectievelijk 32, 33 en 35% van het totaal aantal werklozen (4), dan zijn deze cijfers in 1930 reeds sterk in het nadeel van Vlaanderen geëvolueerd. In dat laatste jaar telde men in Vlaanderen immers reeds 57% van het totaal aantal werklozen (5). In 1947

(1) VANDERMOTTEN, C., o.c., p. 595.

(2) Ibidem, p. 588.

(3) QUEVIT, M., o.c., p. 82.

(4) VOETS, L., o.c., p. 61.

(5) Ibidem, p. 62.

was dit zelfs tot 68% opgelopen (1).

De migratiecijfers uit die periode vertonen al evenmin een erg fraai beeld van de sociale toestand in Vlaanderen. Volgens L. Voets kende men in Vlaanderen tot aan de eerste wereldoorlog een jaarlijks negatief migratiesaldo van ongeveer 10.000 (2). De migratiebeweging verliep vooral in de richting van het arrondissement Brussel. Na de eerste wereldoorlog verminderde deze uittocht en viel terug op een gemiddeld negatief saldo van 2.000, wat toch nog het dubbele was van Wallonië (3). Vanaf de jaren dertig zal dit cijfer weer de hoogte ingaan.

Bekijken we de cijfers van 1930, dan zien we, dat het aantal woonforenzen in Wallonië daarentegen relatief hoger ligt dan in Vlaanderen (4). Daarenboven heeft men in Wallonië vanaf het laatste kwart van de negentiende eeuw te kampen met een voortdurende relatieve achteruitgang van de totale bevolking. Vanaf omstreeks 1930 wordt het ook duidelijk, dat het bevolkingsaandeel boven de 65 jaar in Wallonië hoger ligt dan in Vlaanderen (5). Deze oudere leeftijdsstructuur ligt wellicht aan de basis van de relatief nadeliger mortaliteitscijfers die Wallonië vanaf 1920-1930 vertoont (6). Tot op dat ogenblik hadden de mortaliteitscijfers steeds hoger gelegen in de Vlaamse regio.

De industriële ontwikkeling in het Brusselse werd vooral gekenmerkt door een sterke sectoriële verscheidenheid en de kleinere omvang van de bedrijven (7). Zo is bijvoorbeeld de kledingsindustrie in 1930 nog steeds de belangrijkste industriële sector in Brussel (8). Vandermotten wijst evenwel op de aanwezigheid van de metaal- en chemische nijverheid in de periferie.

4.4. De Vlaamse "Take-off" in de jaren 60.

De hogergeschetste evolutie zet zich na de tweede wereldoorlog verder. Op het einde van de vijftiger jaren komt de economische ontwikkeling van Vlaanderen evenwel in een stroomversnelling terecht. Dit kan aan verscheidene factoren worden toegeschreven. Tot omstreeks 1960 was de Belgische economie vooral een nationale aange-

(1) VOETS, L., o.c., p. 63.

(2) Ibidem, p. 43.

(3) Ibidem, p. 43.

(4) Ibidem, p. 78.

(5) Ibidem, p. 32.

(6) Ibidem, p. 46.

(7) VANDERMOTTEN, C., o.c., p. 590.

(8) Ibidem, p. 590.

legenheid. Tussen de twee wereldoorlogen hadden zich wel een aantal buitenlandse bedrijven in België gevestigd. We denken hier dan vooral aan de automobiellindustrie, de petroleumsector en de productie van electrisch materiaal. De impact van deze bedrijven op de Belgische economie was op dat ogenblik echter nog niet zo groot. Vanaf het einde van de jaren vijftig gaan de buitenlandse investeringen in de Belgische industrie evenwel een enorme vlucht nemen. Dit paste helemaal in de toen overal op gang komende internationalisering van de economische participaties (1). In België kenden de buitenlandse investeringen in de periode 1960-1970 een gemiddelde jaarlijkse groei van 27%, dit terwijl het geheel van de investeringen slechts met 9% toenam (2). Vertegenwoordigden de buitenlandse investeringen in 1960 10% van de totaal gerealiseerde investeringen in de Belgische industrie, dan bedroeg dit in 1970 reeds meer dan 40% (3). In 1970-1971 bereikte het aandeel van de buitenlandse investeringen in de oprichting van nieuwe ondernemingen nagenoeg 80% (4). Deze cijfers geven een duidelijk beeld van het belang van deze buitenlandse investeringen voor de Belgische economie.

R. 's Jegers geeft een overzicht van de voornaamste redenen, die er deze buitenlandse bedrijven hebben toe aangezet, hun keuze op België te laten vallen (5). Om te beginnen was er de gunstige arbeidsmarktsituatie. Deze werd vooral beïnvloed door de aanwezigheid van een arbeidsreserve, de relatief hoge arbeidsproductiviteit, de beschikbaarheid van geschoolde en vrouwelijke arbeidskrachten, de lage lonen en de "soepele" sociale verhoudingen. Een tweede factor die een belangrijke aantrekkingskracht uitoefende op deze bedrijven was de aanwezige infrastructuur. Hieronder dienen we niet alleen de zee- en luchthavens, het wegennet, de spoorweglijnen en de kanalen te rekenen, maar ook de centrale ligging in Europa. Het Belgisch fiscaal systeem, zowel voor de vennootschappen- als voor de personenbelasting, was een andere aantrekkelijke factor voor heel wat buitenlandse ondernemingen. Voegen we daar ten slotte nog een aantal andere voordelen bij, die door de overheid o.a. onder de vorm van kredietmogelijkheden werden geboden.

(1) QUEVIT, M., o.c., p. 111.

(2) 's JEGERS, R., *Een Vlaamse "Take off" in de jaren 60 ?*, licentieverhandeling, Faculteit van de Sociale, Politieke en Economische Wetenschappen, Vrije Universiteit Brussel, Brussel, 1974, hoofdstuk 3, titel 1, p. 3.

(3) Ibidem, p. 3.

(4) Ibidem, p. 3.

(5) Ibidem, pp. 28-36.

Van groot belang is dat de komst van deze multinationale bedrijven gepaard ging met de ontwikkeling van nieuwe, rendabele en expansieve sectoren, zoals de petrochemie en de electronica (1). Daardoor hadden zij een vernieuwende, dynamische invloed op de bestaande economische structuren.

Zoals we bij het opsommen van de economische pull-factoren voor de buitenlandse bedrijven hebben gezien, heeft de overheid een actieve rol gespeeld in het stimuleren van de economische ontwikkeling. Belangrijk in dit verband zijn vooral de z.g. "economische expansiewetten", die vanaf 1959 werden uitgevaardigd. In concreto gaat het hier om de wetten van 17 en 18 juli 1959, 14 juli 1966 en 30 december 1970. Bedoeling van deze wetgeving was, via fiscale, financiële en infrastructurele steunverlening zowel de vestiging van nieuwe industriële bedrijven te bevorderen, als de uitbreiding of modernisering van het bestaande economisch apparaat te stimuleren (2). Daarbij werd vooral aandacht besteed aan de problemen van de zogenaamde economische "ontwikkelingsgebieden". Deze werden afgebakend op grond van hun werkloosheids-, emigratie-, pendel- en reconversieproblemen (3). Men streefde ernaar, de bestaande regionale economische verschillen te nivelleren.

Welke concrete gevolgen hebben voornoemde factoren nu gehad op de economische ontwikkeling van Vlaanderen en Wallonië ? Omstreeks 1960 bereikt de industriële concentratie (verhouding arbeider/baas) in Vlaanderen ongeveer hetzelfde peil als in Wallonië, nl. 8,8 voor Vlaanderen tegenover 9,2 voor Wallonië (4). Zoals we uit tabel 3 kunnen aflezen, is de verdeling van de actieve bevolking over de landbouw, industrie en diensten voor beide regio's op dat ogenblik eveneens nagenoeg identiek. De activiteitsgraad, of verhouding van de actieve bevolking tot de totale bevolking, ligt in 1961 hoger in Vlaanderen dan in Wallonië (5). Dit is grotendeels het gevolg van de spectaculaire bevolkingsgroei die de provincies Antwerpen en Limburg in de voorgaande decennia hebben gekend (6).

(1) QUEVIT, M., o.c., p. 111.

(2) Ibidem, pp. 165-166.

(3) Ibidem, p. 166.

(4) Ibidem, p. 85.

(5) VOETS, L., o.c., p. 60.

(6) QUEVIT, M., o.c., pp. 83-84.

TABEL 3 :

**DE VERDELING VAN DE ACTIEVE BEVOLKING OVER LANDBOUW,
INDUSTRIE EN DIENSTEN VOOR VLAANDEREN EN WALLONIE IN
1961 (uitgedrukt in regionale percentages) (1)**

	VLAANDEREN	WALLONIE
Landbouw	8,1	8,4
Industrie	49,8	49,2
Diensten	25,8	25,5

Maar ook de ondertewerkstelling is er groter. Volgens Vanneste telt men in Vlaanderen op dat ogenblik slechts 890 arbeidsplaatsen per 1.000 economisch actieven (2). De overeenkomstige cijfers voor Wallonië en Brussel bedragen respectievelijk 950 en 1.370. Tussen 1950 en 1960 bedraagt het gemiddeld werkloosheidspercentage in Vlaanderen niet minder dan 12,5% (3). Het gevolg hiervan is een sterke migratie- en pendelbeweging. Opvallend is, dat het hier vooral om lange-afstandspendel gaat (4). Brussel vormt daarbij de grote aantrekkingspool. Nagenoeg 150.000 personen pendelen in 1961 elke dag van Vlaanderen naar Brussel (5). Dit is bijna viermaal meer dan het aantal pendelaars uit Wallonië.

De aanwezigheid van een erg belangrijke arbeidsreserve, de infra-structurele voordelen en de minder gespannen socio-economische verhoudingen brengen met zich mee, dat de buitenlandse bedrijven zich meer in Vlaanderen dan in Wallonië vestigen. Tabel 4 geeft ons hiervan een duidelijk beeld. Hieruit blijkt dat niet minder dan 73% van de buitenlandse of gemengde investeringen in nieuwe ondernemingen naar Vlaanderen zijn gegaan. Vooral de provincies Antwerpen, Oost-Vlaanderen en Limburg hebben hiervan het grootste deel naar zich toegehaald. In Wallonië weet alleen Henegouwen een belangrijk deel van deze investeringen aan te trekken. De economische ontwikkeling van Vlaanderen kan in die periode dan ook voor een groot deel aan deze multinationale bedrijven worden toegeschreven.

(1) QUEVIT, M., o.c., p. 113.

(2) VANNESTE, O., "Economische Decentralisatie", in *Encyclopedie van de Vlaamse Beweging*, Deel 1, Lannoo, Tielt/Amsterdam, 1975, p. 467.

(3) Ibidem, p. 467.

(4) VOETS, L., o.c., p. 85.

(5) DEBLAERE, G. — VAN HOORICK, W. — DE BRUYNE, J., "De Pendel van de Werkende Beroepsbevolking naar Brussel", *ECO-Brabant*, nr. 4-5, 1974, p. 23.

TABEL 4 :

**INVESTERINGEN IN NIEUWE ONDERNEMINGEN DOOR BUTTENLANDSE
OF GEMENGDE INITIATIEVEN VOOR DE PERIODE 1959-1972**
(uitgedrukt in miljoenen B.F.) (1)

VLAANDEREN		WALLONIE		BRUSSEL
Antwerpen	27.175	Henegouwen	20.931	816
W.-Vlaanderen	1.854	Luik	5.490	
O.-Vlaanderen	29.476	Luxemburg	961	
Limburg	17.549	Namen	362	
Vlaams-Brabant	2.642	Waals-Brabant	390	816
Totaal	78.696		28.134	

Dit hangt samen met het feit, dat het regionaal beleid via de expansiewetgeving in Vlaanderen een veel positiever resultaat heeft opgeleverd dan in Wallonië. De Brabander toont aan, dat het globaal effect van dit beleid zowel op de groei van de werkgelegenheid als van de toegevoegde waarde voor Vlaanderen erg gunstig uitvalt (2). Dit kan niet gezegd worden voor Wallonië, dat zelfs met een negatief saldo heeft af te rekenen (3). De Brabander schrijft dit voordeel voor Vlaanderen vooral toe aan de efficiëntere aanwending van de investeringen in meer expansieve, nieuwe sectoren (4).

Dit alles heeft voor gevolg, dat men vanaf de zestiger jaren kan spreken van een "inversion du processus de développement économique de la Wallonie vers la Flandre" (5). In 1968 is bijvoorbeeld niet minder dan 57% van de totale Belgische uitvoer afkomstig uit Vlaanderen. Voor Wallonië en het arrondissement Brussel bedragen deze percentages respectievelijk 32 en 11% (6). De bruto toegevoegde waarde kent in de periode 1965-'68 voor Vlaanderen een gemiddelde groei van 4,5%, terwijl dit in Wallonië slechts 1,6% is (7). Het bruto produkt per inwoner neemt in die jaren voor Vlaanderen gemiddeld met 3,8% toe, in Wallonië met 1,5% (8).

(1) 's JEGERS, R., o.c., hoofdstuk 3, titel 2, tabel 6.

(2) DE BRABANDER, G.L., *De Regionaal-Industriële Specialisatie en haar Effect op Ruimtelijke Verschillen in Economische Groei in België van 1846 tot 1970*, Deel 1, doctoraal proefschrift, Universitaire Faculteiten Sint-Ignatius, Universiteit Antwerpen, Antwerpen, 1979, p. 183.

(3) Ibidem, p. 183.

(4) Ibidem, p. 184.

(5) QUEVIT, M., o.c., p. 112.

(6) 's JEGERS, R., o.c., hoofdstuk 2, titel 1, p. 25.

(7) Ibidem, tabel 4.

(8) Ibidem, tabel 4.

Dit kan echter niet alleen toegeschreven worden aan het optreden van de multinationale bedrijven in Vlaanderen. De industrialisering van West-Vlaanderen bijvoorbeeld is voor een groot deel het werk van middelgrote Vlaamse ondernemingen (1). Dit komt vooral tot uiting in de aanwezigheid van erg talrijke, maar kleinere industrieterreinen, het groot aantal arbeiders per ha en de geringere exportgerichtheid van deze bedrijven.

Wat men weleens de "Golden Sixties" heeft genoemd had volgens Tordeurs voor Wallonië meer weg van de "Black Sixties": een voortdurend dalende bijdrage tot het bruto nationaal produkt, een relatieve toename van de werkloosheid en een uittocht van de actieve bevolking (2). Voeg daarbij nog de daarmee samenhangende veroudering van de bevolking, die slechts wordt tegengegaan door de aanwezigheid van een groot aantal vreemde arbeiders (3). Wallonië biedt duidelijk het beeld van een regio die met ernstige structurele problemen te kampen heeft. Vastgeroest in verouderde economische structuren is de balans voor Wallonië sedert de jaren zestig uitgesproken negatief (4). De economische "crisis", die vanaf 1974 ook in België haar intrede doet, voegt daar ook nog conjuncturele moeilijkheden aan toe.

We moeten er ons evenwel voor hoeden, een al te rooskleurig beeld op te hangen van de economische toestand in Vlaanderen. Om te beginnen zijn de economische verschillen binnen de twee regio's niet zelden groter dan tussen de regio's onderling (5). Vergelijken we maar even een industriële pool als Antwerpen met de streek rond Oudenaarde, Tongeren of Eeklo. Daarenboven wijst de Brabander erop, dat drie van de vier Vlaamse provincies gekenmerkt worden door een niet-groeigerichte structuur (6). Alleen Antwerpen maakt hierop een uitzondering. Tenslotte is er natuurlijk de enorme afhankelijkheidspositie tegenover de multinationale bedrijven (7). Deze af-

(1) VANDERMOTTEN, C., o.c., p. 600.

(2) TORDEURS, L., "Du Déclin Structurel au Désert Economique", *L'actuel*, nr. 3, 1976, p. 26.

(3) DAMAS, H., o.c., p. 35.

(4) CRAUWELS, H., "Vlaanderen niet rijk op de rug van Wallonië", *Trends*, nr. 104, 1 december 1979, p. 49.

(5) VOETS, L., o.c., p. 202.

(6) DE BRABANDER, G.L., "Regionaal-sectoriële Structuren, Locationele Voordelen en Groeiverschillen in België (1966-1971)", *Economisch en Sociaal Tijdschrift*, nr. 2, 1975, p. 141.

(7) BOHETS, J., *België en de Multinationals*, Davidsfonds, Leuven, 1975, p. 62. DE WITTE KAPROENEN — WERKGROEP ARBEID, *De Multinationals en Vlaanderen*, 1974, p. 15. MATON, J., *Het Rood van de Klauwen*, De Nederlanden, Antwerpen, 1978, pp. 16-21.

hankelijkheid neemt nog toe naarmate heel wat nationale bedrijven steeds meer onder buitenlandse controle komen (1). Recente gebeurtenissen tonen aan, dat de grote mobiliteit van dit internationaal kapitaal op lange termijn slechts een broze basis biedt voor de werkgelegenheid in de Vlaamse regio.

(1) BOHETS, J., "De Industriële Uitverkoop", *De Standaard*, 22 februari 1980, p. 3. CROLS, F., "De Industriële Vlaamse Leeuw heeft Stompe Klauwen", *Trends*, nr. 49, 15 mei 1977, p. 26.

5. VAN EEN GECENTRALISEERD NAAR EEN GEREGIONALISEERD BELGIE

Hogerbeschreven economische veranderingen gingen gepaard met politieke machtsverschuivingen binnen de Belgische staat. Ontstaan als een unitaire staat waarin de Franssprekende burgerij duidelijk de politieke bovenhand had, ontwikkelt België zich gaandeweg tot een geregionaliseerde staatsstructuur. De levensbeschouwelijke en sociaal-economische politieke breuklijnen worden daarbij langzamerhand overstemd door wat men gemeenzaam de “communautaire” tegenstellingen is gaan noemen. Op de volgende bladzijden gaan we na, hoe en onder welke omstandigheden deze wijzigingen in de politieke machtsstructuur zich hebben voltrokken.

5.1. Het ontstaan van België als een unitaire, gecentraliseerde staat bestuurd door een Franssprekende burgerij

Toen in 1830 de Belgische onafhankelijkheid werd uitgeroepen, bleef er maar weinig over van de proletarische slogans die men tijdens de beslissende straatgevechten tegen het leger van Willem I had gehoord. Eén van de toenmalige voormannen typeerde de Belgische “revolutie” dan ook met de woorden : “Le peuple a fait la révolution et la bourgeoisie l’a confisquée” (1). Toen het Voorlopig Bewind de verkiezingsmodaliteiten voor het Nationaal Congres had vastgelegd, telde de totale Belgische bevolking slechts 46.099 stemgerechtigde cijs- of bekwaamheidskiezers. Slechts 30.000 of 0,075% van de totale Belgische bevolking maakte ook effectief gebruik van dit stemrecht (2).

Het Nationaal Congres dat in de eerste periode na de onafhankelijkheid een belangrijke rol heeft gespeeld in het Belgisch politiek leven — o.a. door het opstellen van de grondwet en de “keuze” van het staatshoofd — bestond uit 200 leden. Hun verdeling over de verschillende provincies wordt in tabel 5 weergegeven. Globaal gezien waren er 75 Congresleden voor de vier Waalse provincies, 98 voor de vier Vlaamse provincies en 27 voor Brabant. De vertegenwoordigers voor de Vlaamse provincies vormden dus de grootste groep. Alhoewel de

(1) BOLOGNE, M., “L’insurrection Prolétarienne de 1830 en Belgique”, *Les Cahiers de L’égilantine*, nr. 1, 1929, p. 66.

(2) LUYKX, Th., *Politieke Geschiedenis van België van 1789 tot Heden*, Elsevier, Brussel/Amsterdam, 1964, p. 50.

meerderheid van de Congresleden tot de burgerij behoorde, was ook de adel nog vrij sterk vertegenwoordigd (ongeveer een kwart van de Congresleden).

TABEL 5 :

PROVINCIALE SAMENSTELLING VAN HET NATIONAAL CONGRES (1)

PROVINCIES	AANTAL CONGRESLEDEN
Brabant	27
Oost-Vlaanderen	35
West-Vlaanderen	28
Antwerpen	18
Limburg	17
Luik	19
Henegouwen	30
Namen	10
Luxemburg	16

De taal van deze politieke elite, zowel in Vlaanderen als in Wallonië, was het Frans (2). Dit gold niet alleen voor België, maar was op dat ogenblik een algemeen verschijnsel in Europa. De Franse overheersing, die in 1814 ten einde liep, had deze trend in België alleen maar versterkt (3). De overgrote meerderheid van de bevolking, zowel ten noorden als ten zuiden van de "taalgrens", sprak evenwel een regionaal dialect (4). De problemen van de ongeletterde massa, of ze nu Vlaams of Waals was, beroerden de bourgeoisie maar erg weinig. In het Frans vond deze laatste een gemeenschappelijk bindteken voor haar overheersende klassepositie (5). Max Lamberty beweert dan ook, dat de grote scheidingslijn niet liep tussen "de Waal met rechten en de Vlaming zonder rechten", maar tussen "de burgerij met politieke rechten en het proletariaat zonder politieke rechten" (6).

(1) LUYKX, Th., o.c., pp. 50-51.

(2) ZOLBERG, A.R., "The Making of Flemings and Walloons : Belgium 1830-1914", *The Journal of Interdisciplinary History*, nr. 2, 1974, p. 188.

(3) DE VOS, S. e.a., *Zwart en Geel ... en een Beetje Rood*, Infodok, Leuven, 1979, p. 9.

(4) ZOLBERG, A.R., o.c., p. 183.

(5) QUEVIT, M., o.c., p. 62.

(6) LAMBERTY, M.-C.G., *Philosophie der Vlaamsche Beweging en der Overige Sociale Stromingen in België*, Cultura, Brugge, 1933, p. 66.

Voor de burgerij bestond er op dat ogenblik niet de minste twijfel : in het onafhankelijk België kon alleen het Frans de voertaal zijn in openbare zaken. De invloed van de Jacobijnse staatsopvattingen gepaard gaand met de hogervernoemde verfransing van de elite bracht met zich mee, dat dit zelfs geen discussiepunt vormde (1). Het resultaat was een sterk unitaire en gecentraliseerde staat, waarin de Franssprekende burgerij haar administratieve, politieke en financieel-economische macht in de hoofdstad concentreerde (2).

Dit betekent niet, dat men kan spreken van een bewuste "samenzwering" om Vlaanderen te verfransen. Auteurs als Max Lamberty (3), M. van Haegendoren (4), D. Wilmars (5) en L. Picard (6) hebben dit uitdrukkelijk beklemd. De z.g. brieven van Rogier aan minister van Justitie Raikem en aan Palmerston, vaak geciteerd als het bewijs dat een dergelijke bewuste verfransingspolitiek wel heeft plaatsgevonden, doorstaan de historische kritiek niet. Picard omschrijft ze veeleer als produkten van de "politieke propaganda" (7). De verfransende werking van de Belgische staat verliep minder bewust dan men tegenwoordig vaak beweert (8). Wilmars voegt er zelfs aan toe, dat een z.g. "plan" om Vlaanderen te verfransen zelfs helemaal overbodig was, vermits heel wat Vlamingen, de Franse taal gelijkstellend met welstand, zelf naar verfransing streefden (9). Volgens Zolberg was dit vooral het geval voor deze sociale strata die zich onmiddellijk onder de leidende bourgeoisie bevonden. De overgrote meerderheid van de Belgische bevolking bleef evenwel een "Vlaams" of "Waaals" dialect gebruiken, niet alleen in hun dagelijkse omgeving, maar ook in hun contacten met de lokale gemeentelijke overheid (10).

Via de decreten van 16 oktober en 16 november 1830 en artikel 23 van de Belgische grondwet van 1831 werd in België het principe

(1) RUYS, M., "De Belgische Taalpolitiek van 1830 tot 1974", in *Encyclopedie van de Vlaamse Beweging*, Deel 2, Lannoo, Tielt/Amsterdam, 1975, p. 1598.

(2) DE VOS, S. e.a., o.c., p. 10.

(3) LAMBERTY, M.-C.G., o.c., p. 66.

(4) VAN HAEGENDOREN, M., *De Vlaamse Beweging Nu en Morgen*, Deel 1, Na Honderd Dertig Jaar, Heidelberg, Hasselt, 1962, p. 28.

(5) WILMARS, D., *De Psychologie van de Franstalige in Vlaanderen. De Achtergrond van de Taalstrijd*, Standaard Uitgeverij, Antwerpen/Utrecht, 1968, p. 54.

(6) PICARD, L., *Evolutie van de Vlaamse Beweging van 1795 tot 1950*, Deel 2, *De Vlaamse Oppositie in het Burgerlijke België*, Standaard, Antwerpen/Amsterdam, 1963, p. 19.

(7) PICARD, L., o.c., p. 21.

(8) Ibidem, p. 20.

(9) WILMARS, D., o.c., p. 54.

(10) ZOLBERG, A.R., o.c., p. 193.

van de taalvrijheid ingevoerd. Men voegde er evenwel meteen aan toe, dat de wetgever bepaalde afwijkingen van dit algemeen principe kon toestaan. Hierdoor was volgens Van Cauwelaert ook meteen de mogelijkheid ingebouwd, om het Frans tot officiële taal van onder meer het gerechtelijk apparaat uit te roepen (1). Uit de teksten over de toenmalige bespreking van het hogervernoemd grondwetsartikel in het Nationaal Congres blijkt overduidelijk, dat vrijwel alle Congresleden het over deze interpretatie en toepassing van de taalvrijheid eens waren (2).

De eerste jaren na de onafhankelijkheid werden vooral gekenmerkt door een "Unionistische" politiek, waarvan de basis reeds in 1828 was gelegd door het z.g. "monsterverbond". Vooral de vrees voor een buitenlandse, meer bepaald Nederlandse, bedreiging had voor gevolg, dat de liberale en katholieke "stromingen" een vrij hecht regeringsblok vormden. Toen na de ondertekening van het "Verdrag der XXIV artikelen" in 1839 dit buitenlands gevaar was verminderd, kwam de tegenstelling confessioneel — niet confessioneel ook meer aan het politiek oppervlak (3). Het liberaal partijcongres van 1846 en de verkiezingsoverwinning van de liberalen in het daaropvolgend jaar betekende meteen ook het begin van de "partijregeringen" (4).

Enkele jaren voordien, meer bepaald in 1840, werd er op initiatief van F.A. Snellaert en Ph. Blommaert een verzoekschrift verspreid waaronder meer dan 10.000 handtekeningen waren verzameld. Het was de eerste maal dat de "Vlaamse Beweging" op het politiek toneel verscheen (5). In dit "Petitionnement" werden o.a. eisen naar voor geschoven i.v.m. het gebruik van het "Nederduits" in de rijksadministratie, de rechtbanken en het onderwijs. Dit petitionnement kan volgens M. Ruys beschouwd worden als het eerste verzoek tot goedkeuring van taalwetten (6). Het leverde echter geen directe resultaten op. Vermeldenswaardig is wel, dat de spelling van het Nederlands in Vlaanderen officieel werd vastgelegd door het Koninklijk Besluit van 1 januari 1844. Hierdoor werd een belangrijke stap gezet in de over-

(1) VAN CAUWELAERT, E., *Taalvrijheid. Een Kritische Motivering van de Taalwetgeving*, De Nederlandse Boekhandel, Antwerpen, 1971, p. 192.

(2) Ibidem, p. 190.

(3) DUMONT, G.-H., *Histoire de la Belgique*, Hachette, Paris, 1977, pp. 396-398.

(4) LUYKX, Th., o.c., p. 61.

(5) DEDEURWAERDER, J., *De Vlaamse Emancipatie, Profiel van een Bevrijdingsbeweging*, Vereniging Vlaamse Leerkrachten, Lestekst, Reeks Geschiedenis en Wetenschappen, nr. 1, Keesing, Deurne, p. 2.

(6) RUYS, M., o.c., p. 1599.

brugging van de verschillende Vlaamse dialecten. In dit verband dienen we ook te wijzen op de belangrijke invloed van de z.g. "taalminnaars", zoals J.F. Willems, Karel Ledeganck, Prudens van Duyse en Hendrik Conscience.

Uit vrees dat de Franse Februari-Omwenteling van 1848 naar België zou overslaan, deed de toenmalige regering een aantal toegevingen, waaronder de uitbreiding van het kiesrecht. De kiescijns werd door de wet van 12 maart 1848 tot het grondwettelijk minimum beperkt (1). Na deze verlaging van de kiescijns zag de verdeling van het aantal kiesgerechtigde burgers over de verschillende provincies er als volgt uit.

TABEL 6 :

**PROVINCIALE VERDELING VAN HET AANTAL KIESGERECHTIGDE
BURGERS NA DE VERLAGING VAN DE KIESCIJNS DOOR DE WET
VAN 12 MAART 1848 (2)**

PROVINCIES	AANTAL KIESGERECHTIGDE BURGERS	
	Absolute cijfers	%
4 Vlaamse provincies	36.676	46,3
4 Waalse provincies	27.187	34,3
Brabant	15.326	19,4
Totaal	79.189	100,0

In tabel 6 zien we duidelijk dat de vier Vlaamse provincies het grootste aantal kiesgerechtigde burgers telden. Rekening houdend met het feit dat ruim 2/3 van Brabant "Vlaamssprekend" was, komt Lamberty tot het besluit, dat het politiek overwicht van het land in de handen van Vlaams-België lag (3). Dat dit niet tot uiting kwam in het gevoerde beleid, kan alleen maar toegeschreven worden aan de vrijwel volledige verfransing van de burgerij (4). Dit gold vanzelfsprekend ook in de hoofdstad, waar de administratie en diplomatie waren gecentraliseerd (5).

(1) LUYKX, Th., o.c., p. 108.

(2) LAMBERTY, M., *De Vlaamse Opstanding, Deel 1, Tot 1914*, Davidsfonds, Leuven, 1971, p. 45.

(3) Ibidem, p. 45.

(4) DE METSENAERE, M., *Migraties in de Gemeente Sint-Joost-Ten-Node in het Midden van de Negentiende Eeuw : Methodologische Inleiding tot de Studie van de Groei en de Verfransing van de Brusselse Agglomeratie*, Licentieverhandeling, Faculteit Letteren en Wijsbegeerte, Vrije Universiteit Brussel, Brussel, 1977, p. 196.

(5) KRUIHOF, J., "De samenstelling der Brusselse Bevolking in 1842", *Tijdschrift voor Sociale Wetenschappen*, 1, 1956, p. 220.

5.2. De eerste taalwetten

Toch kan men niet zeggen, dat er in die tijd geen protest oprees tegen het overwicht van het Frans. Wij vernoemden in dit verband reeds de z.g. "taalminnaars" en het "Petitionnement". In 1856 was de opposantengroep reeds zo sterk aangegroeid, dat de regering zich gedwongen voelde een Commissie in het leven te roepen "chargée d'examiner les dispositions à prendre dans l'intérêt de la langue et de la littérature flamande" (1). Deze z.g. Grievencommissie kwam in 1857 klaar met een rapport, waarin werd aangedrongen op een erkenning in Vlaanderen van het Nederlands naast het Frans. De regering reageerde hierop door een tegenrapport te publiceren, waarin werd betoogd, dat de officiële erkenning van de twee talen een gevaar betekende voor de eenheid van het land (2).

Op het einde van de jaren '50 kristalliseerde het politiek leven zich steeds meer rond de levensbeschouwelijke tegenstellingen. Dit had niet alleen voor gevolg, dat de bekommernis van de regerende partijen in de eerste plaats uitging naar deze problemen, maar dat er ook binnen de "Vlaamse Beweging" ideologische conflicten ontstonden (3). Stilaan groeide in de "Vlaamse Beweging" de overtuiging, dat men zijn doeleinden beter zou kunnen verwezenlijken door te ageren binnen de liberale of katholieke machtsblokken die zich toen volop aan het vormen waren. Al bij al was de strijd voor het Nederlands op dat ogenblik echter nog vooral het werk van een kleine intellectuele elite, die slechts erg moeizaam vat kreeg op bredere lagen van de bevolking (4).

De actie van het in 1861 opgerichte "Vlaams Verbond", die erop gericht was alleen "Vlaamsgezinde" kandidaten te steunen bij de Kamerverkiezingen, en het ontstaan van de Antwerpse Meetingpartij in 1862 brachten in de zestiger jaren enkele uitgesproken "Vlaamsgezinden" in de Kamer. We denken hier aan de Baets, de Laet, Coremans, de Maere en Gerrits. Hierdoor kreeg de kritiek op de taaltoestanden een aantal duidelijke woordvoerders in de Kamer.

In dezelfde periode zorgden een aantal flagrante overtredingen van de "taalvrijheid" voor heel wat opschudding (5). Zo was er in

(1) LUYKX, Th., o.c., p. 122.

(2) RUYSS, M., *De Vlamingen. Een Volk in Beweging, een Natie in Wording*, Lannoo, Tielt/Utrecht, 1973, p. 54.

(3) DE VROEDE, M., *The Flemish Movement in Belgium*, Kultuurraad voor Vlaanderen en Instituut voor Voorlichting, 1975, p. 34.

(4) HOJER, C.H., *Le Régime Parlementaire belge de 1918 à 1940*, C.R.I.S.P., Brussel, 1969, p. 7.

(5) LAMBERTY, M., o.c., (1971), p. 75.

1863 de zaak-Karsman te Antwerpen. Deze laatste had een dichtbundel uitgegeven zonder de naam van de drukker te vermelden. Hij werd veroordeeld en ging tegen dit vonnis in beroep. Toen hij zich door een advocaat in het Nederlands wilde laten verdedigen, werd hem dit geweigerd. Een tragischer verloop kende evenwel de zaak-Coucke en Goethals te Luik in 1865. Deze twee Vlaamse arbeiders werden beschuldigd van roofmoord. Vermits geen van beide erg goed Frans sprak, konden zij hun proces ook helemaal niet volgen. Toch werden ze beide ter dood veroordeeld. Een tijd na de uitvoering van het vonnis bleek, dat zij niet de hoofdschuldigen waren geweest. Een derde zaak was deze van de Fransonkundige Schoep die in 1872 te Sint-Jans-Molenbeek een geldboete kreeg, omdat hij weigerde de in het Frans opgestelde geboorte-akte van zijn zoon te ondertekenen. Deze gebeurtenissen brachten heel wat beroering teweeg.

Een ander belangrijk feit, dat heel wat weerklank vond in België, was de nederlaag die Frankrijk in 1870-1871 leed in de Frans-Duitse oorlog. Daardoor verloor het Frans in Europa heel wat van zijn prestige (1). Indirect kwam dit ook de Vlaamsgezinde krachten in België ten goede.

Het is tegen de achtergrond van al deze factoren, dat men het ontstaan van de eerste taalwetten moet situeren. De wet-Coremans van 17 augustus 1873 bepaalde dat de strafzaken in de vier Vlaamse provincies in het Nederlands dienden te verlopen, tenzij de beklagde het anders wenste (2). De wet-de Laet van 22 mei 1878 op de bestuurszaken voorzag in het gebruik van het Nederlands in de betrekkingen met particulieren en besturen in Vlaanderen. Particulieren die erom vroegen, konden evenwel steeds in het Frans worden bediend (3). In het verlengde van deze twee wetten moet ook de wet-Coremans-Le Vigne van 15 juni 1883 gezien worden. Volgens deze wet dienden de leergangen van de voorbereidende afdelingen van het officieel onderwijs in Vlaanderen in het Nederlands te worden verstrekt. In de middelbare afdelingen (nog steeds van het officieel onderwijs) zou het Nederlands een plaats krijgen naast het Frans (4).

Opvallend is wel dat deze wetten bijna met eenparigheid van stemmen in Kamer en Senaat werden goedgekeurd. De hogerge-schetste beroering rond de zaken Karsman, Coucke-Goethals en

(1) DE VROEDE, M. — SCHOLLIERS, E. (Red.), *Vlaamse Problemen Historisch Toegelicht*, Standaard Wetenschappelijke Uitgeverij, Antwerpen/Utrecht, 1973, p. 57.

(2) VAN HAEGENDOREN, M., *Geel en Zwart van de Driekleur, Van Oude en Andere Belgen tot 1980*, Davidsfonds, Leuven, 1980, p. 241.

(3) RUYSS, M., o.c., (1975), p. 1600.

(4) LUYKX, Th., o.c., pp. 180-181.

Schoep waren hieraan zeker niet vreemd. Zowel liberalen als katholieken vreesden, dat de agitatie rond deze gebeurtenissen hun aanhang zou aantasten. Men mag daarbij niet vergeten, dat beiden op dat ogenblik in een heftige "schoolstrijd" waren verwickeld en de steun van hun achterban meer dan ooit nodig hadden. De twee partijen beweerden bovendien zowel Vlamingen als Walen te vertegenwoordigen. Zij konden zich dan ook niet veroorloven, zich op een cruciaal ogenblik als dit afzijdig te houden (1). Daarenboven lokte de gematigde toon van deze wetten niet veel reactie uit bij de Franssprekenden. Men eiste immers alleen maar dat het Nederlands in Vlaanderen een plaats zou krijgen naast het Frans (2). M. van Haegendoren merkt dan ook terecht op, dat dit de Franstaligen niet meteen raakte (3). De goedkeuring van deze wetten betekende tenslotte ook niet, dat ze meteen werden toegepast. In vele gevallen werden deze wetten immers gewoon genegeerd, zonder dat hierop van overheidswege werd gereageerd (4). Toch, zo stelt M. Ruys, was met het tot stand komen van deze wetten een "niet-omkeerbare" beweging ingezet (5).

Deze eerste wetten veranderden maar erg weinig aan het feit, dat de overgrote meerderheid van de bevolking het Frans als een taal van de "leidende klasse" bleef beschouwen. Terecht overigens, want nagenoeg iedereen die "het wat verder had gebracht" sprak inderdaad Frans. Alhoewel de cijfers over het taalgebruik in die periode met het nodige voorbehoud dienen benaderd te worden, kan men moeilijk ontkennen, dat het Frans in de tweede helft van de negentiende eeuw in Vlaanderen vooruitgang boekte (6). Vooral in de grotere Vlaamse steden was deze tendens erg duidelijk. Ook in de hoofdstad maakte het Frans sterk opgang. Zolang de opwaartse mobiliteitsbewegingen vrij beperkt bleven, zo meent Zolberg, konden deze ook vrij makkelijk gepaard gaan met de opname in de Franssprekende "elite". Naarmate de economische ontwikkeling van Vlaanderen rond 1880 een aanvang begon te nemen (zie vorig hoofdstuk), groeide er in Vlaanderen echter ook een sterkere middenklasse. De opgang van deze sociale categorie hield evenwel niet steeds gelijke tred met haar opname in de hogervernoemde Franssprekende elite. De daaruit resulterende "status-incongruentie" zou, aldus Zolberg, de druk verklaren, die vanuit deze hoek werd uitgeoefend om de wet van 1883

(1) LAMBERTY, M., o.c., (1971), p. 74.

(2) Ibidem, p. 74.

(3) van HAEGENDOREN, M., o.c., (1980), p. 242.

(4) RUY, M., o.c., (1975), pp. 1599-1600.

(5) Ibidem, p. 1600.

(6) ZOLBERG, A.R., o.c., p. 226.

op het onderwijs te laten goedkeuren (1). L. Huyse sluit hierbij aan, wanneer hij stelt, dat de identificatie met de taalgroep er in Vlaanderen is gekomen "omwille" van de modernisering en niet "ondanks" de modernisering (2).

5.3. De gelijkheidswet en de langzame democratisering van het politiek bestel

Nadat in 1884 de "schoolstrijd" enigszins was geluwd, begonnen nu ook de sociale problemen een belangrijke invloed uit te oefenen op het Belgisch politiek leven. Niet alleen werd in 1885 de Belgische Werkliedenpartij opgericht, maar ook de traditionele liberale en katholieke blokken kregen steeds meer af te rekenen met spanningen tussen hun "progressieve" en meer "behoudsgezinde" fracties (3). De gewelddadige stakingen in de Waalse industriebeekens van maart en april 1886 leidden in de daaropvolgende jaren tot de eerste sociale wetgeving in België. Na een periode van nieuwe sociale strijd in 1891 en 1893 werd uiteindelijk via een grondwetsherziening het algemeen meervoudig stemrecht ingevoerd.

Het nieuwe kiesrecht had voor gevolg dat de Belgische Werkliedenpartij reeds in 1894 28 vertegenwoordigers naar de Kamer kon zenden. Hiermee veroverde zij meteen 8 zetels meer dan de liberale partij (4). Het traditionele twee-partijstelsel, dat tot dan toe het politiek leven had beheerst, was definitief voorbij. Door het algemeen meervoudig stemrecht werd tegelijk ook de numerieke macht van de Franssprekende notabelen afgezwakt. Steeds meer Nederlandssprekende vertegenwoordigers deden hun intrede in het parlement (5). Dit betekende evenwel niet, dat de "Sociale Beweging" en de "Vlaamse Beweging" elkaar in een gemeenschappelijke politieke strijd vonden. Op enkele uitzonderingen na, zullen zij vrijwel steeds gescheiden optreden (6).

(1) ZOLBERG, A.R., o.c., pp. 226-227.

(2) HUYSE, L., "Politisering en Professionalisering in België", in *Politisering en Professionalisering. Een Macrosociologische Vergelijking van Nederland en België. Poging tot Verklaring van de Uiteenlopende Positie van de Sociologie-beoefening in deze Landen*, Vlaams-Nederlands Sociologencongres, 10-11 september 1979, Wilrijk, Antwerpen, p. 4.

(3) LUYKX, Th., o.c., p. 191.

(4) Ibidem, p. 222.

(5) RUYSS, M., o.c., (1975), p. 1601.

(6) OLSEN, J., "Deux Siècles de Mouvement Flamand", *L'actuel*, nr. 4, 1976, p. 34.

Belangrijk is ook, dat vanaf de jaren '80 een goedkope massapers ontstaat. Het gaat hier meer bepaald om de z.g. "centenbladen". Het verschijnen van deze bladen hing samen met de deelname van een ruimer publiek aan het politiek leven. Hierdoor groeide bij de verschillende partijen ook de behoefte om deze ruimere achterban te bereiken. Luykx noemt in dit verband bv. "Vooruit", "Het Laatste Nieuws" en de "Gazet van Antwerpen" (1).

Nadat er via een aantal wetten, zoals deze van Coremans-Lejeune van 4 september 1891, was gepoogd de onvolkomenheden en niet-toepassingen van de eerste drie taalwetten te verhelpen, werd er, onder impuls van het groeiend aantal Nederlandssprekende parlementsleden, een wetsvoorstel ingediend, dat er toe strekte ook het Nederlands als officiële landstaal te erkennen. Toen dit wetsvoorstel vrij gehavend uit de senaatsdebatten kwam, ontstond er vanuit een aantal Vlaamse organisaties een protestbeweging, die aanleiding gaf tot allerlei betogingen. Mede met de steun van de Waalse socialisten kwam de z.g. "Gelijkheidswet" uiteindelijk op 18 april 1898 tot stand (2). Ruim 68 jaar na de Belgische onafhankelijkheid werd het Nederlands eveneens als officiële landstaal erkend. Dit was meteen ook de eerste taalwet die betrekking had op gans het Belgisch grondgebied.

Alhoewel het eerste Waals Congres reeds dateert van 1890, ging de "Waalse Beweging" nu ook een vastere vorm aannemen (3). Volgens G. Fonteyn betekende de afkondiging van de "Gelijkheidswet" het werkelijke begin van de Waalse Beweging. De goedkeuring van deze wet had in sommige Waalse middens immers de vrees gewekt voor een snelle machtsuitbreiding van Vlaamse zijde (4). Het is de periode waarin "le flamingantisme enfante le wallingantisme" (5). Zoals we hoger hebben gezien, verhinderde dit evenwel niet, dat de Waalse socialisten zich onder leiding van E. Vandervelde volledig achter de goedkeuring van de Gelijkheidswet schaarden. De Waalse Beweging maakte een erg snelle radicalisering door. Tekenend voor deze evolutie is, dat het Waals Congres van 7 juli 1912 zich onomwonden uitspreekt voor de bestuurlijke scheiding van Vlaanderen en

(1) LUYKX, Th., o.c., p. 221.

(2) VAN HAEGENDOREN, M., o.c. (1980), p. 242.

(3) LANGE, W., *Die Umbildung des Belgischen Staates auf der Grundlage der Sprachlich-Ethnischen Gegebenheiten*, doctoraal proefschrift, Universität des Saarlandes, 1972, p. 24.

(4) FONTEYN, G., "De Waalse Beweging door Walen gezien", *De Standaard*, 30 december 1977, p. 2.

(5) HERREMANS, M.-P., *Le Problème des Langues et des Communautés Culturelles en Belgique*, Colloque Jean Meynaud, Brussel, september 1978, p. 11.

Wallonië (1). De daaropvolgende maand publiceert Jules Destrée zijn "Lettre au Roi sur la séparation de la Wallonie et de la Flandre", waarin hij de beroemde woorden "Sire, il n'y a pas de Belges" neerschrijft.

Het politiek leven zal verder tot aan de eerste wereldoorlog voor een groot deel beheerst worden door de strijd om het algemeen enkelvoudig stemrecht. In 1899 was er reeds een einde gekomen aan de verkiezingen bij absolute meerderheid. Dit systeem, dat slechts vijf jaar heeft stand gehouden, had de liberale vertegenwoordiging in het parlement flinke klappen toegebracht. Nadat de strijd tegen het absolute meerderheidssysteem tot twee opeenvolgende regeringscrisisen en woelige betogingen aanleiding had gegeven, werd uiteindelijk de evenredige vertegenwoordiging ingevoerd (2). Bij de eerste verkiezingen onder dit nieuw stelsel boekten de liberalen een fikse vooruitgang van 20 zetels. De katholieken zakten daarentegen in de Kamer van 112 naar 86 zetels. De socialisten kenden een lichte vooruitgang van 5 zetels (3). Bij deze laatsten groeide steeds meer de overtuiging, dat zij alleen via het algemeen enkelvoudig stemrecht voldoende macht zouden verwerven om hun sociale veranderingen te kunnen doorvoeren. Zij wierpen zich dan ook volledig in de strijd om de uitbreiding van het stemrecht.

Nadat was gebleken, dat de meerderheid van de Kamerleden zich tegen deze verruiming van het stemrecht uitsprak, riep de Belgische Werkliedenpartij op 14 april 1902 een algemene staking uit. Deze werd op een erg bloedige manier door de regering onderdrukt. Gedurende de daaropvolgende jaren wordt de socialistische partij opnieuw in het defensief gedrongen. Tien jaar later vielen er opnieuw doden tijdens socialistische stakingen voor het algemeen enkelvoudig stemrecht. Na het stemmen van een verzoeningsmotie op 24 april 1913 werd het probleem uiteindelijk naar een parlementaire commissie verwezen (4). Het jaar daarop maakte de eerste wereldoorlog een voorlopig einde aan deze evolutie.

Onder invloed van figuren zoals Mac Leod, Lodewijk de Raet en August Vermeylen werden de doelstellingen van de Vlaamse Beweging rond de eeuwwisseling verruimd (5). De strijd voor de vernederlandsing van het hoger onderwijs in Vlaanderen werd één van hun

(1) FONTEYN, G., *De Walen, Een Onderhuidse Beweging*, Lannoo, Tielt, 1979, p. 127.

(2) DUMONT, G.-H., o.c., p. 437.

(3) LUYKX, Th., o.c., p. 222.

(4) *Ibidem*, p. 267.

(5) VANDEPITTE, D., *Het Vlaams-Nationalisme*, v.z.w. Gert Wolf, Informatie-, Dokumentatie- en Publikatiecentrum, Brussel, z.j., p. 4.

voornaamste programmapunten. Volgens de Raet diende het hoger onderwijs vernederlandsd te worden, om "een rol als werktuig voor de belangen en behoeften van het Vlaamse volk te kunnen vervullen" (1). De acties rond de vernederlandsing van de Gentse universiteit vonden een ruime weerklank. Politici uit de drie partijen — denken we maar even aan de "drie kraaiende hanen" — verleenden hieraan hun medewerking. De meeste Belgische politici bleven evenwel gekant tegen een vernederlandsde universiteit. Belangrijk was ook de scherpe tegenstand van het Belgisch episcopaat onder leiding van kardinaal Mercier. In hun in september 1906 verschenen "Instructions aux directeurs et aux professeurs des collèges libres d'humanités" zetten de Belgische bisschoppen zich scherp af tegen de idee, dat het Nederlands ook voor het universitair onderwijs zou geschikt zijn (2).

Het episcopaat had zich ook altijd verzet tegen de invoering van de wet-Coremans-Le Vigne in het vrij middelbaar onderwijs (3). Slechts in 1910 zullen zij, na onder sterke druk te zijn gezet, de gedeeltelijke vernederlandsing van het vrij middelbaar onderwijs naar het voorbeeld van het rijksonderwijs toestaan. Erg belangrijk was ook de wet-Poullet van 19 mei 1914, waardoor de leerplicht werd ingevoerd. Volgens Wilmars was de volledige verfransing van Vlaanderen een voldongen feit geweest, indien de Franssprekende burgerij deze leerplicht vroeger had ingevoerd (4).

Vermeldenswaard is ook, dat in die periode van Vlaamse zijde eveneens de taaltoestanden in het leger werden aangeklaagd. Ondanks het feit dat er in 1913 een lichte toegeving werd gedaan, veranderde er op dat punt niet veel vóór de eerste wereldoorlog. De taaltoestanden in het leger en de strijd om een Nederlandse universiteit verklaren ten dele het ontstaan van de "Frontbeweging" en het "Activisme" tijdens de oorlog.

Al bij al liet ook de toepassing van de bestaande taalwetgeving erg veel te wensen over (5). Het feit dat de veranderingen in het stemrecht steeds meer Nederlandstaligen in de Kamer brachten, betekende niet meteen, dat zij ook een pro-Nederlands standpunt verdedigden. De druk uit deze hoek was dan ook niet altijd even overtuigend. Daarenboven moet men het aantal "Vlaamsgezinden" buiten het par-

(1) LAMBERTY, M., *Lodewijk de Raet. Een Levensbeeld*, Heidelberg, Hasselt, 1961, p. 93.

(2) BOUDENS, R., *Kardinaal Mercier en de Vlaamse Beweging*, Davidsfonds, Leuven, 1975, pp. 52-53.

(3) ZOLBERG, A.R., o.c., p. 208.

(4) WILMARS, D., o.c., p. 57.

(5) LAMBERTY, M., o.c., (1971), p. 78.

lement in die tijd ook niet overschatten. M. Lamberty, die voor de periode rond de eeuwwisseling het lidmaatschap van "Vlaamsgezinde" organisaties heeft nagegaan, komt tot de conclusie, dat "het niet ontbreekt aan organisatie, maar dat de belangstelling beperkt is en het aantal actieve leden erg gering" (1).

Tijdens de eerste wereldoorlog komt de Vlaamse Beweging in een stroomversnelling terecht (2). Aan de IJzer ontstond uit reactie tegen de taaltoestanden in het leger de z.g. Frontbeweging. In een vlugschrift uit 1917 zette deze beweging zich achter een federalistische oplossing voor de Belgische taaltoestanden (3). In bezet België was er naast een "passivistische" groep, die de basis legde voor het z.g. "minimumprogramma" (Nederlands in bestuur, rechtspraak, leger en onderwijs), ook een "activistische" stroming werkzaam. Deze laatste meende met de hulp van de bezetter een aantal Vlaamse eisen te kunnen realiseren. De Duitsers, die hiermee hun eigen posities dachten te kunnen versterken, gingen een eind met hen mee. Zo werd in 1916 de Gentse universiteit vernederlandst. Het jaar daarop werd de bestuurlijke scheiding van België afgekondigd, waarbij Brussel de hoofdstad werd van Vlaanderen en Namen van Wallonië (4). De harde kern in deze activistische groep ging zelfs zover, in 1918 de volledige zelfstandigheid van Vlaanderen uit te roepen.

Na de eerste wereldoorlog onderging de Belgische politiek enkele grondige wijzigingen. Het algemeen enkelvoudig stemrecht voor mannen, zowel in de troonrede als in de eerste na-oorlogse regeringsverklaring beloofd, werd voor het eerst toegepast op 16 november 1919. Het resultaat luidde het einde in van de absolute meerderheid, die de katholieke partij sedert 1884 ingenomen had (5). De grote overwinnaar werd de socialistische partij, die niet minder dan dertig zetels bijwon (6). De gewijzigde machtsverhoudingen tussen de verschillende partijen kondigde het begin aan van de "consociational democracy" in België (7). Door het wegvallen van een volstrekte meerderheid binnen één partij zouden compromisvorming en partij-onderhandelingen in de toekomst steeds belangrijker worden. De par-

(1) LAMBERTY, M., o.c., (1971), p. 80.

(2) VANDEPITTE, D., o.c., p. 4.

(3) DE VOS, S., e.a., o.c., p. 22.

(4) LUYKX, Th., o.c., p. 294.

(5) Ibidem, p. 317.

(6) DUMONT, G.-H., o.c., p. 459.

(7) ESMAN, M.J. (Red.), *Ethnic Conflict in the Western World*, Cornell University Press, Ithaca, 1977, p. 110.

tijen zullen ook van langsom meer greep krijgen op de uitvoerende macht en de Kamer (1).

Door de invoering van het algemeen enkelvoudig stemrecht kregen ook een aantal kleinere partijen de kans om naar voor te treden. We denken o.a. aan de Frontpartij, gegroeid uit de hogervernoemde frontbeweging, en de in 1921 opgerichte communistische partij. Beide zullen in de komende jaren respectievelijk op de katholieke en op de socialistische partij een radicaliserende invloed trachten uit te oefenen.

In de na-oorlogse periode werd ook op sociaal vlak vooruitgang geboekt. In 1921 worden o.a. de 8-urendag, de 48-urenweek en het stakingsrecht ingevoerd. Het aantal leden van de socialistische en christelijke vakbeweging nam vanaf deze periode ook sterk toe (2).

5.4. De doorbraak van het "Regionaliteitsprincipe"

De "Vlaamse Beweging" die, zoals we hoger hebben gezien, tijdens de oorlog in verschillende fracties was uiteengevallen, kreeg nu een zware rekening gepresenteerd. De reactie tegen de z.g. "activisten" nam immers vrij vlug een anti-Vlaamse wending. Bepaalde Franssprekende kringen grepen de collaboratie van de activistische groep immers aan, om de Vlaamse Beweging in haar geheel in diskrediet te brengen (3). Het "Flamboche"-stigma was geïntroduceerd. Hierdoor was de ontgoocheling niet alleen erg groot in "activistische" kringen, die bijzonder hard werden aangepakt, maar ook onder de "loyalisten", die na de oorlog een snelle inwilliging van een aantal Vlaamse eisen hadden verwacht (4). Dit was hen overigens ook tijdens de troonrede beloofd.

Dit alles was natuurlijk niet van die aard, om het "politiek nationalisme", dat tijdens de oorlog in de Vlaamse Beweging een doorbraak had gekend, de wind uit de zeilen te nemen (5). De frontpartij, die kan beschouwd worden als de eerste nationalistische partij in België, haalde tijdens de eerste na-oorlogse verkiezingen meteen vijf zetels in de Kamer. Met de invoering van het algemeen enkelvoudig stemrecht was ook het aantal "Vlaamsgezinde" kamerleden in de an-

(1) LUYKX, Th., o.c., p. 304.

(2) VAN HAEGENDOREN, M., o.c., (1980), p. 295.

(3) HOJER, C.-H., o.c., pp. 14-15.

(4) DEDEURWAERDER, J., o.c., p. 8.

(5) WILLEMSSEN, A.W., *Het Vlaams-Nationalisme. De Geschiedenis van de Jaren 1914-1940*, Ambo, Utrecht, 1969, p. 450.

dere partijen toegenomen (1). De eerste wettelijke verwezenlijkingen van 1921, 1923 en 1928 behelsden evenwel niet meer dan een verdere erkenning van het Nederlands als één der landstalen (2). Dit nam evenwel niet weg, dat de tweetaligheidseis in de wet van 31 juli 1921 op de bestuurszaken bij heel wat Franstaligen de vrees opwekte voor een Nederlandstalige concurrentie op de arbeidsmarkt (3). Hogervernoemde wetten bevredigden echter evenmin de "Vlaamsgezinden", omdat deze bepalingen naar hun mening niet ver genoeg gingen.

De "Bormsverkiezing" in december 1928, de belangrijke verkiezingsdoorbraak van de Vlaams-Nationalisten en het z.g. "Compromis des Belges" van 1929 gaven de definitieve stoot tot de aanvaarding van de "regionale eentaligheid" (4). Een eerste stap in die richting was de vernederlandsing van de Gentse Rijksuniversiteit in 1930. Uit vrees Nederlandstalige studenten te verliezen ten voordele van Gent, zou de katholieke universiteit van Leuven eveneens vrij vlug Nederlandstalige colleges invoeren (5).

In de daaropvolgende jaren worden de vier volgende erg belangrijke wetten goedgekeurd : de wet van 28 juni 1932 op het gebruik der talen in bestuurszaken, de wet van 14 juli 1932 op de taalregeling in het lager en middelbaar onderwijs, de wet van 15 juni 1935 op het taalgebruik in gerechtszaken en de wet van 30 juli 1938 op het gebruik der talen bij het leger. J. Cocquereaux noemt deze wetten terecht een "point of no return" in de evolutie naar een "wettelijk" eentalig Nederlands Vlaanderen, eentalig Frans Wallonië en een tweetalig Brussel (6). Door deze wetten werd zowel in Wallonië als in Vlaanderen het z.g. "regionaliteits"-principe ingevoerd, hetgeen inhield dat het voorgeschreven taalgebruik grotendeels afhankelijk werd van de regio waarin men zich bevond. In Brussel en het taalgrensgebied bleef het "personaliteits"-principe gehandhaafd (7). Het moet gezegd, dat op dat ogenblik van Vlaamse zijde nog betrekkelijk weinig aandacht werd besteed aan de positie van de Vlamingen te Brussel en het statuut van Brussel in het algemeen (8). Ondanks de

(1) RUYSS, M., o.c., (1975), p. 1601.

(2) COCQUEREAUX, J., *De Vernederlandsing van het Bedrijfsleven*, Maarten Kluwer's, Antwerpen, 1977, p. 19.

(3) HOJER, C.-H., o.c., p. 19.

(4) DE VROEDE, M. — SCHOLLIERS, E., o.c., pp. 60-61.

(5) HUYSE, L., "The Language Conflict in Belgium", in *Sociological Contributions from Flanders*, Organisatie voor Vlaamse Sociologen, Kluwer, Deurne, 1975, p. 87.

(6) COCQUEREAUX, J., o.c., p. 19.

(7) LUYKX, Th., o.c., pp. 349-350.

(8) WILLEMSSEN, A.W., o.c., p. 458.

talrijke onvolkomenheden en beperkingen van deze wetten — de wet van 15 juni 1935 was bv. de enige die sluitende sancties voorzag — meent Höjer dat hiermee het hogervernoemd “minimum-programma” van de Vlaamse Beweging nagenoeg volledig was gerealiseerd (1).

We moeten er evenwel op wijzen, dat ook toen nog een erg groot gedeelte van de Vlaamse bevolking meer heil zag in een verfransing (2). De economische macht bleef immers nog grotendeels in handen van een Franssprekende sociale bovenlaag. Deze dagelijkse ervaring was voor vele Vlamingen sterker dan om het even welk “cultureel integriteitsprincipe”.

In het vorig hoofdstuk hebben we evenwel gezien, dat het economisch zwaartepunt in de tussenoorlogse periode steeds meer naar Vlaanderen verschoof. Dit ging gepaard met de langzame groei van een “Vlaamse industriële bourgeoisie”. Vanaf 1926 vindt deze een spreekbuis in het Vlaams Economisch Verbond, opvolgster van het vroegere Vlaams Handelsverbond (3). Volgens M. Quévit koppelt deze opkomende bourgeoisie haar aanspraken op de uitoefening van de economische macht aan de aanspraken op culturele autonomie, die in Vlaanderen op dat ogenblik, zij het in een vrij beperkte kring, weerklink vinden (4). Door zich aan te dienen als een elite “in dienst van het Vlaamse volk”, verheelt zij enigszins de klasseverhoudingen, die onvermijdelijk achter haar economisch handelen schuilgaan (5). De achterstand van Vlaanderen is binnen een dergelijk denkkader niet het gevolg van de heersende klassetegengstellingen, maar van de onderdrukking door “de Franstaligen” (6). Achter deze populistische ideologie vertonen zich de eerste tekenen van een beginnende concurrentieslag met de gevestigde economische machtsgroepen (7). Dat deze Vlaamse economische “elite” vrij vlug weet door te dringen tot de politieke machtscentra, blijkt onder meer uit het feit, dat sommige van haar leden reeds in de jaren dertig belangrijke ministerportefeuilles bekleedden (8).

(1) HOJER, C.-H., o.c., p. 22.

(2) WILLEMSSEN, A.W., o.c., p. 457.

(3) HERREMANS, J., “Le Vlaams Economisch Verbond”, *Courrier Hebdomadaire du C.R.I.S.P.*, nr. 637, 15 maart 1974, p. 5.

(4) QUEVIT, M., o.c., pp. 89-90.

(5) Ibidem, p. 90.

(6) JENKINS, R., “Ethnic Conflict and Class Consciousness : A Case Study from Belgium”, in *Proceedings of the International Peace Association, Third Conference*, I.P.R.A. Studies in Peace Research, 1970, p. 130.

(7) QUEVIT, M., o.c., p. 91.

(8) HERREMANS, J., o.c., p. 6.

Op politiek vlak wordt de periode vóór de tweede wereldoorlog gekenmerkt door de opkomst van allerlei autoritaire stromingen. Vanaf de economische crisis op het eind van de jaren twintig kregen autoritair-fascistisch georiënteerde groepen zowat overal in Europa de wind in de zeilen. Dit was ook het geval in België. Naast de bekende Rex-beweging kwam ook een belangrijk deel van de in de dertiger jaren volledig versnipperde Vlaams-Nationalisten in rechts vaarwater terecht. Ook binnen de traditionele partijen vonden deze ideeën enige weerklank.

Bij het uitbreken van de tweede wereldoorlog vindt de Duitse bezetter in België dan ook meteen een aantal groepen die tot samenwerking bereid zijn. In Vlaanderen dient vooral gewezen op de activiteiten van "De Vlag" en het "V.N.V.". Via de beruchte "Volks-tumspolitik" speelden de Duitsers andermaal handig in op de bestaande taaletnische tegenstellingen in België. Zo zou onder meer de controle op de naleving van de taalwetten vooral in "Groot-Brussel" en de taalgrensgemeenten (1) na de oorlog aanleiding geven tot een bitsige "anti-zwarten"-campagne. Aan Waalse zijde was vooral de hogervernoemde Rex-beweging bedrijvig in de georganiseerde collaboratie met de bezetter. De grote financiële en industriële groepen lieten zich evenmin onbetuigd. Vrij vlug ontstond er een "economische collaboratie" die, vaak onder een "vaderlandslievende" dekmantel, aanzienlijke winsten opleverde (2). Belangrijk voor die periode was ook de houding van koning Leopold III. De weigering van deze laatste om de regering naar Londen te volgen en diens bezoek aan Hitler te Berchtesgaden zullen later aanleiding geven tot één van de felste naoorlogse conflicten. Vermelden we tenslotte nog de belangrijke politieke zwenking van H. de Man, die de Belgische Werkliedenpartij ontbond en een politieke hergroepering rond de koning voorstond (3).

(1) DE JONGHE, A., *Hitler en het Politieke Lot van België (1940-1944)*, De Nederlandse Boekhandel, Antwerpen, 1972, p. 38.

(2) GERARD-LIBOIS, J. — GOTOVITCH, J., *L'an 40, La Belgique Occupée*, C.R.I.S.P., Brussel, 1971, pp. 183-184.

(3) CLAEYS-VAN HAEGENDOREN, M., *Hendrik de Man. Een Biografie*, De Nederlandse Boekhandel, Antwerpen, 1972, pp. 318-319.

5.5. Het samenvallen van de taaletnische, socio-economische en levensbeschouwelijke conflictdimensies

In de eerste jaren na de oorlog wordt het politiek leven vooral beheerst door de "Koningskwestie" en het repressie- en epuratieprobleem. Alhoewel de cijfers van J. Gilissen (1) duidelijk aantonen, dat de collaboratie zeker geen uitsluitend Vlaamse aangelegenheid was, ging de naoorlogse repressie en epuratie gepaard met een vaak agressieve "anti-Vlaamsgezinde houding" (2). Voor heel wat commentatoren is het duidelijk, dat men na de oorlog meteen ook wilde afrekenen met de Vlaamse Beweging. Niet zelden immers werden personen meer om hun "Vlaamsgezind" verleden dan om hun al dan niet vermeende "collaboratie" gestraft (3). Het epitheton "zwarte" Vlaming begint aan een lange geschiedenis. De oorlogsgebeurtenissen en hun gevolgen brachten de Vlaamse Beweging een klap toe, die ze slechts jaren nadien zou te boven komen.

Met de "Koningskwestie" ontstaat het eerste na-oorlogse conflict waarbij de verschillende basistegenstellingen die de Belgische samenleving kenmerken — taaletnische, socio-economische en levensbeschouwelijke — in elkaars verlengde komen te liggen (4). Het hogervernoemd gedrag van Leopold III tijdens de oorlog wekte na 1945 bij de socialisten, communisten en een deel van de liberale partij heel wat wrevel op. Alleen binnen de katholieke partij vond Leopold III een vrij grote steun. Toen het gehakketak tussen de voor- en tegenstanders van Leopolds terugkeer op de troon uiteindelijk uitliep op een volksraadpleging, was het resultaat op het eerste gezicht vrij duidelijk : 57,68% pro, 42,32% contra een terugkeer van de vorst. De regionale verdeling van de ja-stemmers toonde evenwel aan, dat de terugkeer van de koning vooral in Vlaanderen op een sterke steun kon rekenen, nl. 72%. In Brussel en Wallonië lag het aantal ja-stemmers met respectievelijk 48% en 42% beduidend lager (5). De terugkeer van Leopold III die daarop volgde leidde vooral in Wallonië tot heftige botsingen, waarbij te Grâce-Berleur een aantal doden vielen. Uit vrees voor verdere onlusten trad Leopold III in 1950 uiteindelijk af ten voordele van zijn zoon, kroonprins Boudewijn. Dergelijke

(1) GILISSEN, J., "Etude Statistique sur la Répression de l'incivisme", *Revue de Droit Pénal et de Criminologie*, nr. 5, 1951, pp. 623-626.

(2) DERINE, R., *Repressie Zonder Maat of Einde ?*, Davidsfonds, Leuven, 1978, pp. 145-146.

(3) Ibidem, pp. 147-153.

(4) DE VOS, S., o.c., p. 29.

(5) LUYKX, Th., *Politieke Geschiedenis van België, Deel 2, Van 1944-1977*, Elsevier, Brussel, 1978, p. 449.

“splitting the difference”-oplossingen (1) zullen in de toekomstige politieke evolutie van België nog vaker voorkomen.

Sedert het einde van de oorlog vielen er ook een aantal belangrijke sociale en politieke verwezenlijkingen te noteren. De Besluitwet van 28 december 1944, ontstaan uit het z.g. “Sociaal Pact” — de eerste stap in de richting van een globale compromispolitiek met betrekking tot de fundamentele tegenstellingen in het Belgisch politiek bestel (2) — voerde een stelsel van maatschappelijke zekerheid in. In 1945 volgt de wet op de Paritaire Commissies en in 1948 deze op de Ondernemingsraden. Op 26 juli 1948 wordt het vrouwenkiesrecht ingevoerd.

In 1954 barst opnieuw een sinds enige tijd sluimerende “schoolstrijd” los. De levensbeschouwelijke tegenstellingen, die in België steeds een belangrijk deel van het politiek leven hadden beheerst, bereikten daarmee weer een hoogtepunt. Na allerlei woelige betogingen en een petitionnement komt men in 1958 tot een vergelijk via het z.g. “Schoolpact”. Hiermee treedt er op het vlak van de levensbeschouwelijke tegenstellingen een relatieve windstilte in. Deze situatie zal ertoe bijdragen, dat de taaletnische tegenstellingen steeds meer op de voorgrond kunnen treden.

Tijdens de stakingen rond de “Eenheidswet” (december '60 - januari '61) komen de verschillen tussen Vlaanderen en Wallonië andermaal erg duidelijk naar voor. Als reactie op een regeringsontwerp, dat onder meer voorzag in ernstige bezuinigingen in de sociale sector, kwam eind 1960 vooral in Wallonië een algemene stakingsbeweging op gang. In Vlaanderen distantieerde de christelijke vakvereniging zich van deze actie op grond van de bewering, dat het hier om een louter politieke staking ging (3). De Vlaamse vleugel van het A.B.V.V. nam slechts schoorvoetend deel aan de acties. Toen de mislukking van de staking duidelijk werd, was de verbittering in Waalse arbeiderskringen bijzonder groot. Voor de Luikse stakingsleider André Renard was de nederlaag het gevolg van de “reactionaire” houding in Vlaanderen (4). Enkele maanden later ging hij over tot de oprichting van de federalistisch gerichte “Mouvement Populaire Wallon”. Hiermee ging hij verder op de weg die organisaties zoals “Rénovation Wallonne” en “Wallonie Libre” reeds tijdens de bezetting waren ingeslagen (5). Vergeten we overigens niet, dat een groot aantal

(1) ESMAN, M.J., o.c., p. 105.

(2) HUYSE, L., o.c., (1975), p. 84.

(3) DEPREZ, R., *La Grande Grève*, Fondation J. Jacquemotte, Brussel, 1963, p. 89.

(4) LUYKX, Th., o.c., (1978), p. 503.

(5) FONTEYN, G., o.c., (1979), p. 145.

deelnemers zich op het Waals Congres van 20 en 21 oktober 1945 zelfs onomwonden had uitgesproken voor de aanhechting van Wallonië bij Frankrijk (1). De verdere ontwikkeling van de Waalse Beweging in de richting van het federalisme moet vooral gezien worden tegen de achtergrond van de stagnerende Waalse economie (2).

5.6. De taalwetgeving van de jaren '60 en de grondwetsherziening van 1968-1971

In het midden van de vijftiger jaren kende ook de Vlaamse Beweging een réveil (3). Het dynamiseren van het Vlaams IJzermonument te Diksmuide in 1946, de fel omstreden talentelling van 1947, het niet naleven van de taalwetten — vooral in de Brusselse agglomeratie — en de hogergeschetste afloop van de “Koningskwestie” hadden in Vlaanderen heel wat beroering gewekt. De onderlinge verdeeldheid en de repressiesfeer verhinderden evenwel een nieuwe doorbraak. De oprichting van de “Volksunie” in 1954 en de “Vlaamse Volksbeweging” in 1956 lag samen met het reeds in 1946 ontstane “Vlaams Komitee voor Brussel” aan de basis van de naoorlogse opstanding van de Vlaamse Beweging.

Belangrijk is, dat de taaletnische tegenstellingen zich steeds meer verplaatsen naar de taalgrensgebieden en de Brusselse agglomeratie. Dit komt reeds duidelijk tot uiting in de strijd rond de talentelling van 1960. Vanuit Vlaamse hoek rezen heel wat bezwaren tegen deze talentelling. Men vreesde hier namelijk, dat een herhaling van de weinig wetenschappelijke talentelling van 1947 (4) een erg nadelige invloed zou hebben gehad op het taalregime van enkele gemeenten. De boycot van deze nieuwe telling door heel wat Vlaamse gemeentebesturen (5) leidde uiteindelijk in 1961 tot de afschaffing van de talentellingen.

Ondertussen groeide in Vlaanderen ook de eis om de taalwetgeving uit de jaren 30 te herzien. De bezwaren hadden vooral betrekking op het feit, dat deze wetten onvoldoende sancties voorzagen (6).

(1) TODTS, H., *Hoop en Wanhoop der Vlaamsgezinden. Kroniek van de Vlaamse Beweging 1944-1954*, Davidsfonds, Leuven, 1961, p. 73.

(2) HERREMANS, M.-P., *La Question Flamande*, Librairie Meurice, Brussel, 1948, p. 167.

(3) VAN HAEGENDOREN, M., o.c., (1980), p. 333.

(4) Als gevolg van deze talentelling waren de gemeenten Evere, Ganshoren en Sint-Agatha-Berchem bij de Brusselse agglomeratie gevoegd.

(5) DE WITTE, K., *Brussel Open Stad*, Van In, Lier, 1967, p. 56.

(6) COPPIETERS, F., *De Communautaire Problemen in België*, Belgisch Instituut voor Voorlichting en Documentatie, Brussel, 1974, p. 18.

De regering Lefèvre-Spaak, die in 1961 aan de macht was gekomen, maakte hiermee een aanvang. In een erg woelige sfeer — we denken hier onder meer aan de Marsen op Brussel van 1961 en 1962 — kwamen in de periode 1962-1963 een aantal nieuwe taalwetten tot stand :

1. De wet van 8 november 1962 op de taalgrens.

Deze wet voorzag in de vastlegging van de taalgrens, die in de toekomst nog alleen via de wetgever kon gewijzigd worden. In een aantal gemeenten werd wel een faciliteitenstelsel ingevoerd ten voordele van anderstaligen. Vooral het statuut van de Voerstreek lokte heel wat verzet uit van Waalse kant (1).

2. De wet van 30 juli 1963 op het onderwijs.

Door deze wet werd het principe "streektaal = onderwijstaal" nu volledig doorgevoerd. Alleen in de faciliteitengemeenten kon het kleuter- en lager onderwijs in een andere taal worden verstrekt, mits aan bepaalde voorwaarden was voldaan (2).

In Brussel dienden de leerlingen op grond van een gecontroleerde taalverklaring in een bepaald taalnet te worden ondergebracht. Deze beperking van de "vrijheid van het gezinshoofd" zal in 1971 worden afgeschaft.

3. De wet van 2 augustus 1963 op de bestuurszaken.

Deze bijzonder belangrijke wet verdeelde het vroeger arrondissement Brussel in drie administratieve arrondissementen (3) :

- a) het tweetalig arrondissement Brussel-hoofdstad;
- b) het Nederlandstalig arrondissement Halle-Vilvoorde;
- c) het arrondissement van de 6 Vlaamse randgemeenten met faciliteiten voor Franstaligen.

Verder werd er bepaald dat de taal van de privé-persoon ook deze van zijn dossier bij de administratie diende te zijn (4). Zowel de vice-gouverneur van Brabant als de "Vaste Commissie voor Taaltoezicht" werden belast met de controle op de naleving van de taalwetten.

4. De wet van 9 augustus 1963 voorzag tenslotte in de aanpassing van de wet van 15 juni 1935 aan de gewijzigde omstandigheden (5).

(1) MARTENS, P., *De Zuidnederlandse Taalgrens voor het Belgisch Parlement*, P. Martens, Heusden, 1962, p. 104.

(2) COPPIETERS, F., o.c., p. 20.

(3) LUYKX, Th., o.c., (1978), p. 524.

(4) COPPIETERS, F., o.c., p. 20.

(5) Ibidem, p. 20.

Van groot belang is ook, dat op 3 april 1965 het wetsontwerp op de zetelaanpassing werd goedgekeurd. Sedert een aantal jaren was de verdeling van het aantal parlementaire zetels immers niet meer in overeenstemming met de werkelijke demografische verhoudingen in het land. Door deze aanpassing kregen de Nederlandstaligen in de Kamer 107 van de 212 zetels toebedeeld (1). In de senaat verwierven zij 53 van de 106 zetels. Dit werd aan Franstalige zijde slechts aanvaard op voorwaarde dat er grondwettelijke waarborgen tegen minorisering zouden tot stand komen (2).

Vanaf het midden van de jaren '60 kennen de "regionale" partijen hun grote doorbraak in de Belgische politiek. In 1964 wordt het "Front Démocratique des Bruxellois Francophones", kortweg F.D.F., opgericht met als belangrijkste programmapunt "de strijd tegen de taalwetten van 1963" (3). Tijdens de parlementsverkiezingen van 23 mei 1965 behaalt deze partij meteen drie zetels in de Kamer. Het Waalse "Front Wallon" wist twee zetels te verwerven. De Volksunie, die reeds in 1961 een behoorlijke vooruitgang had geboekt, veroverde in de verkiezingen van 1965 twaalf zetels. In totaal wisten deze partijen in 1965 dus 17 zetels naar zich toe te halen. Bij de verkiezingen van 31 maart 1968 steeg dit tot 32 zetels. Hierbij gingen 20 zetels naar de Volksunie en 12 zetels naar het kartel tussen het F.D.F. en het "Rassemblement Wallon", een in 1968 opgerichte groepering van Waalse federalisten. Volgens Enloe hebben de kiezers in 1968 voor de eerste maal in de Belgische geschiedenis duidelijk "communautair" gestemd (4).

Binnen de z.g. "traditionele" partijen gaven de taaletnische tegenstellingen steeds meer aanleiding tot interne moeilijkheden (5). We verwijzen in dit verband onder meer naar het ontstaan van de "Rode Leeuwen" en de "Blauwe Leeuwen", respectievelijk binnen de socialistische en liberale partij. Het werd steeds duidelijker, dat de Belgische "consociational democracy" met haar "elite cooperation" over haar hoogtepunt heen was (6). Een belangrijke katalysator in

(1) DEWACHTER, W., "Vlaanderens Parlementaire Vertegenwoordiging", in *Encyclopedie van de Vlaamse Beweging*, Deel 2, Lannoo, Tielt/Amsterdam, 1975, p. 1772.

(2) RUYS, M., o.c., (1975), p. 1602.

(3) MONTEYNE, A., "Het Verschijnsel F.D.F. en de Nederlandse Cultuur", *Ons Erfdeel*, nr. 3, 1978, p. 377.

(4) ENLOE, C.H., *Ethnic Conflict and Political Development*, Little, Brown and Company, Boston, 1973, p. 119.

(5) MEYNAUD, J. — LADRIERE, J. — PERIN, F., *La Décision Politique en Belgique, Le Pouvoir et les Groupes*, Armand Collin, Paris, 1965, p. 130.

(6) LIJPHART, A., *Democracy in Plural Societies, A Comparative Exploration*, Yale University Press, New Haven, 1977, pp. 1-2.

heel dit proces was ongetwijfeld ook de "Leuvense kwestie", die volgens H. Todts en W. Jonckheere "de Belgische staat, Kerk en samenleving op een grondige wijze beroerd heeft" (1). Snyder omschrijft de moeilijkheden rond de overheveling van de Leuvense universiteit als "a microcosm of a countrywide phenomenon" (2).

Het werd met de dag duidelijker dat taalwetten alleen niet meer volstonden om de taaletnische tegenstellingen op te lossen. Een grondige institutionele hervorming van de Belgische staat drong zich steeds meer op. Het is in dit kader dat men de grondwetsherziening van 1968-1971 dient te situeren. Eén van de voornaamste oogmerken van deze grondwetsherziening was volgens Senelle de "harmonisering van de verhoudingen tussen de twee taalgemeenschappen" (3). Vooraleer tot de concrete resultaten van deze grondwetsherziening over te gaan, moeten we nog wijzen op het voorbereidend werk dat sedert jaren in allerlei commissies en werkgroepen had plaatsgevonden. We denken hier o.a. aan het "Studiecentrum voor de Hervorming van de Staat", het "Harmel-Centrum", de "Commissie voor de Hervorming van de Instellingen", de "Commissie Meyers-Vanderpoorten" en de "Werkgroep van de 28".

Het spreekt vanzelf dat een gedetailleerd overzicht van de verschillende grondwetsartikelen buiten het bestek van dit proefschrift valt. Wij beperken ons hier dan ook tot het vernoemen van enkele belangrijke bepalingen :

1. Bij de samenstelling van de regering en bij de toewijzing van de leidende functies in de publieke sector en in de gemeentelijke besturen van de Brusselse agglomeratie zal een pariteit tussen de taalgemeenschappen worden gerespecteerd (4). Terloops verwijzen we hier naar een studie van D. Schmidt die aantoonst, dat het kernkabinet voor de periode 1944-1968 slechts voor 39,2% uit Nederlandstaligen was samengesteld (5).

(1) TODTS, H. — JONCKHEERE, W., *Leuven Vlaams, Splitsingsgeschiedenis van de Katholieke Universiteit Leuven*, Davidsfonds, Leuven, 1979, p. 9.

(2) SNYDER, L.L., *Varieties of Nationalism : A Comparative Study*, The Dryden Press, Hinsdale, Illinois, 1976, p. 150.

(3) SENELLE, R., *De Staatshervorming in België*, Ministerie van Buitenlandse Zaken, Buitenlandse Handel en Ontwikkelingssamenwerking, Teksten en Dokumenten, Verzameling "Ideeën en Studies", nr. 315, Brussel, 1978, p. 5.

(4) COPPIETERS, F., o.c., p. 31.

(5) SCHMIDT, D., *Die Beteiligung der Nationalitäten an der Politischen Elite in Belgien 1944-1968*, doctoraal proefschrift, Philosophische Fakultät der Christian-Albrechts-Universität, Kiel, 1970, p. 116.

2. De grondwettelijke erkenning van een Nederlandse, Franse en Duitse cultuurgemeenschap. De twee eersten zouden via een op te richten cultuurraad een deel van hun culturele aangelegenheden kunnen regelen door het uitvaardigen van decreten (1).

3. Het toekomstig België zou daarnaast in drie gewesten worden ingedeeld, nl. het Vlaamse, Waalse en Brusselse gewest (2). Deze bepaling, vervat in artikel 107 quater, zal later voor heel wat politieke kopbrekens zorgen.

4. De oprichting van agglomeraties en federaties van gemeenten (3).

5. De tweetalige agglomeratie Brussel wordt beperkt tot de 19 gemeenten. Het uitvoerend college van de rechtstreeks verkozen agglomeratieraad zal, met uitzondering van de voorzitter, paritair dienen samengesteld te zijn. De Franse en Nederlandse taalgroep in de raad zal elk een eigen cultuurcommissie verkiezen, die bevoegd is inzake culturele aangelegenheden, onderwijs, voorschoolse en naschoolse inrichtingen (4).

Door de wet van 15 juli 1970 werd bovendien ook voorzien in de oprichting van Gewestelijke Economische Raden en Gewestelijke Ontwikkelingsmaatschappijen (5). Al deze bepalingen zetten een definitief punt achter het unitaire België (6).

5.7. Het "post-unitaire" België

De taaletnische spanningen in de Belgische politiek waren met de grondwetsherziening evenwel niet verdwenen (7). Met de verkiezingen voor de Brusselse agglomeratieraad op 21 november 1971 werd het duidelijk, dat Brussel hét grote struikelblok zou blijven voor de toekomstige oplossing van het "communautair probleem". Tijdens deze verkiezingen wist het "Rassemblement Bruxellois" een aantal z.g. "identiteitskaart-Vlamingen" op haar lijsten te laten verkiezen. Hierdoor slaagde het "Rassemblement Bruxellois" erin de pariteits-

(1) COPPIETERS, F., o.c., p. 33.

(2) Ibidem, p. 35.

(3) Ibidem, p. 36.

(4) Ibidem, p. 38.

(5) VINCENT, W., *Het Post-unitaire België*, Van In, Lier, 1977, pp. 110 en 114.

(6) DE VOS, S., e.a., o.c., p. 34.

(7) TODTS, H., *Hoop en Wanhoop der Vlaamsgezinden. België op de Tweesprong*, Davidsfonds, Leuven, 1971, p. 299.

eis in het uitvoerend college te omzeilen (1). De reactie in Vlaamse politieke kringen was bijzonder scherp.

De taaletnische polarisatie werd ook duidelijk binnen de traditionele partijen : in 1972 houden zowel de C.V.P. als de P.V.V. een congres waarop zij naar voor treden als zelfstandige Vlaamse partijen. Voor de B.S.P. komt deze afscheiding er pas in 1978.

In 1973 laaien de "communautaire" gemoederen eens te meer aan beide zijden van de taalgrens op. Van Nederlandstalige kant is men verbolgen over het feit, dat na 10 jaar de pariteit in de hogere ambten van de Brusselse gemeentebesturen nog steeds niet is bereikt. Aan Franstalige kant daarentegen wordt een heftige perscampagne gevoerd tegen het z.g. "September-decreet" van de Vlaamse Cultuurraad (2).

Na de gesprekken "van gemeenschap tot gemeenschap" op het kasteel van Steenokkerzeel en in de "Lambermontstraat" blijft het artikel 107 quater van de grondwet onuitgevoerd. De oorzaak hiervan dient vooral gezocht in het feit, dat men het niet eens wordt over de wijze waarop de verdere gewestvorming moet gerealiseerd worden. De vraag is immers, of men in de toekomstige structuren de nadruk zal leggen op de tweeledigheid of op de drieledigheid. Vermits voor de uitvoeringswetgeving op de gewestvorming een bijzondere dubbele meerderheid nodig is, zit men in een onwrikbare "pat-stelling". Toch komt op 1 augustus 1974 door toedoen van het Rassemblement Wallon de "wet op de voorbereidende gewestvorming" tot stand. Deze kon bij gewone meerderheid worden gestemd. Ze voorzag in de oprichting van drie adviserende Gewestraden en Ministeriële Comités voor gewestelijke aangelegenheden. De gewestelijke organen zouden hun financiële middelen verkrijgen via dotaties. Eind 1974 kent een Vlaamse betoging te Halle een enorm succes. Het is ook de periode waarin de Schaarbeekse "loketten-affaire" volop de pers haalt.

De taaletnische problemen trekken steeds meer alle politieke aandacht naar zich toe. De door Greeley beschreven "ethno-genesis" komt erg goed tot uiting wanneer in 1975 ook de waterverdragen met Nederland op Waalse tegenkanting botsen.

De "wet op de voorbereidende gewestvorming" lokt in 1976 heel wat voorstellen "tot definitieve gewestvorming" uit. We vernemen hier slechts de Nota Claes-Moreau, het document van de voorzitter van het Vlaams Economisch Verbond Vaast Leysen en de tal-

(1) TODTS, H., *De Onvoltooide Symfonie*, Davidsfonds, Leuven, 1975, p. 43.

(2) COCQUEREAUX, J., o.c., pp. 91-101.

rijke voorstellen die in de verschillende partijen werden uitgewerkt.

Gezien de strategische communautaire positie van Brussel, werd er hier met bijzonder veel aandacht uitgekeken naar de resultaten van de gemeenteraadsverkiezingen van 10 oktober 1976. Voor de eerste maal in de Belgische geschiedenis namen in nagenoeg 18 van de 19 Brusselse gemeenten min of meer volledige Vlaamse eenheidslijsten deel aan de verkiezingen (1). De verkiezingsuitslag toonde een vooruitgang voor het F.D.F., dat in 5 gemeenten de volstrekte en in 5 andere de relatieve zetelmeerderheid haalde (2). Voor de totale agglomeratie behaalden de Nederlandstaligen 13,5% van het aantal raadsleden en 10,3% van het aantal collegeleden (3). Terloops vermelden we, dat A. Monteyne sedert 1974 een lichte vooruitgang meent te bespeuren in het aantal stemmen dat voor de parlementsverkiezingen op Vlaamse lijsten in Brussel werden uitgebracht (4).

Nadat het Rassemblement Wallon begin 1977 zijn steun aan de regering had onttrokken en er in april van hetzelfde jaar voortijdige parlementsverkiezingen hadden plaatsgevonden, begonnen CVP/PSC, BSP/PSB, VU en FDF aan de z.g. "Egmont-gesprekken", die op 24 mei 1977 werden besloten met de ondertekening van het "Egmont-pact". Dit pact zou op 28 februari 1978 nog worden aangevuld met de resultaten van het "Stuyvenbergberaad" (5). De bezwaren tegen deze teksten hadden aan Vlaamse zijde tot de oprichting van een "Anti-Egmontcomité" geleid, dat met allerlei acties druk trachtte uit te oefenen op de Vlaamse parlementairen (6). Vooral het z.g. "inschrijvingsrecht" dat aan Franstaligen in sommige Brusselse randgemeenten zou worden toegekend en de zwakke politieke vertegenwoordiging van de Vlamingen te Brussel wekte bij dit Comité heel wat wrevel op. Toen de Raad van State in juli en augustus 1978 ook nog wees op de ongrondwettelijkheid van een aantal bepalingen uit

(1) H. AELVOET had er reeds in 1957 in zijn bekend boek *Honderd vijftwintig Jaar Verfransing in de Agglomeratie en het Arrondissement Brussel, 1830-1955*, Simon Stevin, Brussel, p. 45 op gewezen, dat de verdeeldheid van de Vlamingen over verschillende politieke partijen flink in hun nadeel uitviel.

(2) LUYKX, Th., o.c., (1978), p. 674.

(3) Berekend op basis van CCC-Dossier Brussel, nr. 37, mei 1980, p. 180.

(4) MONTEYNE, A., "De Stille Opgang van de Vlaming in Brussel", *De Standaard*, 30 juli 1979, p. 6. Zie ook : MONTEYNE, A., *De Parlementaire Vertegenwoordiging van de Brusselse Vlamingen*, Werknota 8, Dosfelinstituut, Brussel, z.j.

(5) *Het Gemeenschapspact. Een Modern België*, Staatssecretariaat voor Hervorming der Instellingen, Brussel, 1978.

(6) PLATEL, M., *De Prinsen van Stuyvenberg, Historische Beslissing of Vergissing ?*, Davidsfonds, Leuven, 1979, p. 111.

hogervernoemde teksten, werd het duidelijk, dat de regering over dit "communautair" akkoord zou struikelen. De verkiezingen die hierop werden uitgeschreven brachten vooral de Volksunie zware klappen toe.

Deze verkiezingen werden gevolgd door een vrij lange politieke crisis. Slechts in maart 1979 komen CVP/PSC, PSB/BSP en FDF tot een nieuw akkoord over de toekomstige staatshervorming. In dit akkoord zou de staatshervorming in drie fasen worden uitgevoerd (1). De conflicten rond de "Voerstreek" leidden in die periode tot ernstige confrontaties tussen Vlaamse en Waalse betogers. Nadat ook het zopas vernoemde akkoord tot een "afgeslankte" versie was herleid, viel de regering op 2 april 1980 andermaal over het probleem Brussel. Op 11 mei 1980 komt een nieuw regeerakkoord tot stand, waarbij het probleem Brussel voorlopig "in de koelkast" wordt gestopt.

Uit het voorgaande is gebleken, dat de macht van de politieke partijbesturen in het afsluiten van "communautaire akkoorden" bijzonder groot is geworden. Studies als deze van L. Huyse (2) en W. Dewachter (3) wijzen op de belangrijke rol die deze partijbesturen in het Belgisch politiek leven spelen. Politieke overeenkomsten worden vaak slechts bereikt na een erg ingewikkelde "package deal" (4) tussen de partijen. De complexiteit van deze politieke problemen leidt steeds meer tot allerlei "technische formuleringen", waar nog slechts een handvol politieke experts zich in thuis voelen (5). Om zich een idee te vormen van de complexiteit van het "communautair" dossier volstaat het wellicht te vermelden, dat een Nederlandstalige te Brussel bijvoorbeeld juridisch in één of andere zin onder de bevoegdheid of het regime van niet minder dan twaalf instellingen valt (6). Dan hebben we het nog niet over de voor de leek totaal "on-

(1) *In België. Eén Regering voor de Vlamingen*, Executieve van de Nederlandse Gemeenschap en het Vlaamse Gewest, Brussel, 1979, pp. 15-16.

(2) HUYSE, L., *Passiviteit, Pacificatie en Verzuiling in de Belgische Politiek. Een sociologische Studie*, Standaard Wetenschappelijke Uitgeverij, Antwerpen, 1970, p. 234.

(3) DEWACHTER, W., "De Machtshiërarchie in de Belgische Politiek", *Res Publica*, nr. 3-4, 1971, p. 546.

(4) NORDLINGER, E.A., *Conflict Regulation in Divided Societies*, Center for International Affairs, Harvard University, 1977 (tweede druk), p. 24.

(5) HUYSE, L., o.c., (1970), p. 243. VAN HAEGENDOREN, M. — DE JONGHE, E., *Roergangers in de Mist*, Standaard Wetenschappelijke Uitgeverij, Antwerpen, 1978 (tweede druk), p. 170.

(6) "Klaarheid in de Doolhof van Belgische Structuren", *Deze Maand in Brussel*, nr. 63, maart 1976, p. 30.

grijpbare" discussies rond de verdeling van de financiële middelen over de verschillende taalgemeenschappen (1).

Alhoewel de "nationale" (2) politieke strijd om Brussel sedert jaren alle aandacht naar zich toetrekt, mogen we toch niet uit het oog verliezen, dat zich achter de communautaire politieke twisten ook een financieel-economische belangenstrijd afspeelt (3). Een indicator voor de "interesse" in economische kringen voor het communautair gebeuren is onder meer het hogervernoemde document-Vaast Leysen. De steeds luider klinkende argumenten voor een "gedeeltelijk gedecentraliseerd economisch systeem" (4) passen niet zelden in een financieel-economische strategie, die zich handig weet te bedienen van de verscherpte taaletnische tegenstellingen in België. We gaan dan ook ten dele akkoord met E. Clijsters, wanneer deze achter het afsluiten van een akkoord als het "Egmont-pact", ook een herverdeling ziet van "de macht tussen fracties van de Belgische burgerij" (5).

Tenslotte citeren we twee buitenlandse onderzoekers die menen, dat "some type of federalism, either openly acknowledged in Parliament or at least operational in practice, is almost inevitable in the Belgian situation" (6). Het feit dat tegenwoordig haast alle belangrijke politieke, economische en sociale beslissingen in de Belgische samenleving een "communautaire" bijklank krijgen, zal deze stelling zeker niet tegenspreken.

(1) Zie hierover o.a. :

VAN HAEGENDOREN, M., *Het Geld van de Vlamingen*, Davidsfonds, Leuven, 1978 en de drie studies : VAN ROMPUY, P. — VERHEIRSTRAETEN, A., *Regionale Hervreelings- en Financieringsstromen*, Leuvense Economische Standpunten, nr. 14, Centrum voor Economische Studiën, KUL, Leuven, 1979. VAN ROMPUY, P. — VERHEIRSTRAETEN, A. - UYTTEBROUK, F., *De Regionalisering van de Overheidsontvangsten en -Uitgaven en de Interregionale Financiële Stroom 1975-1978*, Centrum voor Economische Studiën, KUL, Leuven, 1980. WEISERBS, D. — KERVYN DE LETTENHOVE, A., *Essai de Répartition Régionale des Comptes de l'Etat*, Bulletin de l'Institut de Recherches Economiques, UCL, nr. 58, 1980.

(2) OBLER, J., "Assimilation and the Moderation of Linguistic Conflict in Brussels", in *Urban Ethnic Conflict. A Comparative Perspective*, Clarke, S.E. — Obler, J.L. (Red.), Institute for Research in Social Science, University of North Carolina at Chapel Hill, 1976, p. 65.

(3) BONTE, E., "Financieel-economische Belangenstrijd achter Belgische Regeringscrisis", *De Nieuwe Linie*, 25 oktober 1978, p. 5.

(4) *Het Gemeenschapspakt : Een Eigen Economisch Beleid voor Vlaanderen ?*, Vlaams Economisch Verbond, 5 juni 1978, p. 1.

(5) CLIJSTERS, E., "Het Egmont-Akkoord : Een Uitdaging voor Links in Vlaanderen", *De Nieuwe Maand*, nr. 1, 1978, p. 43.

(6) HUNT, C.L. — WALKER, L., *Ethnic Dynamics. Patterns of Intergroup Relations in Various Societies*, The Dorsey Press, Homewood, Illinois, 1974, p. 31.

6. REGIONALE WELVAARTSVerschillen NA DE TWEDE WERELDOORLOG

In dit hoofdstuk gaan we na, in welke mate de hogergeschetste economische en politieke ontwikkelingen in de verschillende regio's zich weerspiegelen in het "welvaartspeil" van de betrokken gebieden. Cijfers die een duidelijk "meerdimensionaal" beeld geven van het welvaartsniveau in de verschillende regio's zijn in België echter van vrij recente datum. Alhoewel afzonderlijke regionale sociale indicatoren vanzelfsprekend reeds vroeger voorhanden zijn, moeten we tot de zestiger jaren wachten vooraleer een aantal accurate, samengestelde regionale welvaartsindexen worden uitgewerkt, die de complexe sociale werkelijkheid beter benaderen. We zullen ons hier dan ook beperken tot de naoorlogse situatie, te meer omdat we in ons overzicht van de economische ontwikkelingen reeds herhaaldelijk hebben verwezen naar de regionale sociale toestanden in de vooroorlogse periode.

6.1. De relatieve achterstand van de Vlaamse arrondissementen

In de jaren 1949-1959 is de werkloosheid in Vlaanderen nog vrij hoog in vergelijking met Wallonië. Volgens W. Van Waelvelde ligt het gemiddeld aantal werklozen voor die periode in Vlaanderen om en bij de 129.000. Dit betekent, dat men toen in Vlaanderen nagenoeg 70% van het totaal aantal werklozen telde (1). Uit een vergelijking van de effectieve tewerkstelling en het regionaal arbeidspotentieel blijkt, dat in 1958 slechts 84,5% van het Vlaams arbeidspotentieel in eigen streek kon tewerkgesteld worden (2). In Wallonië liggen arbeidspotentieel en effectieve tewerkstelling op dat ogenblik vrijwel even hoog. Vooral de hoofdstad vormt een duidelijke aantrekkingspool, vermits de werkgelegenheid het arbeidspotentieel hier met niet minder dan 42% overschrijdt (3). In tabel 7 heeft men een overzicht van de werkloosheidsdruk in de verschillende arrondissementen en provincies op basis van het rijksgemiddelde. Als referentiejaar werden 1953 en 1957 genomen, respectievelijk een jaar van laag- en hoogconjunctuur.

(1) VAN WAELEVELDE, W., "Welvaartspeil in Vlaanderen en Wallonië", *E.R.V.-Mededelingen*, nr. 4, 1960, p. 49.

(2) Ibidem, p. 49.

(3) Ibidem, p. 49.

TABEL 7 :

VERGELIJKING VAN DE WERKLOOSHEIDSDRUK (DAGGEMIDDELDEN
GEDEELD DOOR HET AANTAL TEGEN WERKLOOSHEID VERZEKERDE
MANNEN) IN DE VERSCHILLENDE PROVINCIES EN ARRONDISSE-
MENTEN OP BASIS VAN HET RIJKSGEMIDDELDE = 100 (1)

ARRONDISSEMENT OF PROVINCIE	1953	1957	ARRONDISSEMENT OF PROVINCIE	1953	1957
Prov. Antwerpen	133	137	Prov. Henegouwen	55	48
Antwerpen	128	128	Aat	132	161
Mechelen	126	127	Charleroi	22	16
Turnhout	158	179	Bergen	68	72
Prov. Brabant	75	73	Zinnik	45	35
Brussel	70	65	Thuin	45	38
Leuven	117	124	Doornik	154	112
Nijvel	49	48	Prov. Luik	56	58
Prov. W-Vlaanderen	168	157	Hoei	76	75
Brugge	139	148	Luik	42	45
Diksmuide	479	479	Verviers	92	88
Ieper	213	137	Borgworm	73	87
Kortrijk	119	78	Prov. Limburg	69	86
Oostende	199	263	Hasselt	59	83
Roeselare	168	183	Maaseik	90	101
Tielt	207	154	Tongeren	68	80
Veurne	208	281	Prov. Luxemburg	61	97
Prov. O-Vlaanderen	162	158	Aarlen	29	32
Aalst	138	138	Bastenaken	98	201
Dendermonde	159	144	Marche-en-Famenne	66	115
Eeklo	216	209	Neufchâteau	83	134
Gent	160	149	Virton	43	43
Oudenaarde	199	150	Prov. Namen	60	64
St.-Niklaas	157	196	Dinant	76	97
			Namen	57	60
			Philippeville	52	39

(1) LEMOINE, P., "Resultaten en Perspectieven van een Regionaal Wel-
vaartsonderzoek in België", *Tijdschrift voor Economie*, nr. 2, 1962, p. 146.

Volgens P. Lemoine wijst deze tabel vooral op de ongelijke spreiding en de sterke ruimtelijke concentratie van de werkloosheid (1). Opvallend is de sterke werkloosheid in de provincie Oost- en West-Vlaanderen met een uitloper in de arrondissementen Aat en Doornik. Zware werkloosheidsdruk vinden we ook in de provincie Antwerpen en het arrondissement Leuven. Relatief lage cijfers treffen we daarentegen aan in de arrondissementen met de traditionele centra van de zware industrie, de provincie Limburg en de arrondissementen Hoei, Borgworm en Dinant.

Deze regionale spreiding van de werkloosheidscijfers valt in grote mate samen met de regionale loonverschillen (2). Uit zijn onderzoek naar de spreiding van het gemiddeld loonpeil voor werklieden komt Lemoine immers tot de conclusie, dat de hoge loongemiddelden zich in 1957 vooral bevinden op de horizontale as Bergen-Verviers met een uitloper naar de provincie Limburg (3). De lage loongemiddelden concentreren zich in de provincies Oost- en West-Vlaanderen. Vrij verwonderlijk is wel het zeer hoog loongemiddelde in het arrondissement Antwerpen (4), waar men gezien het hoog werkloosheidscijfer een lager loonpeil zou verwachten. Gelijkaardige resultaten worden ook gevonden, wanneer men voor de betrokken periode het gemiddelde belaste netto-inkomen nagaat (5).

Het zou evenwel verkeerd zijn, het welvaartspeil van een arrondissement of provincie alleen te bepalen aan de hand van het gemiddeld inkomen of loon. Voortbouwend op het werk van P. Lemoine en K. Tavernier (6), hebben E. Meulepas en P. Van Rompuy een factoranalytisch onderzoek uitgevoerd op de volgende acht welvaartsindicatoren (7) :

1. De medische uitrusting.
2. De uitrusting van de nieuwgebouwde huizen.
3. Het electriciteitsverbruik.

(1) LEMOINE, P., o.c., pp. 145-146.

(2) Ibidem, p. 150.

(3) Ibidem, p. 141.

(4) Ibidem, p. 141.

(5) Ibidem, p. 136.

(6) LEMOINE, P. — TAVERNIER, K., *Bijdragen tot de Studie van de Ruimtelijke Welvaartsverschillen*, Deel 2, Centrum voor Economische Studiën, KUL, Leuven, 1963.

(7) MEULEPAS, E. — VAN ROMPUY, P., "Factoranalytisch Onderzoek van de C.E.S.-Welvaartsindicatoren", *Tijdschrift voor Economie*, nr. 2, 1963, p. 185.

4. Het aantal bioscoopbezoeken.
5. Het aantal nieuwe tot het verkeer toegelaten voertuigen.
6. Het aantal telefoonaansluitingen.
7. De personeelsbezetting in de sector van de persoonsverzorging.
8. De scholarisatiegraad in het secundair onderwijs.

Op basis van deze veranderlijken komen zij tot een samengestelde welvaartsindex voor de tweede helft van de vijftiger jaren (1). Uit hun resultaten blijkt, dat het arrondissement Brussel de absolute koploper is, gevolgd door Luik en Antwerpen. Binnen de tien hoogste scores treffen we nog drie Vlaamse arrondissementen aan, met name Brugge, Oostende en Gent. De overige Waalse arrondissementen uit de eerste tien zijn Namen, Charleroi, Verviers en Hoei. Het is duidelijk, dat men aan de hand van deze welvaartsscores niet kan spreken van scherpe Vlaams-Waalse contrasten in het welvaartspeil, althans voor zover men alleen naar de best geplaatste arrondissementen kijkt.

Uit een recentere studie van G. Deblaere, K. Tavernier en P. Van Rompuy (2) volgt, dat een dergelijke relativering van bovenstaande resultaten zeker noodzakelijk is. Zoals in de vorige studie maken deze auteurs eveneens gebruik van een samengestelde welvaartsmaat. Deze wordt evenwel berekend op basis van vijftien welvaartsindicatieve veranderlijken. Meer bepaald wordt hier rekening gehouden met een woonruimte-standaard, de aansluitingen op het rioolnet, het aantal woningen met private badkamer of privaat stortbad, de aanwezigheid van centrale verwarming, de scholarisatiegraad voor jongens in het middelbaar en normaalonderwijs en in het technisch en beroepsonderwijs, het aantal mannelijke en vrouwelijke universiteitsstudenten, de medische uitrusting, het aantal nieuwe tot het verkeer toegelaten personenauto's, het aantal telefoons per 1.000 woningen in het algemeen en voor de woningen waarvan het gezinshoofd arbeider is in het bijzonder, de aanwezigheid van draagbare radio's en t.v.-toestellen en tot slot een indicator voor de persoonsverzorging (3).

(1) MEULEPAS, E. — VAN ROMPUY, P., o.c., pp. 198-199.

(2) DEBLAERE, G. — TAVERNIER, K., — VAN ROMPUY, P., *Regionale Welvaartsverschillen in België*, Standaard Wetenschappelijke Uitgeverij, Antwerpen, 1967a. Voor een samenvatting van deze studie verwijzen we naar : "Kwantitatief Economisch Onderzoek naar de Regionale Welvaartsverschillen in België", *Tijdschrift voor Economie*, nr. 1, 1967b, pp. 23-38.

(3) DEBLAERE, G. — TAVERNIER, K. — VAN ROMPUY, P., o.c., (1967a), pp. 119-120.

De resultaten van dit onderzoek geven ons een erg nauwkeurig beeld van de regionale welvaartsspreiding in het begin van de jaren zestig. Bovenaan de welvaartsschaal vinden we de arrondissementen met belangrijke stedelijke agglomeraties en industriële kernen zoals Brussel, Luik, Antwerpen en Charleroi of de "uitzweringsgebieden" van deze kernen zoals bijvoorbeeld Nijvel (1). Hoge welvaartsscores treffen we ook aan in kleinere industriële centra zoals Namen en Aarlen (2). Dit geldt ook voor de toeristische centra Dinant en Marche-en-Famenne. In tegenstelling met de rest van haar achterland, wordt de Westvlaamse kuststreek (Brugge, Oostende en Veurne) eveneens gekenmerkt door relatief hoge cijfers. Er dient evenwel meteen aan toegevoegd, dat deze laatste scores reeds beduidend lager liggen dan deze van de hogervernoemde arrondissementen (3). Belangrijk is, dat de "welvaartsarme" arrondissementen nagenoeg alle terug te vinden zijn in de Vlaamse regio : de Westhoek (Diksmuide en Ieper), de West- en Oostvlaamse "textielarrondissementen" (Tielt, Roeselare, Dendermonde, Sint-Niklaas en Eeklo) en de Kempische en Haspengouwse arrondissementen Turnhout, Maaseik, Tongeren en Hasselt (4). Uit een studie over diverse inkomensvariabelen blijkt, dat de meeste van deze laatste arrondissementen in 1963 ook tot de "inkomenszwakke" gebieden behoren (5).

6.2. De nivellering van de regionale welvaartsverschillen

Vanaf ongeveer 1963 treden er evenwel belangrijke verschuivingen op. Uit een vergelijkende studie voor de jaren '63, '65, '67 en '69 komt A. Belien tot de conclusie, dat de inter-arrondissementele verschillen in inkomensongelijkheid verkleinen (6). Een aantal andere studies over de evolutie van de regionale loonverschillen bevestigen

(1) DEBLAERE, G. — TAVERNIER, K. — VAN ROMPUY, P., o.c., (1967a), pp. 154-155.

(2) Ibidem, p. 155.

(3) Ibidem, p. 155.

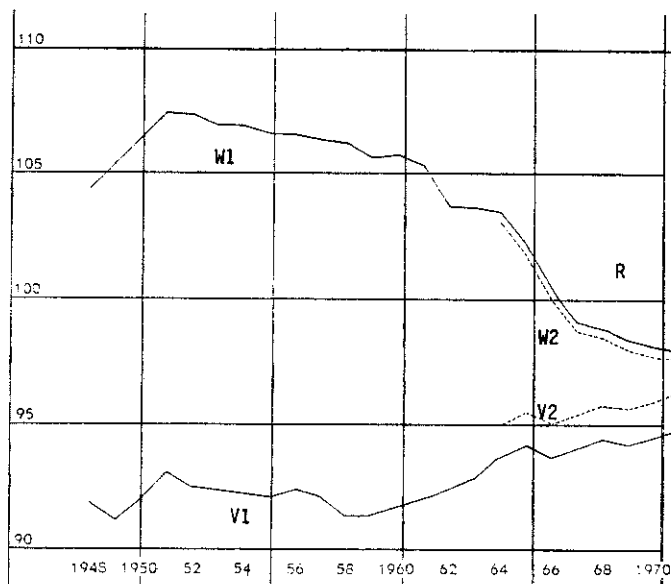
(4) Ibidem, p. 155.

(5) Ibidem, p. 142.

(6) BELIEN, A., *De Invloed van de Economische Ontwikkeling op de Inkomensongelijkheid in België*, Centrum voor Economische Studiën, KUL, Leuven, 1974, p. 15.

FIGUUR 11 :

**EVOLUTIE VAN DE ARBEIDERS- EN BEDIENDENSALARISSEN VOOR
MANNEN EN VROUWEN IN WALLONIE EN VLAANDEREN GEDURENDE
DE PERIODE 1948-1970 (1)**

R : Rijksgemiddelde gelijkgesteld aan 100.

W₁ : Relatief loonpeil voor Wallonië met oude administratieve indeling na 1964.

W₂ : Relatief loonpeil voor Wallonië na nieuwe administratieve indeling vanaf 1964.

V₁ : Relatief loonpeil voor Vlaanderen met oude administratieve indeling na 1964.

V₂ : Relatief loonpeil voor Vlaanderen na nieuwe administratieve indeling vanaf 1964.

(1) LEROY, R., "Statistique Régionale des Salaires, 1948-1970", *Revue Belge de Sécurité Sociale*, nr. 9, 1973, p. 1004.

deze door A. Belien vastgestelde trend (1). In figuur 11 ziet men de globale loonevolutie in Wallonië en Vlaanderen voor de periode 1948-1970. Het gaat hier zowel om de arbeiders- als bediendensalarissen voor mannen en vrouwen. Op deze grafiek merkt men erg goed, hoe het relatief loonpeil in Wallonië vanaf het begin van de jaren '50 langzaam daalt tot ongeveer 1960. Vanaf dan kent deze relatieve daling een veel sneller verloop. In Vlaanderen kent men tot omstreeks 1960 een vrij constant relatief loonpeil. Tussen 1960 en 1965 heeft er een vrij snelle "take-off" plaats, die zich in de daaropvolgende periode doorzet. Het verschil tussen beide grote regio's dat in 1950 nog 14,5 punten bedraagt is in 1970 gedaald tot 3,7 of 1,8 punten, naargelang men het respectievelijk over de oude of nieuwe administratieve indeling heeft (2). Deze relatieve toenadering in de twee regio's ging ook gepaard met een afname van de absolute loonverschillen tussen Wallonië en Vlaanderen (3). We voegen er tenslotte nog aan toe, dat de intersectoriële loonspreiding voor de betrokken periode steeds groter is dan de interarrondissementele spreiding (4).

Vooraleer na te gaan of deze opwaartse beweging in Vlaanderen ook kan afgelezen worden uit een ruimere welvaartsindex voor de periode 1960-1970, willen we toch nog even terugkomen op de door A. Belien vastgestelde daling van de interarrondissementele inkomensverschillen. Een aantal studies hebben immers uitgewezen, dat een hoger gemiddeld inkomen in België samengaat met een grotere intra-regionale ongelijkheid (5). Dit komt volgens Belien vooral omdat een hoog arrondissementeel gemiddeld inkomen voornamelijk wordt veroorzaakt door het hoog inkomen van een relatief kleine

(1) LEROY, R. — FURNEMONT, A., "L'évolution des Disparités Régionales des Salaires, Belgique, 1950-1970", *Recherches Economiques de Louvain*, nr. 2, 1973, p. 187. LEROY, R., o.c., p. 1003. LEROY, R. — ANTON SANTOS, L., "Les Inégalités Sectorielles et Régionales des Salaires, Belgique, 1948-1972", *Recherches Economiques de Louvain*, nr. 4, 1976, p. 310.

(2) LEROY, R., o.c., p. 1005.

(3) LEROY, R. — FURNEMONT, A., o.c., p. 194.

(4) LEROY, R. — ANTON SANTOS, L., o.c., p. 310.

(5) DESAYERE, W. — TAVERNIER, K. — VAN LOON, E., "Met en Verklaren van de Personele Inkomensverdeling in België", in *De Overheid in de Gemengde Economie*, Referaten van het Elfde Vlaams Wetenschappelijk Economisch Congres, Centrum voor Economische Studiën, Katholieke Universiteit Leuven, 1973, p. 318. VAN ROMPUY, P. — DONCKELS, R., — MOULAERT, F., "Determinanten van de Regionale Inkomensverdeling", in *Inkomens- en Vermogensverdeling*, Referaten van het veertiende Vlaams Wetenschappelijk Economisch Congres, Centrum voor Econometrie en Management Sciences, Vrije Universiteit Brussel, 1979, p. IV.1-22.

TABEL 8 :

**TAAVERHOUDINGEN IN HET UNIVERSITAIR ONDERWIJS VOOR
DE PERIODE 1960-1979 (1)**

ACADEMIEJAAR	NEDERLANDSTALIGEN		FRANSTALIGEN	
	Abs. aantal	%	Abs. aantal	%
1960-1961	12.043	42,10	16.566	57,90
1965-1966	20.394	46,30	23.637	53,70
1970-1971	33.372	50,20	33.123	49,80
1975-1976	38.373	52,16	35.199	47,84
1978-1979	41.954	53,57	36.364	46,43

“elite” (2). De Bie spreekt in dit verband van “la pénétration et l'établissement progressifs d'une nouvelle couche sociale flamande au sommet de la hiérarchie sociale dans les régions situées au nord de la frontière linguistique” (3). J. Grootaers (onder het pseudoniem Telemachus) omschrijft deze sociale categorie als “de generatie Vlaamse intellectuelen die circa 1930 is geboren en door een geheel homogeen-Nederlands onderwijsstelsel is gegaan” (4). Zoals uit bijgaande cijfers over de taalverhoudingen in het universitair onderwijs blijkt, heeft de opgang van deze Vlaamse intellectuele “elite” zich sedert 1960 sterk doorgezet. De weerslag hiervan op het gemiddeld inkomen voor Vlaanderen zal zich in de komende jaren dan ook wellicht verder manifesteren. Een aantal recente studies tonen in elk geval aan, dat de interregionale inkomensverschillen na 1968 (het laatste door Belien bestudeerde jaar) blijven afnemen (5). Vlaanderen kent

(1) De cijfers zijn respectievelijk afkomstig uit de *Jaarverslagen* 1961, 1966, 1971, 1976 en 1979 van de Universitaire Stichting, Dienst voor Hogeschoolstatistiek, Brussel. De percentages hebben alleen betrekking op de Belgische studenten.

(2) BELIEN, A., o.c., p. 18.

(3) DE BIE, P., “Aspects Socio-Culturels des Classes Sociales Ascendantes en Belgique”, *Cahiers Internationaux de Sociologie*, vol. 39, 1965, p. 100.

(4) TELEMACHUS, “De Spanning Tussen de Taalgroepen : Een Sociologische Benadering”, *De Maand*, nr. 6, 1963, p. 336.

(5) TAEYMANS, P. — VANWIJNSBERGHE, D., “Regionale Inkomensverdeling : Gevolgen en Beleid”, in *Inkomens- en Vermogensverdeling*, Referaten van het veertiende Vlaams Wetenschappelijk Economisch Congres, Centrum voor Econometrie en Management Sciences, Vrije Universiteit Brussel, 1979, p. IV.2-29.

TABEL 9 :

**VERGELIJKING VAN DE ARRONDISSEMENTELE WELVAARTSSCORES
VOOR DE PERIODE 1961-1970 (1)**

ARRONDISSEMENT	I ₁₉₆₁	I ₁₉₇₀	STIJGING (+) OF DALING (-)
1. Antwerpen	137,94	134,96	—
2. Mechelen	84,02	83,94	—
3. Turnhout	54,25	74,76	+
4. Brussel	236,40	194,53	—
5. Leuven	121,59	158,93	+
6. Nijvel	138,71	174,20	+
7. Brugge	111,84	115,49	+
8. Diksmuide	44,76	50,66	+
9. Ieper	64,08	64,84	+
10. Kortrijk	88,05	92,48	+
11. Oostende	104,68	105,16	+
12. Roeselare	76,76	74,89	—
13. Tielt	46,70	53,88	+
14. Veurne	94,61	103,19	+
15. Aalst	82,59	83,71	+
16. Dendermonde	55,42	59,27	+
17. Eeklo	61,44	54,99	—
18. Gent	116,86	118,65	+
19. Oudenaarde	80,94	80,84	—
20. St.-Niklaas	67,08	63,32	—
21. Aat	92,12	81,23	—
22. Charleroi	121,15	91,59	—
23. Bergen	104,69	82,76	—
24. Zinnik	112,17	92,00	—
25. Thuin	95,56	81,80	—
26. Doornik	107,40	100,73	—
27. Hoei	118,07	103,57	—
28. Luik	170,20	140,83	—
29. Verviers	121,92	115,04	—
30. Borgworm	96,74	104,78	+
31. Hasselt	75,77	100,64	+
32. Maaseik	46,41	75,08	+
33. Tongeren	54,84	76,38	+
34. Aarlen	125,92	134,90	+
35. Bastenaken	94,50	95,35	+
36. Marche-en-Famenne	115,32	109,63	—
37. Neufchateau	103,34	112,18	+
38. Virton	105,98	108,76	+
39. Dinant	124,49	123,33	—
40. Namen	147,47	136,97	—
41. Philippeville	97,21	89,83	—

(1) VAN ROMPUY, P. — TEJANO, A., *Intertemporal Factor Analysis Applied to Belgian Standard of Living Indicators*, Centrum voor Economische Studiën, KUL, Leuven, 1975, pp. 16-17.

daarbij duidelijk de grootste relatieve toename van het gemiddeld inkomen. In 1975 ligt niet alleen het gemiddeld fiscaal inkomen per aangifte, maar ook het persoonlijk inkomen per hoofd en het beschikbaar inkomen per hoofd inclusief R.S.Z.-transferten in Vlaanderen hoger dan in Wallonië (1).

De vraag is natuurlijk, of de stijging van het gemiddeld inkomen in Vlaanderen ook is gepaard gegaan met een ruimere welvaartstoename in deze regio. P. Van Rompuy en A. Tejano hebben hierop een antwoord trachten te vinden, door de resultaten van een samengestelde welvaartsindex voor het jaar 1961 te vergelijken met deze voor 1970. In deze welvaartsmaat werden veertien welvaartsindicatieve factoren opgenomen, waaronder een woonruimte- en comfortstandaard, de deelname aan het onderwijs op verschillende niveaus, de gezondheidszorg, de aanwezigheid van communicatiemiddelen en een aantal indicatoren van vrijetijdsbesteding en ontspanning (2).

In tabel 9 worden de welvaartsscores voor beide jaren met elkaar vergeleken. In de laatste kolom wordt aangeduid, of het betrokken arrondissement in de periode 1961-1970 een stijging of daling van de welvaartsindex heeft gekend.

Uit deze cijfers treden volgens Van Rompuy en Tejano twee belangrijke trends naar voor. De eerste is, dat grote steden zoals Antwerpen, Brussel en Luik een daling van de welvaartsindex laten aflezen, terwijl arrondissementen met kleinere steden (zoals Leuven, Nijvel en Turnhout) in de nabijheid van deze grote steden vooruitgaan (3). Een tweede voor ons erg belangrijke trend is evenwel, dat de relatieve welvaartspositie van een groot aantal Waalse arrondissementen duidelijk verslechtert, dit terwijl de relatieve positie van heel wat Vlaamse arrondissementen beduidend verbetert (4). We menen hieruit dan ook te mogen besluiten, dat de stijging van het gemiddeld inkomen en de lonen in Vlaanderen geen geïsoleerd verschijnsel is geweest. Samen met deze stijging is daarentegen ook het algemeen welvaartsniveau in Vlaanderen toegenomen.

(1) VAN ROMPUY, P. — VERHEIRSTRAETEN, A., o.c., pp. 4-5.

(2) VAN ROMPUY, P. — TEJANO, A., o.c., p. 11.

(3) Ibidem, p. 17.

(4) Ibidem, p. 15.

7. CONCLUSIE

Uit dit overzicht is gebleken, dat er nationaal noch op economisch, noch op politiek of sociaal vlak een sterke "Monopolistische Abschliessung" tussen de toegewezen taaletnische groepen heeft plaatsgevonden. Hiermee ontkennen we natuurlijk niet, dat het Frans in België lang een dominerende rol heeft gespeeld. De politieke, economische en sociale elite sprak als vanzelfsprekend Frans, daarin nagevolgd door de sociaal stijgende middenklasse. Het Frans opende de deur naar sociale promotie. Dit gold evenwel ook voor heel wat Vlamingen die via "verfransing" eveneens een plaats in het maatschappelijk bestel wisten te verwerven. In de ogen van vele Vlamingen was het dan ook niet zozeer "de Vlaming" als zodanig, als wel "de Vlaamse taal" die lang een tweederangsrol speelde in België. De taal was voor hen daarbij zeker niet "gans het volk".

Vooraf na de tweede wereldoorlog is ook hierin heel wat verandering gekomen. De nationale confrontatie verliep steeds meer op de breuklijn tussen twee taalhomogene groepen. Verfransing was niet langer de enige weg naar de "sociale lift". Dit neemt niet weg, dat er op nationaal vlak nog allerlei "nawerkingsverschijnselen" van het vroeger Franstalig overwicht aanwezig blijven. Deze vormen vandaag nog de inzet van een voortdurende machtsstrijd, die vaak over de hoofden van "Vlamingen" en "Walen" heen, maar wel in hun naam wordt uitgevochten.

BRUSSEL ALS TAALETNISCHE CONFRONTATIEZONE

Nadat we de nationale economische, politieke en sociale achtergrond hebben geschetst waartegen zich het Brussels "communaux" probleem aftekent, gaan we in de volgende hoofdstukken nader in op enkele fundamentele kenmerken van de Brusselse situatie zelf. Het ligt hier vooral in onze bedoeling, een beeld te geven van de dagelijkse sociale werkelijkheid waarmee de door ons geïnterviewde personen werden (worden) geconfronteerd. Het is naar onze mening immers niet mogelijk het taaletnisch gedrag van deze mensen te begrijpen, zonder een betere kennis van hun dagelijkse sociale ervaringswereld. Vermits wij ons empirisch onderzoek zullen toespitsen op Vlaamse migranten die tussen 1950 en 1970 naar Brussel zijn komen wonen, beperkt dit deel van ons proefschrift zich ook tot de naoorlogse periode. We zullen het achtereenvolgens hebben over het Franstalig overwicht in de hoofdstad, de situatie van de Vlamingen op de Brusselse arbeidsmarkt en de evolutie van de Nederlandstalige infrastructuur in het Brusselse.

8. DE NEDERLANDSTALIGE AANWEZIGHEID TE BRUSSEL

We willen meteen duidelijk stellen, dat het hier niet in onze bedoeling ligt een preciese raming te maken van het aantal Vlamingen te Brussel. Evenmin is het onze bekommernis na te gaan, hoe dit aantal in de loop van de jaren is geëvolueerd. Wat ons hier interesseert is m.a.w. niet zozeer hoeveel Vlamingen er volgens het hogere beschreven "toegewezen" taaletnisch criterium in Brussel aanwezig zijn, als wel hoe sterk de Vlaamse aanwezigheid is af te lezen uit het alledaags "verworven" taaletnisch gedrag te Brussel (1).

Voor zover er al sprake kan zijn van grondig onderzoek naar deze taalverhoudingen, zijn de resultaten niet zelden beïnvloed door de zwakke methodologische onderbouw en/of de al dan niet verdoken

(1) Terloops willen we hier toch wijzen op een aantal verdienstelijke werken waarin het "toegewezen" taaletnisch criterium werd gehanteerd : LINDEMANS, L., *Proeve van een Objectieve Talentelling in het Brusselse*, Katholieke Vlaamse Hogeschooluitbreiding, nr. 1, verhandeling 414, Antwerpen, 1951. LINDEMANS, L., *Huidige Taalverhoudingen in de Brusselse Agglomeratie*, Simon Stevin, Brussel, 1968. DE BOND, F., "Hoeveel Vlamingen in de Hoofdstad ?", *Gazet van Antwerpen*, 18-19 juli 1970, p. 16.

politieke uitgangspunten van het onderzoek. Vanuit wetenschappelijk oogpunt dient er met deze cijfers dan ook erg omzichtig omgesprongen te worden. Voorzichtigheidshalve vermijdt men best conclusies te trekken uit één bepaald onderzoekscijfer. Veeleer lijkt het ons aangewezen de resultaten van verschillende onderzoeken tegen elkaar af te wegen.

Vooraf willen we er de lezer nog op wijzen, dat in onderstaand overzicht alleen tellingen of ramingen werden opgenomen, die volledig onafhankelijk van elkaar zijn ontstaan. Dit impliceert, dat een raming zoals deze van bv. R. Roels (1), gebaseerd op het rekenkundig gemiddelde van twee andere tellingen, hier niet wordt besproken. Vermits dergelijke ramingen geen fundamenteel nieuwe informatie bijbrengen, zijn ze als vergelijkingsmateriaal immers minder interessant.

8.1. Tellingen en ramingen van de Nederlandstalige aanwezigheid te Brussel

Als uitgangspunt van dit overzicht moet ongetwijfeld de laatste officiële talentelling van 1947 worden vernoemd (2). Daaruit blijkt, dat op dat ogenblik nagenoeg 70,61% van de Brusselse bevolking meestal of uitsluitend Frans spreekt. Daartegenover beweert 24,24% van de Brusselse bevolking uitsluitend of meestal Nederlands te gebruiken. Zoals we in onderstaande tabel kunnen zien, varieert deze Nederlandstalige aanwezigheid evenwel sterk van gemeente tot gemeente. De gemeenten met een relatief hoog Nederlands taalgebruik liggen nagenoeg alle in het westelijk deel van de agglomeratie. In geen enkele gemeente overschrijdt het Nederlands taalgebruik evenwel de 50%.

Vanuit Vlaamse hoek werden de resultaten van deze telling, die overigens pas in 1954 werden vrijgegeven, op heel wat kritiek onthaald. Het hoger beschreven emotioneel geladen klimaat na de tweede wereldoorlog had ongetwijfeld een erg nefaste invloed op de ingeleverde antwoorden (3). Op vele plaatsen nam deze telling im-

(1) ROELS, R., *Situatie en Problematiek van het Nederlandstalige Sociaal-Culturele Verenigingsleven in Hoofdstad-Brussel*, Centrum voor Andragogisch Onderzoek, Brussel, 1966.

(2) "Indeling naar de Gesproken Landstalen" in *Algemene Volkstelling op 31 december 1947*, Ministerie van Economische Zaken, Nationaal Instituut voor de Statistiek, Koninkrijk België, pp. 58-75.

(3) VAN CAUWELAERT, E., "De Taalontwikkeling te Brussel sinds 1945", in *Encyclopedie van de Vlaamse Beweging*, Deel 1, Lannoo, Tielt, 1973, p. 249.

TABEL 10 :

PERCENTAGE DAT IN DE HUIDIGE 19 GEMEENTEN VAN DE BRUSSELSE
AGGLOMERATIE VOLGENS DE TALENTELLING VAN 1947 MEESTAL
OF UITSLUITEND NEDERLANDS SPRAK (1)

GEMEENTE	PERCENTAGE MEESTAL OF UITSLUITEND NEDERLANDS
Evere	48,24
St.-Agatha-Berchem	42,98
Ganshoren	42,61
St.-Jans-Molenbeek	40,80
Jette	39,93
Anderlecht	39,26
Koekelberg	38,84
St.-Pieters-Woluwe	29,80
Oudergem	26,12
St.-Lambrechts-Woluwe	25,29
Brussel	24,31
Watermaal-Bosvoorde	21,77
Schaarbeek	20,27
Ukkel	19,28
St.-Joost-ten-Node	18,15
Vorst	17,17
Etterbeek	14,15
St.-Gillis	11,23
Elsene	9,53

mers de vorm aan van een waar politiek referendum. Hierdoor kwam de oorspronkelijke bedoeling van de talentelling natuurlijk helemaal op de helling te staan. De betwistingen rond de talentelling van 1947 hadden uiteindelijk voor gevolg, dat er bij de volgende volkstellingen geen vragen meer werden gesteld over het taalgebruik. Hierdoor beschikken we vanaf deze periode nog alleen over niet-officiële "schattingen" of "ramingen" omtrent het taalgebruik te Brussel.

Een eerste belangrijke niet-officiële raming is deze van G. Kint (2). Deze auteur steunt voor zijn berekeningen op twee verschillende me-

(1) "Indeling naar de Gesproken Landstalen", o.c., pp. 58-75.

(2) KINT, G., *Het Nederlandstalig Onderwijs in de Brusselse Agglomeratie. De Werkelijkheid 1966 als Prognose-factor voor de Periode 1966-1975*, Deel 2, Ministerie van Nationale Opvoeding en Cultuur, Brussel, 1966, pp. 233-246.

thoden. Bij de eerste maakt hij gebruik van bevoorrechte getuigen. Deze laatsten, die voor 80% uit Nederlandstaligen bestonden (1), waren vooral afkomstig uit administratieve kaders en onderwijskringen (2). Elk van deze bevoorrechte getuigen werd gevraagd een raming te maken van de Nederlandstalige aanwezigheid "voor de gemeente waar hij/zij woonachtig of tewerkgesteld was" (3). Kint komt op deze manier medio 1966 tot een globaal Nederlandstalig percentage voor de agglomeratie dat ligt tussen 26,66% (minimum) en 31,66% (maximum). Hij wijst daarbij ook op de grote verschillen tussen de gemeenten. Sint-Agatha-Berchem, Evere en Sint-Jans-Molenbeek behoren volgens hem tot de meest "Nederlandstalige" gemeenten (4). Helemaal achteraan komen daarentegen Sint-Gillis, Sint-Joost-ten-Node, Ukkel en Elsene, gemeenten die ook reeds in de talentelling van 1947 erg lage percentages hadden laten aflezen. Het globaal minimumpercentage van Kint zal in 1968 ook worden gevonden in een onderzoek van de European Marketing Research Association (5).

Naast hogervernoemde methode heeft Kint evenwel ook nog een raming gemaakt op basis van statistieken over de schoolbevolking, het taalregime van militieplichtigen en de gezinnen aangesloten bij de "Bond van Grote en Jonge Gezinnen" (6). Volgens deze methode zou het Nederlandstalig percentage in de Brusselse agglomeratie tussen 21,55 en 26,55% hebben gelegen (7). In 1963 was het "Bloc de la Liberté Linguistique" op grond van een gelijkaardige onderzoeksmethode tot de bevinding gekomen, dat de Nederlandstalige aanwezigheid in de Brusselse agglomeratie niet meer dan 20% bedroeg (8).

Een schatting die heel wat "politiek" stof deed opwaaien is deze van P. Kluit en F. Van der Vorst (9). Op grond van een aantal vragen over de moedertaal, de meest gebruikte taal, de taal waarin men uit het hoofd rekent en het taaletnisch groepsgevoel komen beide auteurs tot een globaal Nederlandstalig percentage van 17,7% (10).

(1) KINT, G., o.c., p. 240.

(2) Ibidem, p. 239.

(3) Ibidem, p. 239.

(4) Ibidem, p. 240.

(5) "L'évolution Linguistique et Politique du Brabant", Deel 1, *Courrier Hebdomadaire du C.R.I.S.P.*, nr. 466-467, 16 januari 1970, p. 10.

(6) KINT, G., o.c., p. 241.

(7) Ibidem, p. 245.

(8) HERREMANS, M.-P., "Le Fait Bruxellois", Deel 1, *Courrier Hebdomadaire du C.R.I.S.P.*, nr. 224, 24 december 1963, p. 14.

(9) KLUIT, P. — VAN DER VORST, F., *Enquête te Brussel, Taal en Politiek*, Instituut voor Sociologie, Vrije Universiteit Brussel, 1969.

(10) Ibidem, p. 1.

Het cijfer dat ons hier het meest interesseert, met name de meest gebruikte taal, lag evenwel nog lager. Volgens Kluft en Van der Vorst zou 81,2% van de Brusselse bevolking meestal Frans spreken (1). Van de overblijvende 18,8% zou er, naast een restcategorie van 5,7% die niet duidelijk is onder te brengen, slechts 13,1% overblijven die het Nederlands als meest gebruikte taal hanteren (2). Dit is het laagste Nederlandstalig percentage dat ooit uit een raming is naar voor gekomen.

Eveneens in 1969 publiceerde A. Boserup een studie over de socio-economische verschillen tussen de taaletnische groepen in Brussel (3). Naast allerlei erg interessante conclusies over de socio-economische differentiatie binnen de agglomeratie, waagt de auteur zich ook aan een globale schatting van de Nederlandstalige aanwezigheid te Brussel. Hij gebruikt hiervoor eveneens de vier door Kluft en Van der Vorst geselecteerde criteria (4). In tegenstelling met deze auteurs komt Boserup evenwel tot een globaal percentage van 22% (5).

Vermelden we tenslotte nog een raming die gemaakt werd door A. Monteyne (6). Steunend op de uitslagen van de parlementsverkiezingen van 1968 voor de drie stedelijke kantons Sint-Gillis, Brussel en Molenbeek, komt deze auteur tot de slotsom, dat nagenoeg 24,5% van de Brusselse bevolking "doorgaans als Nederlandstalige optreedt" (7).

Na dit overzicht van een aantal ramingen dringt zich duidelijk het besluit op, dat de Nederlandstalige aanwezigheid te Brussel heel wat geringer is dan de Franstalige aanwezigheid. We herhalen evenwel nogmaals, dat hiermee niets is gezegd over het werkelijk aantal Vlamingen te Brussel. We stellen alleen vast, dat het gebruik van het Frans in Brussel veel meer verspreid is dan dat van het Nederlands. Of achter dit Frans taalgebruik een Vlaming of een Waal schuilgaat is hier van minder belang, vermits het resultaat, met name het overwegend gebruik van het Frans, hetzelfde is.

(1) KLUFT, P. — VAN DER VORST, F., o.c., p. 3.

(2) Ibidem, p. 3.

(3) BOSERUP, A., *Brussels Study : Data Summary 1.1, Differences in Socio-Economic Status*, Institute for Peace and Conflict Research, Copenhagen, 1969.

(4) Ibidem, p. 14.

(5) Ibidem, p. 14.

(6) MONTEYNE, A., *Dossier Brussel, Cijfers en Prognoses*, Dosseldocumenten, nr. 8, Brussel, z.j., pp. 23-24.

(7) Ibidem, p. 23.

8.2. De taaletnische invloed van de vreemdelingen en de woonforenzen

Nu moeten bovenstaande cijfers evenwel gerelativeerd worden door het feit, dat daarin geen rekening wordt gehouden met twee belangrijke bevolkingscategorieën die het dagelijks taalprofiel van de Brusselse agglomeratie sterk beïnvloeden, met name de vreemdelingen en de woonforenzen. Belangrijk is vooral, dat beide categorieën een tegengesteld effect schijnen te hebben op de Brusselse taalverhoudingen. Dit wordt meteen duidelijker wanneer we er een aantal cijfers op naslaan.

De evolutie van het aantal vreemdelingen in de Brusselse agglomeratie wordt in tabel 11 weergegeven. De cijfers zijn overduidelijk. Bedraagt het percentage vreemdelingen omstreeks 1960 nog geen 10% van de totale Brusselse bevolking, dan is dit percentage op het einde van de jaren zeventig reeds gestegen tot 22%. D. Wijgaerts vernoemt als voornaamste oorzaken voor de enorme toename van het

TABEL 11 :

EVOLUTIE VAN HET AANTAL VREEMDELINGEN IN DE BRUSSELSE AGGLOMERATIE TUSSEN 1947 EN 1979 (1)

JAAR	AANTAL VREEMDELINGEN	
	Absolute cijfers	% t.o.v. de totale Brusselse bevolking
1947	70.880	7,4
1961	68.989	6,7
1970	173.507	16,1
1979	227.741	22,4

(1) WIJGAERTS D., *De Bevolking van Brussel-Hoofdstad, Een Sociaal-Demografische Analyse*, Centrum voor Bevolkings- en Gezinsstudies, Rapport 25, 1979, p. 135. VAN DER HAEGEN, H., "Brussel, Stad van Brusselaars of Stad van Ingewekenen ?", *De Brusselse Post*, nr. 3, 1980, p. 4.

aantal vreemdelingen na 1961 de economische hoogconjunctuur en de krappe Brusselse arbeidsmarkt, waarop vooral de vraag naar ongeschoolde arbeidskrachten bijzonder groot was (1). Dit had voor gevolg, dat op het einde van de zeventiger jaren één op de vier in België verblijvende vreemdelingen te Brussel woonde (2).

Hier stelt zich natuurlijk de vraag, in welke mate deze vreemdelingen het hogerbeschreven Franstalig overwicht te Brussel nog versterken. Een belangrijke, zij het beperkte, indicator voor het taalkeuzegedrag van de vreemdelingen te Brussel is het percentage buitenlandse kinderen dat respectievelijk in een Nederlandstalige of Franstalige school terechtkomt. In tabel 12 geven we enkele cijfers over het aantal vreemdelingen in het Nederlandstalig kleuter- en lager onderwijs. De percentages verwijzen naar het relatief belang van de vreemdelingen t.o.v. het totaal aantal leerlingen in het Nederlandstalig kleuter- of lager onderwijs.

TABEL 12 :

**AANTAL VREEMDELIJGEN IN HET NEDERLANDSTALIG KLEUTER-
EN LAGER ONDERWIJS TE BRUSSEL (3)**

SCHOOLJAAR	KLEUTERONDERWIJS		LAGER ONDERWIJS	
	Aantal	%	Aantal	%
1973-1974	221	3,9	280	2,1
1978-1979	274	6,1	383	3,8

(1) WIJGAERTS, D., o.c., p. 134.

(2) Ibidem, p. 132.

(3) Eigen berekeningen op basis van :

Schoolbevolking in de Brusselse Agglomeratie, Schooljaar 1973-1974, Ministerie van Nationale Opvoeding en Nederlandse Cultuur, Bestuur Gemeenschappelijke Diensten, Dienst Statistieken, Brussel, pp. 2-5 en 7-8.

Statistisch Jaarboek van het Onderwijs, Schooljaar 1978-1979, Ministerie van Nationale Opvoeding en Nederlandse Cultuur, Bestuur Gemeenschappelijke Diensten, Dienst Statistieken, Brussel, pp. 292-297.

Tabel 12 toont aan, dat het aantal vreemdelingen in het Nederlandstalig kleuter- en lager onderwijs te Brussel bijzonder klein is. Ter vergelijking vermelden we, dat het aantal buitenlandse kinderen voor het schooljaar 1979-1980 in het Franstalig kleuter- en lager onderwijs respectievelijk 42,6 en 40,1% bedroeg (1). Alhoewel we het criterium van de schoolkeuze natuurlijk niet mogen overschatten, menen we in deze cijfers toch een zekere aanwijzing te vinden voor de stelling, dat de vreemdelingenbevolking te Brussel het hogerbeschreven Franstalig overwicht nog vergroot.

Daartegenover staat dan, dat de pendelbeweging naar de hoofdstad de Nederlandstalige aanwezigheid te Brussel versterkt. Dit komt erg duidelijk tot uiting in tabel 13. Alhoewel het relatief aandeel van de Vlaamse pendel tussen 1947 en 1977 van 77,61% is teruggevallen op 71,21%, blijft de pendelbeweging uit Vlaanderen nog verreweg de belangrijkste voor de Brusselse agglomeratie.

TABEL 13 :

**EVOLUTIE VAN HET AANTAL WOONFORENZEN NAAR BRUSSEL
VOOR DE PERIODE 1947-1977 (afgeronde cijfers) (2)**

HERKOMST FORENZEN	JAAR			
	1947	1961	1970	1977
Vlaanderen	104.000	148.000	174.000	188.000
Wallonië	30.000	41.000	72.000	76.000

Toch moeten deze cijfers gerelativeerd worden. Om te beginnen zijn zeker niet alle woonforenzen uit Vlaanderen ook Vlamingen. In ons empirisch onderzoek zullen we zien, dat er een belangrijke vertekening kan ontstaan, wanneer men hiermee geen rekening houdt. Vervolgens is het naar alle waarschijnlijkheid ook niet zo, dat alle Vlamingen die dagelijks naar Brussel pendelen, daar ook Nederlands spreken. Verder dient er rekening gehouden met de sterke ruimtelijke concentratie van deze pendel, die voor nagenoeg 73% wordt opge-

(1) "Brusselse Scholen Steeds meer door Buitenlanders Bevolkt", *De Standaard*, 21 februari 1980.

(2) VAN DER HAEGEN, H, o.c., p. 4.

slorpt door het eigenlijke centrum van de stad of de z.g. "Vijfhoek" (1). De meeste woonforenzen zijn immers tewerkgesteld in de sectoren openbare diensten, kredietinstellingen, verzekeringen, vervoer, communicatiemiddelen, bouw, metaalverwerkende nijverheid, energie en water, hout- en meubelindustrie (2).

8.3. Het Brussels "straatbeeld"

Naast het hogerbeschreven mondeling taalgebruik heeft natuurlijk ook het "straatbeeld" een belangrijke invloed op het taalprofiel van een stad als Brussel. Deze factor is vanzelfsprekend moeilijk te onderzoeken. Een recente poging hiertoe werd gedaan door S. Tulp. Deze verrichtte in 1976 een onderzoek naar de verspreiding van Nederlandstalige en Franstalige reclame-affiches in de Brusselse agglomeratie (3). Om mogelijke tijdsschommelingen op te vangen splitste zij haar studie in twee deelonderzoeken, die met een tussenperiode van drie maand werden uitgevoerd. Het percentage onderzochte affiches bedroeg voor beide deelonderzoeken respectievelijk 19,5% en 21% van het totaal aantal "panelen van groot formaat" (4). S. Tulp komt daarbij tot de volgende globale resultaten (5) :

- 64,3 % Franstalige affiches
- 24,4 % Nederlandstalige affiches
- 10,0 % Tweektalige affiches of affiches zonder tekst
- 1,3 % Anderstalige affiches

Net zoals in de hogerbeschreven "ramingen" bestonden er ook hier belangrijke gemeentelijke verschillen. De conclusie van S. Tulp is evenwel erg duidelijk : "het Brussels straatbeeld is zeker niet tweeta-

(1) DEBLAERE, G. — VAN HOORICK, W. — DE BRUYNE, J., "De Pendel van de Werkende Beroepsbevolking naar Brussel", *ECO-Brabant*, nr. 4-5, 1974, p. 24.

(2) *Brussel Doorgelicht, Statistische Studie, Agglomeratie Brussel*, Dienst Documentatie, Brussel, 1979, p. 37. "Bruxelles", *Socialisme*, Numéro Spécial, nr. 128, 1975, p. 118.

(3) TULP, S., *Reklame en Tweektaligheid in Brussel*, Licentieverhandeling, Pers- en Communicatiewetenschappen, Vrije Universiteit Brussel, Brussel, 1977.

(4) Ibidem, p. 42.

(5) Eigen berekeningen op basis van TULP, S., o.c., p. 44.

lig, maar voornamelijk Franstalig met hier en daar een klein plaatsje voor de Vlaming" (1).

De invloed van dit alomtegenwoordig overwicht van het Frans in de hoofdstad wordt in de literatuur over de Brusselse taaltoestanden vaak onderschat. Niet zelden wordt het voorgesteld, alsof de oorzaak van "dé verfransing" te Brussel uitsluitend dient gezocht te worden in een "geplande en weloverwogen verfransingspolitiek" (2). De dagelijkse sociale werkelijkheid is echter heel wat ingewikkelder dan uit dergelijke simplistische benaderingen mag blijken. De verfransing ligt immers evenzeer in de alledaagse, vaak onbewuste sociale contacten. Een auteur als J. Rex heeft duidelijk gewezen op het belang van deze op het eerste gezicht vrij onbeduidend lijkende "dagelijkse gedragingen" in interetnische contactsituaties (zie ons theoretisch overzicht). De "stille" (3), vaak meer aanvoelde dan uitgesproken, sociaal-psychologische druk van de Franstalige meerderheid is in Brussel ongetwijfeld heel sterk aanwezig. We vernoemen in dit verband graag E. Van Cauwelaert, die één van de weinige auteurs is die het belang van deze factor in Brussel heeft ingezien (4).

8.4. De "mediërende" werking van het taaletnisch residentieel patroon en de taalgemengde huwelijken

Hogervernoemde sociaal-psychologische druk wordt evenwel "gemedieerd" door het feit, dat hij niet gepaard gaat met een taaletnische segmentatie van het sociaal leven. Door de hogerbeschreven geringe aanwezigheid van "Monopolistische Abschiessung" tussen de taaletnische groepen, is er in Brussel immers ook geen sprake van residentiële segregatie of "marital exclusion" t.o.v. de Vlamingen. Zo-

(1) TULP, S., "Reklame en Tweektaligheid. Een Onderzoek naar de Geografische Verspreiding van Franstalige en Nederlandstalige Affiches in Brussel", in *Taal en Sociale Integratie*, nr. 1, Centrum voor Interdisciplinair Onderzoek naar de Brusselse Taaltoestanden, Vrije Universiteit Brussel, 1978, p. 284.

(2) TELEMACHUS, o.c., p. 334.

(3) Ibidem, p. 333.

(4) VAN CAUWELAERT, E., "Invloed van het Aantal", *Proeve tot Sociaal-psychologische Benadering van het Taalprobleem te Brussel*, Deel 2, Artikelenreeks verschenen in de Brusselse Post van 15 oktober 1974 tot 15 december 1976.

als uit een aantal studies is gebleken (1), zijn er in Brussel natuurlijk wel buurten waar het gemiddeld aantal Vlamingen hoger ligt dan elders in de stad. Dit betekent echter niet, dat we hier te maken hebben met een taaletnische "ghetto-vorming". De "allocation of social space", zoals Newman dat in ons theoretisch overzicht noemde, trekt te Brussel m.a.w. geen scherpe scheidingslijn tussen Nederlandstaligen en Franstaligen. Dit verschilt duidelijk met het residentieel patroon van de vreemdelingen te Brussel, dat veel meer door woonsegregatie wordt gekenmerkt (2).

De frekwente aanwezigheid van taalgemengde huwelijken tussen Nederlandstaligen en Franstaligen is een ander belangrijk gevolg van de erg zwakke "Monopolistische Abschiessung" tussen beide taaletnische groepen. In het empirisch gedeelte van dit proefschrift zullen we zien, dat een vrij hoog percentage van de geïnterviewden met een Franstalige is gehuwd. Merkwaardig genoeg is over dit aspect van de taaletnische verhoudingen in België vrijwel geen onderzoek verricht. Alhoewel F. Van Passel en A. Verdoodt in een recent artikel over tweetaligheid vermelden, dat men in België na de tweede wereldoorlog een aanzienlijk aantal taalgemengde huwelijken kende, geven zij hierover geen verdere preciese cijfers (3). Een onderzoek uitgevoerd in enkele taalgrensgemeenten komt tot een percentage van 18,6% taalgemengde gezinnen (4). Alhoewel deze schaarse gegevens ons op dit ogenblik nog niet toelaten een precieser beeld te geven van de frekwentie van taalgemengde huwelijken te Brussel, kan men de aanwezigheid van dit sociaal verschijnsel evenwel niet ontkennen. Toekomstig onderzoek zal moeten uitwijzen of hogervernoemd percentage voor enkele taalgrensgemeenten ook op Brussel van toepassing is.

(1) LOGIE, F., "Ruimtelijke Spreiding van de Nederlandstalige Bevolking in Watermaal-Bosvoorde", in *Taal en Sociale Integratie*, nr. 2, Centrum voor Interdisciplinair Onderzoek naar de Brusselse Taaltoestanden, Vrije Universiteit Brussel, 1979, pp. 161-184. VANDER ELST, J., *Sociale Kaart*, Mens en Ruimte, in opdracht van de N.C.C., Brussel, 1975.

(2) DE LANNOY, W., "Residential Segregation of Foreigners in Brussels", *Bulletin de la Société Belge d'Etudes Géographiques*, nr. 2, 1975, pp. 215-238. DE LANNOY, W., *Sociaal-Geografische Atlas van Brussel-Hoofdstad*, Studies en Documenten 11, Centrum voor Bevolkings- en Gezinsstudiën, Ministerie van Volksgezondheid en van het Gezin, Brussel, 1978, pp. 58-75.

(3) VAN PASSEL, F. — VERDOODT, A., "Bilinguismes en Belgique", *Monograph Series on Bilingualism*, nr. 9/10, 1975, p. 21.

(4) Studiegroep Mens en Ruimte, *Proeve van Sociaal-Wetenschappelijk Onderzoek over het Taalgrensverschijnsel in de Gemeenten L'Ecluse-Meldert*, Onderzoek uitgevoerd in opdracht van de Kultuurraad voor Vlaanderen, 1968, p. 65.

9. DE ARBEIDSMARKTPOSITIE VAN DE NEDERLANDS-TALIGEN TE BRUSSEL

In het vorig hoofdstuk hebben we gezien, dat het Franstalig overwicht te Brussel een belangrijke, maar vaak onderschatte invloed heeft op de taaletnische verhoudingen in de hoofdstad. Men kan nu de vraag stellen, in welke mate dit Franstalig overwicht te Brussel ook tot uiting komt op de arbeidsmarkt. Een aantal auteurs, waaronder J. Rex, hebben erop gewezen, dat een inzicht in de arbeidsmarktverhoudingen van fundamenteel belang is voor een beter begrip van etnische contactsituaties. Wanneer we bovendien weten, dat nagenoeg 80% van de personen uit ons empirisch onderzoek voor hun beroep naar Brussel zijn komen wonen, dan dient de arbeidsmarktsituatie te Brussel zeker in onze analyse te worden opgenomen.

9.1. De Brusselse tewerkstellingsstructuur

Vooraleer het taaletnisch aspect van de Brusselse arbeidsmarkt te belichten, lijkt het ons evenwel aangewezen eerst een summier overzicht te geven van de Brusselse tewerkstellingsstructuur in het algemeen. Deze structuur wordt gekenmerkt door een hyperconcentratie van tertiaire activiteiten, in de literatuur de "tertiarisering" van de tewerkstelling genoemd (1). Statistische gegevens uit 1977 tonen aan, dat niet minder dan 77,51% van de werknemers te Brussel in de tertiaire sector tewerkgesteld zijn (2). Dit betekent, dat de bedienden te Brussel dan ook verreweg de numeriek belangrijkste socio-professionele categorie vormen (3). Zelfs in de secundaire sector neemt deze categorie een erg belangrijke plaats in (4).

(1) BERNARD, L.D., "Le Bilan de Santé de l'Economie Bruxelloise", *L'actuel*, nr. 2, 1977, p. 5.

(2) *Brussel Doorgelicht, Statistische Studie*, Agglomeratie Brussel, Dienst Documentatie, 1979, p. 25.

(3) BERNARD, L.D., "L'économie Bruxelloise : un Colosse aux Pieds d'Argile", *L'actuel*, nr. 5, 1976, p. 10.

(4) TOUSSAINT, F., "De Structuur van de Industrie in het Brusselse", *ECO-Brabant*, nr. 8, 1975, p. 29.

De hypertrofie van de Brusselse tertiaire sector wordt voor een groot deel in de hand gewerkt door het feit, dat de economische, financiële, politieke en sociale "decision-making" hoofdzakelijk in de hoofdstad plaatsvindt (1). Zo hebben volgens Van Hecke ruim 2/3 van de 100 grootste niet-industriële Belgische ondernemingen hun hoofdzetel te Brussel (2). Dit is eveneens het geval voor ca. 40% van de 200 grootste industriële Belgische ondernemingen (3). Daarbij komt nog de sterke internationale aanwezigheid te Brussel. Ter illustratie vermelden we, dat niet minder dan 165 Amerikaanse trusts hun Europees hoofdkwartier in Brussel hebben gevestigd (4). Vele ondernemingen besturen hun bedrijfszetels dan ook vanuit Brussel zonder in de agglomeratie zelf een bedrijfszetel te hebben (5). Naast de economische is ook de financiële, politieke en sociale besluitvorming voornamelijk in Brussel gecentraliseerd (6). We vernoemen hier alleen nog maar de hoofdzetels van de financiële instellingen, het parlement, de ministeries en de partij- en vakbondsbesturen. Eén van de belangrijkste gevolgen van deze concentratie is de hogerbeschreven pendel naar Brussel.

Bekijken we de componenten van de tertiaire en industriële tewerkstellingsstructuur nu even van naderbij. We zullen hierbij gebruik maken van twee belangrijke beoordelingscriteria. Het eerste criterium is het aantal werkplaatsen dat de betrokken activiteit in Brussel vertegenwoordigt. Het tweede criterium is de door P. Peeters uitgewerkte concentratie- of specialisatiecoëfficiënt, die aangeeft in welke mate een bepaalde activiteit al dan niet sterk in de hoofdstad is geconcentreerd (7). Op basis van deze coëfficiënt en het aantal werkplaatsen komt hogervernoemde auteur tot onderstaande lijst van de 18 voornaamste tertiaire activiteiten in Brussel (8).

(1) VAN HECKE, E., "Brussel heeft een Uitgesproken Tertiaire-Sector-Functie", *School en Omroep*, Speciaal Brussel-nummer, januari 1978, p. 21.

(2) Ibidem, p. 21.

(3) Ibidem, p. 21.

(4) Witte Kaproenen en Werkgroep Arbeid, *Het Brussels Separatisme*, 1975, p. 6.

(5) *Te Veel Koppen in de Hoofdstad*, Een L.B.C.-dossier over het wetsvoorstel Philippart, 1972, p. 26.

(6) Zie o.a. : VAN DE PERRE, G., "Brussel, Financieel-Economisch Machtscentrum van de N.V. België", *Ons Erfdeel*, nr. 5, 1979, p. 663.

(7) PEETERS, P., "De Structuur van de Tewerkstelling in Brussel", *ECO-Brabant*, nr. 20, 1978, p. 45.

(8) Ibidem, p. 45.

TABEL 14 :

VOORNAAMSTE TERTIAIRE ACTIVITEITEN IN BRUSSEL

	Specialisatie- coëfficiënt	Aantal werkplaatsen
Reclame	45,9	2.343
Radio, televisie, teledistributie	44,2	4.256
Verzekeringen	36,6	15.010
Beroepsorganisaties	34,3	2.452
Kredietinstellingen (behalve banken)	28,9	10.669
Groothandel in geneesmiddelen, schoonheids- en schoonmaakmiddelen	27,2	6.858
Technische diensten aan ondernemingen	25,3	9.328
Immobiëlen	23,6	2.207
Rijksadministratie (strikte zin)	23,3	36.581
Allerlei diensten aan ondernemingen	23,3	14.169
Banken	22,5	27.231
Verplichte sociale zekerheid	18,6	13.001
Schoonmaakbedrijven	18,0	9.439
Allerlei groothandel	15,4	6.341
Groothandel in machines en voertuigen	15,0	16.587
Boekhouding en fiscale raadgevers	14,7	6.105
Allerlei diensten aan de gemeenschap	12,4	3.458
Groothandel in industriële brandstoffen, scheikundige producten	11,2	8.029

Van de vier tertiaire activiteiten met de hoogste specialisatie-coëfficiënt bieden alleen de verzekeringen een vrij groot aantal werkplaatsen. Opvallend is ook de sterke aanwezigheid van de groothandel in machines en voertuigen, de diensten aan ondernemingen en de verplichte sociale zekerheid. De absolute koplopers zijn evenwel de kredietinstellingen (banken en spaarkassen) en de Rijksadministratie in strikte zin (parlement en ministeries) (1).

In een recent artikel over de overheidssector toont P. Stoppie aan, dat niet alleen de rijksdiensten, maar ook de gemeentelijke overheidsdiensten een relatief belangrijke positie innemen in de Brusselse agglomeratie (2). Niet minder dan 23% van het administratief perso-

(1) PEETERS, P., o.c., p. 45. Zie ook : PEETERS, P., "L'économie Bruxelloise en Restructuration", *La Revue Nouvelle*, nr. 11, 1979, p. 402.

(2) STOPPIE, P. "Overheidssector is zwaar overbevolkt", *De Financieel Economische Tijd*, 30 september 1977, p. 28.

neel dat in België door de gemeenten wordt tewerkgesteld, is werkzaam in de Brusselse gemeentelijke administraties (1). Dit percentage ligt vrij hoog in vergelijking met het bevolkingscijfer van de agglomeratie, dat slechts 11% bedraagt van het totaal aantal rijkswoners.

De industriële tewerkstelling te Brussel vertoont een erg geconcentreerd patroon. Om te beginnen is het zo, dat slechts 4.223 van de 32.663 ondernemingen in Brussel een industriële activiteit uitoefenen (2). Binnen deze 4.223 ondernemingen wordt dan nog 90% van de industriële tewerkstelling opgeslorpt door slechts 1.370 ondernemingen (3).

In figuur 12 tonen we een door P. Peeters uitgewerkte grafiek waarin de negentien voornaamste industriële sectoren in een coördinatenstelsel werden ondergebracht (4). Voor elk van de negentien sectoren, waarvan men naast de figuur een beschrijving vindt, kan men verticaal het aantal werkgelegenheden en horizontaal de specialisatiecoëfficiënt aflezen.

Wat het aantal werkplaatsen betreft, moet vooral gewezen op de erg belangrijke plaats van de sectoren drukkerijen, confectie en de fabricage van telecomunicatie- en meetinstrumenten. Sectoren met een hoge specialisatiecoëfficiënt zijn daarentegen de uitgeverijen, de fabricage van lederwaren, zeep en hygiëneprodukten en geneesmiddelen.

Op grond van bovenstaande basisinformatie over de Brusselse tewerkstellingsstructuur, werd het mogelijk de sectoren voor onze analyse van de taaleconomische verhoudingen op de Brusselse arbeidsmarkt nauwkeurig te selecteren. Het spreekt immers vanzelf, dat niet alle sectoren konden worden onderzocht. Vermits de tertiaire sector te Brussel het leeuwedeel van de tewerkstelling voor zijn rekening neemt, was het vrij logisch dat onze aandacht vooral zou uitgaan naar een aantal tertiaire activiteiten. Op basis van de hogerbeschreven cijfers viel onze keuze om te beginnen op de twee belangrijkste werkverschaffers in de tertiaire sector, met name de banken en de rijksadministratie. Wegens hun relatief belangrijke aanwezigheid te Brussel, meenden we vervolgens ook de gemeentelijke administratieve diensten in ons onderzoek te moeten opnemen.

(1) STOPPIE, P., o.c., p. 28.

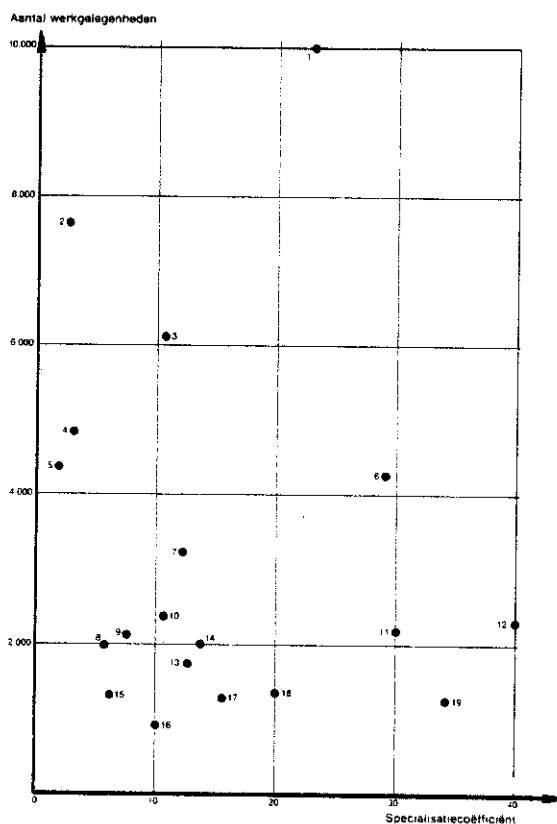
(2) PEETERS, P., o.c., (1978), p. 46.

(3) Ibidem, p. 46.

(4) Ibidem, p. 47.

FIGUUR 12 :

VOORNAAMSTE INDUSTRIËLE SECTOREN IN BRUSSEL

Legende

1. Drukkerijen en boekbinderijen	10. Chemische basisindustrie
2. Confectie-kleding	11. Zeep-, reinigings- en hygiënische middelen
3. Telecommunicatie- en meetinstrumenten	12. Uitgeverijen
4. Fabricage van gereedschappen	13. Tabaksnijverheid
5. Automobiëlbouw	14. Cacao- en chocoladefabricage
6. Farmaceutische produkten	15. Machinewerktuigen
7. Fabricage van machines en mechanische toestellen	16. Machines voor de voedings- en chemische nijverheid
8. Metaalbewerking	17. Vliegtuigfabricage en -reparatie
9. Papierwaren en kartonnage	18. Elektrisch materiaal, batterijen en accumulatoren
	19. Lederwaren (uitgezonderd schoenen).

Voor de secundaire sector werd onze selectie enigszins beïnvloed door het feit, dat hier nergens "officiële" cijfers bestaan over de interne taalverhoudingen. Wilden we hierover preciese gegevens, dan dienden we zelf een bedrijf te gaan onderzoeken. In dat geval mochten we natuurlijk geen te grote sector kiezen, omdat een telling van de taaletnische verhoudingen in dat geval erg moeilijk zou worden. Daartegenover stond dan weer, dat de specialisatiecoëfficiënt van de geselecteerde sector niet te klein mocht zijn. Dit alles bracht ons tot de selectie van de sector "cacao- en chocoladefabricage". In figuur 12 zien we dat deze industriële sector zowel qua werkgelegenheid als qua specialisatiecoëfficiënt tot de "middenmoot" van de industriële sectoren behoort. In dit opzicht beantwoordde deze sector dan ook aan beide van onze eisen.

9.2. De Nederlandstaligen in de ministeriële departementen

We beginnen dit overzicht van de taaletnische verhoudingen op de Brusselse arbeidsmarkt met een aantal cijfers over de rijksadministratie. Vooraf willen we echter nog even duidelijk stellen, dat het hier alleen in onze bedoeling ligt de toestand op de arbeidsmarkt weer te geven zoals hij op de betrokken werknemers overkomt (overkwam). De vraag of deze toestand al dan niet aan de wettelijk voorgeschreven vereisten beantwoordt, zal slechts terloops worden aangeraakt. Wat ons hier namelijk vooral interesseert, is te weten, hoe de taaletnische arbeidsmarktverhoudingen er werkelijk uitzien, niet hoe ze er zouden moeten uitzien.

Tabel 15 geeft ons een beeld van de verhouding tussen de Nederlandstalige en de Franstalige hogere ambtenaren in de verschillende ministeriële departementen op 1 januari 1950. Op dat ogenblik bepaalde de wet van 28 juni 1932 dat een "passend evenwicht" diende in acht genomen te worden bij het vaststellen van het aantal betrekkingen, dat aan de kandidaten van elke taalgroep zou worden voorbehouden (1). Globaal genomen behoort 60% van de hogere ambtenaren begin 1950 tot de Franse taalgroep. De toestand verschilt evenwel duidelijk naargelang van het ministerie. Opvallend sterk is het Franstalig overwicht in departementen als Buitenlandse Zaken, Eco-

(1) VAN DEN DAELE, G., *De Achterstand en de Minderwaardige Behandeling der Vlamingen in de Belgische Administraties, Documentatie en Beschouwingen*, De Week, Gent, 1950, p. 5.

TABEL 15 :

**VERHOUDING NEDERLANDSTALIGE EN FRANSTALIGE HOGERE
AMBTENAREN TOT DE GRAAD VAN BESTUURSSECRETARIS IN DE
VERSCHILLENDE MINISTERIELE DEPARTEMENTEN
OP 1 JANUARI 1950 (1)**

	Ned. rol	Franse rol
Arbeid en Sociale Voorzorg	61	88
Binnenlandse Zaken	36	40
Buitenlandse Zaken	29	152
Economische Zaken	166	235
Eerste Minister	23	34
Financiën	112	177
Justitie	47	59
Koloniën	20	53
Landbouw	48	53
Landsverdediging	14	16
Openbaar Onderwijs	33	46
Openbare Werken	48	56
Verkeerswezen	67	74
Volksgesondheid	33	43
Wederopbouw	99	124
Totaal	836	1.250
Procenten	40,1	59,9

TABEL 16 :

**RANGSCHIKKING PER NIVEAU VAN HET AANTAL PERSONEELSLEDEN
VAN DE NEDERLANDSE EN FRANSE TAALROL DIE EIND 1979
TEWERKGESTELD WAREN IN EEN AANTAL MINISTERIELE
DEPARTEMENTEN (2)**

Ni- veau	Departement									
	Buiteni. Zaken		Volksgesondh. en Leefmilieu		Financiën		Tewerkstelling en Arbeid		Binnenl. Zaken	
	N	F	N	F	N	F	N	F	N	F
1	93	88	185	171	384	365	72	73	98	93
2	96	94	331	252	602	588	83	115	132	139
3	125	121	202	172	425	314	67	65	104	85
4	57	52	195	141	359	314	51	55		
Tot.	371	355	913	736	1770	1581	273	308	334	317

(1) VAN DEN DAELE, G., o.c., p. 14.

(2) De cijfers zijn het resultaat van een parlementaire vraag gesteld door senator Vandezande op 18 oktober 1979.

nomische Zaken, Financiën en Koloniën. In een aantal andere ministeries hebben we daarentegen vrijwel een pariteit tussen de Nederlandstaligen en de Franstaligen. We verwijzen hier o.a. naar Binnenlandse Zaken, Landbouw, Landsverdediging en Verkeerswezen.

Vergelijken we deze cijfers nu met deze uit tabel 16. In deze laatste tabel geven we de taalverhoudingen eind 1979 voor vijf ministeriële departementen. De hogere ambtenaren tot de graad van bestuurssecretaris uit tabel 15 vallen grosso modo samen met niveau 1 uit tabel 16. Ter verduidelijking willen we er nog aan toevoegen, dat de cijfers uit tabel 16 alleen betrekking hebben op het vast personeel van de centrale diensten.

Het meest in het oog springend feit is wel de evolutie die we uit deze tabellen kunnen aflezen. In vier van de vijf departementen overschrijdt het aantal Nederlandstaligen op niveau 1 nu het aantal Franstaligen. In het ene departement waar dit niet het geval is, met name het ministerie van Tewerkstelling en Arbeid, is niveau 1 nagenoeg paritair samengesteld. Op niveau 2 ligt het aantal Franstaligen zowel op Tewerkstelling en Arbeid als op Binnenlandse Zaken hoger dan het aantal Nederlandstaligen. Daar staat dan weer tegenover, dat de Nederlandstaligen op niveau 3 in alle departementen de meerderheid vormen. Het laagste niveau tenslotte, waar we alleen cijfers hebben voor de vier eerste departementen, komt overeen met de toestand op niveau 1. Alleen in het departement van Tewerkstelling en Arbeid ligt het totaal voor de vier niveaus hoger voor de Franstaligen dan voor de Nederlandstaligen.

De vier hogervernoemde niveaus vormen echter een vrij ruwe indeling, die bepaalde hiërarchische verschillen in de taalverhoudingen kan verbergen. Dit wordt wellicht duidelijker wanneer we het niveau van de "hogere ambtenaren" nog verder opsplitsen. Door de taalwet van 1963 werd voor de centrale diensten immers een pariteitsregel ingevoerd vanaf de functie van directeur. Voor de betrekkingen lager dan deze van directeur zou het z.g. "proportionaliteitsbeginsel" gelden (1). Dit hield in, dat deze betrekkingen dienden toegewezen te worden volgens het "wezenlijk belang" dat het Frans en Nederlands taalgebied voor de betrokken dienst vertegenwoordigden. Zoals we uit de verslagen van de Vaste Commissie voor Taaltoezicht kunnen opmaken, kwam het opstellen van taalkaders — een noodzakelijke vereiste om hogervernoemde bepalingen te kunnen uit-

(1) VANDEZANDE, R., "Taalwetgeving", in *Verslag van het Algemeen Vlaams Congres. Brussel 13 juni 1971*, Overlegcentrum van Vlaamse Verenigingen, 1971, p. 38.

voeren — in de meeste departementen echter bijzonder traag op gang (1). Volgens H. Vandenberghe beschikten in 1978 niettemin 79 van de 115 centrale diensten en uitvoeringsdiensten over een taalkader met 1.781 paritair ingedeelde directiebetrekkingen (2).

De taalverhoudingen op het directieniveau kunnen evenwel niet afgelezen worden uit de tabellen 15 en 16, omdat daarin een indeling werd gemaakt op basis van de erg ruime hiërarchische "niveaus". In tabel 17 wordt voor het departement van Economische Zaken een verfijnde uitsplitsing op basis van hiërarchische "trappen" uitgewerkt. De hogervernoemde directiebetrekkingen komen overeen met trappen 1 en 2.

Door het gebruik van deze hiërarchische indeling zien we, dat in de eigenlijke top van dit departement meer Franstaligen dan Nederlandstaligen zitten, al is het verschil niet zo bijster groot. Dit geldt ook nog voor trap 3. Op trap 4 ligt het aantal Nederlandstaligen echter merkkelijk hoger dan het aantal Franstaligen. Deze tabel toont duidelijk, dat men bijvoorbeeld door het samentellen van de taalverhoudingen in de vier eerste trappen een verkeerd beeld zou krijgen van de werkelijke taalverhoudingen op dit departement. Alhoewel de uiteindelijke globale totalen een Nederlandstalig overwicht van 1.550 tegenover 1.342 Franstaligen laten aflezen, zien we dat dit Nederlandstalig overwicht vooral in de hand wordt gewerkt door de sterkere Nederlandstalige aanwezigheid in de lagere hiërarchische trappen. Zonder te beweren dat dit het geval zou zijn voor alle departementen, moeten wij er ons na deze tabel toch voor hoeden, al te vlug conclusies te trekken uit de globale personeelsverhoudingen in de ministeriële departementen.

(1) RUYS, B., *De Vaste Commissie voor Taaltoezicht. Een Studie over de Controle op de Toepassing van de Belgische Taalwetgeving*, die Keure, Brugge, 1980, pp. 53-76.

(2) VANDENBERGHE, H., "Toepassing Taalwet in Brussel is een Lachertje", *Zeg*, 13 oktober 1978, p. 8.

TABEL 17 :

**RANGSCHIKKING PER TRAP VAN HET AANTAL PERSONEELSLEDEN
VAN DE NEDERLANDSE EN FRANSE TAALROL DIE EIND 1979
TEWERKGESTELD WAREN IN HET DEPARTEMENT VAN
ECONOMISCHE ZAKEN (1)**

Trap	Aantal personeelsleden	
	Nederlandse taalrol	Franse taalrol
1	9	10
2	33	36
3	69	70
4	148	120
5	78	87
6	60	50
7	231	204
8	167	141
9	106	39
10	349	332
11	34	22
12	266	231
Totaal	1.550	1.342

9.3. De Nederlandstaligen in de gemeentelijke administratieve diensten

Hoe staat het nu met de taaletnische verhoudingen in de gemeentelijke administratieve diensten ? In tabel 18 hebben we de taalrolverhoudingen voor de betrekkingen gelijk aan of hoger dan deze van afdelingschef voor drie verschillende jaren met elkaar vergeleken. In 1963 zien we, dat bijna 90% van de betrekkingen door Franstaligen worden ingenomen. Evere, Ganshoren, Sint-Agatha-Berchem en Sint-Lambrechts-Woluwe zijn zowat de enige gemeenten met een niet on-

(1) De cijfergegevens zijn eveneens afkomstig van de hogervernoemde parlementaire vraag van senator Vandezande daterende van 18 oktober 1979.

TABEL 18 :

**EVOLUTIE VAN DE TAALROLVERHOUDINGEN VOOR DE BETREK-
KINGEN GELIJK AAN OF HOGER DAN DEZE VAN AFDELINGSCHIEF
IN DE BRUSSELSE GEMEENTELIJKE ADMINISTRATIES (1)**

GEMEENTEN	PERIODE					
	2 augustus 1963		30 september 1970		30 juni 1979	
	N	F	N	F	N	F
Anderlecht	5	29	11	21	17	18
Brussel	12	99	33	72	56	56
Elsene	—	51	3	31	19	19
Etterbeek	1	12	4	13	9	11
Evere	2	3	3	4	3	5
Ganshoren	2	2	2	2	5	4
Jette	1	15	6	11	10	11
Koekelberg	—	4	1	3	3	4
Oudergem	1	6	3	5	5	5
Schaarbeek	5	41	9	23	18	19
St.-Ag.-Berchem	2	1	1	3	4	4
Sint-Gillis	1	24	6	22	11	12
St.-Jans-Molenb.	6	17	8	12	10	11
St.-Joost-t-N.	—	14	3	11	7	7
St.-Lambr.-W.	5	9	8	13	10	10
St.-Pieters-W.	—	7	1	8	6	5
Ukkel	3	21	6	15	14	14
Vorst	1	18	2	16	9	8
Waterm.-Bosv.	1	7	4	7	3	3
Totaal	Abs.	48	380	114	292	219
	%	11,2	88,8	28,1	71,9	49,2
						50,8

(1) De cijfers voor 1963 en 1970 werden overgenomen uit : A., H., "Geen Pariteit in de Brusselse Gemeenteambten tegen 1973", *De Brusselse Post*, nr. 12, 1970, p. 2.

De cijfers voor 1979 werden ons verstrekt door de diensten van de Vice-Gouverneur van de provincie Brabant.

TABEL 19 :

**GLOBALE TAALVERHOUDINGEN (INBEGREPEN AFDELINGSCHIEF EN
HOGER) ONDER HET GEMEENTELIJK PERSONEEL VAN DE
NEGENTIEN BRUSSELSE GEMEENTEN OP 30 JUNI 1979 (1)**

GEMEENTEN		Nederlandstalig	Franstalig
Anderlecht		644	661
Brussel		1.753	1.785
Elsene		214	750
Etterbeek		114	262
Evere		157	176
Ganshoren		89	43
Jette		231	166
Koekelberg		41	69
Oudergem		63	202
Schaarbeek		347	617
St.-Ag. Berchem		76	78
Sint-Gillis		161	403
St.-Jans-Molenb.		160	268
St.-Joost-t-N.		91	267
St.-Lambr.-W.		209	264
St.-Pieters-W.		184	270
Ukkel		223	396
Vorst		197	447
Watermaal-Bosv.		84	194
Totaal	Abs.	5.038	7.318
	%	40,8	59,2

belangrijke relatieve aanwezigheid van Nederlandstalig personeel. In de gemeenten Etterbeek, Jette, Sint-Gillis en Vorst varieert het aantal Nederlandstaligen tussen 4 en 8%. Vier gemeenten tellen zelfs geen enkele Nederlandstalige vanaf de betrekking van afdelingschef.

In 1970 is het globaal aantal Nederlandstaligen opgelopen tot 28%. In absolute cijfers betekent dit een toename van 66 Nederlandstaligen. Alleen in Sint-Agatha-Berchem is het aantal Nederlandstaligen er absoluut op achteruitgegaan. De Nederlandstalige aanwezigheid blijft erg zwak in de gemeenten Elsene, Sint-Pieters-Woluwe, Vorst, Sint-Gillis en Sint-Joost-ten-Node.

(1) Cijfers opgesteld door de diensten van de Vice-Gouverneur van de provincie Brabant.

Op 30 juni 1979 zijn de betrekkingen gelijk aan of hoger dan deze van afdelingschef vrijwel in alle gemeenten paritair verdeeld over het Nederlandstalig en Franstalig personeel. Voor de negentien gemeenten samen geeft dit een globale verhouding van 219 Nederlandstaligen tegenover 226 Franstaligen.

De enorme evolutie tussen 1970 en 1979 is alleen te verklaren door de taalwet, die bepaalde dat de betrekkingen gelijk aan of hoger dan deze van afdelingschef ten laatste tegen 1 september 1973 in gelijke mate dienden bezet te worden door ambtenaren van beide taalgroepen (1). De wetgever heeft evenwel met noodmaatregelen moeten ingrijpen om dit evenwicht tegen deze datum tot stand te kunnen brengen. Dit gebeurde evenwel in zo'n tempo, dat er bij een aantal commentatoren twijfels rezen over de vraag, of er onder de "officiële" Nederlandstaligen in werkelijkheid niet heel wat Franstaligen zaten. Los van deze vraag moeten bovenstaande verhoudingen evenwel ook nog om twee andere redenen gerelativeerd worden.

De cijfers uit tabel 18 houden immers geen rekening met het bestaan van artikel 7 van het Koninklijk Besluit van 30 november 1966 waarin maatregelen werden voorzien "ter vrijwaring van de verkregen rechten van ambtenaren die op 1 september 1963 verbonden waren aan een plaatselijke of gewestelijke dienst gevestigd in Brussel-Hoofdstad" (2). Hierdoor werd het mogelijk ambtenaren "in overtal" te bevorderen. Concreet betekent dit, dat de taalverhoudingen uit tabel 18 dienen aangevuld te worden met een aantal ambtenaren die buiten het officieel taalkader vallen. In 1970 waren er 45 Franstalige ambtenaren in overtal (3). In 1979 was dit aantal opgelopen tot 57 Franstaligen en 2 Nederlandstaligen (4). Een gevolg hiervan is, dat de "officiële" pariteit uit tabel 18 in werkelijkheid alleen bestaat, wanneer we deze ambtenaren in overtal buiten beschouwing laten.

Er is evenwel ook nog een ander feit, waardoor de cijfers uit tabel 18 dienen gerelativeerd te worden. Wanneer men, zoals in tabel 19, immers het totaal personeelsbestand van alle 19 gemeenten optelt, dan ziet men dat nagenoeg 60% van het Brussels gemeentelijk administratief personeel Franstalig is. Alleen de gemeenten Ganshoren en Jette stellen meer Nederlandstaligen dan Franstaligen tewerk. In

(1) CAPPUYNS, L., *Toepassing van de Taalwetgeving in Brussel-Hoofdstad*, Diensten van de Vice-Gouverneur van Brabant, niet gedateerd, p. 3.

(2) *Gebruik van de Talen in Bestuurszaken, Koninklijke Uitvoeringsbesluiten van 30 november 1966*, p. 29.

(3) A., H., o.c., p. 2.

(4) FONTEYN, G., "Pariteit in Brusselse Gemeenten niet meer overal gerespecteerd", *De Standaard*, 10 augustus 1979.

tegenstelling met de ministeriële departementen zijn het hier dus de globale cijfers die de verhoudingen aan de top relativeren.

9.4. De Nederlandstaligen in de banksector

Vergelijken we deze cijfers uit de openbare diensten nu even met de privé-sector. Zoals we reeds in onze inleiding hebben vermeld, bestaan er nagenoeg geen cijfers over de taalverhoudingen in de privé-sector te Brussel (1). Dit maakt het dan ook onmogelijk om, zoals in de openbare diensten, de evolutie in de taalverhoudingen na te gaan. In het beste geval dienen we ons immers tevreden te stellen met een aantal recente statistieken. Dit is onder meer zo voor de banksector, waar de Landelijke Bedienden Centrale sedert enkele jaren cijfers publiceert over de taalverhoudingen in de Generale Bankmaatschappij en de Bank Brussel Lambert.

In tabellen 20 en 21 vindt men een gedetailleerd overzicht van deze cijfers. Wat meteen opvalt bij het bekijken van tabel 20, is het gering aantal Nederlandstaligen dat in de Generale Bankmaatschappij is tewerkgesteld. In totaal is slechts 22,7% van de personeelsleden Nederlandstalig. Dit stemt overeen met 1.404 betrekkingen. Een bijzonder interessante vaststelling is wel, dat het percentage Nederlandstaligen stijgt naarmate men meer naar de lagere graden toegaat. Zo vertegenwoordigt het aantal Nederlandstaligen slechts 12,9% van de directie- en kaderbetrekkingen. In de staffuncties maken zij met hun 342 betrekkingen reeds 18,3% uit. Voor de bedienden is dit 23,4%. De arbeiders tenslotte bestaan voor 44,5% uit Nederlandstaligen. Er zit dus een duidelijke hiërarchische lijn in de Nederlandstalige aanwezigheid. Een andere belangrijke opmerking is ook, dat het aantal Nederlandstaligen in de hoofdadministratie hoger ligt dan in de eigenlijke zetel Brussel. Waar ze in het eerste geval 30% van het totaal personeelsbestand vormen, is dit in het tweede geval slechts 20%.

Tabel 21 toont aan, dat het aantal Nederlandstalige werknemers in de Bank Brussel Lambert nog relatief kleiner is dan in de Generale Bankmaatschappij. Globaal genomen zijn er slechts 887 Nederlands-

(1) Dit in tegenstelling met de taaltoestanden in Vlaanderen, die onder meer werden onderzocht in : DELEECK, H., *De Taaltoestanden in het Vlaams Bedrijfsleven. Een onderzoek in de Grote Ondernemingen van Oost-Vlaanderen en een Geheel van Voorstellen*, Arbeiderspers, Brussel, 1959.

TABEL 20 :

**INDELING VOLGENS GRAAD EN TAALROL VAN HET PERSONEEL
VAN DE GENERALE BANKMAATSCHAPPIJ TEWERKGESTELD TE
BRUSSEL OP 30 SEPTEMBER 1977 (1)**

GRADEN	Hoofdadministratie		Brussel		Totaal	
	F	N	F	N	F	N
Algevaardigd-Lid	4	1	2	—	6	1
Directeur	9	1	2	—	11	1
Adj.-Directeur	12	3	4	—	16	3
Onderdirecteur	28	3	11	2	39	5
Hfdprocuratieh.	26	5	15	3	41	8
Procuratieh.	51	9	39	3	90	12
	Aant. %	Aant. %	Aant. %	Aant. %	Aant. %	Aant. %
Totaal directie- kaderleden	130 85,5	22 14,5	73 90,1	8 9,9	203 87,1	30 12,9
Hoofd Afd. Chef	62	21	42	1	104	22
Afdelingschef	100	21	90	9	190	30
Adj. Afdelingschef	84	29	128	15	212	44
Bureauchef	116	31	277	46	393	77
Onderbureauchef	137	76	492	93	629	169
Tot. staffuncties	499 73,7	178 26,3	1029 86,3	164 13,7	1528 81,7	342 18,3
4de categorie	209	122	1874	463	2083	585
3de categorie	75	60	592	171	667	231
2de categorie	23	2	75	38	98	40
1e categorie	2	—	30	26	32	26
Tot. bedienden	309 62,7	184 37,3	2571 78,6	698 21,4	2880 76,6	882 23,4
Ploegbaas	—	—	7	4	7	4
4de categorie	—	—	65	28	65	28
3de categorie	2	1	29	39	31	40
2de categorie	—	—	20	32	20	32
1e categorie	—	—	19	10	19	10
Tot. arbeiders	2 66,7	1 33,3	140 55,3	113 44,7	142 55,5	114 44,5
Stag. attachés	40 52,6	36 47,4	— —	— —	40 52,6	36 47,4
Alg. Totaal	980 70,0	421 30,0	3813 79,5	983 20,5	4793 77,3	1404 22,7

(1) Gegevens afkomstig van de Landelijke Bedienden Centrale.

TABEL 21 :

**INDELING VOLGENS GRAAD EN TAALROL VAN HET PERSONEEL
VAN DE BANK BRUSSEL LAMBERT TEWERKGESTELD IN DE
BRUSSELSE ENTITEITEN OP 31 AUGUSTUS 1976 (1)**

	Zetel Brussel		Centraal Bestuur		Nationaal Adm. Centrum		Totaal Brusselse Entiteiten	
	F	N	F	N	F	N	F	N
1) DIRECTIE (A)	37	2	152	30	—	—	189 85,5%	32 14,5%
2) KADER								
Gevolmachtigden	82	4	130	25	6	—	218	29
Hfdafd.chefs	41	3	71	15	4	—	116	18
Afdelingschefs	164	17	199	43	26	2	389	62
Onderafd.chefs	266	47	198	21	42	6	506	74
Sektiechefs	1	—	3	3	5	2	9	5
Tot. kader (B)	554	71	601	107	83	10	1238 86,8%	188 13,2%
3) BEDIENDEN								
4.B.	289	43	182	26	90	11	561	80
4de categorie	1089	191	596	95	151	23	1836	309
3de categorie	577	92	244	48	138	33	959	173
2de categorie	85	17	48	7	19	2	152	26
Hulpbedienden	64	9	43	3	9	—	116	12
Deurwachters	22	2	11	4	7	—	40	6
Loopjongens	3	—	4	—	—	—	7	—
Tot. bedienden (C)	2129	354	1128	183	414	69	3671 85,8%	606 14,2%
4) ARBEIDERS								
4de categorie	1	3	41	11	38	11	80	25
3de categorie	4	1	16	3	20	4	40	8
2de categorie	11	6	38	6	11	2	60	14
1e categorie	27	9	61	5	3	—	101	14
Tot. arbeiders (D)	43	19	156	25	72	17	271 81,6%	61 18,4%
Algemeen totaal (A + B + C + D)	2763	446	2037	345	569	96	5369	887
%	3209 86,1	2382 13,9	665 85,5	6256 14,5				

(1) Gegevens afkomstig van de Landelijke Bedienden Centrale.

talige personeelsleden, wat neerkomt op 14,2% van het totaal. Alhoewel ook hier de Nederlandstaligen het sterkst vertegenwoordigd zijn onder de arbeiders, is het verschil met de andere categorieën nauwelijks merkbaar. In tegenstelling met de Generale Bankmaatschappij is de percentsgewijze Nederlandstalige aanwezigheid hier op alle niveaus nagenoeg gelijk. De in de vorige bank vastgestelde verschillen tussen het centraal bestuur en de zetel Brussel zijn hier evenmin aanwezig.

Al bij al stellen we dus vast, dat de arbeidsmarktpositie van de Nederlandstaligen in de banksector heel wat zwakker is dan in de hogerbeschreven openbare sector. Toch willen wij er hier op wijzen, dat de cijfergegevens uit tabellen 20 en 21 vooral gebaseerd zijn op de taal waarin de loon- of weddeverrichtingen plaatsvinden. Vermits dit een duidelijk aspect is van de verworven taaletniciteit, is het mogelijk, dat onder de Franstaligen uit tabellen 20 en 21 een aantal "administratief" verfranste Vlamingen zitten. Dit zou kunnen betekenen, dat de werkelijke toegeschreven taaletnische verhoudingen iets positiever uitvallen voor de Nederlandstalige werknemers.

De laatste tijd wordt er in de banksector bovendien een zekere inspanning gedaan, om de Nederlandstalige aanwezigheid te vergroten. In dit verband verwijzen we o.a. naar de recente benoeming van een Vlaming tot ondervoorzitter van het directiecomité bij de Bank Brussel Lambert (1).

9.5. De Nederlandstaligen in de industriële sector

Tot slot van dit hoofdstuk over de arbeidsmarktpositie van de Nederlandstaligen te Brussel hebben we nog een industrieel bedrijf uit de sector "cacao- en chocoladefabricage" onderzocht. De enkele werknemers uit het bedrijf zelf die ons hierbij hielpen, hebben ons evenwel uitdrukkelijk verzocht de naam van het bedrijf niet te vernoemen. Ten einde deze mensen niet in onnodige moeilijkheden te brengen, zullen wij ons hieraan ook houden. We menen immers dat dit geenszins afbreuk doet aan de waarde van de gevonden cijfers.

Tabel 22 toont ons, dat nagenoeg 51% van het personeel in dit bedrijf Nederlandstalig is. Het aantal vreemdelingen — een belangrijke

(1) "Top Bank Brussel Lambert wordt Vlaamser", *De Standaard*, 20 mei 1980, p. 3.

factor op de Brusselse arbeidsmarkt die in de tertiaire sector niet aan bod is gekomen — bedraagt hier ruim 22% van het aantal werknemers.

TABEL 22 :

**TAAALVERHOUDINGEN OP 31 DECEMBER 1979 IN EEN BRUSSELS
INDUSTRIEEL BEDRIJF UIT DE SECTOR "CACAO- EN
CHOCOLADEFABRICAGE"**

	Nederlandstaligen		Franstaligen		Vreemdelingen	
Directiecomité	3		5		—	
Bedienden	147		56		—	
Arbeiders	491		275		274	
Totaal	Abs.	%	Abs.	%	Abs.	%
	641	51,2	336	26,9	274	21,9

De overige 27% van de werkplaatsen worden door Franstaligen ingenomen. We moeten er evenwel meteen aan toevoegen, dat het merendeel van de vreemdelingen qua taalgebruik in het bedrijf bij de Franstaligen kunnen gerekend worden.

Bekijken we nu even de taalverhoudingen op de verschillende trappen van het bedrijfsorganigram. Het aantal vreemde arbeiders is op één betrekking na gelijk aan het aantal Franstalige arbeiders. Samen bekleden zij 549 of 52,8% van de arbeidersbetrekkingen. Daartegenover tellen we 491 Nederlandstalige arbeiders. Op het niveau van de bedienden leggen de Nederlandstaligen met hun 147 betrekkingen beslag op ruim 72,5% van de plaatsen. Dit betekent dus, dat bijna driekwart van de bedienden Nederlandstalig is. Vreemdelingen komen op dit niveau niet meer voor. De eigenlijke top van het bedrijf is in tegenstelling met de bedienden-categorie evenwel overwegend Franstalig. Vijf op de acht plaatsen in het directiecomité worden immers door Franstaligen ingenomen. Toch moet gezegd, dat deze laatsten alle vijf Nederlandskundig zijn.

Concluderend kunnen we zeggen, dat de arbeidsmarktpositie van de Nederlandstaligen te Brussel zeker geen homogeen Abschiessungspatroon volgt. Zoals Boserup en Kluff-Van der Vorst reeds aantoonde in hun studies, is het niet zo, dat men in Brussel alleen Vlamingen terugvindt op de lagere niveaus, terwijl de betere baantjes alle in handen van Franstaligen zouden zijn (1). Een dergelijke

(1) BOSERUP, A., o.c., p. 2. KLUFT, P. — VAN DER VORST, F., o.c., p. 6.

simplistische voorstelling stemt in geen geval overeen met de werkelijkheid.

Dit betekent evenwel niet, dat beide taaletnische groepen in alle sectoren even sterk aanwezig zijn. In de ministeriële departementen en de gemeentelijke administratieve diensten heeft de taalwetgeving duidelijk een paritaire verdeling van de betrekkingen in de hand gewerkt. Daartegenover staat, dat vooral de topbetrekkingen in de privé-sector nog grotendeels door Franstaligen worden ingenomen. Zonder dat we kunnen spreken van een werkelijke "culturele arbeidsverdeling" — in de betekenis die M. Hechter daaraan geeft — is de socio-economische verfransingsdruk hier ontegensprekelijk nog erg reëel. Uit een aantal onderzoeken is echter duidelijk gebleken, dat ook in de privé-sector de vraag naar tweetaligheid bij de aanwerving steeds sterker wordt (1). De Brusselse arbeidsmarkt is dan ook volop in beweging. De kans dat de Nederlandstaligen hierdoor in de toekomst hun arbeidsmarktpositie te Brussel zullen versterken lijkt ons bijzonder groot.

(1) LEFEVRE, B., *Etude des Offres d'Emploi dans deux Quotidiens Belges, Aspects Linguistiques et Socio-Economiques*, licentieverhandeling, Faculté de Philosophie et Lettres, Université Catholique de Louvain, 1975, vol. 1, pp. 79 en 102. RAMLOT, J.M., "La Demande linguistique dans les Entreprises : Brabant", in *De Behoeftte aan Talenkennis van Toekomstige Kaderleden van Ondernemingen*, Instituut voor Taalonderwijs, Vrije Universiteit Brussel, 1974, p. 37.

10. DE NEDERLANDSTALIGE INFRASTRUCTUUR TE BRUSSEL

Tot nu toe hebben we het reeds gehad over het Franstalig numeriek overwicht en de arbeidsmarktpositie van de Vlamingen te Brussel. Een derde en zeker niet minder belangrijke factor in deze taaletnische confrontatiezone is de al dan niet aanwezigheid van een Nederlandstalige infrastructuur. In ons theoretisch overzicht heeft Francis er bijvoorbeeld op gewezen, dat een etnische groep zich meestal heel wat gemakkelijker in stand kan houden, wanneer ze over eigen instituties of organisaties beschikt. We denken hier dan in de eerste plaats aan het belang van eigen onderwijsvoorzieningen. Het spreekt immers vanzelf, dat een taaletnische groep zonder onderwijsmogelijkheden in eigen taal op enkele generaties tijd volledig kan opgeslorpt worden door de dominante meerderheidscultuur. De infrastructuur kan een erg belangrijke hulp zijn bij het vergemakkelijken van het z.g. "resocialisatieproces" (Eisenstadt). Door de leden van de toegevoegde taaletnische groep in hun nieuwe woonomgeving op te vangen, ontstaat er volgens Glazer en Moynihan een zekere organisatorische band, waardoor de etnische groep steeds opnieuw wordt "geactualiseerd". De inhoud van deze opvang kan variëren van een eenvoudige informatieverstrekking tot de daadwerkelijke uitbouw van bijvoorbeeld een eigen ziekenzorg.

In de volgende bladzijden belichten we enkele aspecten van de Nederlandstalige infrastructuur te Brussel. Het spreekt vanzelf, dat we ons hier dienen te beperken tot enkele hoofdlijnen. Een grondige studie van de Nederlandstalige voorzieningen in de hoofdstad zou reeds voldoende stof bieden voor een afzonderlijk doctoraal proefschrift. Het ligt hier echter alleen in onze bedoeling een aantal algemene indrukken weer te geven. We zullen het daarbij achtereenvolgens hebben over de Nederlandstalige schoolinfrastructuur, de Nederlandstalige aanwezigheid in de geneeskundige verzorging en de Nederlandstalige "sociaal-culturele" sector. Dit drieluik wordt in de etnische literatuur vrij algemeen erkend als de belangrijkste infrastructurale "probleem-zones" voor een etnische groep (1).

Zoals we zullen zien, bestaat er bijzonder weinig cijfermateriaal over de infrastructurale aanwezigheid van de Nederlandstaligen te Brussel. De weinige gegevens die aanwezig zijn, kunnen daarenboven

(1) Zie in dit verband b.v. : GANS, H.J., *The Urban Villagers, Group and Class in the Life of Italian-Americans*, The Free Press, New York, 1965, pp. 104-162.

niet altijd vergeleken worden, omdat ze vaak op een andere manier zijn gemeten. Net zoals voor de vorige sectoren is het ook hier opvallend, hoe weinig wetenschappelijk onderzoek op dit terrein is verricht. Als gevolg daarvan, moeten we ons dan ook behelpen met het schaarse materiaal dat her en der voorhanden is. Om dezelfde reden als in het voorgaand hoofdstuk zal ook hier slechts terloops naar de wetgeving worden verwezen.

10.1. De onderwijsinfrastructuur

We beginnen dit kort overzicht van de Nederlandstalige infrastructuur te Brussel met een aantal cijfers over de evolutie in het Nederlandstalig onderwijs. Voor elk van de negentien Brusselse gemeenten wordt in tabel 23 nagegaan, hoe het aantal Nederlandstalige onderwijseenheden sedert 1954 is geëvolueerd. Het begrip onderwijs wordt hier ruim afgebakend, zodat ook de voorschoolse sector in deze tabel is opgenomen. Wij geven de voorkeur aan de benaming onderwijs-“eenheden”, omdat het niet steeds om afzonderlijke schoolinrichtingen gaat. Bijvoorbeeld heel wat kleutereenheden zijn eenvoudigweg kleuterafdelingen bij een bestaande lagere school.

Bekijken we de cijfers in deze tabel nu even van naderbij, dan zien we dat de Nederlandstalige voorschoolse sector in de jaren '54, '60 en '70 erg zwak is uitgebouwd. In datzelfde jaar zijn er in de Brusselse agglomeratie bovendien slechts acht Nederlandstalige peuterscholen. In 1979 is deze toestand totaal veranderd. Op niet minder dan negen jaar zijn er zowat 60 kinderdagverblijven en 77 peuterscholen bijgekomen. Het aantal kleuterscholen, dat van 1954 tot 1970 gestadig is toegenomen, gaat in 1979 lichtjes achteruit.

In het basisonderwijs blijft het aantal onderwijseenheden tot 1960 nagenoeg constant. Nadien begint er een zekere achteruitgang die nog steeds verdergaat. Het middelbaar onderwijs is in 1954 met 26 onderwijseenheden vrij zwak vertegenwoordigd. In negen Brusselse gemeenten is het op dat ogenblik niet mogelijk Nederlandstalig middelbaar onderwijs te volgen. Tussen 1954 en 1960 kent men hier een relatief grote toename. Het aantal eenheden waarin Nederlandstalig middelbaar onderwijs wordt verstrekt stijgt in die jaren immers van 26 tot 39. Nadien treedt er een stabilisatie in. Het huidige peil verschilt dan ook niet zoveel van de toestand in 1960.

Het technisch en beroepsonderwijs telt in 1954 hooguit 35 onderwijseenheden. In vergelijking met het middelbaar onderwijs

is de groei hier trager verlopen. Tussen 1954 en 1960 komen er aanvankelijk 8 eenheden bij. In de daaropvolgende periode groeit het technisch en beroepsonderwijs uit tot 52 eenheden. In 1979 is dit nog vrijwel onveranderd gebleven.

Algemeen kan gesteld worden, dat het Nederlandstalig onderwijs te Brussel in de loop van de jaren is geëvolueerd naar een volledig uitgebouwd net. In beleidskringen wordt aangenomen, dat het aanbod van Nederlandstalige scholen te Brussel momenteel voldoende is (1). Zoals uit bovenstaande cijfers is gebleken, was dit zeker niet het geval in het begin van de jaren '50.

Deze evolutie ging evenwel gepaard met een aantal "schaduwzijden", die niet zo meteen uit bovenstaand cijfermateriaal zijn af te lezen. Om te beginnen is de inplanting van de Nederlandstalige "eenheden" niet altijd even gelijkmatig verdeeld over de negentien gemeenten. Hierdoor zijn de af te leggen afstanden voor heel wat kinderen vaak te groot. Zoals blijkt uit een recent onderzoek van de Nederlandse Commissie voor de Cultuur van de Brusselse agglomeratie heeft dit voor gevolg, dat niet zelden een dichterbijgelegen Franstalige school wordt gekozen (2). Het spreekt vanzelf, dat de afstand tot de school vooral een handicap vormt voor gezinnen met kleinere kinderen.

Naast de spreiding is ook de accommodatie een erg belangrijke factor die de aantrekkingskracht van een school kan vergroten. Toen G. Kint in 1966 een onderzoek uitvoerde naar het Nederlandstalig onderwijs in de Brusselse agglomeratie, kwam hij tot de vaststelling, dat niet minder dan 16% van alle opgetekende gebouwen meer dan vijftig jaar oud was (3). Zich baserend op een aantal buitenlandse "depreciatie-percentages" kwam Kint tot de conclusie, dat ongeveer 45% van de gebouwen waarin Nederlandstalig onderwijs werd verstrekt, niet meer voldeed aan de eisen "van de moderne onderwijsverstrekking" (4). J. Vanhaelen wijst in zijn "Dossier van het Nederlandstalig Onderwijs in Brussel" eveneens op de ronduit slechte behuizing van sommige schooltjes (5).

(1) GARRE, G., *Voorlopig Rapport van de Werkgroep Onderwijs-Kinderzorg voor het Congres van de Brusselse Vlamingen 1980*, Brussel, 1980, p. 10.

(2) Marketing Development, N.C.C. *Segmentatie — Onderzoek, Syntheseverslag*, Brussel, 1979, p. 48.

(3) KINT, G., o.c., p. 308.

(4) Ibidem, pp. 308-309.

(5) VANHAELLEN, J., *Dossier van het Nederlandstalig Onderwijs in Brussel*, Dokumenten nr. 2, Vereniging Vlaamse Leerkrachten, Oostende, niet gedateerd, p. 15.

TABEL 23 :

**EVOLUTIE VAN HET AANTAL NEDERLANDSTALIGE ONDERWIJS-
EENHEDEN IN DE NEGENTIEN GEMEENTEN VAN DE
BRUSSELSE AGGLOMERATIE**

Gemeenten	1954 (1)						1960 (2)					
	Aantal onderwijseenheden						Aantal onderwijseenheden					
	A	B	C	D	E	F	A	B	C	D	E	F
Anderlecht	-	-	19	30	3	8	-	-	20	27	4	6
Brussel	-	-	21	40	8	12	-	-	25	41	12	16
Elsene	-	-	1	5	-	1	-	-	3	5	-	3
Etterbeek	-	-	4	6	1	-	-	-	4	6	2	2
Evere	-	-	5	5	-	-	-	-	6	6	-	-
Ganshoren	-	-	3	5	1	-	-	-	3	6	3	-
Jette	-	-	12	12	2	1	-	-	12	12	2	2
Koekelberg	-	-	4	6	1	-	-	-	5	5	1	-
Oudergem	-	-	7	8	3	-	-	-	6	6	4	-
Schaarbeek	-	-	10	19	2	4	-	-	11	16	5	4
St.-Ag.-Berchem	-	-	2	4	-	1	-	-	2	4	-	1
St.-Gillis	-	-	2	3	1	-	-	-	2	3	1	1
St.-Jans-Molenb.	-	-	11	22	4	2	-	-	12	24	3	3
St.-Joost-t-N.	-	-	2	2	-	-	-	-	4	3	-	-
St.-Lambr.-W.	-	-	8	9	-	2	-	-	9	7	-	2
St.-Pieters-W.	-	-	3	6	-	1	-	-	5	9	2	1
Ukkel	-	-	7	10	-	2	-	-	8	11	-	1
Vorst	-	-	4	8	-	1	-	-	5	8	-	1
Watermaal-Bosv.	-	-	4	4	-	-	-	-	2	4	-	-
Totaal	-	-	129	204	26	35	-	-	144	203	39	43

Gemeenten	1970 (3)						1979 (4)					
	Aantal onderwijseenheden						Aantal onderwijseenheden					
	A	B	C	D	E	F	A	B	C	D	E	F
Anderlecht	-	-	27	28	3	9	3	5	24	23	5	8
Brussel	-	1	31	35	14	12	9	16	26	29	14	16
Elsene	-	-	6	7	-	4	3	5	5	4	-	1
Etterbeek	-	1	7	6	3	2	3	3	8	6	3	-
Evere	-	1	8	6	-	1	2	4	8	6	1	1
Ganshoren	-	-	5	4	2	-	4	4	5	4	2	-
Jette	-	-	13	10	2	4	3	4	13	9	2	2
Koekelberg	-	-	3	3	1	-	-	1	3	3	1	-
Oudergem	-	-	7	5	3	2	4	3	7	4	2	2
Schaarbeek	-	1	19	18	6	5	6	8	14	12	3	4
St.-Ag.-Berchem	-	-	5	5	1	1	3	3	6	5	1	1
St.-Gillis	-	-	4	5	1	2	1	2	3	3	1	1
St.-Jans-Molenb.	1	2	15	16	2	5	5	5	14	12	2	6
St.-Joost-t-N.	-	-	3	2	-	-	1	3	3	2	-	-
St.-Lambr.-W.	-	-	8	8	-	1	3	3	8	6	-	1
St.-Pieters-W.	-	-	8	7	3	2	2	5	8	7	3	2
Ukkel	-	-	8	8	1	1	6	8	9	6	1	2
Vorst	-	1	7	6	-	1	1	1	8	7	-	1
Watermaal-Bosv.	-	1	5	4	-	-	2	2	3	3	-	-
Totaal	1	8	189	183	42	52	61	85	175	151	41	48

A : Kinderdagverblijven
E : Middelbaar onderwijs

B : Peuterspeelplaatsen

C : Kleuterspeelplaatsen

D : Basisonderwijs

F : Technisch- en beroepsonderwijs.

(1) *Vlaams Handboekje voor Brussel*, Arto, Brussel, 1954, pp. 3-43.

(2) *Vlaams Handboekje voor Brussel*, A. Tommelein, Brussel, 1960, pp. 3-61.

(3) *Gids der Nederlandstalige Scholen in Brussel-Hoofdstad, 1970-1971*, Vlaams Onderwijscentrum, Brussel, 1970.

(4) *12de Gids der Nederlandstalige Scholen in Brussel-Hoofdstad, 1979-1980*, Vlaams Onderwijscentrum, Brussel, 1979.

Dit hangt dan weer nauw samen met de geringe financiële middelen waarover het Nederlandstalig onderwijs te Brussel kan beschikken en de weigerachtige houding van heel wat Brusselse gemeenten om eigen Nederlandstalige scholen op te richten. Nog in 1979 hebben zeven gemeenten, met name Elsene, Etterbeek, Ganshoren, Oudergem, Sint-Gillis, Ukkel en Watermaal-Bosvoorde geen gemeentelijk Nederlandstalig onderwijs (1). Twaalf van de negentien Brusselse gemeenten hebben geen enkele gemeentelijke Nederlandstalige peuterschool (2). Slechts drie gemeenten hebben eigen Nederlandstalige kinderdagverblijven opgericht (3). Dit alles heeft voor gevolg, dat het Nederlandstalig onderwijs te Brussel in sterke mate afhankelijk is van "buiten-gemeentelijke" financiële middelen.

Door deze toestand hing de verder uitbouw van het Nederlandstalig onderwijs te Brussel vaak af van politieke "compromissen" op nationaal niveau. Denken we hier bijvoorbeeld maar even terug aan de Koninklijke Besluiten van 5 mei 1971, die onder meer voorzagen in de oprichting van Nederlandstalige peuterscholen en het invoeren van "aangepaste normen" (4). Deze aangepaste behouds- en splitsingsnormen, die voor de leefbaarheid van het Nederlandstalig onderwijs te Brussel ontegensprekelijk noodzakelijk waren (en blijven), werden slechts toegestaan als compensatie voor de wederinvoering van de "vrijheid van het gezinshoofd" (5).

Hiermee belanden we dan bij een ander probleem van het Nederlandstalig onderwijs te Brussel, met name de jaarlijkse onzekerheid omtrent het voortbestaan van allerlei klassen, studierichtingen of schooltjes. De dalende nataliteit en het negatief migratiesaldo van de Brusselse agglomeratie hebben voor gevolg, dat steeds meer klassen en zelfs wijk-schooltjes wegvallen (6). Dit kwam ook tot uiting in tabel 23. Alhoewel hogervernoemde "normen" de nadelen van deze demografische evolutie voor het Nederlandstalig onderwijs enigszins

(1) STEYAERT, R., *Verslag Aangaande de Niet-Discriminatie tussen Nederlandstaligen en Franstaligen te Brussel*, Staatssecretariaat voor de Nederlandse Gemeenschap, Brussel, 1979, p. 5.

(2) Ibidem, p. 6.

(3) Ibidem, p. 6.

(4) GARRE, G., *Referaat over de Toestand van het Nederlandstalig Onderwijs te Brussel, Verslag van het Algemeen Vlaams Congres, Brussel 13 juni 1971*, Overlegcentrum van Vlaamse Verenigingen, Brussel, 1971, pp. 22-24.

(5) *Het Nederlandstalig Onderwijs in de Brusselse Agglomeratie. Een Onhoudbare Toestand?*, Nederlandse Commissie voor de Cultuur van de Brusselse agglomeratie, Brussel, niet gedateerd, pp. 3-4.

(6) GARRE, G., "Het Nederlandstalig Onderwijs in Brussel-Hoofdstad", *Nieuw Vlaanderen*, nr. 6, 1976, p. 16.

helpen opvangen, blijft toch, dat het verlies van elke "eenheid" het reeds hogervernoemde spreidingsprobleem van het Nederlandstalig onderwijs nog komt vergroten. Daarbij moet rekening gehouden worden met een zekere mate van "self-fulfilling prophecy": ouders die in de onzekerheid verkeren over het voortbestaan van een wijk-schooltje, zullen geneigd zijn hun kind naar een andere school te brengen, waardoor de betreffende school juist beneden de noodzakelijke normen valt en inderdaad verdwijnt. Ofschoon men de tegenwerping zou kunnen maken, dat ook het Franstalig onderwijs met deze demografische problemen heeft af te rekenen, gaat deze vergelijking toch niet helemaal op. Niet alleen is het zo, dat de dalende nataliteit van de Belgische bevolking in het Franstalig onderwijs wordt gecompenseerd door de belangrijke aanwezigheid van vreemde kinderen, maar bovendien is de Franstalige onderwijsinfrastructuur te Brussel ook heel wat sterker uitgebouwd. Hierdoor heeft het wegvallen van een bepaalde klas of zelfs schooltje niet meteen een voelbare beperking van de Franstalige keuzemogelijkheden voor gevolg. Dit is zeker niet het geval voor de Nederlandstalige infrastructuur. Daartegenover moet dan weer gesteld worden, dat sommige Franstalige ouders juist door de sterkere aanwezigheid van vreemde kinderen bepaalde Franstalige schooltjes mijden.

10.2. De geneeskundige infrastructuur

Tot dusver hebben we het uitsluitend gehad over de Nederlandstalige onderwijsinfrastructuur te Brussel. Het belang van een geneeskundige infrastructuur waar men in zijn eigen taal terecht kan, mag echter evenmin onderschat worden. In het onderzoek dat wij in opdracht van de Nederlandse Commissie voor de Cultuur van de Brusselse agglomeratie uitvoerden klaagde niet minder dan 45% van de geïnterviewden uit homogeen-Nederlandstalige gezinnen over het tekort aan Nederlandstalige artsen te Brussel (1). In de arts-patiëntrelatie speelt de taalkennis immers een erg belangrijke rol. Een degelijke diagnose hangt grotendeels af van een preciese en genuanceerde om-

(1) LOUCKX, F., m.m.v. P.J.A. TER HOEVEN, *Nederlandstalige Inwijkelingen in de Brusselse Agglomeratie. Een Studie over Cultuuraanvaarding en Cultuurontwikking in een Tweektalige Situatie*, Centrum voor Sociologie, V.U.B., in opdracht van de Nederlandse Commissie voor de Cultuur van de Brusselse agglomeratie, Brussel, december 1975, p. 63.

schrijving van de ervaren ziekteverschijnselen. Voor de meeste patiënten is dit alleen mogelijk in hun eigen taal. De vraag stelt zich echter, in welke mate deze keuzemogelijkheid voor een Nederlandstalige patiënt te Brussel aanwezig is.

Een probleem bij het beantwoorden van deze vraag is ook hier weer het feit, dat er bijzonder weinig wetenschappelijk onderzoek is verricht naar deze toch wel vrij complexe problematiek. Door het ontbreken van voldoende cijferharde gegevens is het vrijwel onmogelijk de algemene evolutie in deze sector nauwkeurig na te trekken. In wat volgt moeten wij ons tevreden stellen met de schaarse gegevens die op dit ogenblik voorhanden zijn.

Kijken we om te beginnen even naar het aantal Nederlandssprekende huisartsen en specialisten in de Brusselse agglomeratie. Het gaat hier dus niet noodzakelijk om Nederlandstalige geneesheren, maar wel om geneesheren die hun patiënten in het Nederlands kunnen te woord staan. Onderstaande cijfers uit tabel 24 werden via bevoorrechte getuigen verkregen en moeten bijgevolg ook met de nodige voorzichtigheid worden geïnterpreteerd.

Volgens tabel 24 is het aantal Nederlandssprekende huisartsen en specialisten in Brussel tussen 1954 en 1979 meer dan verdriedubbeld. De concentratie in een aantal gemeenten zoals Brussel-Centrum en Schaarbeek die in 1954 nog vrij sterk was, heeft in 1979 plaatsgemaakt voor een veel gelijkmatiger spreiding over de negentien gemeenten. Opvallend is daarbij vooral de sterke toename in de residentiële gemeenten Sint-Lambrechts-Woluwe, Sint-Pieters-Woluwe en Ukkel. Ook Molenbeek kende een vrij grote stijging van het aantal Nederlandssprekende huisartsen en specialisten. In Evere, Schaarbeek en Sint-Joost-ten-Node is dit aantal daarentegen nauwelijks gestegen.

In een recent onderzoek van het Vlaams Geneesherenverbond hebben A. Lerminiaux en R. Vermeulen de Brusselse huisartsen en specialisten ingedeeld naar de taal van hun diploma. Op die manier komen zij voor 1978 tot 258 Nederlandstalige geneesheren te Brussel (1). Dit betekent volgens deze auteurs, dat slechts 6,8% van het totaal aantal huisartsen en specialisten, die zich te Brussel hebben gevestigd, een Nederlandstalig diploma hebben (2). Alhoewel de hogervernoemde cijfers uit tabel 24 vanzelfsprekend hoger liggen, omdat hier ook artsen met een Franstalig diploma werden bijgeteld,

(1) LERMINIAUX, A. — VERMEULEN, R., "Vestigingsbeleid voor Brussel en Omstreken", in *De Vlaamse Geneesheer en het Vestigingsbeleid*, Vlaams Geneesherenverbond, Najaarsvergadering, Drogenbos, 14 oktober 1978, p. 7.

(2) Ibidem, p. 7.

TABEL 24 :

**EVOLUTIE VAN HET AANTAL NEDERLANDSSPREKENDE HUISARTSEN
EN SPECIALISTEN IN DE NEGENTIEN GEMEENTEN VAN DE
BRUSSELSE AGGLOMERATIE**

Gemeenten	Aantal Nederlandssprekende huisartsen en specialisten	
	1954 (1)	1979 (2)
Anderlecht	6	23
Brussel	30	49
Elsene	10	28
Etterbeek	5	17
Evere	7	11
Ganshoren	2	12
Jette	5	23
Koekelberg	3	18
Oudergem	1	8
Schaarbeek	23	26
Sint-Agatha-Berchem	—	9
Sint-Gillis	6	12
Sint-Jans-Molenbeek	9	31
Sint-Joost-ten-Node	5	7
Sint-Lambr.-Woluwe	5	31
Sint-Pieters-Woluwe	2	39
Ukkel	6	38
Vorst	4	15
Watermaal-Bosvoorde	4	13
Totaal	133	410

komt men ook met deze 410 artsen slechts aan 11% van het totaal aantal in Brussel gevestigde huisartsen en specialisten. Dit zou er dan op neerkomen, dat slechts 1 op de 10 Brusselse huisartsen en specialisten met zijn of haar patiënten in het Nederlands kan omgaan.

Volledigheidshalve geven we hier ook enkele cijfers over het aantal huisartsen afzonderlijk. In hun hogervernoemd onderzoek rekenen A. Lerminiaux en R. Vermeulen het aantal Nederlandstalige huis-

(1) *Vlaams Handboekje voor Brussel*, Arto, Brussel, 1954, pp. 67-81.

(2) DUTRY, G., "Aantal Nederlandstalige Huisartsen en Specialisten in de Brusselse Agglomeratie", *Brussels Welzijnsnieuws*, nr. 5, maart 1979, p. 3.

artsen te Brussel op 62 (1). Dit cijfer komt vrij goed overeen met de 58 Nederlandstalige huisartsen, die begin 1980 op de Vlaamse Wachtdienst te Brussel waren aangesloten (2). G. Dutry die, zoals hoger reeds vermeld, een ruimer criterium hanteert, komt tot 295 huisartsen (3). We willen er echter nogmaals de nadruk op leggen, dat het in het laatste geval gaat om huisartsen die hun patiënten in het Nederlands kunnen te woord staan. Dit zijn dus niet noodzakelijk Nederlandstaligen.

Hoe staat het nu met de artsenbezetting in de Brusselse ziekenhuizen ? Een belangrijke studie op dit gebied is deze van "Mens en Ruimte", dat begin 1967 een onderzoek uitvoerde naar de talenkennis en het taalgebruik in 34 Brusselse medische instellingen. De studiegroep kwam daarbij tot de resultaten weergegeven in tabel 25 (4).

TABEL 25 :

HET TAALGEBRUIK BEGIN 1967 IN 34 BRUSSELSE ZIEKENHUIZEN

	Directie	Dokters	Med. pers.	Adm. pers.	Onthaal dienst	Sociale dienst
Eerder, overwegend of uitsluitend Franstalig	25	30	23	20	13	8
Eerder, overwegend of uitsluitend Nederlandstalig	1	-	1	1	1	2
Tweetalig of Frans en Nederlands	8	4	10	13	14	4
Totaal	34	34	34	34	28(5)	14(5)

(1) DUTRY, G., o.c., p. 8.

(2) *Lijst van de Nederlandstalige Huisartsen in de Brusselse Agglomeratie*, Vlaamse Wachtdienst Brussel, Brussel, 1980.

(3) DUTRY, G., o.c., p. 3.

(4) *Vooronderzoek naar Taalkennis en Taalgebruik in de Medische Instellingen van het Brusselse*, Mens en Ruimte, in opdracht van het Vlaams Aktiekomitee voor Volksgezondheid, Brussel, 1967, p. 97.

(5) Sommige ziekenhuizen hebben geen onthaaldienst of sociale dienst.

Slechts 4 van de 34 ziekenhuizen beschikken op dat ogenblik over een tweetalig artsenkorps. Voor het overige medisch personeel is het Franstalig overwicht minder groot. Duidelijk is ook, dat niet alleen het administratief personeel, maar eveneens de onthaal- en sociale diensten sterker tweetalig zijn. De directie is daarentegen in 74% van de gevallen overwegend Franstalig.

Voor een duidelijker beeld van de taalverhoudingen in de Brusselse ziekenhuizen moet men evenwel een onderscheid maken tussen openbare en privé-ziekenhuizen. Volgens de gecoördineerde taalwetten van 18 juli 1966 moest op 1 september 1973 in de openbare ziekenhuizen een pariteit bereikt zijn tussen het aantal Nederlandstalige en Franstalige artsen. Van de 727 aan de Brusselse openbare ziekenhuizen verbonden artsen waren er op 1 september officieel 44 Nederlandstalig, hetgeen overeenkomt met 6% (1). Anderhalf jaar later telde men in januari 1975 officieel 18% Nederlandstalige artsen (2). Volgens C. Emmerechts strookten deze cijfers echter niet met de werkelijkheid, omdat heel wat geneesheren, die officieel op de Nederlandstalige taalrol voorkwamen, niet eens voldoende Nederlands kenden (3). C. Emmerechts voerde in 1978 zelf een onderzoek uit, waarbij hij zich vooral steunde op de inschrijving in de Orde en het basisdiploma. Het resultaat van zijn onderzoek wees uit, dat er in de openbare ziekenhuizen slechts 1 Nederlandstalige voor 16 Franstalige artsen aanwezig was (4). Volgens deze auteur sluit dit echter niet uit, dat sommige van de Franstalige artsen tweetalig zijn. Men dient zijn cijfers naar onze mening dan ook als een minimale schatting te interpreteren.

Is het niet makkelijk nauwkeurige cijfers te krijgen over de artsenbezetting in de openbare ziekenhuizen, dan geldt dit nog veel meer voor de privé-ziekenhuizen. Niet alleen bestaan hier helemaal geen officiële cijfers meer, maar het aantal ziekenhuizen ligt hier bovendien ook merkkelijk hoger. Daardoor is de toestand hier nog heel wat onoverzichtelijker. Zich baserend op hogervernoemde studie van "Mens en Ruimte" geeft R. Vermeulen in 1972 een ruwe beschrijving van de taalverhoudingen in een aantal Brusselse privé-

(1) VAN DE KERCKHOVE, R., *Dossier Brusselse Ziekenhuizen, Gegevens, Getallen, Statistieken*, Werknota 9, Dosefinstituut, Brussel, niet gedateerd, p. 3.

(2) Ibidem, p. 3.

(3) EMMERECHTS, C., "Vlaamse Ziekenhuizen te Brussel", in *Gezondheidszorg voor de Vlaamse Patiënt te Brussel*, Vlaams Geneesherenverbond, Najaarsvergadering, Brussel, 29 september 1979, p. 3.

(4) EMMERECHTS, C., "Vlaamse Geneesheren in de Brusselse Ziekenhuizen", in *De Vlaamse Geneesheer en het Vestigingsbeleid*, Vlaams Geneesherenverbond, Najaarsvergadering, Drogenbos, 14 oktober 1978, p. 10.

ziekenhuizen (1). Hij komt daarbij echter niet tot preciese cijfergegevens over het aantal Nederlandstalige artsen. Hetzelfde geldt ook voor het hogervernoemde onderzoek van R. Van de Kerckhove. Wat men uit deze beide studies wel kan concluderen is, dat ook hier het aantal Nederlandstalige artsen bijzonder laag ligt. C. Emmerechts is één van de weinigen die ook voor de privé-ziekenhuizen vrij preciese cijfers kan voorleggen. Uit de resultaten die hij heeft gevonden blijkt, dat de verhouding Nederlandstalige-Franstalige artsen in de Brusselse privé-ziekenhuizen 1 op 18 bedraagt (2). Worden deze cijfers door verder onderzoek bevestigd, dan zou dit betekenen, dat het reeds erg gering aantal Nederlandstalige artsen in de openbare ziekenhuizen hier nog wordt overtroffen.

10.3. De sociaal-culturele infrastructuur

Vooraleer dit hoofdstuk af te sluiten, willen we het tenslotte nog hebben over de evolutie van de Nederlandstalige sociaal-culturele infrastructuur te Brussel. Deze infrastructuur speelt een belangrijke rol in de opvang van de Nederlandstaligen die zich te Brussel komen vestigen. Voor zover men dat wenst, kan men via allerlei Nederlandstalige verenigingen immers niet alleen informatie bekomen over het Nederlandstalig leven te Brussel, maar ook vrij vlug opgenomen worden in een netwerk van Nederlandstalige kennissen- en vriendencontacten.

In het begin van de jaren '50 was het aantal Nederlandstalige verenigingen te Brussel nog vrij beperkt. Onder de belangrijkste Nederlandstalige organisaties van dat ogenblik dienen we zeker de z.g. "gouwbonden" te vermelden. Alhoewel deze bonden van Oostvlamingen, Westvlamingen, Limburgers en Antwerpenaars ontegensprekelijk een zeker particularisme in stand hielden, vormden ze, op een ogenblik dat er te Brussel nog geen uitgebouwde Nederlandstalige onthaalstructuur voorhanden was, toch een belangrijke steun voor de Vlaamse inwijkelingen (3).

(1) VERMEULEN, R., "De Taaltoestand in de Brusselse Ziekenhuizen", in *Taaltoestanden in de Geneeskundige Sektor te Brussel*, Vlaams Aktiecomitee voor Volksgezondheid, Najaarsvergadering van het Vlaams Geneesherenverbond, Brussel, 8 oktober 1972, pp. III 6-9.

(2) EMMERECHTS, C., o.c., (1978), p. 10.

(3) MONTEYNE, A., "Le Monde Flamand de Bruxelles", Deel 1, *Courrier Hebdomadaire du C.R.I.S.P.*, nr. 776, 21 oktober 1977, p. 6.

Als coördinatie-orgaan van het Nederlandstalig sociaal-cultureel leven was toen vooral het "Vlaams Komitee voor Brussel" werkzaam. Dit in 1946 opgerichte Komitee speelde onder meer een belangrijke rol in de promotie van het Nederlandstalig onderwijs te Brussel (1). Vanaf 1950 geeft het Komitee ook het maandblad "De Brusselse Post" uit, waardoor het een ruimer publiek weet te bereiken. Mede onder impuls van dit Vlaams Komitee ontstaat in 1958 de "Kring Vlaams Gezelschapsleven", waarin een aantal belangrijke Nederlandstalige verenigingen tot een zekere vorm van samenwerking komen.

Heel wat van deze verenigingen waren ondergebracht in het "Hendrik Conscience-Huis". Dit laatste kan beschouwd worden als het eerste "trefcentrum" dat bewust was opgezet als Vlaamse ontmoetingsplaats te Brussel (2).

Omstreeks 1960 zien ook enkele belangrijke lokale initiatieven het licht. We vernoemen hier in de eerste plaats het "Centraal Secretariaat der Vlaamse Verenigingen van Etterbeek", dat als eerste lokale organisatie over een eigen trefcentrum beschikt en bovendien ook het blad "Eigen Leven" verzorgt. Enkele jaren later ontstaat, als overkoepelend orgaan van een aantal plaatselijke verenigingen, de "Bond voor Vlaamse Verenigingen van Anderlecht", met als spreekbuis de "Anderlechtse Post".

De grote doorbraak van de Nederlandstalige sociaal-culturele infrastructuur te Brussel begint echter pas in 1966 met de oprichting van het "Contact- en Cultuurcentrum". Deze instelling had statutair onder meer tot doel "het Nederlandstalig cultuurleven in de hoofdstad te bevorderen, o.a. door de oprichting van een cultureel centrum en een bibliotheek" (3). Vanaf 1974 vervult het C.C.C. ook een dienstverlenende functie voor het Nederlandstalig cultureel leven te Brussel (4). In deze hoedanigheid staat het Contact- en Cultuurcentrum o.a. in voor enkele belangrijke publicaties zoals "Deze Maand in Brussel", de "Culturele Gids voor Brussel" en het vrij recente "CCC-Dossier Brussel".

(1) PEETERS, Y., *Analyse van de Uitbouw van de Nederlandstalige Culturele Infrastructuur in de Brusselse Agglomeratie (1966-1977) gevolgd door een Case-Study over de Gemeente Jette*, Verhandeling tot het behalen van het post-graduaat in de vrijetijdsagogiek, Vrije Universiteit Brussel, Brussel, 1978, p. 38.

(2) MONTEYNE, A., o.c., (1977), p. 11.

(3) PEETERS, Y., o.c., p. 42.

(4) MONTEYNE, A., "Le Monde Flamand de Bruxelles", Deel 2, *Courrier Hebdomadaire du C.R.I.S.P.*, nr. 777, 18 november 1977, p. 8.

In 1967 wordt door de vertegenwoordigers van een aantal sociaal-culturele organisaties de v.z.w. "Vlaams Onderwijscentrum Brussel" opgericht. Bedoeling van dit Centrum is vooral, de gemeenschappelijke promotie van het Nederlandstalig onderwijs in de agglomeratie te verzorgen. Hiertoe geeft het sedert 1968 o.a. jaarlijks een "Gids der Nederlandstalige Scholen in Brussel-Hoofdstad" uit. Het Onderwijscentrum zette hiermee het werk van het Vlaams Komitee voor Brussel, dat reeds jarenlang een lijst van de Nederlandstalige scholen in de hoofdstad publiceerde, verder. Naast allerlei andere activiteiten bouwde het Centrum ook een permanent secretariaat uit, waar men dagelijks terecht kan voor informatie over het Nederlandstalig onderwijs te Brussel.

Twee jaar na het Vlaams Onderwijscentrum ontstaat de "Agglomeratieraad van de Nederlandstalige Brusselse Jeugd", blijkens de statuten een vertegenwoordigend orgaan van de Nederlandstalige Brusselse jeugd, dat tevens zorgt voor de coördinatie van de bestaande plaatselijke jeugdorganisaties (1). Enkele concrete verwezenlijkingen van de A.N.B.J. zijn onder meer de uitbouw van een "Jeugdinfo-dienst" en een "Alternatief Aktueel Dokumentatiecentrum". Uit de werkgroepen die binnen de A.N.B.J. werkzaam waren groeide o.a. een "Jongeren-Adviescentrum" en het "Centrum voor Werkende Jongeren".

Omstreeks 1970 begint zich in de Brusselse agglomeratie een ander belangrijk verschijnsel af te tekenen. Naast de hogervernoemde verwezenlijkingen in Etterbeek en Anderlecht, nam de samenwerking tussen de plaatselijke Nederlandstalige verenigingen ook vastere vormen aan in Ganshoren, Watermaal-Bosvoorde, Elsene, Sint-Pieters-Woluwe, Evere en Sint-Agatha-Berchem (2). Mede onder impuls van de "Stichting Lodewijk de Raet" gaan heel wat Nederlandstalige verenigingen uit de Brusselse agglomeratie zich in lokale sociaal-culturele raden groeperen.

In de loop van de jaren was het aantal Nederlandstalige culturele verenigingen in Brussel immers gestadig gegroeid. Uit een onderzoek dat R. Roels in 1970 verrichtte bleek, dat er op dat ogenblik in Brussel niet minder dan 805 Nederlandstalige verenigingen bestonden (3). In tabel 26 zien we, dat de jeugdverenigingen ruim een kwart

(1) *Vijfjarenplan voor het Jeugdbeleid in de Brusselse Agglomeratie*, Agglomeratieraad van de Nederlandstalige Brusselse Jeugd, Brussel, niet gedateerd, p. 7.

(2) A.P.S.K.W. *Wat en Wie ?*, Dokumenten-map nr. 4, Agglomeratieraad voor het plaatselijk Sociaal-Kultureel Werk Brussel, Brussel, niet gedateerd, p. 4.

(3) ROELS, R., *Inventaris 1970 van de Nederlandstalige Sociale en Culturele Verenigingen in Hoofdstad-Brussel*, Ontwikkeling, Antwerpen, 1971, p. 13.

TABEL 26 :

**INDELING VAN DE NEDERLANDSTALIGE VERENIGINGEN
IN HOOFDSTAD-BRUSSEL NAAR DE AARD VAN HUN
ACTIVITEITEN IN 1970 (1)**

VERENIGINGEN	Abs. c.	%
1. Jeugdverenigingen	206	25,6
2. Sociaal-culturele verenigingen voor bep. bevolkings-categorieën	122	15,2
3. Ouderverenigingen en oudleerlingenbonden	103	12,8
4. Verenigingen voor algemeen cultureel werk	66	8,2
5. Sportverenigingen	64	7,9
6. Toneelverenigingen	49	6,1
7. Beroepsverenigingen	47	5,8
8. Gezelligheids- en ontspanningsverenigingen	37	4,6
9. Muziekverenigingen	31	3,9
10. Foto- en filmclubs	20	2,5
11. Coördinatiecomités	18	2,2
12. Verenigingen voor maatschappelijk werk	17	2,1
13. Verenigingen voor toerisme en natuurstudie	16	2,0
14. Volksdans en volkskunst	9	1,1
Totaal	805	100

van dit aantal voor hun rekening nemen. Op de tweede plaats komen de sociaal-culturele verenigingen voor bepaalde bevolkingscategorieën, zoals bijvoorbeeld de afdelingen van de Bond van Grote en Jonge Gezinnen, de Katholieke Arbeidersvrouwengilden en de Katholieke Werkliedenbonden. De ouderverenigingen en oudleerlingenbonden vertegenwoordigen 12,8% van de Nederlandstalige verenigingen. Daarop volgen dan de verenigingen voor algemeen cultureel werk, zoals het Vermeylenfonds, het Willemsfonds en het Davidsfonds. Naar dalend aantal hebben we verder nog de sport-, toneel- en beroepsverenigingen gevolgd door de ontspannings- en muziekverenigingen. Voor de overblijvende verenigingen vermelden we nog, dat onder de benaming "coördinatiecomités" allerlei verenigingen worden verstaan die een zekere overkoepelende werking hebben. Van de 805 verenigingen uit tabel 26 zijn er 669 of 83% actief op het gemeentelijk vlak (2). De overige 17% strekken hun werkzaamheden over gans de agglomeratie uit (3).

(1) ROELS, R., o.c., (1971), p. 13.

(2) Ibidem, p. 12.

(3) Ibidem, p. 12.

Het spreekt vanzelf, dat zich hier een zekere samenwerking opdrong. Zoals we reeds zegden, kreeg deze gestalte vanaf ongeveer 1970. Heel wat Nederlandstalige verenigingen begonnen hun activiteiten te coördineren in een lokale sociaal-culturele raad. In november 1973 bedroeg het aantal sociaal-culturele raden reeds 19. Op dit ogenblik bestaan er zo'n 22 sociaal-culturele raden verspreid over gans de agglomeratie. Dit zijn er vier voor Brussel, met name in Neder-Over-Heembeek, Laken, Haren en Brussel-stad, en één in elk van de 18 andere gemeenten van de Brusselse agglomeratie. Belangrijk is, dat de meeste van deze raden over een sociaal-culturele werker en een trefcentrum beschikken.

Op die manier was er reeds binnen elke gemeente een samenwerking tussen de verschillende Nederlandstalige verenigingen tot stand gekomen. Vanaf 1971 gaan er echter ook stemmen op, om de reeds aanwezige gemeentelijke sociaal-culturele raden op hun beurt samen te brengen in éénzelfde overlegcentrum op agglomeratievlak. Eind oktober 1972 leidt dit uiteindelijk tot de oprichting van de "Agglomeratieraad voor het Plaatselijk Sociaal-Cultureel Werk", kortweg de A.P.S.K.W. Dit is dus het vertegenwoordigend en coördinerend orgaan van de plaatselijke sociaal-culturele raden in de agglomeratie. De A.P.S.K.W. zal onder meer een belangrijke rol spelen bij de organisatie van het Congres van de Brusselse Vlamingen in 1975 (1). Onrechtstreeks droeg hij aldus ook bij tot de oprichting van de "Brusselse Welzijnsraad", die de bestending is van één van de werkgroepen van dit Congres.

In augustus 1972, dus enkele maanden voor de statutaire oprichtingsvergadering van de A.P.S.K.W., wordt de "Nederlandse Commissie voor de Cultuur van de Brusselse agglomeratie" geïnstalleerd. Hiermee bereikt de institutionalisering van de Nederlandstalige sociaal-culturele infrastructuur te Brussel, althans voorlopig, haar hoogtepunt. De N.C.C. werd samen met haar Franstalige tegenhanger krachtens artikel 108ter van de herziene grondwet opgericht. Artikel 72 van de wet van 26 juli 1971 omschrijft de bevoegdheid van de N.C.C. als volgt (2) :

1. Het bepalen en uitvoeren van een programmatie voor de culturele, de voorschoolse, de naschoolse en de onderwijsinfrastructuur.
2. De vereiste instellingen oprichten, beheren en hun toelagen verlenen.

(1) Zie hierover : *Verslagboek van het Congres van de Brusselse Vlamingen 1975*, A.P.S.K.W., Brussel, 1976.

(2) MONTEYNE, A., o.c., (1977), Deel 2, p. 2.

3. Aanbevelingen doen en adviezen geven aan de wetgevende kamers, de cultuurraad voor de Nederlandse cultuurgemeenschap, de regering, de provincie, de agglomeratie en de gemeenten van de agglomeratie, hetzij op eigen initiatief, hetzij op verzoek van voornoemde overheden.

4. Culturele initiatieven nemen en aanmoedigen.

5. Elke andere opdracht vervullen waarmee zij belast wordt door de wetgevende macht, de cultuurraad of de regering.

Uit bovenstaande opsomming blijkt duidelijk, dat de Cultuurcommissie van bij haar ontstaan een centrale plaats zou gaan bekleden in de uitbouw van de Nederlandstalige sociaal-culturele infrastructuur te Brussel. Nadat in 1973 tussen de N.C.C. enerzijds en het V.O.C., het C.C.C., de A.P.S.K.W. en de A.N.B.J. anderzijds een protocol betreffende hun onderlinge betrekkingen en werking was ondertekend, kon de Nederlandse Commissie voor de Cultuur haar taak ten volle aanvangen (1). Vrij vlug zou echter blijken, dat de toegestane dotaties niet in verhouding stonden tot de enorme opdracht waarvoor ze werd geplaatst (2). De snelle ontwikkeling van de Nederlandstalige sociaal-culturele infrastructuur in het voorbije decennium heeft dan ook zeker niet alle problemen in deze sector opgelost.

Na dit kort overzicht van een aantal Nederlandstalige voorzieningen in het onderwijs, de geneeskundige verzorging en de sociaal-culturele infrastructuur komen we tot het besluit, dat de Nederlandstalige infrastructuur te Brussel sedert de jaren '50 met rasse schreden is vooruitgegaan. Dit geldt vooral voor het onderwijs en de sociaal-culturele onthaalvoorzieningen. Minder gunstig is echter de toestand in de geneeskundige sector, waar het aantal Nederlandstalige artsen erg klein blijft. Hier kan men dan ook nog steeds spreken van een zekere infrastructurele druk op de Nederlandstalige patiënt. In beide andere gevallen is de toestand echter dermate geëvolueerd, dat het aanbod vrij behoorlijk kan genoemd worden. Dit neemt evenwel niet weg, dat ook in deze infrastructurele sectoren een aantal prangende problemen aanwezig blijven.

(1) PEETERS, Y., o.c., Bijlage 8.

(2) Zie hierover o.a. : *Raden-Info*, Extra nummer, nr. 14, oktober 1978.

11. CONCLUSIE

In de drie voorgaande hoofdstukken hebben we getracht een beeld op te hangen van een aantal taaletnische situaties waarmee onze interviewpersonen in Brussel werden en worden geconfronteerd. Het lag daarbij niet in onze bedoeling, in te gaan op al de verschillende taaletnische factoren die een weerslag kunnen hebben op de ervaringswereld van deze laatsten. We hebben ons integendeel bewust beperkt tot wat naar onze mening kan beschouwd worden als de meest cruciale taaletnische confrontatiemomenten, met name de alledaagse sociale contacten, de arbeidsmarkt en de infrastructurele voorzieningen. Uit wat voorafgaat is gebleken, dat er vooral op de arbeidsmarkt en in de infrastructurele voorzieningen belangrijke verschuivingen zijn opgetreden. Geleidelijk aan is er hier, via wetgevende en andere initiatieven, een evolutie naar een sterkere Nederlandstalige aanwezigheid merkbaar. Hier is met andere woorden een bescheiden "vernederlandsingsproces" op gang gekomen. Dit geldt evenwel in veel mindere mate voor de eerstvernoemde factor. Brussel blijft nog steeds een stad, waarin de overgrote meerderheid van de mensen zich in hun dagelijkse contacten van het Frans bedienen. Dit is een sociale werkelijkheid waar men niet omheen kan kijken. Het mag dan ook meer dan merkwaardig heten, dat de sociaal-psychologische druk, die hiervan uitgaat, zo vaak wordt onderschat.

HET TAALETNISCH INTEGRATIEPATROON VAN DE VLAMINGEN IN DE BRUSSELSE AGGLOMERATIE

In dit derde en laatste deel van deze case-study gaan we nader in op het individueel moment uit ons theoretisch onderzoeksmodel. Daarbij zal vooral aandacht worden besteed aan de wijze waarop individuele machtsfactoren het normatief taaletnisch "keuze"-gedrag bepalen in diverse communicatieve "konteksten" (zie figuur 10). Via deze drie factoren ontstaat wat wij hoger de verworven taaletniciteit hebben genoemd. Het empirisch basismateriaal voor deze analyse hebben we verzameld in de loop van jarenlang onderzoekswerk op dit terrein.

Een bijzondere vermelding verdient hier het onderzoek dat we in opdracht van de Nederlandse Commissie voor de Cultuur van de Brusselse agglomeratie hebben uitgevoerd. In september 1973 kreeg het Centrum voor Sociologie van de Vrije Universiteit Brussel, samen met de Studiegroep "Mens en Ruimte", van hogervernoemde Cultuurcommissie de opdracht een onderzoek te verrichten naar "de taalverschuivingsmechanismen bij Nederlandstaligen te Brussel". De resultaten van dit onderzoek werden eind 1975 bekendgemaakt. Vermits onderhavig gedeelte van onze case-study grotendeels steunt op de verdere verwerking en verfijning van het empirisch materiaal dat we voor dit onderzoek gebruikten, achten wij het hier noodzakelijk even terug te blikken op de toenmalige onderzoeksopzet.

12. ONDERZOEKSOPZET

12.1. De voorbereidende fase

Zoals het vaak het geval is, werd de probleemstelling in dit onderzoek geformuleerd door de opdrachtgever. De afbakening van het onderzoeksobject was echter vrij ruim : de taalverschuivingsmechanismen bij de Nederlandstaligen te Brussel. Deze ruime omschrijving van het onderzoeksobject had zowel voor- als nadelen. Het voordeel was ontegensprekelijk de grote mate van vrijheid waarover we beschikten in het opzetten van ons onderzoek. Het nadeel lag vanzelfsprekend in "l'embarras du choix" : welke ervaringsgebieden dienden

in het onderzoek te worden opgenomen, zonder verloren te lopen in allerlei nevenaspecten ?

Op grond van deze ruim geformuleerde probleemstelling kwamen beide onderzoekscentra tot een al even ruime taakverdeling. De studiegroep Mens en Ruimte zou zich vooral toeleggen op het aspect "taalkennis, taalhouding en taalgedrag", terwijl wij vooral zouden gaan kijken naar "het taalkundig integratiepatroon van de Nederlandstaligen te Brussel". Het zal de lezer wellicht niet verbazen, dat deze werkverdeling op sommige ogenblikken erg soepel diende te worden geïnterpreteerd. Hoe zou men bijvoorbeeld het taalkundig integratiepatroon kunnen bestuderen, zonder daarbij rekening te houden met het taalgedrag van de betrokkene ? Dit alles nam echter niet weg, dat beide onderzoeksinstituten na verloop van enige maanden een eigen problematiek hadden afgebakend.

Hierbij diende vanzelfsprekend rekening te worden gehouden met de middelen waarover de instituten konden beschikken. Financieel was er voldoende ruimte om, naast de vaste werkingskosten, één full-time vorser per onderzoekscentrum aan te werven. Deze op het eerste gezicht vrij comfortabele werksituatie werd echter overschaduwd door de korte periode waarbinnen het onderzoek diende te gebeuren, namelijk iets meer dan twee jaar.

De eerste fase van het vooronderzoek bestond, naast het verzamelen en doornemen van documentatie en literatuur, vooral uit het raadplegen van allerlei bevoorrechte getuigen. De erg schaarse aanwezigheid van voorafgaand wetenschappelijk onderzoek op dit gebied vormde daarbij een niet te onderschatten handicap. De neerslag van deze terreinverkenning vindt men, althans voor wat de V.U.B. betreft, in het rapport "Nederlandstaligen in de Brusselse agglomeratie. Een verkennend sociologisch onderzoek" (1). De wetenschappelijke leiding van de V.U.B.-bijdrage lag bij professor P.J.A. ter Hoeven.

(1) LOUCKX, F., m.m.v. P.J.A. TER HOEVEN, *Nederlandstaligen in de Brusselse Agglomeratie. Een Verkennend Sociologisch Onderzoek*, Centrum voor Sociologie, V.U.B., in opdracht van de N.C.C., Brussel, februari 1974.

Tijdens de beginfase van het onderzoek vroeg de opdrachtgever ons ook aandacht te willen besteden aan de autochtone Brusselse bevolking. Een verslag hiervan vindt men in het rapport : LOUCKX, F., m.m.v. P.J.A. TER HOEVEN, *Autochtone Brusselaars op de Tweesprong*, Centrum voor Sociologie, V.U.B., in opdracht van de N.C.C., Brussel, mei 1975.

Van bij de aanvang legde de opdrachtgever de nadruk op het oriënterend karakter van de studie. De eventuele resultaten dienden de aanloop te vormen voor verder onderzoek. Hiermee moesten we natuurlijk rekening houden bij het formuleren van de uiteindelijke werkhypothesen. Deze konden best een zo ruim mogelijke waaier van probleemgebieden bestrijken.

12.2. De afbakening van het onderzoeksuniversum

De keuze van het onderzoeksuniversum lag voor de hand : de Nederlandstaligen in de Brusselse agglomeratie. Minder vanzelfsprekend was echter de wijze waarop uit deze populatie een steekproef kon worden getrokken. Zoals we hoger hebben gezien, werden er sedert 1947 in België immers geen officiële talentellingen meer gehouden, zodat het aantal Nederlandstaligen te Brussel slechts bij benadering kon worden gegist. De hogervernoemde ramingen gaven evenmin een eenduidig antwoord op de vraag, hoeveel Vlamingen er nu precies in de Brusselse agglomeratie woonden. Daarenboven hadden deze schattingen ook nog het nadeel, dat ze geen informatie bevatten op individueel niveau. We kenden dus noch de exacte omvang van ons onderzoeksuniversum, noch de verdeling hierbinnen naar bijvoorbeeld geslacht, socio-economische categorie of leeftijd.

Als gevolg hiervan moesten we ons behelpen met ander bronnenmateriaal. Zo was er bijvoorbeeld de mogelijkheid om met de bevolkingsregisters te werken. Hiervan hebben wij echter vrij vlug afgezien. Deze werkwijze was niet alleen erg tijdrovend, wat we ons niet konden veroorloven binnen het korte tijdsbestek waarover we beschikten, maar maakte ons bovendien ook sterk afhankelijk van de goodwill van de verschillende gemeentebesturen, die hiervoor hun fiat dienden te geven.

Tenslotte opteerden wij voor het gebruik van de kiezerslijsten. Deze waren makkelijk toegankelijk en hadden daarbij het voordeel, dat ze nog maar pas waren bijgewerkt.

Hoe zijn we nu te werk gegaan bij het trekken van de steekproef ? Vermits we ook geïnteresseerd waren in de invloed van de verschillende Brusselse gemeenten op het integratiepatroon van de Nederlandstaligen, wilden wij deze personen uitkiezen, die niet alleen in het Vlaamse landsgedeelte (West-Vlaanderen, Oost-Vlaanderen, Antwerpen, Limburg of Vlaams-Brabant) waren geboren (1), maar

(1) Onder de geboorteplaats van de steekproefpersonen verstonden we de woonplaats van hun ouders op het ogenblik dat de eerstvernoemden werden geboren.

vandaar ook rechtstreeks in de huidige Brusselse woongemeente waren ingeweken. Op die manier vermeden wij de bias van de interne migratie binnen de Brusselse agglomeratie.

De steekproefpersonen werden verder nog aan twee bijkomende voorwaarden onderworpen. In de eerste plaats werden alleen diegenen geselecteerd, die zich tussen 1950 en 1970 in de Brusselse agglomeratie hadden gevestigd. Zo zouden we een vrij goed beeld krijgen van de na-oorlogse Vlaamse migranten in de agglomeratie.

Een tweede bijkomend keuzecriterium was de leeftijd. Om de vergelijkbaarheid van de steekproefpersonen te maximaliseren, hebben wij, ons baserend op een studie van L. Delanghe (1), slechts deze personen geselecteerd die, op het ogenblik van hun migratie vanuit Vlaanderen, tot de leeftijdscohorte 20-24 jaar behoorden. Uit hogervermelde studie was namelijk gebleken, dat deze cohorte de grootste categorie vormde in de binnenlandse migraties.

Slechts zes van de negentien Brusselse gemeenten hadden informatie over deze vier criteria in hun kiezerslijsten opgenomen: Jette, St.-Agatha-Berchem, Koekelberg, Etterbeek, Elsene en Watermaal-Bosvoorde. De overige dertien vermeldden nergens de vorige woonplaats, zodat we niet konden uitmaken of we hier al dan niet te maken hadden met een interne migratie binnen de agglomeratie. We moesten ons voor de steekproef dan ook noodgedwongen beperken tot hogervernoemde zes gemeenten. Dit was natuurlijk een ernstige beperking van de oorspronkelijke opzet. Bij gebrek aan ander bronnenmateriaal bleef ons echter geen andere keuze over. Daartegenover stond, dat deze gemeenten toch ook weer niet de minst interessante waren voor onze analyse. Door hun ligging t.o.v. het kanaal, dat de Brusselse agglomeratie middendoor deelt en vaak wordt beschouwd als een breukvlak in het Franstaligheidspatroon van de gemeenten, vertoonden zij voldoende verscheidenheid om de invloed van de gemeentelijke structuren te kunnen nagaan.

Rekening houdend met de tijd en de materiële mogelijkheden waarover we beschikten, streefden wij naar een steekproef van ongeveer 800 personen (2). Deze werden aselekt uit de kiezerslijsten van de zes hogervernoemde gemeenten getrokken. Omdat we een vrij groot aantal weigeringen en verhuizingen verwachtten, werd te-

(1) DELANGHE, L., *Het Patroon der Binnenlandse Migraties*, Sociologisch Onderzoeksinstituut, K.U.L., februari 1974, p. 7.

(2) Volgens COCHRAN, W.G., *Sampling Techniques*, John Wiley & Sons, New York, 1963, pp. 71-72 houdt dit een foutmarge in van 3,5% bij een 50-50 verhouding in de antwoorden en een waarschijnlijkheid van 95%. Bij een waarschijnlijkheid van 99% bedraagt deze foutmarge 4,5%.

gelijk ook voorzien in een reserve van nagenoeg 1200 adressen, eveneens aselekt getrokken.

12.3. Het opstellen en testen van de vragenlijst

De vragenlijst ging doorheen verscheidene redactiefasen. Op basis van de werkverdeling, die bij de aanvang van het onderzoek was overeengekomen, werkten beide centra een deel van de vragenlijst uit. Zoals hoger reeds vermeld, concentreerden wij ons vooral op het integratiepatroon van de Nederlandstaligen. Dit betekende natuurlijk niet dat beide centra los naast elkaar werkten. Naast de identificatiegegevens, die in gemeenschappelijk overleg werden opgesteld, bleven wij in voortdurend contact om mogelijke overlappingen en dubbelvragen te vermijden.

Omwille van het oriënterend karakter van het onderzoek streefden wij ernaar, een zo ruim mogelijke waaier van onderwerpen aan bod te laten komen in ons deel over het integratiepatroon. Daarbij maakten wij vooral gebruik van gesloten vragen. Alleen daar waar wij naar de oorzaken van een bepaald gedrag peilden, werden ook open vragen in de vragenlijst opgenomen. Met het oog op de vlotte verwerking van de gegevens, werden de antwoordcategorieën voor de gesloten vragen zoveel mogelijk éénvormig gemaakt.

Inhoudelijk richtten wij ons vooral op het feitelijk gedrag. Houdivsvragen werden slechts terloops gesteld. Grosso modo kon men in ons deel van de vragenlijst vijf grote onderverdelingen onderscheiden. In een eerste reeks vragen werd ingegaan op specifiek culturele items, zoals bijvoorbeeld het kijk-, luister- en leesgedrag, het theaterbezoek en de onderwijstaal van de gezinsleden. Daarop werden dan vragen gesteld omtrent de sociale contacten binnen en buiten de agglomeratie. Naast de face-to-face contacten met vrienden, kennissen en burens, werden hier ook de meer secundaire contacten met winkeliers, gemeente- en postbeambten, socio-culturele organisaties en allerlei voorzieningen doorgelicht. Vervolgens kwamen de verschillende aspecten van de werksituatie aan bod. Werknemers en zelfstandigen werden hier aan een verschillende vragenbatterij onderworpen. Over de administratieve aangelegenheden kwamen we wat meer te weten aan de hand van allerlei vragen omtrent de identiteitskaart, formulieren en adresvermeldingen. Het politiek gedrag, ten slotte, werd vooral gemeten via stemgedrag.

Na heel wat voorlopige versies, die dan weer werden gecorri-

geerd, aangevuld, ingekort, enz., ontstond uiteindelijk een ontwerp van vragenlijst, dat kon gebruikt worden voor de proefinterviews. In een 20-tal interviews werd nagegaan hoe de vragenlijst op de mensen overkwam. Semantische problemen, de vorm en de volgorde van de vragen en de lengte van de totale vragenlijst werden hier uitgetest. Tegelijk werd ook het effect van de introductiebrief nagegaan. Enkele dagen vóór het interview werden de betrokken personen in het Nederlands aangeschreven. In deze brief werd vermeld welke centra het onderzoek verrichtten en wat de bedoeling van het onderzoek was. Verder werd tot medewerking aangespoord door te wijzen op de wetenschappelijke aard van de studie en de gewaarborgde anonimiteit.

In een volgende fase werd dan de definitieve vragenlijst samengesteld, rekening houdend met de aan- en opmerkingen verzameld tijdens de proef-interviews. Voor het geval bepaalde personen er de voorkeur zouden aan geven het interview in het Frans af te leggen, werd er ook gezorgd voor een Franstalige versie van de vragenlijst.

De aanwerving van de enquêteurs gebeurde door elk onderzoekscentrum afzonderlijk. Wij hebben ons daarbij vooral gericht tot oud-studenten en studenten van de V.U.B. Vooral de studierichtingen sociologie, politicologie, economie, rechten en psychologie werden aangeschreven. Uit het vrij groot aantal aanbiedingen werd een team van ongeveer twintig personen geselecteerd. Een aantal werden in een reserve opgenomen. Om het verloop in het team te compenseren, gingen wij tijdens het onderzoek door met het aanwerven van nieuwe enquêteurs.

In een gezamenlijke vergadering kregen de enquêteurs van beide onderzoekscentra een algemene inleiding in de interview-techniek. Verder werd natuurlijk ook het onderzoek zelf toegelicht. De bedoeling van de enquête, de voornaamste hypothesen, de steekproef, de vragenlijst en de latere verwerking werden met hen besproken. Na deze algemene vergadering werden de voornaamste van deze punten doorgenomen in kleinere werkgroepen. De later aangeworven enquêteurs kregen een individuele inleiding.

12.4. Het uitvoeren van de survey en de verwerking van de resultaten

De eigenlijke survey vond plaats eind 1974-begin 1975. Enkele dagen vóór het bezoek van de enquêteurs ontvingen de uitgekozen personen de introductiebrief. Waar mogelijk werd vooraf ook tele-

fonisch contact opgenomen. Bovendien beschikten de enquêteurs eveneens over een legitimeringskaart.

Inge vulde vragenlijsten werden met de betrokken enquêteurs bij het inleveren doorgenomen. Eventuele onvolledigheden werden opgevangen door een tweede kort bezoek aan de steekproefpersonen.

De controle op de enquêteurs gebeurde via een telefonisch gesprek met de geïnterviewden of een bezoek aan huis. Bovendien was er ook de mogelijkheid, om de identificatiegegevens uit de kiezerslijsten te vergelijken met deze van de vragenlijsten.

Wie waren nu deze geïnterviewde personen ? In totaal werden 1600 personen gecontacteerd. Deze waren als volgt verdeeld :

	Absolute cijfers	Percentages
Interviews (1)	763	47,7
Weigeringen	338	21,1
Verhuizingen	413	25,8
Overige (2)	86	5,4
	1600	100,0

Het aantal weigeringen was relatief het hoogst onder de zelfstandigen en de arbeiders. Hogere bedienden waren daarentegen het vlugst bereid een interview toe te staan. Er werd de interviewers ook gevraagd, te informeren naar de reden van de weigeringen; 63 personen (18,6% van het totaal aantal weigeringen) gaven hiervoor een taalmotivering op. In de overige gevallen werd vooral een al dan niet vermeend gebrek aan tijd of belangstelling ingeroepen. De verhuizingspercentages lagen het hoogst bij de hogere bedienden, gevolgd door de lagere bedienden en de arbeiders. Zelfstandigen behoorden tot de meest honkvaste categorie. Onder al deze omstandigheden was het beslist geen sinecure, om bij de vervanging van de steekproefpersonen een evenwichtige verdeling tussen de verschillende socio-economische categorieën te behouden.

52% van de geïnterviewden waren vrouwen. De sterkst vertegenwoordigde leeftijdscategorie was deze van 36 tot 40 jaar. Slechts 4% was ongehuwd. De modale socio-economische categorie was deze "zonder beroep" (huisvrouwen, studenten, gepensioneerden, enz...). Zij vormden 25,3% van onze steekproef. Verder volgden de lagere bedienden (opstellers, klerken, politie-agenten, onderwijzers, enz...)

(1) 3,4% van de interviews werden in het Frans afgenomen.

(2) Na 3 bezoeken nog steeds niet thuis aangetroffen, ziek, verblijf in het buitenland, enz...

met 23,5%. In volgorde van grootte kregen we dan de zelfstandigen (handelaars, ambachten, eigenaars van kleinere bedrijven, enz...), arbeiders (zowel geschoolde als ongeschoolde) en hogere bedienden (vanaf A-1 diploma), met respectievelijk 18,7, 16,2 en 12,7%. Dit waren zowat de sterkst vertegenwoordigde socio-economische categorieën. Daarnaast hadden we dan nog enkele kleinere categorieën, zoals vrije beroepen en eigenaars van middelgrote en grote bedrijven. Tenslotte nog enkele beroepen die moeilijk waren onder te brengen bij één van de bovenstaande categorieën.

De verschillende inwijdingsperioden waren als volgt vertegenwoordigd :

Inwijdingsperiode	Percentage
1950-1955	23,8
1956-1960	22,1
1961-1965	20,9
1966-1970	33,2

Het coderen van de vragenlijsten gebeurde ook weer door de twee onderzoekscentra afzonderlijk. Elk centrum zorgde voor de verwerking van zijn eigen deel uit de vragenlijst. Om interpretatieverschillen te vermijden, werd het V.U.B.-gedeelte volledig door dezelfde persoon gecodeerd. Per steekproefpersoon werd alle informatie in een rooster verzameld. Voor de open vragen werd eerst een steekproef getrokken uit de ingevulde vragenlijsten. Op grond van de antwoorden in deze steekproef werden dan categorieën gevormd voor de verdere codering.

Na het uitgebreid ponswerk konden we starten met de computerverwerking van het materiaal. Hierbij maakten wij gebruik van de SPSS-package (1).

De laatste fase van het onderzoek bestond voor beide centra uit het schrijven van de eindrapporten (2).

(1) NIE, N.H., e.a., *SPSS. Statistical Package for the Social Sciences*, McGraw-Hill Book Company, New York, 1975.

(2) LOUCKX, F. m.m.v. P.J.A. TER HOEVEN, *Nederlandstalige Inwijkelingen in de Brusselse Agglomeratie. Een Studie over Cultuuraanvaarding en Cultuurontwikking in een Tweektalige Situatie*, Centrum voor Sociologie, V.U.B., in opdracht van de Nederlandse Commissie voor de Cultuur van de Brusselse agglomeratie, Brussel, december 1975. VANDER ELST, J. — MEEUS, B. - NEIRYNCK, M., *Wetenschappelijk Onderzoek van de Brusselse Taaltoestanden. Taalkennis, Taalgebruik en Taalhouding van Nederlandssprekende Inwijkelingen in de Brusselse Agglomeratie*, Mens en Ruimte, in opdracht van de N.C.C., Brussel, december 1975.

Wat waren nu de voornaamste conclusies van dit onderzoek ? In menig opzicht werd het gangbare beeld van de Vlamingen in Brussel sterk in vraag gesteld. Zo bleek verfransing niet die pletrol te zijn waarvoor velen haar aanzien. Lang niet alle Vlamingen waren zo sterk verfranst als men zou verwachten. Diegenen bij wie dit wel het geval was, konden daarenboven niet zomaar als "verfranst" Vlamingen worden afgedaan. Het verfransingspatroon vertoonde teveel nuances om zich tot dergelijke zwart-wit uitspraken te lenen. Een belangrijke vaststelling was dus wel, dat we met het traditionele onderscheid "verfranst-niet verfranst" niet ver kwamen. In de toekomst moest een fijner instrument worden uitgewerkt om de Brusselse taalwerkelijkheid te analyseren.

Tegelijk stelden we bij de meeste van onze geïnterviewden een vrij geringe mate van conflictbereidheid vast. Taalverschillen waren hier niet de inzet van een verbeterde individuele strijd. Integendeel. Het was opvallend, hoe gemoedelijk heel wat mogelijke taalspanningen werden omzeild. Op het eerste gezicht wekte dit de indruk van een zekere onverschilligheid tegenover heel het taalgebeuren. Vrij vlug bleek evenwel, dat deze houding voor vele Vlamingen gewoon een middel was, om zich in deze overwegend Franstalige omgeving te handhaven.

Vaak wordt beweerd, dat verfransing vooral dient gezocht te worden in de lagere socio-economische categorieën. Dit werd in onze studie echter niet bevestigd. Alhoewel dit aspect nog verder moest worden uitgediept, kwamen we reeds tot de vaststelling, dat sommige vormen van verfransing ook in de hogere socio-economische categorieën aanwezig waren.

Een andere conclusie en meteen ook weer een punt voor verder onderzoek was, dat noch de inwijkingsperiode, noch de leeftijd van de betrokkenen erg veel invloed had op het taalgedrag. De stelling als zouden de jongere inwijkingscategorieën zich "vlaamsbewuster" opstellen, kon vanuit onze analyse dan ook niet worden beaamd. Het geslacht had daarentegen wel een significante invloed op het taalhandelen.

Twee factoren waren volgens deze studie evenwel van cruciaal belang bij het verklaren van het integratiepatroon : de gezinssamenstelling en de woongemeente. Huwen met een Franstalige betekende meestal een grote kans op verfransing. Dit gold ook voor de kinderen uit deze taalgemengde gezinnen. Zo lag bijvoorbeeld het percentage kinderen dat in Franstalige scholen terechtkwam, merkkelijk hoger in taalgemengde dan in taalhomogene gezinnen. De woongemeente met haar voorzieningen en dagelijks contactenpatroon oefende eveneens een belangrijke invloed uit op het taalgedrag.

Voor al de vraag naar meer Nederlandstalige artsen en kinderdagverblijven was groot. Het bleek echter ook, dat de aanwezigheid van een Nederlandstalige infrastructuur op zichzelf niet steeds voldoende was. Vaak ontbrak immers de motivatie om er ook gebruik van te maken. Dit gold ook voor de socio-culturele infrastructuur. Heel wat geïnterviewden, die bij hun aankomst in Brussel niet werden benaderd door Nederlandstalige organisaties, betreurden dit ook niet. Verder was ook de vraag naar meer contacten met Nederlandstaligen in de gemeente vrij gering.

Tot zover dit overzicht van het in 1975 beëindigd onderzoek. Wij hebben ons bij deze opsomming bewust beperkt tot deze punten, die nuttig kunnen zijn voor een beter begrip van onderhavige studie. Omdat deze laatste onder meer een verdere uitwerking beoogt van onze toenmalige bijdrage, werd vooral naar eigen werk verwezen. Natuurlijk vergeten we hierbij niet het voortreffelijk studiewerk van "Mens en Ruimte" (1).

12.5. Een aantal kritische vragen bij het empirisch onderzoek

Op hogerbeschreven onderzoek kan in menig opzicht kritiek worden uitgebracht. In de eerste plaats is er de beperking tot zes gemeenten uit de agglomeratie. In welke mate deze representatief zijn voor de hele agglomeratie blijft een open vraag. Zolang we niet precies weten hoe het residentiële patroon van de Vlamingen te Brussel er uitziet, zullen we hierop geen antwoord kunnen geven. Gezien de moeilijkheden om met andere bronnen te werken, lijkt het ons voorlopig evenwel verantwoord onze analyse verder op deze zes gemeenten toe te spitsen. Verder studiewerk over de residentiële spreiding van de Nederlandstaligen in de Brusselse agglomeratie zal in de toekomst uitwijzen, in welke mate de gevonden resultaten kunnen veralgemeend worden.

(1) Naast het reeds vermelde eindrapport verwijzen we nog naar : MEEUS, B., *Documentenanalyse en Literatuurstudie*, Mens en Ruimte, in opdracht van de N.C.C., Brussel, mei 1974. VANDER ELST, J., *Eerste en Algemene Uitsplitsing van de Gegevens*, Mens en Ruimte, in opdracht van de N.C.C., Brussel, mei 1975. MEEUS, B., *De Immigratie in de Brusselse Agglomeratie*, Mens en Ruimte, in opdracht van de N.C.C., Brussel, mei 1975. VANDER ELST, J., *Sociale Kaart*, Mens en Ruimte, in opdracht van de N.C.C., Brussel, december 1975.

Een andere kritiek betreft het groot aantal weigeringen en verhuizingen. Nagenoeg 338 personen weigerden aan onze enquêteurs een interview toe te staan. Dit cijfer ligt ongetwijfeld erg hoog.

Wij zijn er ons daarenboven terdege van bewust, dat het aantal personen dat om taalredenen heeft geweigerd wellicht heel wat hoger ligt dan de 63 die dit expliciet hebben toegegeven. Hier werden we erg concreet geconfronteerd met de achterdochtige houding van heel wat Brusselse inwoners, eens men vragen begint te stellen naar het taalgedrag. In de loop der jaren is men in Brussel erg argwanend geworden over de eerlijke bedoelingen van heel wat enquêtes. Al te vaak immers werd uit gegeven informatie achteraf politieke munt geslagen. Als reactie op de "sfeermakerij" rond "het Brussels probleem" schermen velen zich af tegen elke inmenging in hun "privé-leven". Met buitenstaanders praten over zijn taalgedrag wordt op die manier haast even taboe, als het vertellen voor welke partij men stemt. Het is dan ook best mogelijk, dat in onze steekproef een verdoken zelfselectie heeft plaatsgevonden, in die zin dat de sterkst verfransten systematisch geweigerd hebben de vragenlijst te beantwoorden. Zolang het slagen van een interview afhangt van de vrijwillige medewerking van de betrokkene is dit echter onmogelijk te achterhalen.

Terwijl wij het tot nu toe uitsluitend hadden over de weigering zonder meer om een interview toe te staan, gebeurde het ook erg vaak, dat personen, die erin toestemden de vragenlijst te beantwoorden, op het ogenblik van de vraag naar het stemgedrag plots erg weigerachtig werden. Voor velen was dit een vraag die net iets te ver ging. Stelselmatig meldden de enquêteurs ons, dat de antwoorden op deze vraag niet betrouwbaar waren. Ondanks de bijzondere waarde van deze vraag, hebben wij het dan ook nodig geacht deze niet voor verdere verwerking in aanmerking te nemen. Dit is dan ook de reden, waarom in de voorgaande conclusies geen gewag is gemaakt van politiek gedrag. Eens te meer betekende dit een ernstige, maar gezien de Brusselse situatie moeilijk te vermijden, beknotting van het onderzoek.

Een al even onvermijdelijk verschijnsel in een stedelijke omgeving als Brussel is het groot aantal verhuizingen (1). Niettegenstaande wij gebruik maakten van de toen pas bijgewerkte kiezerslijsten, waren ruim 413 van de gecontacteerde personen verhuisd.

Deze verhuizingen vormden, net als de weigeringen, een probleem voor de vervanging van de steekproefpersonen. Deze laatsten werden zoveel mogelijk vervangen door iemand die, althans

(1) DE LANNOY, W., o.c., (1978), pp. 52-57.

volgens de informatie uit de kiezerslijsten, aan dezelfde criteria beantwoordde. Een huisvrouw van Jette uit de periode 1950-1960 werd bij weigering of verhuizing vervangen door een andere Jetse huisvrouw uit de periode 1950-1960. Was dit niet mogelijk, dan gebeurde de keuze in het voordeel van de zwakst vertegenwoordigde categorieën, zoals de arbeiders en de hogere bedienden. Zat er onder de aselect getrokken vervangingsadressen bijvoorbeeld geen huisvrouw meer, dan werd deze vervangen door een arbeidster. Deze werkwijze was noodzakelijk door de verschillen in weigeringen en verhuizingen tussen de diverse categorieën. Dit zou echter een lichte vertekening van de oorspronkelijke steekproefverdeling voor gevolg kunnen hebben. Hier zitten we echter weer met de moeilijkheid om dit na te gaan. Zo gebeurde het bijvoorbeeld regelmatig, dat het in de kiezerslijsten opgenomen beroep niet overeenstemde met de werkelijke beroepsbezigheden. Een globale vergelijking van de oorspronkelijke identificatiegegevens uit de kiezerslijsten met deze uit de vragenlijsten werd op die manier vrijwel onmogelijk. Ook hier is dus enige voorzichtigheid geboden ten opzichte van de steekproef.

Ondanks de opgesomde kritiek, zijn wij er toch van overtuigd, dat we uit dit empirisch materiaal heel wat kunnen leren over het taalgedrag van de Vlamingen te Brussel. Zolang we over geen ander empirisch materiaal beschikken, blijft dit een waardevolle bron van informatie. Voor zover we bovenstaande kritieken niet uit het oog verliezen, kan het verder uitpluizen van dit materiaal interessante aanzetten bieden voor verder onderzoek.

13. HYPOTHESEFORMULERING

Voortbouwend op de conclusies van hogerbeschreven onderzoek, aangevuld met de theoretische inzichten uit onze eerste hoofdstukken, willen we nu een stap verder zetten in de studie van het taaletnisch gedrag van de Vlamingen te Brussel. In de vorige studie hebben wij ons tevreden gesteld met het bestuderen van de verschillende deelaspecten van het taalgedrag. Zoals we uit bovenstaand overzicht kunnen opmaken, heeft dit tot enkele vrij belangrijke vaststellingen geleid. Het gevaar bestaat echter, dat we door de bomen het bos niet meer zien. Door een al te grote aandacht voor de verschillende deelaspecten van het taalgedrag, hebben we toen heel wat minder oog gehad voor het globale patroon waarvan deze deel uitmaken.

In de nu volgende analyse zullen we in de eerste plaats een antwoord trachten te geven op de vraag, hoe dit globaal taalgedragspatroon er uitziet. We vertrekken daarbij van twee taalsociologische hypothesen :

1. In het Brusselse taalgedragspatroon kunnen verscheidene clusters of "domeinen" (1) worden onderscheiden.
2. Het taalgedrag van de Vlamingen te Brussel vertoont tegelijkertijd een cumulatief patroon (2).

Dit vraagt om enige toelichting. In het eerste deel van ons proefschrift kwamen we tot de theoretische bevinding, dat etniciteit slechts als een gedifferentieerd proces kan geanalyseerd worden. Dit werd in hogerbeschreven studie bevestigd toen bleek, dat de vrij simplistische dichotomie "verfranst — niet verfranst" onbruikbaar was. Los van elke verdere toetsing, werkten we toen reeds met een ruwe indeling in sociale, economische, administratieve, culturele en politieke aspecten van het taalgedrag. Op dat ogenblik was deze indeling echter meer een handig middel om gelijkaardige vragen samen te brengen, dan een analytisch instrument. Aan de hand van het empirisch materiaal willen we nu nagaan, in welke mate deze indeling aan de werkelijkheid beantwoordt en hoe ze in dat geval inhoudelijk kan worden afgebakend.

(1) FISHMAN, J.A., o.c. (1965), pp. 67-68 en (1971), p. 248.

(2) ELKLIT, J. — NOACK, J.P. — TONSGAARD, O., "Allemands et Da-nois dans le Schleswig du Nord", *Recherches Sociologiques*, nr. 1, 1977, p. 12.

Vinden we een aantal taaletnische "clusters", dan komt het erop aan, hun onderlinge samenhang te ontdekken. Naar onze mening gaat het hier om een cumulatief verschijnsel. Dit zou betekenen, dat elk afzonderlijk taalgedrag kan geplaast worden op een unidimensionale verfransingsschaal, met aan het ene uiteinde deze situaties waarin het meest Frans wordt gesproken en aan het andere uiteinde deze waarin dit het minst gebeurt. Het al dan niet vinden van een dergelijke cumulatieve schaal heeft niet alleen een wetenschappelijke betekenis. De vraag naar de cumulativiteit is immers ook beleidsrelevant. Mochten we namelijk tot de vaststelling komen dat er geen enkele vorm van cumulativiteit in het taalgedragspatroon zit, dan zou dit betekenen, dat het beleid, wil het de verfransing van de Vlamingen te Brussel tegengaan, op alle fronten tegelijk dient aanwezig te zijn. We zouden hier kunnen spreken van een "octopus-politiek". In het geval van cumulativiteit zou het daarentegen volstaan, de belangrijkste "verfransingskraan" dicht te draaien, om tegelijk ook alle andere onder controle te krijgen. De vraag naar de aanwezigheid van cumulativiteit in het taalgedragspatroon is dus in geen geval van louter academische aard.

Het bestuderen van clustering en cumulativiteit in het taalgedragspatroon van de Vlamingen te Brussel kunnen we omschrijven als een analyse van de relaties tussen de verschillende "afhankelijke" veranderlijken. Vervolgens trachten we nu een model op te bouwen, waarin ook "onafhankelijke" veranderlijken zijn opgenomen. De hamvraag zal hier zijn, welk relatief gewicht aan elk van deze laatste moet worden toegekend in het geheel van de factoren die het taalgedrag beïnvloeden. Als onafhankelijke veranderlijken nemen we de vier "individuele" machtsveranderlijken uit ons theoretisch overzicht : de socio-economische positie, de taaletnische samenstelling van het gezin, de relatieve omvang van de taaletnische groepen en de taaletnische verhoudingen in de werksituatie. In tegenstelling met de vorige studie, gaat onze aandacht nu vooral naar het onderling verband tussen deze onafhankelijke veranderlijken voor elk van de taalgedragssituaties. Onze overkoepelende hypothese is, dat de taaletnische samenstelling van het gezin in de meeste "communicatieve" konteksten de sterkste predictiekracht zal bezitten.

Vooraleer we evenwel tot een dergelijk complex model kunnen komen, dient elk van de onafhankelijke veranderlijken aan een grondige analyse te worden onderworpen. Als uitgangspunt nemen we de socio-economische positie. In vorige studie werd deze veranderlijke steeds summier behandeld. Een grote handicap was toen de ruwe indeling in socio-economische categorieën : arbeiders (zo-

wel geschoolde als ongeschoolde), bedienden (zowel lagere als hogere) en zelfstandigen. Voor een verfijnde analyse zijn deze niet bruikbaar. Gedurende het verder verloop van onderhavige studie zullen we gebruik maken van een aangepaste Norc-beroepsstatus-schaal (1). Dit moet het ons mogelijk maken, een precieser beeld te krijgen van de relatie tussen socio-economische status en verfransing. Bovendien zullen wij het reeds voor de etniciteit ingevoerde onderscheid tussen maatschappelijk "toegewezen" en "verworven" aspecten hier nu ook toepassen op de socio-economische positie. Het empirisch opsplitsen van de socio-economische positie in een "ascribed" en een "achieved" element laat ons toe, na te gaan in welke mate een beweging op de sociale ladder gepaard gaat met een bepaald taalgedrag. Tegelijk kunnen we een antwoord geven op de vraag, of socio-economische herkomstverschillen een invloed hebben op het taalgedrag.

Samengevat worden hier drie hypothesen naar voor geschoven :

1. Personen met een hogere socio-economische status zijn sterker onderhevig aan verfransing dan deze met een lagere socio-economische status.
2. Opwaartse sociale mobiliteit gaat gepaard met sterkere verfransing.
3. Een hogere toegewezen status loopt parallel met een grotere mate van verfransing.

Aan het toetsen van deze hypothesen zal bijzonder veel aandacht worden besteed, omdat wij menen, dat zij van groot belang zijn voor het begrijpen van het taalgedrag van de Vlamingen te Brussel. In zekere zin gaat het hier om de kernvraag of het taaletnisch gedrag van de Vlamingen te Brussel herleidbaar is tot klassehandelen (2). Het antwoord hierop zal ook voor beleids mensen van groot belang zijn.

(1) VAN MALDERGHEM, R., *De Norc-beroepsstatusschaal*, Faculteit der sociale, politieke en economische wetenschappen, V.U.B., Brussel, 1972, pp. 64-71.

Dit betekent geenszins dat we ons niet bewust zijn van de beperkingen van dergelijke schalen. We verwijzen hiervoor o.a. naar de volgende werken :

CAPLOW, Th., *The Sociology of Work*, University of Minnesota Press, Minneapolis, 1954, pp. 30-58. VAN HECK, F., e.a., *Sociale Stijging en Daling in Nederland*, deel I, H.E. Stenfert Kroese N.V., Leiden, 1958, pp. 51-61. GOLDTHORPE, J.H. — K. HOPE, *The Social Grading of Occupations. A New Approach and Scale*, Clarendon Press, Oxford, 1978, pp. 3-9.

(2) In de betekenis die hieraan door Max Weber werd gegeven in : WEBER, M., o.c., (1976), p. 533.

De verdere analyse spitst zich toe op de impact van de drie overige "individuele" machtsfactoren uit ons theoretisch deel, met name de al dan niet aanwezigheid van taalgemengde huwelijken, de relatieve omvang van de taaletnische groepen en de taaletnische verhoudingen op het werk. Uit de conclusies van het vorig onderzoek is reeds gebleken, dat de huwelijkspartner in Brussel een erg belangrijke invloed heeft op het taalgedrag. We willen de relatie huwelijkspartner-taalgedrag nu grondiger gaan onderzoeken in samenhang met andere factoren. Waar we in het verleden werkten met de tweedeling Nederlandstalige partner-Franstalige partner, zetten we nu een stap verder met de opbouw van een cumulatieve categorische index, waarin niet alleen met de eerstgeleerde taal, maar ook met de onderwijstaal rekening wordt gehouden. Op die manier willen we nagaan of, en eventueel in welke mate, de hypothese over de verfransende invloed van taalgemengde huwelijken te Brussel stand houdt.

De invloed van de relatieve omvang van de taaletnische groepen zullen we trachten te meten aan de hand van een Franstaligheidschaal voor onze zes geselecteerde gemeenten. In hogerbeschreven onderzoek werden deze gemeenten vrij vlug teruggebracht tot twee gemeente-clusters. Op die manier werd een vergelijking gemaakt tussen de noordwestelijke gemeenten Jette, Koekelberg en St.-Agatha-Berchem enerzijds en de zuidoostelijke gemeenten Elsene, Etterbeek en Watermaal-Bosvoorde anderzijds. Achteraf beschouwd was het gebruik van deze tweedeling wellicht verantwoord. Toch willen wij in ons verder onderzoek een schaal uitwerken waarin de Franstaligheid van de woongemeente precieser wordt uitgedrukt. Dit is natuurlijk een vrij moeilijke onderneming. Zoals we hoger reeds zagen, is er een erg geringe keuze aan indicatoren. Daarenboven dienen deze erg omzichtig te worden gehanteerd, omdat zij elk hun specifieke nadelen hebben. Om aan deze bezwaren tegemoet te komen, opteerden wij voor de "principal component" van drie verschillende indicatoren : een raming van het aantal Vlamingen in de gemeente, het aantal Nederlandstalige gemeenteraadsleden in de gemeenteraad en de verhouding van het aantal F.D.F.-stemmen t.o.v. het totaal aantal geldig uitgebrachte stemmen. Op basis van deze drie criteria komen wij tot een nauwkeuriger Franstaligheidsschaal voor de zes onderzochte gemeenten. Aan de hand van deze schaal kunnen we dan tot een vrij preciese toetsing komen van de hypothese, dat er een positieve relatie zou bestaan tussen de verfransingsgraad van de Vlamingen en de mate van Franstaligheid van de gemeente waarin ze verblijven.

Eén van de meest vernoemde oorzaken van verfransing te Brussel is ongetwijfeld de werkomgeving. Het verbaast ons dan ook, dat hierover nagenoeg geen onderzoek is verricht. Heel wat commentatoren schrijven bij herhaling, dat hier de voornaamste reden van verfransing dient te worden gezocht. Alhoewel wij dit niet meteen willen tegenspreken, stellen wij ons toch de vraag, of het gewicht van deze factor niet overschat wordt. De dagelijkse confrontatie met een vaak overwegend Franstalige werkomgeving (zie hoger) heeft vrij waarschijnlijk een niet te verwaarlozen invloed op het taalgedrag. Daartegenover hebben we evenwel gezien, dat er hier sedert enige tijd een roll back-proces is op gang gekomen. Daarenboven is de werkomgeving zeker niet het enige referentiepunt voor het taalgedrag. Om de invloed van de taaletnische verhoudingen in de werksituatie na te gaan, hebben wij andermaal een cumulatieve categorische index opgebouwd. Hierin werd zowel de toegewezen taaletniciteit van de baas als deze van de collega's opgenomen. Aan de hand van deze index willen we twee hypothesen toetsen :

1. De werkomgeving bezit te Brussel globaal gezien minder predictiekracht t.o.v. het taalgedrag dan de gezinssamenstelling en de woonomgeving.

2. De werkomgeving zal vooral van belang zijn voor deze taalgedragssituaties waarmee een zeker prestige is gemoeid.

Tijdens het toetsen van al de hogervernoemde hypothesen zullen we terloops ook nog even kijken, of onze vroegere conclusies in verband met de invloed van de leeftijd en het geslacht van de respondenten inderdaad worden bevestigd.

14. EXPLORATIEVE DATA-ANALYSE

14.1. Operationalisering, beschrijving en analyse van het verworven taaletnisch gedrag

14.1.1. Operationalisering van het verworven taaletnisch gedrag

Het zoeken naar de kenmerken van het taalgedragspatroon begint bij de keuze van de operationele variabelen. Dit is beslist geen makkelijke onderneming. De veranderlijken dienen immers zodanig gekozen, dat zij de verschillende aspecten van het dagelijks taalgedrag weergeven. Onze aandacht ging hierbij vooral naar de spreektaal. Maar ook het lees-, schrijf-, luister- en kijkgedrag, evenals enkele andere taalgebonden keuzemomenten komen aan bod, zij het in mindere mate. Taalsociologische literatuur en een zekere vertrouwdeheid met de Brusselse problematiek (als resultaat van het eerste onderzoek) brachten ons uiteindelijk tot de selectie van 42 veranderlijken. In de mate van het mogelijke werden de voornaamste aspecten van het taalgedrag door verscheidene operationele variabelen gemeten. Persoons- en situatiegerichte veranderlijken werden bewust naast elkaar geplaatst. Het gaat hierbij steeds om de taal die meestal wordt gebruikt. Toevallig of uitzonderlijk taalgedrag kwam niet in aanmerking voor ons onderzoek.

Gemakshalve werden alle veranderlijken in een hypothetische classificatie ondergebracht. Oorspronkelijk lag het ook in onze bedoeling het politiek gedrag in deze lijst op te nemen. Om hogervermelde redenen is dit echter onmogelijk gebleken. Bekijken we tabel 27 nu even van naderbij.

In de eerste twee kolommen krijgen we een overzicht van de hypothetische indeling in domeinen en subdomeinen. De overeenkomstige veranderlijken worden in de laatste kolom weergegeven. Bovenaan vinden wij twee "psycholinguïstische" variabelen, namelijk de denk- en de rekentaal. Het gaat hier meer bepaald om de vraag in welke taal men meestal nadenkt en, meer specifiek dan, uit het hoofd rekt.

Zonder ons verder op dit terrein te willen wagen, meenden wij toch dat een sociologische analyse niet volledig kan voorbijgaan aan het "inner"-taalgebruik. Een grondiger aanpak van deze problema-

TABEL 27 :

**OVERZICHT VAN DE 42 GESELECTEERDE AFHANKELIJKE
VERANDERLIJKEN**

DOMEIN	SUBDOMEIN	VERANDERLIJKEN
"Inner"		Denktaal Rekentaal
Face-to-face contacten	Familiaal	Ouders Huwelijkspartner Kinderen
	Niet-familiaal	Vrienden
Kinderopvoeding	Thuis	Moedert. van de kinderen
	School	Schooltaal van de kinderen
Mediagebruik	Gesproken woord	Kijkgedrag Luistergedrag
	Geschreven woord	Krant Tijdschrift
Vrijtijdsbesteding	Culturele activiteiten in ongeorganiseerd verband	Boeken Theater Bioscoop
	Bezoek aan drank- en eetgelegenheden	Restaurant Café
	Culturele activiteiten in georganiseerd verband	Lidmaatschap van verenigingen Deelname aan gemeentelijke Ned. socio-culturele activiteiten
Kerkbezoek		Mispraktijk
Algemene secundaire contacten	Informele situaties	Buren Bakker Kruidenier
	Instrumentele contacten	Grootwarenhuis Tram
	Afhankelijkheidsrelaties	Postbeambte Gemeente-ambtenaar
		Arts Ziekenhuis
Administratieve contacten	Gemeentelijke overheidsdiensten	Gemeentelijk schrijven
		Identiteitskaart
		Rijbewijs
		Huwelijkssluiting

	Openbare nutsbedrijven	Waterrekening Adresvermelding in telefoongids
	Centrale overheidsdiensten	Formulier voor belastingaangifte
Werksituatie	Werknemers	Baas Collega's
	Zelfstandigen en vrije beroepen	Cliënteel Reklameborden Aanspreektaal nieuwe klant Frans met Nederlands-kundige klant

tiek valt vanzelfsprekend buiten het bestek van dit proefschrift (1).

In een tweede hypothetisch domein hebben wij enkele face-to-face contacten samengebracht. Deze primary group-situaties hebben vooral betrekking op het taalgebruik met de directe familieleden : de ouders, de huwelijkspartner en de kinderen. Het is de vraag of hier relevante verschillen optreden in de intergeneratiecontacten. In het uiterste geval zou elk van deze situaties tot een ander domein behoren. Onder die omstandigheden zou het taalgedragspatroon van de Vlamingen te Brussel gekenmerkt worden door een heterogene en discontinue taaloverdracht. Behoort het taalgedrag hier daarentegen tot éénzelfde domein, dan hebben we veeleer te maken met een intergeneratie-stabiel taalgedrag.

Buiten de familiale sfeer, maar toch nog binnen de meer persoonlijke face-to-face contacten, vroegen we eveneens naar het taalgebruik met de beste vrienden.

Nauw aansluitend bij het voorgaande, hebben we vervolgens twee veranderlijken in verband met de opvoeding van de kinderen. Alhoewel de moedertaal (nauwkeuriger zou zijn : de eerstgeleerde taal) van de kinderen en de hogervernoemde meest gesproken taal met de kinderen elkaar vaak overlappen, is dit niet steeds het geval. Verder is het ook niet denkbeeldig, dat kinderen uit éénzelfde gezin een verschillende moedertaal hebben. Deze veranderlijke geeft dus meer diepte aan de informatie over de meest gesproken taal met de kinderen.

(1) We verwijzen hiervoor onder meer naar : McNEILL, D., "Speech and Thought", in *The Social Context of Language*, I. Markovà (Red.), John Wiley & Sons, New York, 1978, pp. 177-197.

Een ander belangrijk moment in de opvoeding van de kinderen is de schoolkeuze. In Brussel gaat dit meestal gepaard met een taalkeuze. Het begrip school werd hier erg ruim geïnterpreteerd en begint vanaf de voorschoolse sector (kinderdagverblijven, peuterspeelplaats en kleuterspeelplaats) tot en met het hoger onderwijs. Theoretisch beschikken de ouders hier over drie keuzemogelijkheden :

1. Nederlandstalige instellingen voor alle kinderen van het gezin.
2. Een taalheterogene keuze :
 - hetzij dat voor alle kinderen niet dezelfde taalkeuze werd (wordt) gemaakt.
 - hetzij dat éénzelfde kind zowel Nederlandstalige als Franstalige instellingen heeft bezocht (bezoekt).
3. Franstalige instellingen voor alle kinderen van het gezin.

Een gelijkaardige indeling werd ook voor de moedertaalkeuze gebruikt.

Een volgende reeks veranderlijken handelt over het mediagebruik. Hier werd in de eerste plaats gevraagd op welke taalzender men de radio en de televisie meestal afstemt. De taalkeuze voor de geschreven media wordt gemeten aan de hand van de kranten en tijdschriften welke men meestal leest.

Zo belanden we dan bij het domein "vrijtijdsbesteding". De veranderlijke "Boeken" ligt nog volledig in het verlengde van de twee voorgaande. Met "Theater" gaan we na, of men bij een eventueel bezoek aan het theater vooral naar Franstalige of Nederlandstalige voorstellingen gaat. De drie volgende items geven ons een beeld van welke taal men meestal spreekt in de bioscoop, het restaurant en het café. Uiteraard zijn dit vooral situatiegerichte vragen. Het lidmaatschap van verenigingen en de deelname aan plaatselijke Nederlandstalige socio-culturele activiteiten vertegenwoordigen in onze tabel de culturele activiteiten in georganiseerd verband. Vermits op het ogenblik van ons onderzoek alleen Etterbeek, Elsene, Koekelberg en Watermaal-Bosvoorde over Nederlandstalige trefcentra beschikten, dienden we voor Jette en St.-Agatha-Berchem naar andere georganiseerde activiteiten uit te kijken. Voor de vier eerste gemeenten werd gevraagd, of men weleens naar deze trefcentra gaat. In de twee andere gevallen vroegen we, of ze ooit aanwezig waren op de plaatselijke Vlaamse volksfeesten naar aanleiding van de jaarmarkt. Vanzelfsprekend is het bezoek aan een trefcentrum niet meteen vergelijkbaar met het deelnemen aan een volksfeest. De enige bedoeling van deze vraag is dan ook, na te gaan in welke mate ze participeren aan een belangrijk plaatselijk Nederlandstalig initiatief. Dit is meteen ook één

van de weinige dichotome veranderlijken in onze tabel. De meeste andere variabelen zijn opgebouwd rond de driedeling Nederlands/Nederlands en Frans/Frans. Zij geven met andere woorden een antwoord op de vraag of men in een bepaalde situatie meestal Nederlands, Frans of beide talen gebruikt. Met Nederlands bedoelen we zowel de standaardtaal als de verwante dialecten. Dit geldt ook voor het Frans. Omdat verfransing het centrale onderwerp is van onze studie, meenden wij ons te kunnen beperken tot deze trichotomie. Wij ontkennen geenszins dat hierdoor zekere nuances verloren gaan. Het komt er voor ons echter vooral op aan, te weten waar mensen zichzelf situeren aan de hand van de twee grote taal-clusters.

Vermits in Brussel zowel Nederlandstalige als Franstalige erediensten worden gecelebreerd, dienen pratikerende personen ook voor deze aangelegenheid meestal een taalkeuze te maken. Deze taal-optie werd eveneens in onze lijst opgenomen.

Volgt dan een ganse reeks secundaire taalcontacten, gaande van de informeler gesprekken met burens, bakker en kruidenier tot de meer uitgesproken afhankelijkheidsrelaties in de contacten met post-beambten, gemeenteambtenaren, artsen en ziekenhuizen in het algemeen. Tussenin vroegen wij ook naar het taalgebruik in het grootwarenhuis en op de tram.

In het voorlaatste domein komen we wat meer te weten over de administratieve identiteit van de betrokkene. Het gaat hier meer bepaald om het taalgebruik in allerlei contacten met overheidsdiensten en openbare nutsbedrijven. In welke taal ontvangt men een gemeentelijk schrijven, het formulier voor de belastingsaangifte en de waterrekening ? Zijn de identiteitskaart en eventueel het rijbewijs in het Nederlands, het Frans of, in sommige gevallen, in beide talen opgesteld ? Welke taal wordt er gebruikt voor de adresvermelding in de telefoongids ? In welke taal gebeurde de huwelijksluiting op het gemeentehuis ? Het antwoord op al deze vragen zegt zowel iets over de houding van de geïnterviewde als over de werking van de betrokken dienst. Welk van deze factoren op een bepaald ogenblik doorslaggevend is, valt niet altijd even makkelijk uit te maken.

Een laatste belangrijk domein is de werksituatie. Hier wordt een onderscheid gemaakt tussen werknemers enerzijds en zelfstandigen en vrije beroepen anderzijds. De eerste categorie vroegen we naar de meest gesproken taal met de baas (diegene onder wiens "directe" leiding men dagelijks werkt) en de collega's op het werk.

Van de zelfstandigen en vrije beroepen wilden we in de eerste plaats weten, welke taal ze meestal spreken met hun cliënteel of patiënten en in welke taal zij mogelijke reclameberichten, prijsvermeldingen en dies meer uithangen. De twee laatste veranderlijken trachten de aan-

wezigheid van een anticiperende aanpassingsreflex te meten aan de hand van twee criteria : de taal waarin men nieuwe, onbekende klanten aanspreekt en het al dan niet Frans spreken met klanten, waarvan men weet dat ze ook Nederlands kennen.

14.1.2. Frekwentieverdeling van de geselecteerde veranderlijken

Eens we bepaald hebben met welke afhankelijke variabelen we gaan werken, is het van belang te weten, hoe hun respectieve frekwentieverdeling eruitziet. Uit de rechte tellingen kunnen we immers reeds heel wat leren over de "dominance configuration" (1) van de twee grote taal-clusters. Aangezien we hier te maken hebben met discrete veranderlijken, kunnen wij aan de hand van de rand-totalen vrij makkelijk het relatief gewicht van elke taal aflezen. Om de vergelijking te vergemakkelijken, nemen we de relatieve frekwentieverdeling. De keuze van de cutting points ligt voor de hand. Met uitzondering van de twee dichotome veranderlijken, wordt voor alle variabelen nagegaan, welk percentage van de non-missing antwoorden Nederlands, Frans of beide talen vertegenwoordigen. Tabel 28 geeft een overzicht van deze verdelingen. We vermelden ook steeds het absoluut aantal antwoorden per veranderlijke. Hierbij kunnen grote verschillen optreden. Deze zijn enerzijds toe te schrijven aan een aantal "weet het niet"-antwoorden, anderzijds aan het feit, dat niet iedereen kinderen heeft, gehuwd is, een werkgever heeft, boeken leest enz... en bijgevolg geen antwoord kan geven op de betrokken vraag.

Wat meteen opvalt, zijn de erg grote schommelingen in de percentages. Zo vinden we bijvoorbeeld in de eerste kolom een verschil van 79% tussen de veranderlijken 5 en 42. Een eerste vaststelling is dan ook, dat we te maken hebben met een vrij heterogeen taalgedrag. Bij het overlopen van de verschillende veranderlijken rijst bovendien een sterk vermoeden van cluster-vorming.

Om het cijfermateriaal wat overzichtelijker te maken, hebben we de percentages in grafieken gezet. Horizontaal worden de verschillende veranderlijken met hun respectief nummer aangeduid. Vertikaal zijn in figuren 13 en 14 de cumulatieve en in figuur 15 de gewone percentages van het taalgebruik uitgezet. De twee eerste figuren vragen enige toelichting. De volle lijn verbindt hier de percentages "Nederlands" voor alle items. Alles wat onder deze lijn ligt behoort tot het Nederlands. We zouden dit het Frans-resistent gebied kunnen

(1) FISHMAN, J.A. (Red.), o.c., (1971), p. 337.

TABEL 28 :

**RELATIEVE FREKWENTIEVERDELING VAN DE 42 AFHANKELIJKE
VERANDERLIJKEN**

Nummer en naam van de veranderlijke	% Nederlands	% Beide talen	% Frans	Absoluut Totaal (100% =)
1. Denktaal	80	8	12	741
2. Rekentaal	83	4	13	749
3. Partner	74	3	23	719
4. Kinderen	70	7	23	631
5. Ouders	87	5	8	748
6. Vrienden	71	12	17	745
7. Moedertaal kinderen	71	4	25	620
8. Schooltaal kinderen	59	8	33	601
9. Kijkgedrag	51	27	22	696
10. Luistergedrag	68	15	17	723
11. Kranten	71	9	20	618
12. Tijdschriften	69	9	22	517
13. Boeken	57	21	22	429
14. Theater	63	10	27	219
15. Restaurant	53	13	34	674
16. Café	62	14	24	662
17. Bioscoop	54	8	38	548
18. Ned. socio-culturele activiteiten (1)	45	-	-	522
19. Verenigingen	73	12	15	218
20. Mispraktijk	71	10	19	407
21. Buren	40	27	33	723
22. Bakker	75	7	18	719
23. Kruidenier	72	7	21	706
24. Grootwarenhuis	56	11	33	667
25. Tram	59	13	28	612
26. Postbeampte	79	5	16	738
27. Gemeente-ambtenaar	78	4	18	721
28. Arts	59	5	36	745
29. Ziekenhuis	60	12	28	708
30. Gemeentelijk schrijven	28	53	19	742
31. Identiteitskaart	70	7	23	746
32. Rijbewijs	75	3	22	586
33. Huwelijksluiting	81	3	16	720
34. Waterrekening	41	30	29	663
35. Telefoongids	57	3	40	549

(1) Dichotome veranderlijke : 45% van diegenen die op de hoogte zijn van de plaatselijke Nederlandstalige socio-culturele activiteiten nemen er ook aan deel. We vragen hier niet naar de deelname aan Franstalige socio-culturele activiteiten.

36. Belastingaangifte	68	9	23	712
37. Baas	53	9	38	380
38. Collega's	58	7	35	369
39. Cliënteel	13	43	44	174
40. Aanspreektaal nieuwe klant	19	28	53	165
41. Nederlandskundige klant (1)	47	-	53	173
42. Reclame	8	49	43	138

noemen. Daartegenover bakent de stippellijn de Franstalige invloed af. Dit is met andere woorden de lijn van volledige verfransing. Alles wat hierboven ligt, gebeurt in het Frans. Tussen beide lijnen in ligt de tweetaligheidszone. We geven even een voorbeeld om aan te tonen hoe men met grafieken 13 en 14 kan werken. Veranderlijke 5 (horizontaal) of het taalgebruik met de ouders uit figuur 13 is voor 87% (vertikaal) Nederlandstalig. De tweetaligheidsscore is het verschil tussen de stippellijn en de volle lijn. In ons geval is dat $92\% - 87\% = 5\%$. De overblijvende 8% spreekt Frans met de ouders. Op dezelfde manier kunnen ook alle andere percentages uit figuren 13 en 14 worden afgelezen.

Item 18 ligt uitsluitend op de volle lijn. Een overeenkomstige score op de stippellijn hebben we niet, vermits we hier alleen naar de Nederlandstalige socio-culturele activiteiten hebben gevraagd. De stippellijn wordt hier gewoon doorgetrokken alsof veranderlijke 18 niet bestaat. De andere dichotome veranderlijke 41 ligt op beide lijnen, maar heeft uiteraard geen tweetalige tussenzone.

In figuur 13 hebben we de items gerangschikt naar dalende grootte van het percentage "Nederlands" (volle lijn). Dit betekent met andere woorden, dat er steeds minder Nederlands wordt gebruikt naarmate we van item 5 naar item 42 gaan. De stippellijn geeft de overeenkomstige scores voor de volledige verfransing.

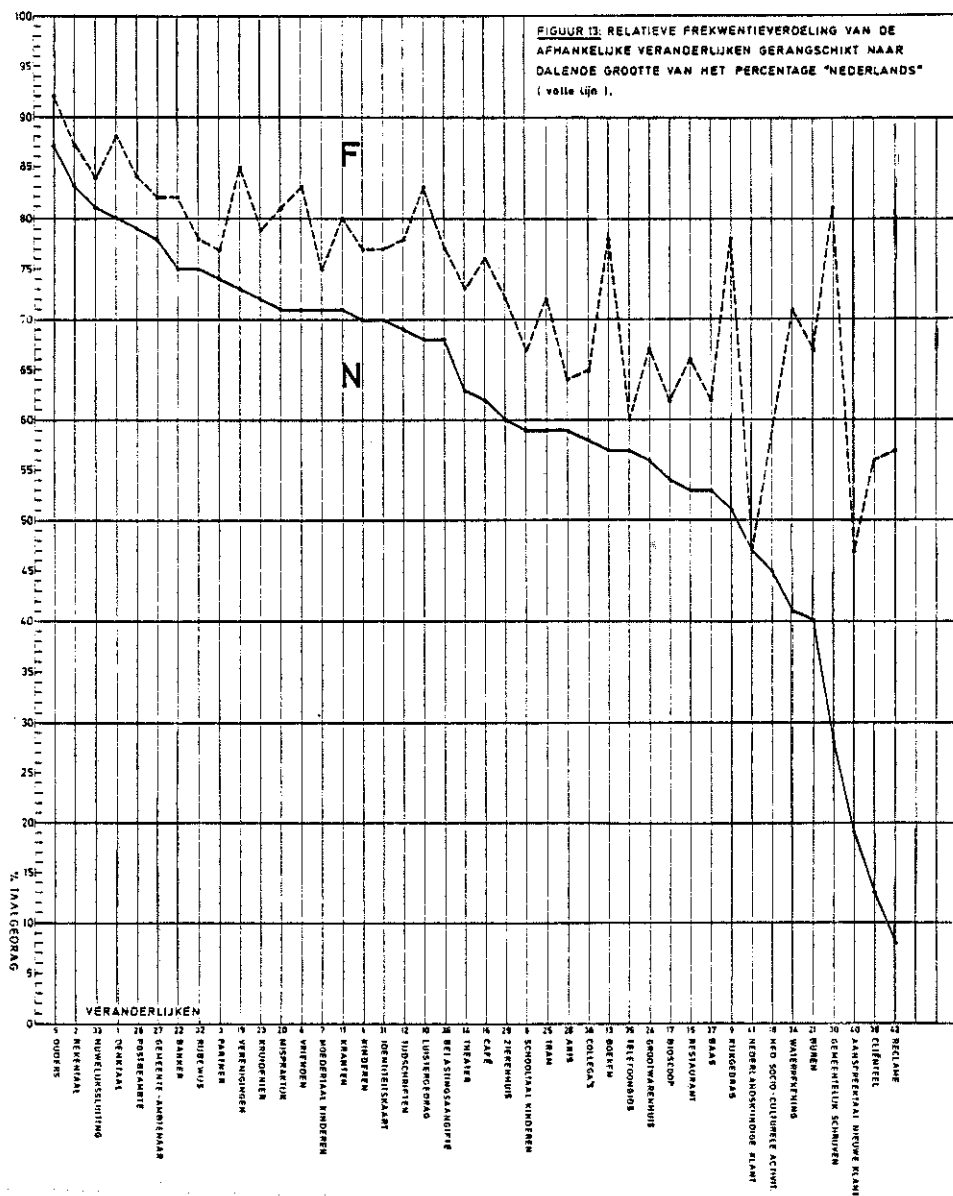
Voor figuur 14 hebben we net andersom gewerkt. Hier werden alle items gerangschikt naar stijgende graad van volledige verfransing (stippellijn). Links liggen deze situaties waarin Frans het minst wordt gebruikt; rechts deze waarin dit het meest gebeurt. Op de volle lijn lezen we ditmaal de overeenkomstige percentages voor het Nederlands af.

Figuur 15 tenslotte rangschikt de items naar stijgende grootte van de tweetaligheidszone. We gaan hier van een volledig ontbreken van tweetaligheid (de dichotome items 18 en 41) naar een tweetaligheid van 53% voor veranderlijke 30 (gemeentelijk schrijven).

(1) Dichotome veranderlijke : 47% spreekt steeds Nederlands met een Nederlandskundige klant. De overige 53% gebruikt weleens Frans in contacten met Nederlandskundige klanten.

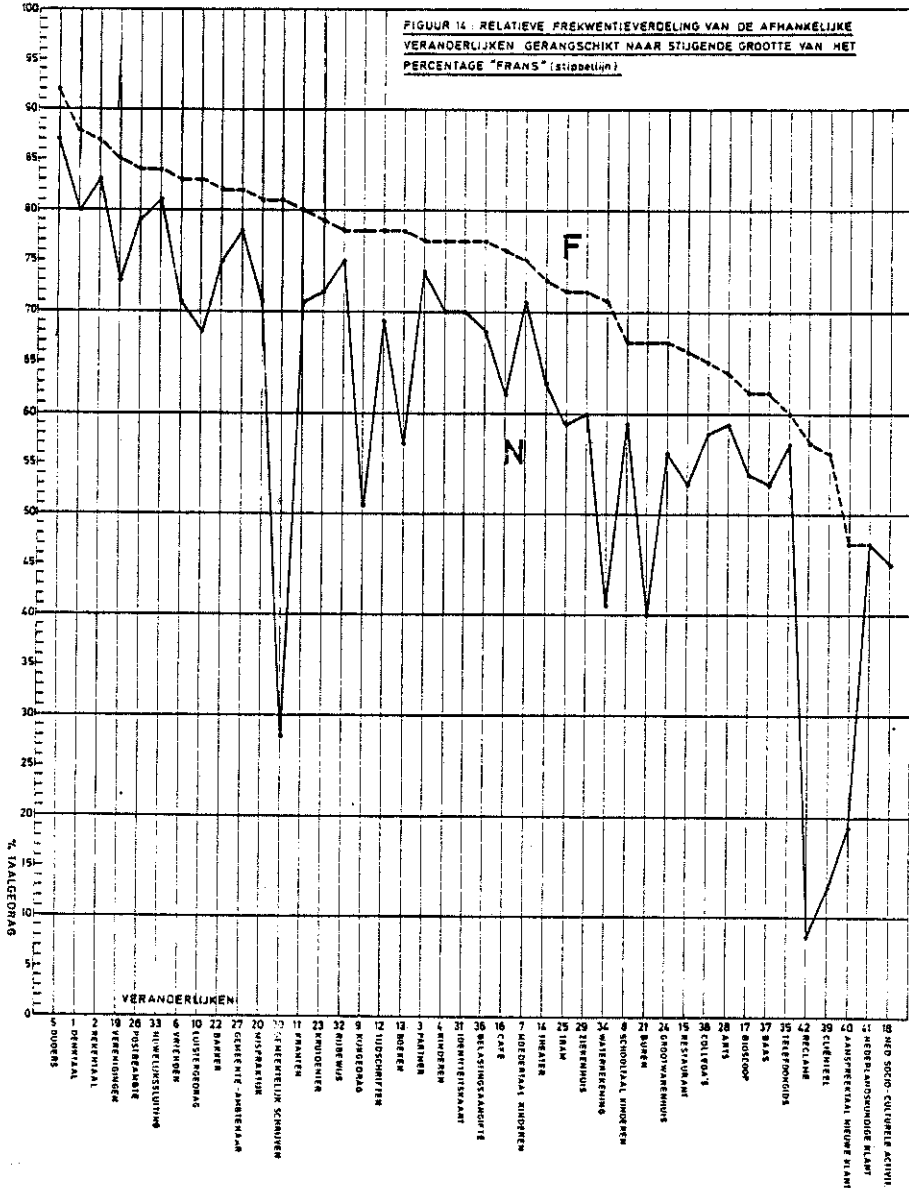
FIGUUR 13 :

RELATIEVE FREKWENTIEVERDELING VAN DE AFHANKELIJKE
VERANDERLIJKE GERANGSCHIKT NAAR DALENDE GROOTTE
VAN HET PERCENTAGE "NEDERLANDS" (volle lijn)

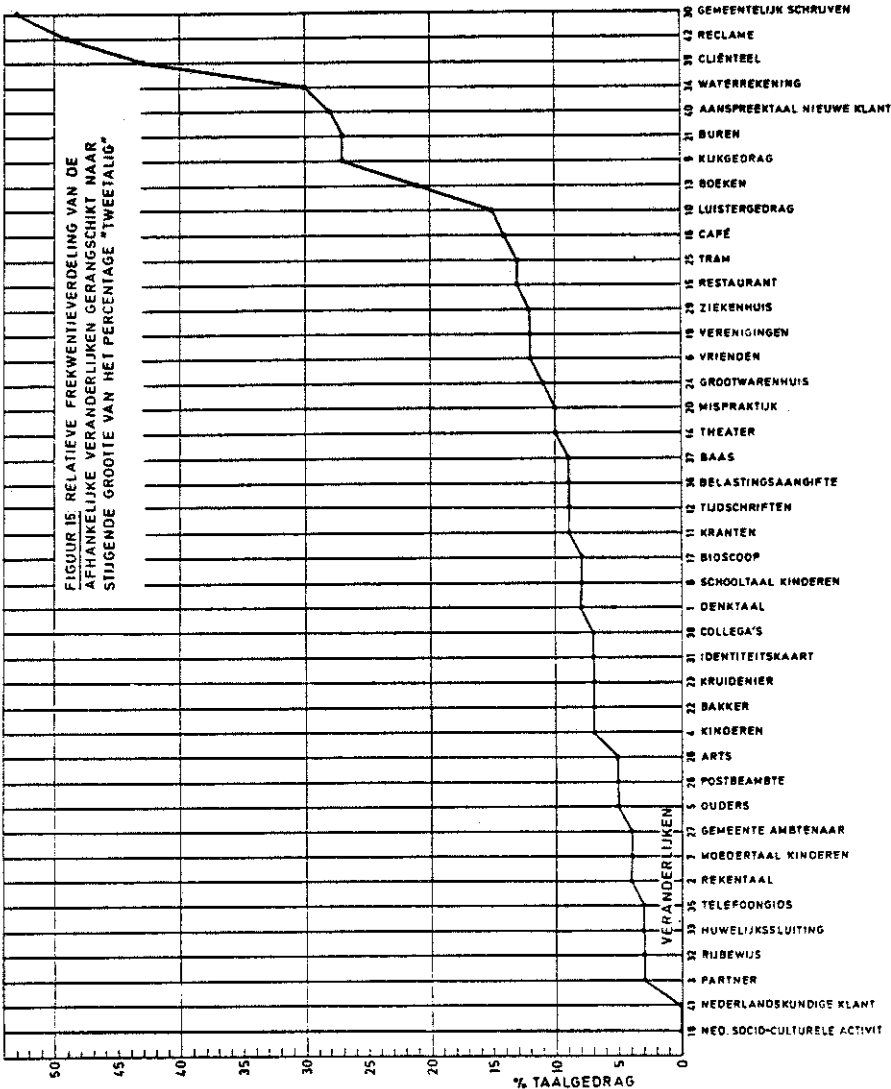
FIGUUR 14 :

RELATIEVE FREKWENTIEVERDELING VAN DE AFHANKELIJKE
VERANDERLIJKEN GERANGSCHIKT NAAR STIJGENDE GROOTTE
VAN HET PERCENTAGE "FRANS" (stippellijn)

FIGUUR 15 :

RELATIEVE FREKWENTIEVERDELING VAN DE AFHANKELIJKE
VERANDERLIJKE GERANGSCHIKT NAAR STIJGENDE GROOTTE
VAN HET PERCENTAGE "TWEETALIG"

Wat leren we nu uit deze grafieken ? In de eerste plaats wordt het vermoeden van cluster-vorming versterkt. Zo lijken bijvoorbeeld het "inner"-taalgedrag, de face-to-face contacten en de meer informele secundaire relaties samen te klitten in een sterk Nederlandstalige cluster. Daartegenover staat de vrij sterke verfransing van enkele formele situaties, zoals werk- en klantencontacten, betrekkingen met openbare nutsbedrijven en restaurantbezoek.

Opvallend is ook, dat de veranderlijken 4, 7 en 8 wijzen op een sterkere aanwezigheid van het Frans bij de kinderen dan bij de ouders. De tweetaligheidspercentages zijn het hoogst voor een paar administratieve aangelegenheden en enkele items met betrekking tot de zelfstandigen.

In de tweede plaats vormt de dalende loop van de oriënteringslijn in figuren 13 en 14 een mogelijke aanwijzing voor de aanwezigheid van cumulativiteit onder de items. Mocht het taalgedrag immers zo homogeen zijn, dat beide lijnen nagenoeg horizontaal lopen, dan zou de kans op cumulativiteit ook meteen kleiner worden. Dit is hier echter geenszins het geval.

14.1.3. Datareductie aan de hand van factoranalyse

Omdat een verdere analyse met alle 42 veranderlijken vrijwel onmogelijk is en we daarenboven een sterk vermoeden hebben dat ze kunnen teruggebracht worden tot enkele basisdimensies, zullen we in de volgende bladzijden nagaan, in welke mate de hypothese van cluster-vorming kan worden bevestigd. De aangewezen techniek hiervoor is factoranalyse (1).

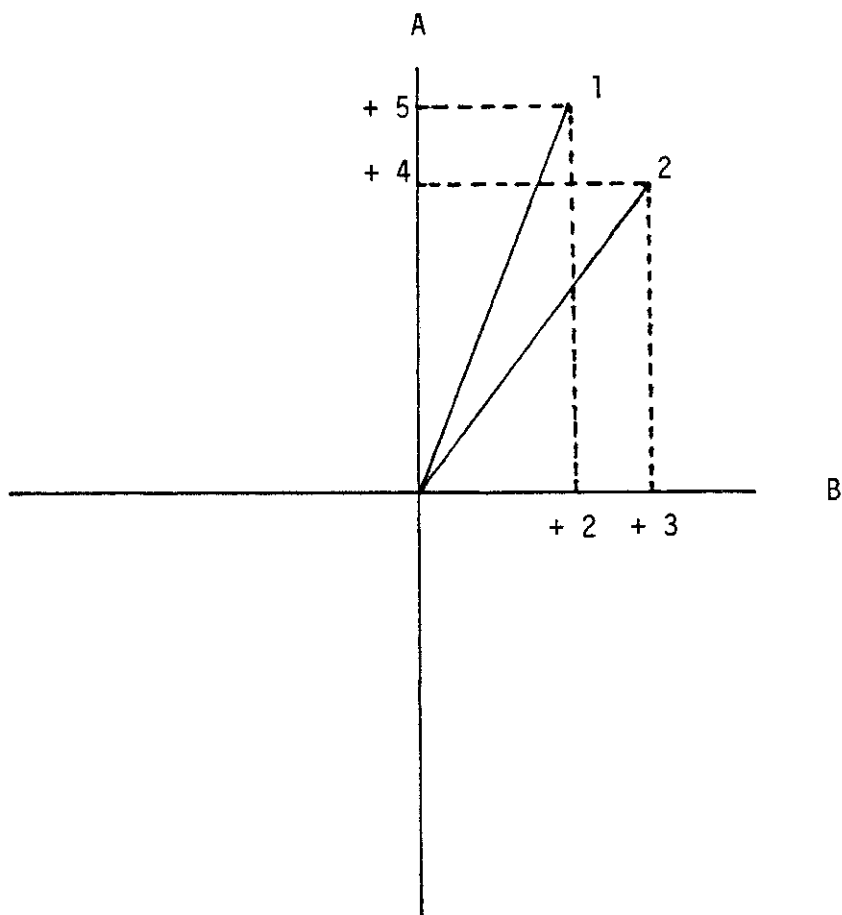
Dit is een multivariate analysemethode, die haar oorsprong vond in het psychologisch intelligentie-onderzoek. In essentie komt het hierop neer, dat men een groot aantal variabelen zo goed mogelijk tracht te beschrijven aan de hand van een kleiner aantal nieuwe variabelen, die men factoren noemt. Hoe gaat men hierbij te werk ? Men vertrekt van een reeks veranderlijken gemeten voor een aantal eenheden. Dit kunnen zijn : personen, groepen, landen, enz... Elk

(1) We beperken ons tot een korte bespreking van deze techniek. Voor een uitgebreider beschrijving verwijzen we naar : HARMAN, H.H., *Modern Factor Analysis*, The University of Chicago Press, Chicago, 1970. BRAND-KOOLEN, M.J.M., *Factor-analyse in het Sociologisch Onderzoek, Explicatie en Evaluatie van Enige Modellen*, H.E. Stenfert Kroese, Leiden, 1972. CHILD, D., *The Essentials of Factor Analysis*, Holt, Rinehart and Winston, New York, 1970.

van deze variabelen kan worden voorgesteld als een vector in een assenstelsel. In figuur 16 geven we hiervan een eenvoudig voorbeeld.

FIGUUR 16 :

MEETKUNDIGE VOORSTELLING VAN DE VERANDERLIJKEN

Op de onderling loodrechte coördinaatassen plaatsen we de personen A en B. Scoort persoon A bijvoorbeeld +5 en persoon B +2 voor de veranderlijke 1, dan geeft de resultante ons de overeenkomstige vector 1. Op dezelfde manier kan men ook de veranderlijke 2 tekenen. Wij beperken ons voorlopig tot een twee-dimensionale ruimte. Vanzelfsprekend kan dit worden uitgebreid tot een N-dimensionale ruimte met n vectoren of variabelen.

We zien in onze figuur, dat wanneer de scores voor twee veranderlijken dicht bij elkaar liggen, de hoek tussen de overeenkomstige vectoren ook vrij klein is. Mits normalisatie en standardisatie van de scores, kan worden aangetoond, dat de cosinus van de hoek tussen twee vectoren gelijk is aan de correlatiecoëfficiënt tussen de twee overeenkomstige variabelen (1).

Beweegt de hoek van 0° naar 90° , dan varieert de overeenkomstige cosinuswaarde van 1 naar 0. Dit betekent met andere woorden, dat naarmate de hoek tussen twee vectoren in het eerste kwadrant groter wordt, zowel de cosinuswaarde als de correlatiecoëfficiënt tussen de overeenkomstige veranderlijken kleiner wordt. Na transformatie van de scores hebben alle vectoren daarenboven een lengte gelijk aan $\sqrt{N}$ (2).

Stellen we ons nu meer algemeen een N-dimensionale ruimte voor waarbinnen de vectoren een n-dimensionale ruimte vormen. Elk van deze n vectoren vertegenwoordigt een geobserveerde variabele. Het is echter ook mogelijk binnen deze n-dimensionale vectorruimte een aantal vectoren te plaatsen die beantwoorden aan denkbeeldige variabelen. Deze vectoren kunnen gebruikt worden als hulpassen. We plaatsen deze onderling loodrecht op elkaar, zodat hun correlatiecoëfficiënt gelijk is aan nul. Zo'n niet-geobserveerde variabele, voorgesteld als een hulpas in een n-dimensionale ruimte, noemt men een factor.

De correlatiecoëfficiënten tussen de geobserveerde variabelen en de niet-geobserveerde variabelen of factoren (steeds gelijk aan de cosinus van de hoek tussen beide vectoren) noemt men de ladingen. De som van de gekwadrateerde ladingen van een veranderlijke op alle factoren (1 per dimensie, vermits zij loodrecht op elkaar dienen te staan) is gelijk aan de variantie van die veranderlijke (3). Aangezien we met gestandaardiseerde scores werken, is die variantie gelijk aan 1. Verder kan men ook bewijzen, dat de som van de kruisprodukten van de ladingen van twee variabelen op alle factoren gelijk is aan de correlatiecoëfficiënt tussen de twee overeenkomstige variabelen (4).

(1) BRAND-KOOLEN, M.J.M., o.c., pp. 12-14.

(2) Ibidem, p. 16.

(3) Ibidem, p. 22.

(4) Ibidem, p. 23.

We kunnen echter de vraag stellen, welk nut een dergelijk hulp-assenstelsel heeft, aangezien het hier toch maar om denkbeeldige variabelen gaat. Om hierop een antwoord te kunnen geven, dienen we nader in te gaan op de interpretatie van de factoren. Stel dat we voor de studie van taalgedrag vijf veranderlijken of vectoren hanteren. Hierop plaatsen we een orthogonaal assenstelsel van factoren, zodanig dat onze vijf veranderlijken een hoge lading hebben op één van die factoren. Dit wil zeggen, dat de vijf taalsituaties sterk correleren met een denkbeeldige zesde veranderlijke. Nu weten we, dat het kwadraat van een correlatiecoëfficiënt de grootte van de gemeenschappelijke variantie aangeeft. In ons geval zou dat betekenen, dat de denkbeeldige veranderlijke een groot stuk variantie gemeen heeft met de vijf taalgedragsitems. Dat deel van de variantie van de variabele dat door de factoren wordt "geëxtraheerd" noemt men de "communaliteit".

Onze vijf veranderlijken kunnen nu worden voorgesteld als elementen van éénzelfde basisdimensie, die haar naam ontleent aan de veranderlijken die sterk correleren met de betrokken factor. Stel dat onze vijf veranderlijken alle op de één of andere manier betrekking hebben op gezinssituaties, dan kunnen we de niet-geobserveerde veranderlijke de "gezinsfactor" noemen. Het spreekt natuurlijk vanzelf, dat we dit kunnen uitbreiden tot meerdere veranderlijken en factoren.

Uit ons voorbeeld is duidelijk gebleken, dat een preciese plaatsbepaling van de factoren van groot belang is voor het resultaat dat we willen bereiken, namelijk met een klein aantal factoren een zo goed mogelijke beschrijving trachten te geven van een groter aantal variabelen. Vaak gebruikt men hiervoor de principale componentenmethode. Hierbij worden de factoren zo geplaatst, dat zij achtereenvolgens een maximale hoeveelheid van de totale variantie extraheren. Aangezien we weten dat de grootte van de gemeenschappelijke variantie tussen een variabele en een factor door de gekwadrateerde lading wordt weergegeven, komt het er voor elke factor op aan, de som van de gekwadrateerde ladingen te maximaliseren.

De eerste factor wordt zo geplaatst, dat deze som of eigenwaarde zo groot mogelijk is. Deze factor extraheert echter slechts een gedeelte van de totale variantie. Aan de hand van een tweede factor, orthogonaal op de eerste geplaatst, tracht men nu zoveel mogelijk van de overgebleven variantie te beschrijven. Zo gaan we verder, totdat de eigenwaarde van de laatstingevoerde factor gelijk aan 1 is. Op dat ogenblik is het niet meer interessant nog meer factoren in te voeren, aangezien de geëxtraheerde variantie kleiner zou worden dan de variantie van elke veranderlijke afzonderlijk. Er blijft dus een deel niet-

geëxtraheerde variantie over. Dit kan slechts verholpen worden door evenveel factoren als veranderlijken in te voeren. Maar op dat ogenblik heeft het ook geen zin meer factoranalyse te gebruiken als een reductietechniek. Het voordeel van deze techniek is immers juist, dat men met een klein aantal factoren een groot deel van de totale variantie kan beschrijven.

Een nadeel van dit hoofdassenmodel is, dat de inhoudelijke interpretatie van de factoren niet altijd even makkelijk is. We bedoelen hiermee dat men aan de hand van de ladingen in de factormatrix vaak moeilijk een naam kan geven aan de factoren. Dit kan verholpen worden door het assenstelsel te roteren of te draaien. Het factorenstelsel wordt in dat geval orthogonaal gedraaid totdat men deze stand heeft gevonden die het best aansluit bij alle gebruikte veranderlijken. Op dat ogenblik zal de inhoudelijke interpretatie van de factoren via de ladingen veel vlotter verlopen. Tijdens deze rotatie blijft zowel de totale geëxtraheerde variantie van elke variabele als de totaal gereproduceerde correlatie constant.

In onze analyse zullen we gebruik maken van een genormaliseerde varimaxrotatie. Dit is een orthogonale draaiing van het assenstelsel, waarbij men de variantie van de gekwadrateerde ladingen tracht te maximaliseren. Vandaar ook de naam varimax. Met genormaliseerd wordt hier bedoeld, dat men alle variabelen eenzelfde gewicht toekent.

Terloops vermelden wij dat ook niet-orthogonale rotaties kunnen gebruikt worden.

De individuele scores op de factoren, ook de factorscores genoemd, vindt men met behulp van lineaire regressievergelijkingen (1). De factorscores zijn, met andere woorden, lineair gewogen sommen van de oorspronkelijke, gestandaardiseerde scores.

Factoranalyse veronderstelt, dat de veranderlijken op interval-niveau zijn gemeten. Dit betekent echter geenszins dat deze techniek niet kan toegepast worden op lagere meetniveaus. Uit allerlei onderzoeken is immers gebleken, dat factoranalyse een vrij robuuste techniek is en dat ook op ordinaal en nominaal meetniveau erg bevredigende resultaten worden bereikt (2). In dat geval dienen we echter rekening te houden met zekere beperkingen. Zo heeft bijvoorbeeld het berekenen van factorscores en het interpreteren van communaliteiten en eigenwaarden bij ordinale en nominale veranderlijken natuurlijk weinig zin. Zolang we deze techniek echter uitsluitend ge-

(1) In een verder stadium van onze analyse zullen we uitgebreider ingaan op het begrip regressievergelijking.

(2) BRAND-KOOLEN, M.J.M., o.c., p. 243.

bruiken als een middel om tot datareductie te komen en bijgevolg alleen maar wensen te weten welke items hogere ladingen hebben op bepaalde factoren, blijven we binnen de toegelaten marge van deze methode. Dit is van groot belang voor onze gegevens, vermits deze nergens op intervalniveau zijn gemeten.

We keren nu terug naar ons onderzoeksmateriaal. Uitgangspunt van elke factoranalyse is de correlatiematrix. Omdat wij niet met intervalvariabelen werkten, gebruikten wij in plaats van de produkt-moment correlatiecoëfficiënt twee andere maten, namelijk Somer's D en Cramer's V (1).

De eerste coëfficiënt meet de sterkte en de zin van de relatie tussen twee ordinale variabelen en kan bijgevolg zowel positieve als negatieve waarden aannemen. De meeste van onze veranderlijken kunnen immers beschouwd worden als ordinale variabelen, die de mate van verfransing meten. Een ernstig nadeel van deze Somer's D is evenwel, dat de maximumwaarden -1 en +1 slechts gelden voor zover het aantal rijen in de tabellen gelijk is aan het aantal kolommen. Aan dit tekort komt Cramer's V tegemoet. Deze op de chi-kwadraat gebaseerde coëfficiënt meet eveneens de sterkte van de relatie tussen twee variabelen, maar ditmaal op nominaal niveau. Hier is een vergelijking tussen tabellen van verschillende grootte echter wel mogelijk. Daartegenover staat dan weer, dat hier alleen de sterkte van de relatie wordt aangegeven en niet de richting, met als gevolg dat deze coëfficiënt slechts varieert tussen 0 en 1.

Niet alle variabelen konden in de factoranalyse worden opgenomen. De reden hiervoor lag in het feit, dat we voor deze analyse een volledige correlatiematrix nodig hadden. Nu hebben we gezien, dat we voor de werksituatie een onderscheid hebben gemaakt tussen werknemers en zelfstandigen. Door de verschillende aard van het werk konden we beide categorieën niet dezelfde vragen voorleggen. Dit betekent echter, dat wanneer we beide categorieën tegelijk in onze analyse willen betrekken, we geen volledige matrix hebben. We dienden hier dus een keuze te maken. Twee belangrijke vaststellingen werkten in het nadeel van de zelfstandigencategorie. In de eerste plaats was deze categorie veel kleiner dan deze van de werknemers. Tegenover de ruim 400 werknemers stonden er slechts een 150-tal zelfstandigen. Dit zou een ernstige handicap vormen bij de verdere uitsplitsing van ons materiaal, omdat het aantal lege cellen

(1) Voor een grondige beschrijving van deze coëfficiënten verwijzen we naar het werk van : TACQ, J., *Associatiematen voor Kruistabellen. Een Handleiding bij het Interpreteren van SPSS-output*, Sociologisch Onderzoeksinstituut, Katholieke Universiteit Leuven, Rapport 2, 1977.

in onze tabellen vrij vlug zou oplopen.

Een tweede punt dat pleitte tegen de opname van deze veranderlijken in onze analyse was grotendeels het gevolg van deze kleinere numerieke aanwezigheid : de chi-kwadraattoets wees uit, dat de meeste relaties tussen deze 4 variabelen en de overige items niet-significant waren. Dit was des te belangrijker, omdat alle andere relaties in onze matrix duidelijk significante waarden aannamen.

Onze keuze viel bijgevolg op de werknemerscategorie. De vraag was nu, welke maat we zouden gebruiken in onze matrix. Een vergelijking van de Somer's D en de Cramer's V-waarden toonde aan, dat de absolute grootteverschillen miniem waren. Bovendien nam Somer's D nergens een negatieve waarde aan, zodat er ook op dit vlak geen onderscheid bestond tussen beide maten. Uiteindelijk opteerden wij voor Cramer's V, omdat deze minder wordt beïnvloed door de vorm van de tabellen en bijgevolg de vergelijkbaarheid van de verschillende waarden maximaliseert.

Tabel 29 geeft ons een overzicht van deze Cramer's V-matrix, waarin alle mogelijke relaties tussen de 38 overgebleven veranderlijken zijn opgenomen. Gemakkelijkshalve werden alle maten met honderd vermenigvuldigd. Vermits we onze items hadden samengebracht in hypothetische clusters, verwachtten we de hoogste waarden in de buurt van de diagonaal. Dit lijkt niet overal het geval te zijn. Hogere waarden vinden we vooral voor veranderlijken 4, 14, 15, 16, 17, 24, 27 en 29. Een uitschieter in dit groepje is wel veranderlijke 14. Deze variabele vertoont een sterke relatie met nagenoeg alle andere items. Met uitzondering van de eerste veranderlijke, zijn het vooral vrijetijdsitems en algemene secundaire contacten die de hoogste waarden laten aflezen.

Op deze matrix werd nu een factoranalyse uitgevoerd. Om de inhoudelijke interpretatie van de factoren te vergemakkelijken, werd op het hoofdassenmodel (principale componenten) een orthogonale, genormaliseerde varimaxrotatie toegepast. Het resultaat zien we in tabel 30. Vertikaal staan alle items, horizontaal de factoren met een eigenwaarde groter dan 1. Achter elke veranderlijke vinden we de overeenkomstige factorladingen op de zes factoren. Helemaal onderaan vermelden we de eigenwaarde of de som van de gekwadrateerde ladingen per factor in het hoofdassenmodel. We zien duidelijk dat de sterkte van de ladingen afneemt met elke volgende factor. Tellen we deze zes eigenwaarden op en delen we dit getal door 38 (de totale ingevoerde variantie, vermits we 38 veranderlijken hebben) dan bekomen we het percentage van de totale variantie dat door onze zes factoren wordt beschreven. Dit bedraagt hier 58,9%. We herinneren er echter aan, dat dit percentage in ons geval moeilijk te interpreteren is, omdat we niet met intervalvariabelen werken.

TABEL 29 :

CRAMER'S V-MATRIX VOOR 38 VAN DE AFHANKELIJKE VERANDERLIJKEN
(de maten zijn vernoemd met 100)

Verlsh	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38		
1	100																																							
2	49	100																																						
3	44	44	100																																					
4	40	40	40	100																																				
5	49	42	48	27	100																																			
6	42	35	43	30	34	100																																		
7	46	35	43	30	34	48	100																																	
8	29	27	34	28	24	41	36	100																																
9	29	27	34	28	24	41	36	40	100																															
10	42	35	43	30	34	48	37	40	40	100																														
11	42	35	43	30	34	48	37	40	40	37	100																													
12	41	35	42	43	33	45	39	44	34	31	37	100																												
13	41	35	42	43	33	45	39	44	34	31	37	44	100																											
14	55	48	58	43	52	55	47	53	43	34	33	32	37	100																										
15	29	27	34	28	24	41	36	40	37	34	34	28	40	40	100																									
16	42	42	40	52	31	45	40	47	37	35	37	27	21	27	47	100																								
17	43	36	47	55	34	45	50	46	37	34	34	28	40	40	40	40	100																							
18	40	40	40	35	37	35	37	32	34	30	24	27	25	28	33	42	40	100																						
19	42	42	40	52	31	45	40	47	37	35	37	27	21	27	47	24	40	40	100																					
20	42	42	40	52	31	45	40	47	37	35	37	27	21	27	47	24	40	40	40	100																				
21	42	42	40	52	31	45	40	47	37	35	37	27	21	27	47	24	40	40	40	40	100																			
22	42	42	40	52	31	45	40	47	37	35	37	27	21	27	47	24	40	40	40	40	40	100																		
23	42	42	40	52	31	45	40	47	37	35	37	27	21	27	47	24	40	40	40	40	40	40	100																	
24	42	42	40	52	31	45	40	47	37	35	37	27	21	27	47	24	40	40	40	40	40	40	40	100																
25	42	42	40	52	31	45	40	47	37	35	37	27	21	27	47	24	40	40	40	40	40	40	40	40	100															
26	42	42	40	52	31	45	40	47	37	35	37	27	21	27	47	24	40	40	40	40	40	40	40	40	40	100														
27	42	42	40	52	31	45	40	47	37	35	37	27	21	27	47	24	40	40	40	40	40	40	40	40	40	40	100													
28	42	42	40	52	31	45	40	47	37	35	37	27	21	27	47	24	40	40	40	40	40	40	40	40	40	40	40	100												
29	42	42	40	52	31	45	40	47	37	35	37	27	21	27	47	24	40	40	40	40	40	40	40	40	40	40	40	40	100											
30	42	42	40	52	31	45	40	47	37	35	37	27	21	27	47	24	40	40	40	40	40	40	40	40	40	40	40	40	40	100										
31	42	42	40	52	31	45	40	47	37	35	37	27	21	27	47	24	40	40	40	40	40	40	40	40	40	40	40	40	40	40	100									
32	42	42	40	52	31	45	40	47	37	35	37	27	21	27	47	24	40	40	40	40	40	40	40	40	40	40	40	40	40	40	40	100								
33	42	42	40	52	31	45	40	47	37	35	37	27	21	27	47	24	40	40	40	40	40	40	40	40	40	40	40	40	40	40	40	40	100							
34	42	42	40	52	31	45	40	47	37	35	37	27	21	27	47	24	40	40	40	40	40	40	40	40	40	40	40	40	40	40	40	40	100							
35	42	42	40	52	31	45	40	47	37	35	37	27	21	27	47	24	40	40	40	40	40	40	40	40	40	40	40	40	40	40	40	40	100							
36	42	42	40	52	31	45	40	47	37	35	37	27	21	27	47	24	40	40	40	40	40	40	40	40	40	40	40	40	40	40	40	40	100							
37	42	42	40	52	31	45	40	47	37	35	37	27	21	27	47	24	40	40	40	40	40	40	40	40	40	40	40	40	40	40	40	40	100							
38	42	42	40	52	31	45	40	47	37	35	37	27	21	27	47	24	40	40	40	40	40	40	40	40	40	40	40	40	40	40	40	40	100							

TABEL 30 :

FACTORMATRIX NA GENORMALISEERDE VARIMAX-ROTATIE

VARIABELEN	Factor 1	Factor 2	Factor 3	Factor 4	Factor 5	Factor 6
1. Denktaal	.25569	.06850	.12770	.31352	.68767*	.16287
2. Rekentaal	.29046	-.00199	.10235	.27656	.66270*	.13331
3. Partner	.31988	.29857	.17852	.06987	.63548*	-.02686
4. Kinderen	.37557	.37412	.23061	.03367	.58077*	.00895
5. Ouders	.13387	.18941	.07419	.31922	.55127*	.05385
6. Vrienden	.25812	.36643	.20551	.18920	.44589	.25607
7. Moedertaal kinderen	.21904	.40901	.25950	.04804	.50526*	.04846
8. Schooltaal kinderen	.26649	.50771*	.34827	.01166	.32027	.04650
9. Kijkgedrag	.22434	.51552*	.14462	.22150	.12147	.13267
10. Luistergedrag	.13138	.48685	.12035	.31032	.22837	.11300
11. Kranten	.13422	.51045*	.13537	.27445	.32741	.20895
12. Tijdschriften	.11721	.44393	.16596	.33449	.31232	.17793
13. Boeken	.17612	.48326	.04139	.28738	.33118	.16110
14. Theater	.29972	.60034*	.31722	.19969	.43323	.09910
15. Restaurant	.78988*	.20700	.13428	.16258	.14531	.08966
16. Café	.76167*	.17954	.13926	.21993	.22165	.05679
17. Bioscoop	.81531*	.20005	.15855	.14201	.19294	.07652
18. Ned. socio-cult. act.	.23763	.65091*	.13677	-.03191	-.09970	-.10572
19. Verenigingen	.17126	.51864*	.27252	.25202	.31892	.06918
20. Mispraktijk	.26473	.50266*	.21298	.02552	.41113	.10633
21. Buren	.49758	.21496	.09266	.03491	.17100	.20794
22. Bakker	.25677	.16718	.15394	.75495*	.18400	.01718
23. Kruidenier	.28237	.23612	.14026	.74915*	.17080	.01991
24. Grootwarenhuis	.77350*	.15492	.15373	.18657	.17467	.09670
25. Tram	.77131*	.16968	.16227	.20442	.17068	.11263
26. Postbeambte	.23841	.14687	.34036	.58804*	.32879	.18804
27. Gemeente-ambtenaar	.25257	.18336	.35804	.57824*	.33683	.15413
28. Arts	.60466*	.19282	.15904	.08208	.23860	.09804
29. Ziekenhuis	.77957*	.13168	.17130	.17359	.17939	.08975
30. Gemeentelijk schrijven	.17240	.07602	.69020*	.10841	.01742	.03603
31. Identiteitskaart	.13756	.19455	.60635*	.19215	.23250	.05814
32. Rijbewijs	.13081	.25252	.48274	.30333	.19435	.24568
33. Huwelijksluiting	.13327	.26257	.29355	.15589	.41729	-.00727
34. Waterrekening	.17468	.15120	.63505*	.07402	.11032	.10724
35. Telefoongids	.16539	.45721	.41407	.15985	.09342	.18051
36. Belastingaangifte	.13669	.24248	.65354*	.10307	.24254	.07234
37. Baas	.14574	.10788	.11600	.05226	.05331	.75483*
38. Collega's	.21072	.09956	.14037	.10439	.11514	.75041*
Eigenwaarde	15.16628	2.22990	1.49416	1.36244	1.11935	1.00392

Een erg belangrijke vaststelling is, dat we het taalgedrag kunnen terugbrengen tot zes basisdimensies. Onze hypothese van clustervorming wordt dus bevestigd. Bekijken we de factorladingen nu even van naderbij. Zes ladingen hebben een negatief teken. Dit betekent dat deze negatieve ladingen en de overige positieve ladingen in dezelfde kolom op tegengestelde delen van dezelfde factor liggen.

Aan de hand van de grootte van de ladingen trachten we onze zes factoren nu inhoudelijk te interpreteren. De sterkste ladingen

worden met een asterisk aangeduid. Om het benoemen van de factoren te vergemakkelijken, hebben we in tabel 31 de overeenkomstige veranderlijken per factor samengebracht.

TABEL 31 :

**DE ZES FACTOREN EN DE VERANDERLIJKEN DIE HIEROP
DE STERKSTE LADINGEN VERTONEN**

FACTOREN	Algemene secundaire contacten	Cultureel keuzegedrag	Administratieve contacten
Veranderlijken	Restaurant Café Bioscoop Grootwarenhuis Tram Arts Ziekenhuis	Schoolgedrag kinderen Kijkgedrag Kranten Theater Ned. socio-culturele activiteiten Verenigingen Mispraktijk	Gemeentelijk schrijven Identiteitskaart Waterrekening Belastingsaangifte

FACTOREN	Informele secundaire contacten	Inner en familiale face-to-face cont.	Werksituatie
Veranderlijken	Bakker Kruidenier Postbeambte Gemeente-ambtenaar	Denktaal Rekentaal Partner Kinderen Ouders Moedertaal kinderen	Baas Collega's

Factor 1 heeft vooral betrekking op vrijetijds- en instrumentele contacten. Door het overwegend secundaire karakter van deze relaties hebben we deze cluster "algemene secundaire contacten" genoemd. De tweede factor is heterogener samengesteld. Naast typische gezinssituatie, zoals bijvoorbeeld het kijkgedrag, vinden we hier ook de schoolkeuze voor de kinderen en de deelname aan culturele en socio-culturele activiteiten. Het gemeenschappelijke in al deze items ligt, naar onze mening, in hun verwijzing naar een zeker cultureel keuzegedrag. Vandaar dan ook de naam van deze factor. Factor 3 en 6 behoeven geen verdere uitleg.

Minder duidelijk is de factor "informele secundaire contacten". Al-

hoewel we hier ook te maken hebben met secundaire contacten, laten deze veranderlijken toch geen hoge ladingen aflezen op de eerste factor. Dit is wellicht toe te schrijven aan de informele sfeer waarin deze contacten vaak verlopen. De bakker of kruidenier om de hoek en de gemeente- of postbeambte, die men niet zelden bij naam kent, roepen duidelijk andere taalreflexen op dan bijvoorbeeld de meer zakelijke tram- of grootwarenhuiscontacten.

De voorlaatste factor wijst op de continuïteit in het taalgedrag over de generaties heen. Opvallend is echter wel, dat we de schooltaal van de kinderen hier niet onder terugvinden. Dit zou er kunnen op wijzen, dat de verfransing van de kinderen verder gevorderd is dan deze van de ouders en de grootouders.

We onderscheiden dus duidelijk zes hoofddimensies in het taalgedrag te Brussel. Deze komen vrij goed overeen met onze vroegere indeling in sociale, economische, culturele en administratieve verfransing. Uit de resultaten van de varimaxrotatie blijkt bovendien, dat de hypothetische variabelen-clusters uit tabel 27 grotendeels met de feiten overeenstemmen. Veranderen we de volgorde van de factoren, zodanig dat we achtereenvolgens factor 5, 2, 1, 4, 3 en 6 krijgen, dan zien we dat de ladingen Thurstone's ideale "simple structure" benaderen.

Op grond van de informatie uit deze eerste factoranalyse, gaan we nu over tot een verdere datareductie. Hierbij houden we zowel rekening met het statistisch als met het inhoudelijk belang van de veranderlijken. Uit de 30 hoogste ladingen van tabel 30 selecteren wij deze items die ons inhoudelijk het belangrijkste lijken voor verdere analyse. We trachten daarbij elkaar overlappende items te vermijden. Op die manier vallen er nog eens 7 veranderlijken af, namelijk 7, 16, 18, 20, 23, 26 en 29. Vier van deze veranderlijken kunnen inhoudelijk worden gelijkgesteld met een andere item op dezelfde factor. Zo zien we bijvoorbeeld in tabel 28 dat de moedertaal van het kind nagenoeg volledig samenvalt met de meest gesproken taal met het kind. Hetzelfde geldt ook voor het taalgedrag met de bakker en kruidenier enerzijds en met de post- en gemeentebeambte anderzijds. Aangezien ziekenhuiscontacten veelal terug te brengen zijn tot contacten met artsen en we bovendien vooral geïnteresseerd zijn in het taalgedrag van de patiënt met de huisarts, wordt veranderlijke 29 eveneens geschrapt. Ondanks de hoge ladingen op factor 2, maakt de dichotome samenstelling van de "deelname aan Nederlandstalige socio-culturele activiteiten" deze veranderlijke minder geschikt voor verdere analyse. Tenslotte kunnen het "bezoek aan drankgelegenheden" en de "mispraktijk" eveneens worden weggelaten als veranderlijken, zonder dat ons materiaal hierdoor al te zeer aan diversiteit inboet.

TABEL 32 :

**FACTORMATRIX NA GENORMALISEERDE VARIMAX-ROTATIE
VOOR DE 23 VOORNAAMSTE VERANDERLIJKEN**

VARIABLEN	Factor 1	Factor 2	Factor 3	Factor 4
1. Denктаal	.23214	.75984*	.11391	.17919
2. Rekentaal	.25963	.72097*	.05316	.16056
3. Partner	.33301	.61376*	.29320	-.09536
4. Kinderen	.40468	.55546*	.36637	-.05760
5. Ouders	.09747	.70913*	.13587	.06726
8. Schooltaal kinderen	.31176	.34620	.53607*	-.02031
9. Kijkgedrag	.24555	.30346	.44885	.06163
11. Kranten	.13159	.53759*	.39121	.17209
14. Theater	.32708	.59415*	.51227*	.08047
15. Restaurant	.80914*	.21273	.20557	.11433
17. Bioscoop	.82958*	.24792	.21718	.10375
19. Verenigingen	.23595	.46385	.47559	-.00448
22. Bakker	.24934	.51846*	.22708	.18173
24. Grootwarenhuis	.79595*	.24489	.17917	.14227
25. Tram	.78114*	.25949	.19446	.15836
27. Gemeente-ambtenaar	.28492	.51160*	.40053	.20324
28. Arts	.63626*	.24730	.21288	.09229
30. Gemeentelijk schrijven	.14000	.00069	.65826*	.13389
31. Identiteitskaart	.13050	.26816	.63049*	.08027
34. Waterrekening	.15781	.09868	.63681*	.14368
36. Belastingaangifte	.11874	.23824	.71602*	.09825
37. Baas	.13762	.09366	.14243	.76531*
38. Collega's	.16879	.19580	.16148	.75481*
Eigenwaarde	9.48457	1.56032	1.27155	1.12419

Op de overblijvende 23 veranderlijken voerden we andermaal een factoranalyse uit. Net zoals vorige keer maakten we hierbij ook nu weer gebruik van een genormaliseerde varimaxrotatie. Tabel 32 toont ons de hieruit resulterende factormatrix. Het meest opvallende in deze tabel is wel, dat het aantal factoren is teruggebracht tot vier. Uit de met een asterisk aangeduide ladingen blijkt duidelijk, dat de factoren "cultureel keuzegedrag" en "informele secundaire contacten" uit de eerste factoranalyse hier uitgesmeerd worden over de factoren "inner en familiale face-to-face contacten" en "administratieve contacten". De gemoedelijker, informeler situaties uit de 2 opgeslorpte factoren, zoals bijvoorbeeld het taalgedrag met de bakker, clusteren vooral rond de nieuwe factor 2. Daartegenover heeft de schooltaal van de kinderen bijvoorbeeld een hogere lading op de nieuwe factor 3. Dit bevestigt onze vroegere vaststelling, dat de schooltaal van de kinderen dient los gezien te worden van de overige gezinsveranderlijken. Enkele items, zoals het "theaterbezoek" en de "verenigingen", zijn nagenoeg gelijk verdeeld over beide factoren. De twee overige factoren ondergaan nauwelijks wijzigingen.

Wat kunnen we uit dit alles nu besluiten? Het taalgedrag te Brussel vertoont duidelijk clustervorming. De hypothese die we bij de aanvang van dit onderzoek hebben geformuleerd, wordt hier dus ook bevestigd. Als gevolg hiervan kunnen we in het taalgedragspatroon zes basisdimensies of taaldomeinen onderscheiden. Dit zijn de werksituatie, de betrekkingen met administratieve diensten, de algemene secundaire situaties, de factor "inner en familiale face-to-face contacten", het cultureel keuzegedrag en tot slot de meer informele secundaire relaties.

Door een verdere datareductie wordt dit patroon nog vereenvoudigd. De twee minder makkelijk te benoemen factoren "cultureel keuzegedrag" en "informele secundaire contacten" worden, zoals verwacht, door de "administratieve" en "face-to-face" cluster opgeslorpt. Ons oorspronkelijk patroon wordt hierdoor bevestigd.

14.1.4. De aanwezigheid van een Guttmanschaal-structuur

Het taalgedragspatroon te Brussel is dus zeker geen allegaartje van los naast elkaar staande gedragingen. Er vallen duidelijke lijnen in te onderkennen. Nu we deze hebben gevonden, zetten we een stap verder in onze analyse. Vertrekkende van de vaststelling dat er in het taalgedrag te Brussel verschillende dimensies aanwezig zijn, rijst de vraag of er een onderling verband bestaat tussen deze domeinen en,

zo ja, welke vorm dit aanneemt. Bij het in grafiek brengen van de frekwentieverdelingen hebben we reeds het vermoeden geuit, dat er in onze gegevens cumulativiteit zou kunnen zitten. Mocht dit zich inderdaad voordoen, dan zouden we onze items kunnen plaatsen op een schaal gaande van de makkelijkst naar de moeilijkst te verfransen situatie. Naast de beschrijvende waarde van een dergelijke schaalconstructie, zou dit ons in een later stadium bovendien toelaten een afhankelijke veranderlijke op te bouwen, die kan gelden als een samenvattende maat van verfransing. Het in de sociologie meest bekende voorbeeld van een dergelijke cumulatieve index is de Guttman-schaal. Vooraleer te gaan kijken of onze gegevens aan de vereisten van zo'n schaal voldoen, beschrijven we even in het kort de basisprincipes van de Guttmanschaal-constructie (1).

Deze scalogramanalyse dankt haar naam aan Louis Guttman. Tijdens de tweede wereldoorlog had deze meegewerkt aan de inmiddels legendarisch geworden studie "The American Soldier". In deel vier van dit onderzoek (2) zet hij zijn methode van schaalvorming uiteen. In de jaren die hierop volgen werd deze techniek vooral toegepast in het attitude-onderzoek. Het klassieke voorbeeld hiervan is E.S. Bogardus' sociale afstands- of vooroordeelschaal.

Om het principe van de Guttmanschaal duidelijk te maken, nemen we het erg eenvoudige voorbeeld van enkele hoogspringers. Stel dat we een springlat hebben die op vier verschillende standen kan gelegd worden : 1,60m, 1,70m, 1,80m en 1,90m. Voor elk van die standen mogen de vijf deelnemers A, B, C, D en E één sprong uitvoeren. Slechts twee mogelijkheden kunnen zich voordoen : ofwel lukt de sprong, ofwel niet. Een derde mogelijkheid bestaat niet. Voor elke gelukte sprong krijgt men 1 punt. Elke mislukte sprong wordt met een nul aangeduid. Voor de eerste sprong wordt de lat op de laagste stand gelegd. Dit is met andere woorden de makkelijkste hindernis. Van onze vijf deelnemers is er slechts één die niet over 1,60m gaat, namelijk deelnemer D. De overige deelnemers krijgen dus elk een punt. Nu wordt de lat op 1,70m gelegd. Persoon D, die reeds bij de vorige sprong niet over de lat ging, zal vanzelfsprekend ook hier niet

(1) Voor een uitvoeriger beschrijving verwijzen we o.a. naar : TORGERSON, W.S., *Theory and Methods of Scaling*, John Wiley & Sons, New York, 1958. GADOUREK, I., *Sociologische Onderzoekstechnieken*, Van Loghum Slaterus, Arnhem, 1969. BLALOCK, H.M. jr. — BLALOCK, A.B., *Methodology in Social Research*, McGraw - Hill, London, 1971.

(2) STOUFFER, S.A. — GUTTMAN, L. e.a., *Measurement and Prediction, Studies in Social Psychology in World War II*, Vol. 4, Princeton University Press, Princeton, N.J., 1950.

TABEL 33 :

VOORBEELD VAN EEN IDEALE GUTTMANSCHAAL

Score	"Universe of attributes"				Persoon
	1,90m	1,80m	1,70m	1,60m	
4	1	1	1	1	C
3	0	1	1	1	A
2	0	0	1	1	B
1	0	0	0	1	E
0	0	0	0	0	D

lukken. Maar hij is niet alleen : deelnemer E, die wel over 1,60m ging, geraakt evenmin over 1,70m. Ze scoren dus allebei een nul. Voor de drie overige deelnemers mag de lat nog hoger gelegd worden. Zo gaan we door tot 1,90m. Alleen deelnemer C slaagt erin ook deze sprong met succes uit te voeren. Rangschikken we de uitslagen zoals in tabel 33 is aangegeven, dan krijgen we een symmetrische matrix. Door het aantal gelukte sprongen voor elke deelnemer op te tellen, krijgt men de overeenkomstige score per persoon.

Het scorepatroon, zoals we dat in tabel 33 hebben voorgesteld, vormt een perfecte Guttmanschaal. Dit betekent dat er zowel unidimensionaliteit als cumulativiteit aanwezig is.

Onder het begrip unidimensionaliteit wordt verstaan, dat alle items (in onze voorbeeld : de vier standen van de springlat) of de "universe of attributes", zoals Guttman ze noemt, een beweging naar of weg van éénzelfde onderliggende veranderlijke meten (in ons geval : hoe hoog men springt).

Cumulativiteit veronderstelt dat alle items naar moeilijkheidsgraad kunnen worden gerangschikt (1,90m hoog springen is duidelijk moeilijker dan 1,80m) en dat personen die positief scoren op een moeilijker item (over 1,90m), eveneens een positieve score zullen halen op een minder moeilijke item (bv. over 1,80m springen). Het omgekeerde geldt natuurlijk eveneens : iemand die een nulscore haalt op een minder lastige item, zal zeker ook struikelen over een moeilijker veranderlijke.

In ons voorbeeld was elke item bovendien gedichotomiseerd (een sprong lukte of lukte niet). Alleen veranderlijken teruggebracht tot een dergelijke tweedeling kunnen in een Guttmanschaal worden opgenomen. In de praktijk komt dit meestal neer op het bepalen van een breekpunt in de waarden die een item kan aannemen. Haalt iemand een waarde gelijk aan of hoger dan dit breekpunt, dan "pas-

seert" hij deze item. Scoort hij lager, dan "passeert" hij deze niet.

Het spreekt vanzelf dat een ideale schaal, zoals deze in tabel 33, in werkelijkheid bijna nooit voorkomt. Daarom worden een aantal coëfficiënten berekend, die de onderzoeker toelaten te bepalen in welke mate de gegevens aan de vereisten van een dergelijke schaal voldoen. De reproduceerbaarheidscoëfficiënt meet de mate waarin iemands gedragspatroon over de verschillende items kan gereproduceerd worden aan de hand van diens schaalscore. Mathematisch wordt dit als volgt uitgedrukt :

$$R = 1 - \frac{\text{het aantal "fouten" of afwijkingen van de ideale Guttman-schaal}}{\text{het aantal personen} \times \text{het aantal items}}$$

Deze coëfficiënt varieert tussen 0 en 1. Is R gelijk aan 0, dan betekent dit dat geen enkele handeling of antwoord in een Guttman-schaal past. Het aantal fouten is in dat geval immers 100%. Is R gelijk aan 1, dan is de teller van onze deling gelijk aan nul. Hier hebben we met andere woorden een perfecte Guttman-schaal. In het algemeen neemt men aan, dat de reproduceerbaarheidscoëfficiënt minstens een waarde van .90 moet hebben om van een schaalpatroon te kunnen spreken. Het maximum toegelaten foutenpercentage is dus 10.

Een tweede erg belangrijke maat bij het beoordelen van de gegevens is de "scalability coefficient". Vooraleer we deze kunnen voorstellen, dienen we eerst enkele hulpbegrippen in te voeren. Een eerste begrip is de "minimum marginal reproducibility". Dit is niets anders dan de kleinste waarde die door de reproduceerbaarheidscoëfficiënt kan worden aangenomen op basis van de gegeven "cutting points" en de overeenkomstige verhoudingen van het aantal personen, die de verschillende items al dan niet "passeren". Deze waarde kan als volgt worden berekend :

$$\text{M.M.R.} = \frac{\text{Som hoogste randtotalen van elke item}}{\text{het aantal personen} \times \text{het aantal items}}$$

Stel dat we in totaal 500 personen hebben, waarvan er 370 item 1 "passeren" en 130 niet. Dan is 370 het hoogste randtotaal voor item 1. We doen hetzelfde voor elke item en tellen al deze getallen op. Op die manier krijgen we de teller in bovenstaande deling.

Het verschil tussen de reproduceerbaarheidscoëfficiënt en de M.M.R. duidt aan, in welke mate de waarde van de reproduceerbaarheidscoëfficiënt is toe te schrijven aan de antwoordpatronen i.p.v. aan het inherent cumulatief verband tussen de verschillende veran-

derlijken (1). Dit verschil tussen beide coëfficiënten noemt men dan ook "percent verbetering" (P.V.).

De scalability coëfficiënt kan nu mathematisch als volgt worden voorgesteld :

$$S = \frac{P.V.}{1 - M.M.R.}$$

Dit is met andere woorden de verhouding van de werkelijk vastgestelde verbetering ten opzichte van de maximaal mogelijke verbetering. Net zoals de reproduceerbaarheidscoëfficiënt varieert ook deze coëfficiënt tussen 0 en 1. Als vuistregel geldt dat deze coëfficiënt een waarde van .60 moet hebben, om aan de eisen van een unidimensionale en cumulatieve schaal te voldoen. De vastgestelde verbetering moet dus minstens 60% van de mogelijke verbetering bedragen.

Komen we tot het besluit, dat onze veranderlijken inderdaad een Guttmanschaal-structuur vertonen, dan kunnen we overgaan tot het opbouwen van de schaal. Dit komt neer op het toekennen van een score aan elke persoon. Zolang het gedragspatroon van een respondent samenvalt met één van de ideale Guttmanschaal-types is er helemaal niets aan de hand. Eens hij hiervan echter afwijkt, wordt het moeilijker om hem een bepaalde score toe te kennen. Allerlei methoden werden uitgekend om in dergelijke gevallen de score zo exact mogelijk te bepalen (2). In navolging van N. Nie e.a. (3) menen wij echter dat, wanneer het materiaal voldoet aan de hogervermelde statistische eisen, elke persoon een schaa SCORE kan toegekend worden op basis van het aantal items dat deze "passeert". Alhoewel wij er ons van bewust zijn dat op die manier ook een aantal niet-perfecte schaaltypes in onze scores binnensluipen, houden voldoende hoge coëfficiënten toch de garantie in, dat dit tot een minimum zal beperkt blijven.

We keren nu terug tot ons onderzoeksmateriaal. Vooraleer we kunnen kijken of ons materiaal aan de vereisten van een dergelijke Guttmanschaal beantwoordt, dienen we eerst onze "universe of attributes" af te bakenen. De door ons gebruikte SPSS-package voorziet in een maximum aantal items van 12. Bij de keuze van deze veranderlijken hebben we zowel rekening gehouden met het inhoudelijk als met het statistisch belang van elke variabele in de laatste factor-

(1) NIE, N.H. e.a., o.c., p. 533.

(2) Eén van deze methoden is b.v. deze van Andrew F. Henry : HENRY, A.F., "A Method of Classifying Non-Scale Response Patterns in a Guttman Scale", *The Public Opinion Quarterly*, 16, nr. 1, Spring 1952, pp. 94-106.

(3) NIE, N.H. e.a., o.c., p. 533.

analyse. Het aantal missing cases van elke veranderlijke mag bovendien niet te hoog oplopen, omdat in dat geval de populatie waarop de Guttmanschaal wordt getest te klein wordt. De Guttmanschaal veronderstelt immers dat elke respondent die in de schaal voorkomt, een antwoord heeft voor elk van de items die hiervan deel uitmaken. Vanaf het ogenblik dat een respondent ook maar één enkele item onbeantwoord laat, komt hij niet meer in aanmerking voor een Guttmanschaal waarin deze item voorkomt. Dit heeft als gevolg, dat de Guttmanschaal-populatie nooit groter is dan haar zwakst vertegenwoordigde veranderlijke.

Rekening houdend met wat voorafgaat, viel onze keuze op de volgende 12 variabelen : verenigingen, collega's, baas, schooltaal kinderen, grootwarenhuis, restaurant, belastingsaangifte, partner, arts, identiteitskaart, ouders en rekentaal. Zoals we hoger reeds zagen, zijn al deze veranderlijken op dezelfde manier in drie categorieën gecodeerd : Nederlands/tweetalig/Frans. Bovendien werden ze in bovenstaande opsomming gerangschikt naar stijgend aantal gevallen. Deze 12 items vertegenwoordigen naar onze mening de belangrijkste aspecten van het Brussels taalgedrag, binnen de hoofddimensies die we in onze factoranalyse hebben gevonden.

We veronderstellen dat de geselecteerde items een onderliggende maat van verfransing vormen en dat zij kunnen gerangschikt worden naar moeilijkheidsgraad, waarbij het "passeren" van een moeilijker item impliceert dat dit ook voor de makkelijker items gebeurt.

De scalogramanalyses werden uitgevoerd voor twee verschillende cutting points. In een eerste reeks analyses werd de dichotomie Nederlands versus tweetalig of Frans gehanteerd. Hier valt de scheiding samen met de volle lijn uit figuren 13 en 14. Een item "passeren" betekent in dit geval "tweetalig" of "Frans" antwoorden voor de betrokken veranderlijken. De tweede reeks analyses gebeurde aan de hand van de tweedeling Nederlands of tweetalig versus Frans. Dit komt overeen met de stippellijn uit figuren 13 en 14. Hier "passeert" men dus wanneer men "Frans" antwoordt. In de eerste reeks analyses spreken we van resistentie t.o.v. het Frans, voor zover men niet "passeert", in de tweede van volledige verfransing indien men wel "passeert".

Hoe zijn we nu verder te werk gegaan ? De twee eerste scalogramanalyses (1 per cutting point) werden uitgevoerd op alle 12 items. Voor de twee volgende analyses werd de veranderlijke met het minst aantal gevallen weggelaten. In dit geval is dat de veranderlijke "verenigingen". Zoals we hoger zagen, heeft dit voor gevolg, dat het aantal items vermindert, maar dat het totaal aantal gevallen waarop de analyse wordt toegepast toeneemt. Deze werkwijze herhalen we

totdat we slechts 4 items overhouden. Verder kunnen we niet gaan, omdat een Guttman-schaal met minder dan 4 items niet veel betekenis heeft.

De resultaten werden in tabellen 34 en 35 samengebracht. Onder elke reeks veranderlijken, gerangschikt naar dalende moeilijkheidsgraad, vermelden wij het absoluut aantal gevallen waarop de analyse plaatsvond, de relatieve betekenis van dit aantal t.o.v. het totaal aantal respondenten en de reproduceerbaarheids- en scalabilitycoëfficiënt voor de betrokken analyse. We zien, dat het aantal respondenten varieert van 8,4% tot 92,4%. De verschillen tussen beide tabellen zijn, vooral voor de kolommen met een groter aantal gevallen, erg gering.

In tabel 34 vertonen alleen de drie laatste kolommen een duidelijke Guttmanstructuur. Voor dezelfde kolommen kunnen we ook in tabel 35 significante coëfficiëntwaarden aflezen. In tegenstelling met de eerste tabel vinden we hier bovendien ook een Guttman-schaal voor 9 items. De aanwezigheid van een cumulatieve en unidimensionale schaal is in deze gevallen dan ook bewezen.

Van groot belang is de rangorde die elke item in deze Guttman-schalen bekleedt. Erg interessant is de vaststelling, dat de schooltaal van de kinderen slechts op de zevende plaats komt. Vergelijken we dit met de plaats van de "ouders" en de "partner", dan blijkt de verfransing van personen die in Vlaanderen zijn geboren en er minstens tot hun 20 jaar hebben gewoond, sterker te zijn doorgedrongen naar beneden toe (de kinderen). De laterale verfransing (de partner) en verfransing naar boven toe (de ouders) ondervinden duidelijk meer weerstand. Het onderwijs blijft dus een belangrijke factor.

Een ander opvallend resultaat is, dat het Frans minder sterk vertegenwoordigd is in de administratieve items dan men in het algemeen verwacht. De aanwezigheid van het Frans is het sterkst in de instrumentele, secundaire sfeer. Hier is de overwegend Franstalige Brusselse omgeving het duidelijkst voelbaar.

We wijzen ook op de erg verfranste situatie op het werk. Geen van beide items, die hierop betrekking hebben, passen echter in een significante Guttman-schaal.

Het besluit ligt voor de hand. Nadat we in ons materiaal clusters of domeinen hebben gevonden, is nu ook aangetoond dat een aantal van de belangrijkste items een cumulatieve, unidimensionale schaal vormen. Onze twee hypothesen van clustering en cumulativiteit worden hierdoor bevestigd. Met behulp van twee statistische technieken zijn we er in geslaagd, de vroegere rudimentaire beschrijving van het taalgedrag te vervangen door een preciese cumulatieve index van verfransing. Dit resultaat is van groot belang voor het verder onderzoek.

TABEL 34 :

OVERZICHT VAN DE SCALOGRAMANALYSES VOOR DE DICHOTOMIE NEDERLANDS VERSUS
TWEETALIG OF FRANS

Aantal items	12	11	10	9	8	7	6	5	4
Items gerangschikt naar dalende moei- lijkhedsgraad	Ouders Rekentaal Partner Belasting Identiteit Verenigingen Arts Baas Gr.wrnhuis Restaurant Schoolt. k. Collega's	Ouders Rekentaal Partner Identiteit Belasting Arts Schoolt. k. Gr.wrnhuis Collega's Baas Restaurant	Ouders Rekentaal Partner Identiteit Belasting Arts Schoolt. k. Gr.wrnhuis Baas Restaurant	Ouders Rekentaal Partner Identiteit Belasting Arts Schoolt. k. Gr.wrnhuis Restaurant	Ouders Rekentaal Partner Identiteit Belasting Arts Gr.wrnhuis Restaurant	Ouders Rekentaal Partner Identiteit Belasting Arts Restaurant	Ouders Rekentaal Partner Identiteit Belasting Arts	Ouders Rekentaal Partner Identiteit Arts	Ouders Rekentaal Identiteit Arts
n	64	198	206	408	504	566	634	667	705
% van N	8.4	26.0	27.0	53.5	66.1	74.2	83.1	87.4	92.4
Reprod.c.	.8281	.8255	.8417	.8742	.8869	.8894	.8991	.9154	.9284
Scalab.c.	.4741	.5013	.5389	.6172	.6378	.6253	.6070	.6631	.7221

TABEL 35 :

**OVERZICHT VAN DE SCALOGRAMANALYSES VOOR DE DICHOTOMIE
NEDERLANDS OF TWEETALIG VERSUS FRANS**

Aantal items	12	11	10	9	8	7	6	5	4
Items gerangschikt naar dalende moeilijkheidsgraad	Ouders Verenigingen Rekentaal Identiteit Belasting Partner Schoolt. k. Restaurant Gr.wrnhuus Baas Arts Collega's	Ouders Rekentaal Identiteit Partner Belasting Gr.wrnhuus Schoolt. k. Restaurant Baas Arts Collega's	Ouders Rekentaal Identiteit Partner Belasting Arts Restaurant Schoolt. k. Gr.wrnhuus Baas	Ouders Rekentaal Identiteit Partner Belasting Arts Schoolt. k. Gr.wrnhuus Restaurant	Ouders Rekentaal Identiteit Partner Belasting Gr.wrnhuus Restaurant Arts	Ouders Rekentaal Partner Identiteit Belasting Restaurant Arts	Ouders Rekentaal Partner Identiteit Belasting Arts	Ouders Rekentaal Partner Identiteit Arts	Ouders Rekentaal Identiteit Arts
n	64	198	206	408	504	566	634	667	705
% van N	8.4	26.0	27.0	53.5	66.1	74.2	83.1	87.4	92.4
Reprod.c.	.8750	.8485	.8689	.8965	.8963	.9041	.9222	.9292	.9454
Scalab. c.	.5026	.4572	.5196	.5996	.5748	.5796	.6156	.6509	.7358

Een dergelijke cumulatieve schaal heeft immers niet alleen een beschrijvende waarde. Zij kan ook gebruikt worden als een analytisch instrument. In het volgende hoofdstuk zullen we namelijk aan de hand van de schaalscores een samengestelde afhankelijke veranderlijke opbouwen, die naast de afzonderlijke items kan gebruikt worden bij de verklarende analyse van het taalgedrag.

14.2. Toetsing van de voornaamste "individuele machtsveranderlijken" uit ons theoretisch overzicht

14.2.1. De socio-economische statuspositie

Tot nu toe bleef de exploratieve data-analyse beperkt tot een nauwkeurige afbakening en beschrijving van het verworven taalwetenschappelijk gedrag. De uiteindelijke bedoeling van ons empirisch onderzoek is evenwel de toetsing van de voornaamste "individuele machtsveranderlijken" uit ons theoretisch overzicht. Om het gevaar van een "fishing expedition" te vermijden, gaan we hierbij stap voor stap te werk. We vertrekken van de eerste veranderlijke en onderzoeken welke invloed deze heeft op het taalgedrag te Brussel. Eens we de impact van deze variabele voldoende kennen, nemen we de volgende veranderlijke in ons model op. Verhoogt deze de predictiekracht van ons model, dan wordt hij behouden. Draagt deze veranderlijke daarentegen niet bij tot een betere predictie van het taalgedrag, dan wordt hij weggelaten. Op die manier ontstaat geleidelijk aan een theoretisch model dat volledig aan de Brusselse situatie is getoetst.

Als afhankelijke veranderlijken voor dit model gebruiken we enkele van onze Guttman-schalen. Door het berekenen van de schaalscores krijgt elke respondent een individuele score gaande van nul (volledig Nederlandstalig gedragspatroon) tot en met een score gelijk aan het totaal aantal items dat in de betrokken schaal voorkomt (volledig Franstalig gedragspatroon). Deze individuele score kan dan als afhankelijke veranderlijke in ons model worden ingevoerd.

In het vorig hoofdstuk vonden we zeven scalogramanalyses met een voldoende reproduceerbaarheids- en scalabilitycoëfficiënt. Voor de verdere analyse pikken we hieruit deze drie schalen met het meest aantal items. Dit zijn voor tabel 34 de 6 item-schaal en voor tabel 35 de 9 item- en de 6 item-schaal. Het toekennen van de schaalscores gebeurt, zoals we in het vorig hoofdstuk hebben gezien, op basis van het aantal items dat men "passeert". Komt iemand b.v. voorbij 4

items, dan krijgt hij de schaalscore 4; komt hij voorbij drie items, dan krijgt hij een score 3.

De eerste 'individuele machtsveranderlijke' die we gaan toetsen is de socio-economische positie. Deze veranderlijke heeft het voordeel dat hij op een uitgebreide ordinale schaal werd gemeten. De sociaal-economische positie werd namelijk bepaald aan de hand van een voor Vlaanderen aangepaste Norc-beroepsstatusschaal (1). Deze bevat zo'n 160 beroepen gerangschikt naar dalende status. Elke plaats in de schaal komt overeen met een bepaalde score.

In de eerste fase van de verklarende analyse worden dus twee schaalscores tegenover elkaar geplaatst. Het meetniveau van deze beide veranderlijken laat ons toe, gebruik te maken van een techniek die zowel de sterkte als de aard van de relatie tussen beide variabelen meet, met name regressieanalyse. Door de dubbele eigenschap van deze analysetechniek wordt het mogelijk, de waarde van een afhankelijke veranderlijke te voorspellen aan de hand van één of meerdere onafhankelijke veranderlijken. Dit is natuurlijk van groot belang voor het "policy"-aspect van ons onderzoek. Er kan immers nagegaan worden, in welke mate een bepaald taalgedrag wordt beïnvloed, wanneer men een verandering aanbrengt in één van de onafhankelijke veranderlijken.

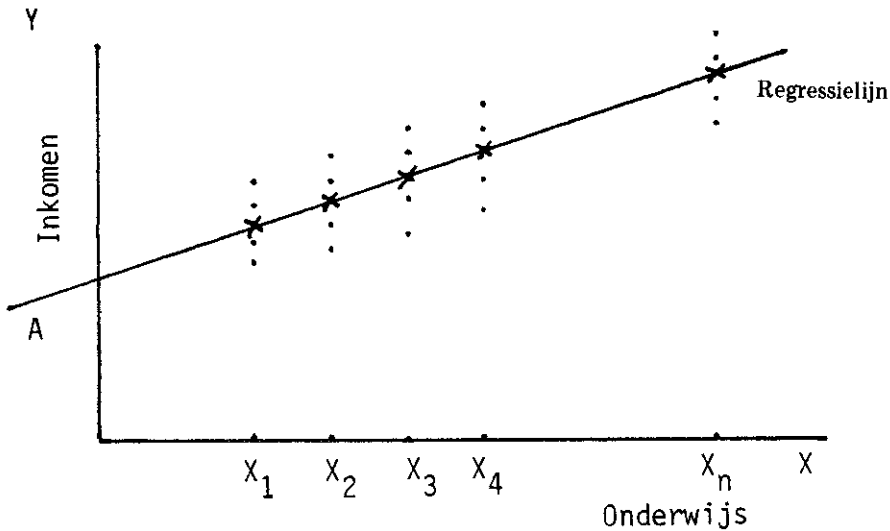
Om de interpretatie van de volgende resultaten te vergemakkelijken, geven we eerst een korte, theoretische schets van deze analyse-methode (2). Regressieanalyse is een algemene techniek, waardoor men de relatie tussen een afhankelijke of criteriumveranderlijke en één of meer onafhankelijke veranderlijken of predictoren analyseert. In het algemeen veronderstelt men, dat zowel de predictoren als de criteriumveranderlijken minstens op intervalniveau zijn gemeten. Gemakkelijkheidshalve brengen we de regressieanalyse eerst terug tot haar meest eenvoudige vorm : het bivariate regressiemodel. In dat geval is er slechts één onafhankelijke veranderlijke. Ter verduidelijking nemen we het fictieve voorbeeld van de relatie tussen het genoten onderwijs (uitgedrukt in jaren) en het later inkomen.

(1) VAN MALDERGHEM, R., o.c., pp. 64-71. Zie bijlage.

(2) Het spreekt vanzelf dat we binnen het bestek van dit proefschrift niet kunnen ingaan op alle details van deze techniek. Hiervoor verwijzen we naar enkele belangrijke werken : BLALOCK, H.M. jr., *Social Statistics*, second edition, McGraw-Hill, New York, 1972. DUNN, O.J. — CLARK, V.A., *Applied Statistics : Analysis of Variance and Regression*, John Wiley & Sons, New York, 1974. HUANG, D.S., *Regression and Econometric Methods*, John Wiley & Sons, New York, 1970.

FIGUUR 17 :

GRAFISCHE VOORSTELLING VAN EEN "IDEAALTYPISCHE"
LINEAIRE REGRESSIEVERGELIJKING

Vertrekken we van een waarde X_1 voor het onderwijs, dan komt hiermee een bepaalde verdeling van $\bar{Y}$ -waarden overeen. Het zal immers nagenoeg nooit voorvallen, dat alle personen met eenzelfde opleiding evenveel verdienen. Dit geldt natuurlijk ook voor alle andere waarden van X . Voor elk van de gevonden inkomensverdelingen kunnen we nu het gemiddelde bepalen. Het resulterend "pad" van deze gemiddelden noemt men de regressievergelijking van Y op X (1). Alhoewel regressieanalyse een algemene statistische techniek is, houden wij ons verder alleen bezig met regressievergelijkingen die een lineaire vorm aannemen. Bovendien veronderstellen we ook, dat de Y -waarden normaal verdeeld zijn voor elke waarde van X en dat de varianties van al deze Y -verdelingen gelijk zijn voor elke waarde van X .

In dat geval kan de waarde van de afhankelijke veranderlijke worden geschat aan de hand van de volgende lineaire functie :

$$Y' = A + BX$$

Y' stelt de geschatte waarde van de afhankelijke veranderlijke voor.

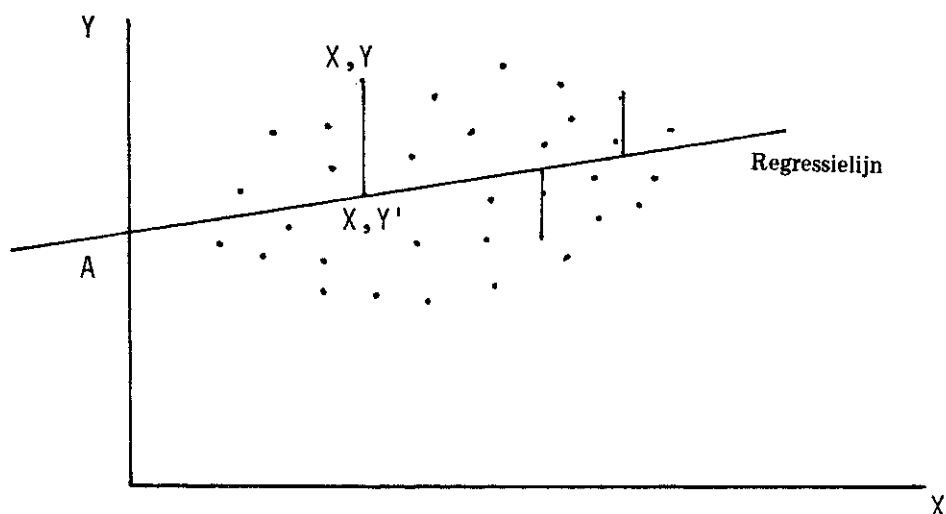
(1) BLALOCK, H.M. jr., o.c., (1972), p. 364.

De constante A is het punt waar de regressielijn de Y-as snijdt (waar X bijgevolg gelijk is aan nul) en wordt het intercept genoemd. De constante B of de ongestandaardiseerde regressiecoëfficiënt bepaalt de helling van de regressielijn. Dit betekent, met andere woorden, dat deze coëfficiënt het verwachte verschil aangeeft in Y tussen twee groepen die op de X-as één eenheid verschillen. De interpretatie van de regressiecoëfficiënt is dus een erg belangrijk element in de analyse van de gegevens. Tenslotte stelt X in onze lineaire functie de waarde van de onafhankelijke veranderlijke voor. Deze varieert in ons voorbeeld tussen X_1 en X_n .

In de praktijk vinden we echter zelden een ideale toestand zoals deze in figuur 17 is afgebeeld. In plaats van de mooie verdelingen rond elke waarde van X, vindt men meestal een puntenwolk zoals in figuur 18 is weergegeven. Het komt er dan op aan, de lijn te vinden die het best bij deze puntenwolk past. We veronderstellen andermaal dat dit een rechte is en zoeken deze met behulp van de methode van de kleinste kwadraten. Deze methode impliceert, dat de som van de kwadraten van de afwijkingen van de werkelijke Y-waarden t.o.v. de

FIGUUR 18 :

GRAFISCHE VOORSTELLING VAN EEN REGRESSIEANALYSE OP EEN PUNTENWOLK

rechte wordt geminimaliseerd. Vermelden we bovendien, dat het verschil tussen de werkelijke en de geschatte Y-waarden (de voorspellingsfout) het residu wordt genoemd, dan wordt de regressielijn gekenmerkt door de volgende eigenschap :

$$\Sigma (Y - Y')^2 = \text{Som van de gekwadrateerde residuen} = \text{minimum}$$

We breiden de regressievergelijking nu uit door er een tweede predictor aan toe te voegen. De vroegere functie krijgt dan de volgende vorm, die kan voorgesteld worden als een vlak in een driedimensionale ruimte :

$$Y' = A + B_1 X_1 + B_2 X_2$$

De twee onafhankelijke veranderlijken zijn in dit geval X_1 en X_2 . Bij het invoeren van verscheidene predictoren dient men er zorg voor te dragen, dat deze niet al te sterk intercorreleren. Door een dergelijke multicollineariteit kunnen immers heel wat problemen ontstaan bij de verdere interpretatie van de resultaten.

Vaak doet zich ook het probleem voor, dat de onafhankelijke veranderlijken in verschillende eenheden zijn gemeten. Op dat ogenblik wordt de onderlinge vergelijking van hun impact op de afhankelijke veranderlijke natuurlijk erg moeilijk. Dit wordt opgevangen door de gestandaardiseerde regressiecoëfficiënten of de betagewichten te berekenen. Hierdoor wordt elke verandering uitgedrukt in standaardafwijkingeenheden.

Zowel voor de bivariate als voor de meervoudige regressieanalyse zijn er een aantal maten, die de nauwkeurigheid van de voorspelling en/of de sterkte van de relatie weergeven. Zonder al te zeer op de berekening van deze maten in te gaan, vernoemen we deze toch even, omdat zij bij de beoordeling van onze resultaten van groot belang zullen zijn. Hoger hebben we gezien dat de regressielijn derwijze door de puntenwolk wordt getrokken, dat de som van de gekwadrateerde residuen minimaal is. Dit betekent dus, dat een deel van de variabiliteit in Y niet door de regressielijn wordt verklaard. De verhouding van de verklaarde variabiliteit in de afhankelijke veranderlijke Y tot de totale variabiliteit in Y noemt men de determinatiecoëfficiënt en wordt meestal door R^2 voorgesteld. Trekt men de vierkantswortel uit deze coëfficiënt, dan bekomt men de eenvoudige of de meervoudige correlatiecoëfficiënt, al naargelang men respectievelijk met bivariate of meervoudige regressieanalyse werkt. Zoals men weet, geven deze correlatiecoëfficiënten de sterkte aan van de relatie tussen de afhankelijke en de onafhankelijke veranderlijke(n).

Naast deze coëfficiënten bestaat er ook een significantietest voor de globale regressievergelijking. Aan de hand hiervan toetst men de nulhypothese dat alle regressiecoëfficiënten in de totale populatie gelijk aan nul zijn. Mocht dit zich voordoen, dan moeten wij tot het besluit komen, dat alle andere waarden die wij in de steekproef hebben gevonden, te wijten zijn aan steekproefschommelingen of meetfouten. De formule voor deze test is de volgende :

$$F = \frac{S k_{\text{reg}} / k}{S k_{\text{res}} / (N-k-1)} \quad \text{met } k \text{ en } N-k-1 \text{ vrijheidsgraden}$$

- $S k_{\text{reg}}$: som van de kwadraten verklaard door de regressievergelijking
 $S k_{\text{res}}$: som van de gekwadrateerde residuen
 k : aantal predictoren
 N : steekproefomvang

Is de berekende waarde groter dan deze die we voor een bepaald significantieniveau uit de tabel van de F-verdeling kunnen aflezen, dan verwerpen wij de nulhypothese. In dat geval moet minstens één van de regressiecoëfficiënten in de totale populatie een absolute waarde hebben die groter is dan nul. Voor een verdere controle kunnen we dan een F-waarde met overeenkomstig significantieniveau berekenen voor elke regressiecoëfficiënt afzonderlijk.

Een laatste belangrijke toets op de regressiecoëfficiënten is de standaardfout. Trekt men uit de totale populatie een groot aantal steekproeven en noteert men telkens de gevonden waarde van de regressiecoëfficiënt, dan zal, onder bepaalde voorwaarden, het gemiddelde van al deze gevonden waarden de werkelijke populatiewaarde van de regressiecoëfficiënt benaderen.

Van de verdeling van alle steekproefwaarden kan men nu de standaardafwijking bepalen. Deze standaardafwijking noemt men de standaardfout. Een frekwent gebruikt hulpmiddel om na te gaan of de gevonden waarden significant afwijkend zijn van nul, bestaat erin de standaardfout met twee te vermenigvuldigen en dit getal ofwel op te tellen ofwel af te trekken van de gevonden waarden, al naargelang deze laatste negatief of positief zijn.

Bij de aanvang van deze beschrijving stelden we, dat voor de regressieanalyse minstens intervalniveau veranderlijken vereist zijn. Met behulp van "dummy" variabelen kan men echter ook nominale meet-

niveaus in de vergelijking opnemen (1). Een "dummy" variabele ontstaat door elke categorie van een nominale veranderlijke als een afzonderlijke veranderlijke te bekijken en een score toe te kennen aan elk van de respondenten op grond van hun aanwezigheid of afwezigheid in elk van deze categorieën (2). Een voorbeeld zal dit meteen duidelijk maken. Nemen we de veranderlijke regionale herkomst en veronderstellen we dat deze drie categorieën heeft : Vlaanderen, Brussel en Wallonië. Elk van deze categorieën wordt nu beschouwd als een afzonderlijke dichotome veranderlijke met als mogelijke scores 0 (afwezig) of 1 (aanwezig). Iemand die in Vlaanderen geboren is zal dus een score 1 krijgen voor Vlaanderen en een score 0 voor Brussel en Wallonië. Scoort iemand nul voor zowel Vlaanderen als Brussel, dan weet men met zekerheid dat de betrokkene in Wallonië is geboren. Deze categorie die men aldus uit beide voorgaande kan afleiden en die men de "referentiecategorie" noemt, behoeft dus geen eigen "dummy". We krijgen bijgevolg steeds één "dummy" variabele minder dan het aantal categorieën.

Dummy veranderlijken kunnen nu onder de volgende vorm in een regressievergelijking worden opgenomen :

$$Y' = A + B_1 D_1 + B_2 D_2$$

Hierin stellen D_1 en D_2 respectievelijk de dummy's voor Vlaanderen en Brussel voor. De persoon die in Vlaanderen is geboren zal voor D_1 een score 1 krijgen en voor D_2 een 0. Voor hem wordt de vergelijking dus :

$$Y' = A + B_1$$

Aangezien de respondent die in Wallonië is geboren zowel voor D_1 als voor D_2 een nul haalt, krijgen we hier de volgende waarde voor Y' :

$$Y' = A$$

De regressiecoëfficiënt B_1 is dus het verschil in Y' tussen de respondenten die in Vlaanderen zijn geboren en diegenen die in Wallonië zijn geboren. In Wallonië geboren zijn is dus een referentiepunt voor de beoordeling van de andere categorieën. Vandaar dan ook de naam "referentiecategorie". Bovenstaande kan vanzelfsprekend uitgebreid

(1) Zie o.a. : LYONS, M., "Techniques for Using Ordinal Measures in Regression and Path Analysis", in *Sociological Methodology 1971*, Jossey Bass Inc., London, 1971, pp. 147-171.

(2) NIE, N.H. e.a., o.c., p. 374.

worden tot verscheidene nominale variabelen. In dat geval spreekt men van een onverzadigd model indien alleen de hoofdeffecten worden opgenomen. Een dergelijk voorbeeld met twee nominale veranderlijken kan o.a. de volgende vorm aannemen :

$$Y' = A + B_1D_1 + B_2D_2 + B_3E_1$$

waarin E_1 de "dummy" veranderlijke voor de tweede nominale variabele voorstelt. Worden naast deze hoofdeffecten ook de interactie-effecten in de vergelijking opgenomen, dan spreekt men van een verzadigd model :

$$Y' = A + B_1D_1 + B_2D_2 + B_3E_1 + B_4(D_1E_1) + B_5(D_2E_1)$$

Benevens de drie traditionale dummy's worden hier dus twee bijkomende dummy veranderlijken ingevoerd om de interactie-effecten op te vangen.

Deze summiere beschrijving van de regressiemethode mag binnen het bestek van dit proefschrift volstaan. We pasten deze techniek nu toe op de twee hogervernoemde veranderlijken. We herinneren er nog even aan, dat we beslisten de socio-economische status (S.E.S.) als eerste predictor in te voeren. Voor de afhankelijke veranderlijke viel onze keuze op drie Guttmanschalen. Om elke verdere verwarring te voorkomen, zullen we de 9 item- en de 6 item-schaal uit tabel 35 respectievelijk schaal 1 en 2 noemen. De 6 item-schaal uit tabel 34 noemen we schaal 3.

Tabel 36 toont ons de resultaten van deze eerste regressieanalyse.

TABEL 36 :

REGRESSIE VAN SCHAAL 1 op S.E.S.

Veranderlijke	Gemiddelde	Standaardafwijking	Aantal gevallen
Schaal 1	3.16	3.43	286
S.E.S.	570.67	133.39	286
Correlatiecoëfficiënt :	.38		
R ² :	.14		
Globale F-test : 47.66	47.66	Significantieniveau : .00	
Intercept :	-2.40		
Regressiecoëfficiënt :			
ongestandaardiseerd	.010		
gestandaardiseerd	.379		
standaardfout	.001		
F-waarde	47.66		
Significantieniveau	.00		

De gemiddelde schaalscore voor het taalgedrag ligt blijkbaar vrij laag. Dit wijst op een geringe mate van verfransing. We moeten echter ook rekening houden met de belangrijke spreiding rond dit gemiddelde, die in de standaardafwijking tot uiting komt. Uit de tabel in bijlage kunnen we opmaken, dat de gemiddelde socio-economische status relatief hoog is. De gemiddelde respondent heeft duidelijk meer dan een middelmatige socio-economische status. De correlatiecoëfficiënt toont aan dat er een belangrijke positieve relatie bestaat tussen beide schaalscores. Dit betekent m.a.w. dat naarmate de beroepsstatus stijgt, de verfransing eveneens toeneemt. Dit is natuurlijk een erg belangrijke vaststelling, die indruist tegen wat men meestal veronderstelt. In onze vroegere analyse vonden we reeds enige aanwijzingen in die richting. Door het invoeren van een taalgedragsschaal kon dit nu precies worden gemeten. In de loop van onze analyse zal dit resultaat verder worden uitgediept.

We stellen echter vast, dat slechts 14% van de variatie in het taalgedrag door deze S.E.S.-veranderlijke wordt verklaard. Dit relativeert natuurlijk meteen het belang van deze predictor. Aan de hand van de regressiecoëfficiënt zien we, dat een erg grote verandering in de S.E.S.-score zal nodig zijn om een noemenswaardige verandering in de taalgedragsitem teweeg te brengen. De waarde voor de beta-coëfficiënt is gelijk aan deze voor de eenvoudige correlatiecoëfficiënt. De significantie van de regressiecoëfficiënt wordt aangetoond door beide F-tests, die in dit geval eenzelfde waarde hebben, omdat we slechts één enkele predictor hanteren. Deze significantie kon ook reeds intuïtief worden afgeleid uit de kleine waarde van de standaardfout.

Er zitten echter twee belangrijke schaduwzijden vast aan deze resultaten. In de eerste plaats heeft het intercept een negatieve waarde. Dit betekent dat de criterium veranderlijke ook negatieve waarden kan aannemen, wat volgens onze Guttman-schaal onmogelijk is. In de tweede plaats is het aantal gevallen hier teruggebracht tot 286. Dit is een enorm verlies, wanneer men weet dat de totale steekproefpopulatie 763 respondenten telt.

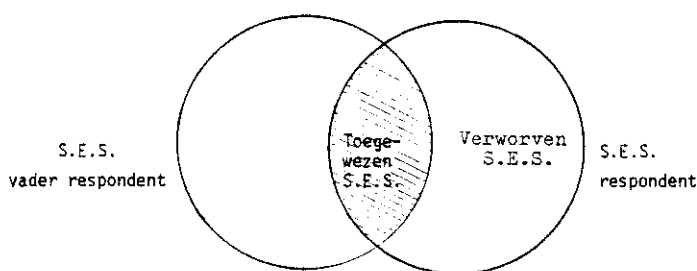
14.2.2. De verworven en de toegewezen socio-economische status

Voor deze eerste analyse werkten we met de ruwe S.E.S.-scores. Nu is het mogelijk deze scores verder te diversifiëren. Zoals ze tot nu toe werden gebruikt, weten we immers helemaal niets over de sociale dynamiek die achter deze waarden schuilgaat. Met name zeggen deze scores niets over de socio-economische herkomst of de mobiliteit

van de betrokkenen. Om deze elementen in ons onderzoek te betrekken, werd ook de S.E.S. van de vader van de respondent in de analyse opgenomen (1). We kozen de vader, omdat we menen dat de status van de man meestal de beste indicator is voor de gezinsstatus. Beide S.E.S.-scores worden in figuur 19 vereenvoudigd voorgesteld.

FIGUUR 19 :

VEREENVOUDIGDE VOORSTELLING VAN DE VERWORVEN
EN DE TOEGEWEZEN S.E.S.

We brengen nu de door R. Linton geïntroduceerde begrippen toegewezen en verworven status in onze analyse. Gaan we ervan uit, dat de toegewezen S.E.S. van de respondent grotendeels wordt bepaald door de socio-economische status van diens vader, dan wordt het "ascribed" deel van de status van de respondent in onze figuur voorgesteld door de gearceerde overlapping van beide cirkels. Trekken we dit gearceerde deel af van de totale S.E.S. van de respondent, dan blijft dit deel over dat toe te schrijven is aan invloeden die niet van de S.E.S. van de vader zijn uitgegaan. Wij noemen dit verder de verworven status.

Wij zijn er ons natuurlijk terdege van bewust, dat deze empirische benadering van de socio-economische status een vereenvoudigde weergave is van de sociale werkelijkheid. Los van het feit, dat op de begrippen toegewezen en verworven status zelf al heel wat kritiek

(1) Deze S.E.S.-score werd eveneens bepaald aan de hand van de hogervernoemde beroepsstatusschaal.

kan geleverd worden — vooral met betrekking tot het statisch karakter van deze begrippen — is er bovendien ook de wat kunstmatige uitschakeling van allerlei factoren, die zeker een invloed hebben op iemands socio-economische status. Het bovenstaande dient dan ook gezien te worden als één van de vele mogelijke “ideaal-typische” benaderingen van de socio-economische status. Vanuit deze optiek en met het voorbehoud dat we hierbij hebben gemaakt, kunnen we met behulp van regressieanalyse twee nieuwe onafhankelijke veranderlijken creëren.

Hoe gaan we hierbij te werk ? Vermits de toegewezen S.E.S. van de respondent wordt gezien als een functie van de socio-economische status van de vader, kan deze in een regressievergelijking als volgt worden uitgedrukt :

$$\text{Toegewezen S.E.S. respondent} = A + B \times \text{S.E.S. vader}$$

De verworven socio-economische status kan hieruit als volgt worden berekend :

$$\text{Verworven S.E.S. respondent} = \text{Globale S.E.S. respondent} - \text{toegewezen S.E.S. respondent.}$$

Op die manier krijgen we twee van elkaar onafhankelijke S.E.S.-veranderlijken, zodat ook het multicollineariteitsprobleem is omzeild.

De aldus berekende variabelen gebruiken we als predictoren voor onze drie schaalscores. De resultaten hiervan zijn samengebracht in tabel 37

TABEL 37 :

REGRESSIEANALYSES VAN SCHALEN 1, 2 EN 3 OP TOEGEWEZEN S.E.S. (X_1) EN VERWORVEN S.E.S. (X_2)

A. REGRESSIE VAN SCHAAL 1 OP TOEGEWEZEN S.E.S. (X_1) EN VERWORVEN S.E.S. (X_2)

Veranderlijke	Gemiddelde	Standaardafwijking	Aantal gevallen
Schaal 1	2.24	2.94	286
Toeg. S.E.S.	561.07	45.37	286
Verw. S.E.S.	9.60	125.64	286
Correlatiecoëfficiënten :			
$X_1 X_2$		.00	
$X_1^2 Y$		.26	
$X_2^2 Y$		.30	

R^2 :	.16	
Globale F-test :	26.63	Significantieniveau : .00
Intercept :	- 7.26	
Regressiecoëfficiënten :		
	X_1	X_2
ongestandaardiseerd	.017	.007
gestandaardiseerd	.259	.303
standaardfout	.004	.001
F-waarde	22.62	30.87
Significantieniveau	.00	.00

**B. REGRESSIE VAN SCHAAL 2 OP TOEGEWEZEN S.E.S. (X_1) EN
VERWORVEN S.E.S. (X_2)**

Veranderlijke	Gemiddelde	Standaardafwijking	Aantal gevallen
Schaal 2	1.18	1.75	461
Toeg. S.E.S.	558.41	44.34	461
Verw. S.E.S.	1.05	122.44	461
Correlatiecoëfficiënten :			
$X_1 X_2$	.00		
$X_1 Y$	.30		
$X_2 Y$	.26		
R^2 :	.16		
Globale F-test :	43.81		Significantieniveau : .00
Intercept :	- 5.56		
Regressiecoëfficiënten :			
	X_1	X_2	
ongestandaardiseerd	.012	.004	
gestandaardiseerd	.306	.269	
standaardfout	.002	.000	
F-waarde	51.01	39.49	
Significantieniveau	.00	.00	

**C. REGRESSIE VAN SCHAAL 3 OP TOEGEWEZEN S.E.S. (X_1)
EN VERWORVEN S.E.S. (X_2)**

Veranderlijke	Gemiddelde	Standaardafwijking	Aantal gevallen
Schaal 3	1.49	1.89	461
Toeg. S.E.S.	558.41	44.34	461
Verw. S.E.S.	1.05	122.44	461
Correlatiecoëfficiënten :			
$X_1 X_2$	.00		
$X_1 Y$	.28		
$X_2 Y$	.24		
R^2 :	.14		
Globale F-test :	38.65		Significantieniveau : .00
Intercept :	- 5.49		
Regressiecoëfficiënten :			
	X_1	X_2	
ongestandaardiseerd	.012	.004	
gestandaardiseerd	.293	.252	
standaardfout	.002	.000	
F-waarde	45.99	33.83	
Significantieniveau	.00	.00	

Zoals we kunnen zien, zijn de schaalscores voor het taalgedrag ook hier opvallend laag. De erg lage gemiddelden voor de verworven S.E.S. zijn toe te schrijven aan het feit, dat men hier ook heel wat negatieve (sociale daling) waarden aantreft. De correlatiecoëfficiënt tussen de twee predictoren is gelijk aan nul. Dit is het vanzelfsprekend gevolg van de manier waarop deze veranderlijken werden opgebouwd. De correlatie tussen het taalgedrag en de beide statusscores is positief. Opvallend is vooral het minimaal verschil tussen beide correlatiecoëfficiënten, zij het dat nu eens de ene dan weer de andere iets sterker is. De regressiecoëfficiënten wijzen verder op het geringe verschil in effect tussen de toegewezen en de verworven S.E.S.

Uit tabel 37 kunnen we aldus voorlopig drie belangrijke conclusies trekken :

1. Welke schaal we ook gebruiken, de resultaten zijn nagenoeg dezelfde. Het percent verklaarde variatie in Y en de regressiecoëfficiënten verschillen nauwelijks. Het intercept blijft echter negatief in de drie regressies.

2. De verfransing van personen die in Vlaanderen zijn geboren en er minstens tot hun 20 jaar hebben gewoond, wordt nagenoeg in gelijke mate beïnvloed door de sociale herkomst en de mobiliteit.

3. In tegenstelling met wat men vaak beweert, gaat zowel een hogere toegewezen als verworven socio-economische status gepaard met een sterkere mate van verfransing. Dit ligt dus volledig in de lijn van wat we reeds in onze eerste analyse hadden gevonden.

Nu we reeds enig inzicht hadden verworven in de werking van de socio-economische veranderlijke, wilden we terloops ook enkele bevindingen uit ons vroeger onderzoek checken. We vonden toen, dat de inwijkinsperiode van de respondent geen significante invloed had op het taalgedrag (1). We wilden deze vaststelling nu controleren aan de hand van onze cumulatieve index. Vermits de inwijkinsperiode op ordinaal niveau werd gemeten (2), dienden we hiervoor "dummy" veranderlijken in de vergelijking op te nemen. Na een multicollineariteitscontrole plaatsten we naast de twee socio-economische predictoren drie "inwijkins"-dummy's in de regressievergelijking. Wat gaf

(1) LOUCKX, F. m.m.v. P.J.A. TER HOEVEN, o.c., (december 1975).

(2) De inwijkinsperiode telt vier categorieën : 1950-1955, 1956-1960, 1961-1965, 1966-1970.

dit als resultaat ? Onze vroegere bevinding werd volledig bevestigd, in die zin dat we geen significante impact van de inwijdingsperiode op het taalgedrag konden vaststellen. Het percent verklaarde variatie in het taalgedrag veranderde nagenoeg niet en geen enkele van de nieuw ingevoerde regressiecoëfficiënten was significant op het 5% niveau.

Alhoewel we er nagenoeg zeker van waren, dat de leeftijd van de respondent in dat geval evenmin enige invloed op het taalgedrag zou hebben (omdat de steekproef zo was getrokken, dat alle respondenten tussen hun 20 en 24 jaar in Brussel waren ingeweken en er bijgevolg een sterke samenhang bestond tussen de inwijdingsperiode en de leeftijd van de betrokkenen), wilden we dit toch nog even nagaan, alvorens enige conclusie te formuleren. Dit vermoeden werd volledig bewaarheid. Na een regressieanalyse, waarin we andermaal dummy variabelen invoerden (1), bleek, dat de leeftijd evenmin een significant effect had op het taalgedrag.

Ons besluit luidt dan ook, dat noch de inwijdingsperiode, noch de leeftijd enige significante invloed uitoefenen op het taalgedrag. In tegenstelling met wat men vaak beweert, verschilt het taaletnisch patroon van de jongere inwijkelingen uit Vlaanderen dus geenszins van dit van hun oudere voorgangers. Er valt bijgevolg zeker geen generatiekloof te bespeuren in het taalgedrag.

We wilden ook even kijken, of de significante invloed van het geslacht van de respondent, die we in ons vorig onderzoek hadden gevonden, ook hier zou worden bevestigd. Regressieanalyse wees inderdaad ook hier op een zwakke, maar toch significante invloed van het geslacht op het taalgedrag. Dit zette er ons toe aan, de vroeger uitgevoerde analyse met de toegewezen en de verworven socio-economische status te herhalen, maar nu alleen voor mannelijke respondenten (2). Zoals we hoger reeds zegden, gaan we er immers van uit, dat de socio-economische status van een gezin (en enkele van onze taalgedragsitems zijn toch duidelijk gezinsgericht) het best wordt weergegeven door de socio-economische status van de man. Op die wijze zouden onze vroegere resultaten nog precieser kunnen geformuleerd worden, omdat de mogelijke interveniërende invloed van het geslacht wordt geneutraliseerd. De steekproefgroep wint aldus aan homogeniteit. De resultaten van deze regressieanalyse kunnen we in tabel 38 aflezen.

(1) Dit was noodzakelijk omdat de leeftijd werd aangeduid in categorieën van vijf jaar, beginnend van 20 tot 25.

(2) De verworven en de toegewezen S.E.S. werden op dezelfde manier berekend als vroeger. Er werd ook nagegaan of het taalgedrag nog steeds beantwoordde aan de schaalvereisten.

TABEL 38 :

**REGRESSIE VAN SCHAAL 2 OP TOEGEWEZEN S.E.S. (X_1) EN
VERWORVEN S.E.S. (X_2) VOOR DE MANNELIJKE RESPONDENTEN**

Veranderlijke	Gemiddelde	Standaardafwijking	Aantal gevallen
Schaal 2	1.10	1.70	302
Toegew. S.E.S.	574.69	53.13	302
Verw. S.E.S.	.81	130.33	302
Correlatiecoëfficiënten			
$X_1 X_2$	.00		
$X_1 Y$	.34		
$X_2 Y$	.27		
R^2	.19		
Globale F.-test :	36.10		Significantieniveau : .00
Intercept :	- 5.30		
Regressiecoëfficiënten :			
	X_1	X_2	
ongestandaardiseerd	.011	.004	
gestandaardiseerd	.349	.284	
standaardfout	.002	.000	
F-waarde	45.06	29.85	
Significantieniveau	.00	.00	

Vergelijken we deze resultaten met de waarden uit tabel 37, dan zien we, dat er geen grote veranderingen optreden. Alleen het feit, dat de verklaarde variatie met 3% toeneemt verdient enige vermelding. Buiten deze op zichzelf toch nog erg kleine aanwinst, vallen er geen vermeldenswaardige wijzigingen op te merken.

Alhoewel we aan de hand van deze regressieanalyses enkele fraaie resultaten hebben gevonden, zit hieraan toch een schaduwzijde vast. Het negatief intercept, dat reeds in de eerste analyse aanwezig was, is doorheen de opeenvolgende uitbreidingen van ons model niet verdwenen. Vermits de schaalscores voor het taalgedrag theoretisch nooit een negatieve waarde kunnen aannemen, schept dit een interpretatieprobleem. Het is dan ook de vraag, waar de oorzaak van dit verschijnsel ligt. Een belangrijke aanwijzing vinden we in de lage gemiddelde waarden voor het taalgedrag. Bij nader onderzoek bleek immers dat de taalgedragsscores erg scheve verdelingen vertoonden. Een erg groot aantal gevallen concentreerde zich op de nulwaarde van de Guttmanscalen. De modale antwoordcategorieën in onze Guttmanscalen waren dus duidelijk deze waarin helemaal geen verfransing aanwezig was. Dit volgt natuurlijk grotendeels uit de logica zelf van de Guttmanschaal, waarin men veronderstelt dat elke

volgende stap op de schaal iets moeilijker wordt. In ons geval heeft dit echter aanleiding gegeven tot zo'n scheve verdelingen, dat de gemiddelden voor de nulcategorieën de regressielijnen als het ware naar een negatief intercept trekken.

Een ander gevolg van deze scheve verdelingen is, dat de lineariteit in sommige gevallen in gedrang komt. Aan de hand van de "break-down"-procedure in de SPSS-package gingen we na, in welke mate onze gegevens afwijken van het lineair patroon. De lineariteit was duidelijk het sterkst in schaal 2. Dit is dan ook de reden, waarom we in onze laatste analyse alleen deze schaal hebben opgenomen.

Een mogelijke transformatie van de verdelingen (1) zou voor gevolg gehad hebben, dat de resultaten niet meer zo eenduidig te interpreteren waren. Dit was dan ook een ingreep die we liever wilden vermijden. We zochten daarom naar een aan de regressieanalyse verwante techniek die, voorlopig voor een model met een beperkt aantal predictoren, het probleem van onze scheve verdelingen kon opvangen.

Deze vonden we in de door Tukey recent ontwikkelde row-plus-column analysis (2). Tukeys analysemethode is enigszins vergelijkbaar met de lineaire decompositie van de conditionele waarschijnlijkheden, een non-parametrische tegenhanger van het algemeen lineair model. We kunnen deze rij-plus-kolom analyse het makkelijkst omschrijven aan de hand van een concreet voorbeeld, ontleend aan Tukey's handboek (3). Tabel 39 en figuur 20 tonen aan hoe men hierbij te werk gaat.

TABEL 39 :

VOORBEELD VAN RIJ-PLUS-KOLOM ANALYSE MET "MEDIAN POLISH"

1.

	A	B	C
juli	65.2	90.1	94.6
augustus	63.4	88.3	93.7
september	57.0	82.7	88.3
oktober	46.1	70.8	76.4
november	35.8	58.4	64.2
december	28.4	52.1	57.1
januari	25.3	49.7	55.3

(1) Zie o.a. RUMMEL, R.J., "Distributional Transformations", in *Applied Factor Analysis*, R.J. Rummel, Northwestern University Press, Evanston, 1970, pp. 271-286.

(2) TUKEY, J.W., *Exploratory Data Analysis*, Addison-Wesley Publishing Company, Massachusetts, 1977, pp. 331-420.

(3) Ibidem, pp. 333, 338 en 349.

2.

	46.1	70.8	76.4	70.8
juli	19.1	19.3	18.2	19.1
augustus	17.3	17.5	17.3	17.3
september	10.9	11.9	11.9	11.9
oktober	0	0	0	0
november	-10.3	-12.4	-12.2	-12.2
december	-17.7	-18.7	-19.3	-18.7
januari	-20.8	-21.1	-21.1	-21.1

3.

	Eff. 70.8	-24.7	0	5.6
juli	19.1	0	.2	-9
augustus	17.3	0	.2	0
september	11.9	-1.0	0	0
oktober	0	0	0	0
november	-12.2	1.9	-.2	0
december	-18.7	1.0	0	-6
januari	-21.1	.3	0	0

4.

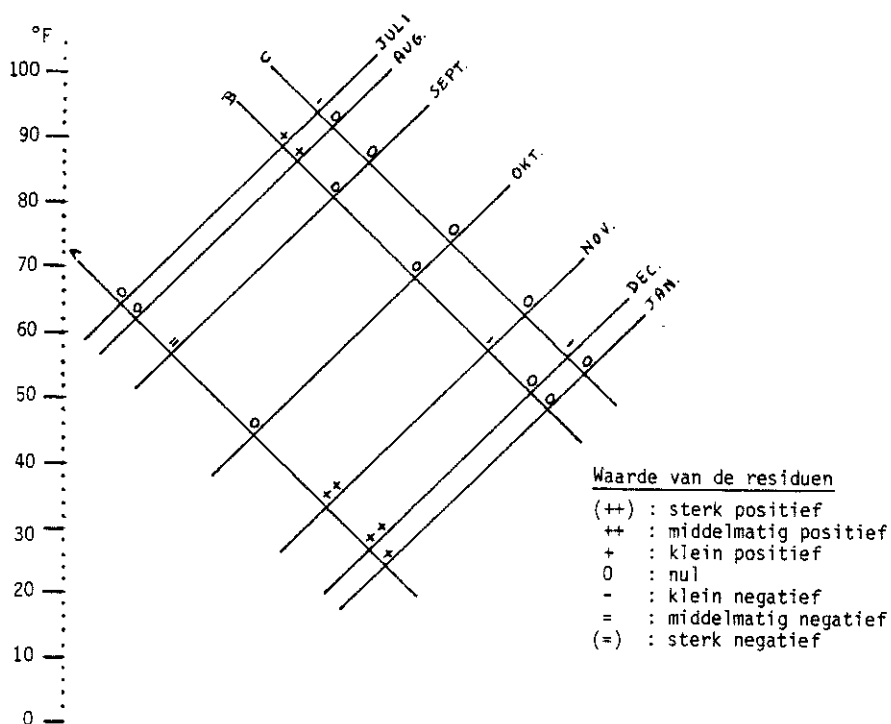
juli	65.2	89.9	95.5
augustus	63.4	88.1	93.7
september	58.0	82.7	88.3
oktober	46.1	70.8	76.4
november	33.9	58.6	64.2
december	27.4	52.1	57.7
januari	25.0	49.7	55.3

Deel 1 van tabel 39 geeft ons de gemiddelde maandtemperatuur (uitgedrukt in Fahrenheit) van juli tot januari voor drie steden A, B en C. Op het eerste gezicht kunnen we uit deze gegevens alvast opmaken, dat het in B en C meestal warmer is dan in A en dat het steeds kouder wordt van juli tot januari. Dit laatste is zeker geen verrassing.

Er zit echter heel wat meer informatie in deze gegevens dan men bij een vluchtige blik op 1 vermoedt. Om deze informatie uit onze data te halen, maken we gebruik van wat door Tukey "median polish" wordt genoemd. Wat hieronder wordt verstaan lichten we toe in deel 2 en 3 van tabel 39. Voor elk van de drie steden nemen we de mediaanwaarde van de maandtemperaturen. Deze stemt overeen met de temperatuur voor oktober. In 2 plaatsen we deze drie mediaanwaarden 46.1, 70.8 en 76.4 boven de horizontale dubbele lijn. Onder deze kolommedianen zetten we niet meer de oorspronkelijke waarden, maar wel de eerste residuen of de oorspronkelijke waarden verminderd met de respectievelijke mediaanwaarden. Zo is $19.1 = 65.2 - 46.1$ enz... Uit deze residuen leren we, dat de maandveranderingen in elk van de drie steden nagenoeg een gelijke invloed hebben op de temperatuur. Rechts van de verticale dubbele lijn vermelden we de rijmedianen voor 2

FIGUUR 20 :

GRAFISCHE VOORSTELLING VAN DE VERWACHTE WAARDEN
(DE "FIT" WAARDEN) EN DE OVEREENKOMSTIGE RESIDUEN

Deze rijmedianen worden dan in 3 overgenomen en afgetrokken van de overeenkomstige rijen. Op die manier krijgen we een tabel waarin horizontaal de kolomeffecten staan (-24.7, 0 en 5.6) en vertikaal de rij-effecten (19.1 tot en met -21.1). In de linker bovenhoek hebben we de waarde 70.8, die uit alle data werd gedistilleerd en daarom ook het gemeenschappelijk deel wordt genoemd. De overblijvende getallen zijn de uiteindelijke residuen. Wat leren we nu uit

3 ? Aan de hand van de kolomeffecten zien we, dat het in A ongeveer 25° F kouder is dan in B en dat het in C nog eens 6° F warmer is dan in B. De rij-effecten wijzen op een aanvankelijk trage afname van de temperatuur, die dan sterker wordt rond oktober, om nadien weer langzaam te verminderen. De sterkste residuen, die relatief klein zijn wanneer men ze vergelijkt met de meeste verschillen in rij- en kolomeffecten, concentreren zich rond A. De maanden september, november en december vormen hier de belangrijkste uitschieters.

Elk van de gegeven waarden in 1 kan nu als volgt worden teruggevonden :

$$\text{Gegev. waarde} = \text{gemeenschappelijk deel} + \text{kolomeffect} + \text{rij-effect} + \text{residu.}$$

Nemen we de gemiddelde maandtemperatuur voor september in A als voorbeeld, dan hebben we : $57.0 = 70.8 - 24.7 + 11.9 - 1.0$. De "fit" of verwachte temperatuurwaarde verkrijgen we door van de vastgestelde, gegeven waarde het residu af te trekken. Is dit residu klein, dan hebben we onze predictoren goed gekozen. In bovenstaand voorbeeld is de verwachte temperatuur 58° F. In 4 heeft men een overzicht van al de verwachte waarden.

De gelijkenis met de regressieanalyse komt hier erg duidelijk naar voor. Vergelijken we het gemeenschappelijk deel met het vroeger intercept en de rij- en kolomeffecten met de regressiecoëfficiënten, dan zien we meteen, waarom deze techniek kan beschouwd worden als een non-parametrisch equivalent voor regressieanalyse.

Deze analysemethode heeft bovendien het voordeel, dat zij grafisch bijzonder overzichtelijk kan voorgesteld worden. In figuur 20 geven wij een voorbeeld van een dergelijke tekening. Vertikaal zien we de temperatuurschaal uitgedrukt in $^{\circ}$ Fahrenheit. We nemen nu de eerste verwachte waarde uit 4, nl. 65.2, en plaatsen deze op de hiermee overeenkomende hoogte bepaald door de temperatuurschaal. In dit punt trekken we dan twee loodrecht op elkaar staande lijnen, zodanig dat zowel boven als onder de horizontale, die men vanuit het punt 65.2 van de temperatuurschaal kan trekken, een hoek van

45° ontstaat. Dit is noodzakelijk om de getekende effecten te kunnen vergelijken. Op die manier krijgen we de lijn voor A en de hierop loodrecht staande lijn voor de maand juli. De plaats waar ze elkaar snijden is het punt 65.2. De volgende verwachte waarde voor de maand juli is 89.9. In het snijpunt van de julilijn met de horizontale, getrokken vanuit het punt 89.9 van de temperatuurschaal, trekken we andermaal een loodrechte op de julilijn. Deze met A evenwijdig lopende rechte is de lijn voor B. Op dezelfde manier vinden we ook de lijn voor stad C. Eens de drie steden door een rechte zijn voorgesteld, tekenen we, parallel met de julilijn, alle andere maandlijnen. Trekken we in het snijpunt van de horizontale op 63.4° F (verwachte augustustemperatuur in A) met de A-lijn een evenwijdige met de julilijn, dan krijgen we de lijn voor de maand augustus. Zo bepalen we ook de ligging van de overige maandlijnen.

De tekening die op die manier ontstaat, geeft ons in één oogopslag een overzicht van al de verwachte waarden uit 4. We zien meteen het klein verschil in temperatuur tussen B en C en het bijna symmetrisch verloop van de maandschommelingen rond de oktoberlijn. Erg handig is vooral, dat men aan de vorm van de tekening dadelijk kan aflezen welke factor het sterkste effect heeft op de temperatuur. Door het feit dat we hier een rechthoek hebben waarvan de bovenzijde (afstand tussen lijn A en B) korter is dan de zijlijnen (afstand tussen juli- en januarilijn), zien we meteen dat het globaal maandeffect groter is dan dit van de steden.

Tenslotte hebben we naast elke verwachte waarde de grootte en het teken van het residu (uit 3) vermeld. Figuur 20 kan dan ook gezien worden als een grafische samenvatting van tabel 39.

Het is duidelijk, dat deze rij-plus-kolom analyse een bijzonder handige techniek is om de effecten van twee predictoren op een afhankelijke veranderlijke te reconstrueren. In het stadium van de analyse waarin wij ons bevonden, kon deze Tukey-methode niet alleen gebruikt worden als een controle op vroegere regressieresultaten, maar ook als een middel om de eerste aanzetten tot een verklarend model verder uit te werken.

Vooraleer we tot een dergelijke analyse konden overgaan, dienden we onze oorspronkelijke veranderlijken eerst te hercoderen. De twee S.E.S.-scores, in onze laatste regressieanalyse alleen voor mannelijke respondenten berekend, konden slechts in Tukeys rij-plus-kolom analyse worden opgenomen, mits de gevonden waarden in een aantal categorieën werden gegroepeerd. Om te vermijden dat we reeds van bij het begin lege cellen in onze Tukey-tabellen zouden krijgen, mocht dit aantal zeker niet groter zijn dan drie. Ten einde de afbakening van deze categorieën op inhoudelijke gronden te kunnen

doorvoeren, maakten we gebruik van de frekwentieverdeling van beide veranderlijken. De grenswaarden van de categorieën werden namelijk zo gekozen, dat ze samenvielen met belangrijke sprongen of breekpunten in de frekwentieverdeling. Hierbij werd vanzelfsprekend ook rekening gehouden met het feit, dat een al te onevenwichtige verdeling van het aantal gevallen over de verschillende categorieën het hogervernoemd gevaar van lege cellen zou vergroten.

Op die manier ontstonden de drie categorieën lage, middelmatige en hoge toegewezen status. Voor de verworven socio-economische status waren dat de categorieën sociale daling, status-quo en stijging in sociale status. Status-quo werd daarbij omschreven als deze situatie, waarin de status van de respondent slechts licht afweek van deze van de vader.

Eens we onze twee predictoren hadden gehercodeerd, bleef er nog de vraag, hoe we het eigenlijk taalgedrag als afhankelijke veranderlijke in onze Tukey-modellen zouden opnemen. We herinneren er nog even aan, dat de scheve verdeling van deze veranderlijke ons flink wat parten speelde bij de regressieanalyse. Dit probleem kon hier nu opgevangen worden door een dichotomisering van de Guttmanschalen. Hiervoor grepen we enigszins terug naar een indeling die reeds in figuren 13 en 14 werd gehanteerd, maar nu toegepast op een schaal-score, namelijk de procentuele verhouding van het aantal verfransde t.o.v. het aantal niet-verfransde respondenten. In tegenstelling met de afzonderlijke taalgedragsitems, kan men voor elke Guttmanschaal verschillende verfransingsdichotomieën ontwikkelen, al naargelang van het breekpunt dat men kiest. Wij legden deze breekpunten achtereenvolgens vóór de scores 1, 2 en 3. Voor elk van de aldus ontstane tweedelingen gingen we dan na, welk percentage van de respondenten een score gelijk aan of groter dan deze waarden haalde. Op die manier werd de oorzaak van onze vroegere problemen, met name de sterk vertegenwoordigde nulcores, weggewerkt, vermits deze waarden niet meer in onze analyse voorkwamen. Deze ingreep was volledig verantwoord, omdat wij in de eerste plaats geïnteresseerd waren in het verfransingsproces en niet in een categorie waarin deze verfransing helemaal niet aanwezig was.

Naast deze drie Guttmandichotomieën werden nu ook afzonderlijke taalgedragsitems in onze analyse betrokken. Hiervoor verkozen we de 12 veranderlijken die we in tabellen 34 en 35 voor onze Guttmanschalen hadden geselecteerd. Het breekpunt voor deze tweedelingen viel samen met de stippellijn uit onze vroegere figuren 13 en 14, met als resultaat de categorieën Nederlands en tweetalig versus de categorie Frans. Onze aandacht ging daarbij naar het percentage respondenten dat deze laatste categorie vertegenwoordigde.

Het enige wat we nu nog dienen te vermelden, is de plaats van deze gegevens in onze Tukey-tabellen. Vooraf wijzen we er nog even op, dat we voorlopig alleen met de mannelijke respondenten werkten om de vergelijking met de vroegere resultaten te vergemakkelijken.

Horizontaal in onze Tukey-tabellen plaatsten we de toegewezen status, gerangschikt van laag naar hoog, naar analogie met de drie steden uit tabel 39. Vertikaal werd de verworven status uitgezet, met bovenaan de categorie sociale stijging en helemaal onderaan de categorie sociale daling. De eerste predictor werd dus van laag naar hoog, de tweede van hoog naar laag geordend. In figuur 20 zien we, dat dit noodzakelijk is om de tekening te kunnen uitvoeren. Voor elk van de 9 cellen die op die manier ontstonden, berekenden we dan achtereenvolgens de waarden van de hogerbeschreven afhankelijke veranderingen, te weten het percentage scores 1 of meer, 2 of meer en 3 of meer voor de Guttman-schalen en de 12 verfransingspercentages voor de afzonderlijke taalgedragssitems.

Na hierop een rij-plus-kolom analyse met median polish te hebben uitgevoerd, werden de resultaten samengebracht in tabellen 40 en 41. Hierin maakten we gebruik van de samenvattende eigenschap van de Tukey-figuren, om onze resultaten overzichtelijk voor te stellen. Tabel 40 geeft ons een beeld van het effect van de verworven en de toegewezen status op de 15 items. Aan de hand van de grootte van de S.E.S.-effecten kunnen we in onze resultaten drie blokken onderscheiden. Voor elk van deze blokken werd de overheersende Tukey-figuur weergegeven. Zo krijgen we achtereenvolgens een reeks items waarbij de verworven status overweegt, een aantal items waarbij beide S.E.S.-effecten ongeveer gelijk zijn en een blok waarbij de toegewezen status het zwaarst doorweegt. Onder de tekening vermelden we eerst de naam van de item, vervolgens het samengevoegd effect van de toegewezen en de verworven status (respectievelijk uitgedrukt door de lengte van de bovenlijn en de zijlijn uit de Tukey-figuren) gevolgd door hun afzonderlijke bijdragen en tenslotte de kleinste fitwaarde, samenvallend met het linker benedenpunt of laagste punt in de grafische voorstelling van de betrokken Tukey-analyse. Met behulp van deze getallen kan elk van deze analyses volledig gereconstrueerd worden.

Volledigheidshalve plaatsen we bovendien een asterisk achter de twee toegewezen statuuseffecten waarvoor de toename van de fitwaarden volledig van rechts naar links verliep, in plaats van links naar rechts. Een dergelijke totale omkering van de oorspronkelijke volgorde wijst op een negatief verband tussen de betrokken predictor en de afhankelijke veranderlijke.

TABEL 40 :

**SAMENVATTING VAN DE TUKEY-ANALYSES MET DE VERWORVEN
EN DE TOEGEWEZEN SOCIO-ECONOMISCHE STATUS ALS PREDICTOR**

Items waarbij het effect van de verworven status duidelijk overweegt				
Item	Globaal effect	Effect toeg. st.	Effect verw. st.	Laagste punt
Baas	38	9*	29	26
Grootwarenhuis	30	5*	25	15
Restaurant	29	7	22	19
Arts	25	10	15	25
Verenigingen	15	4	11	6

Items waarbij het effect van de verworven en de toegewezen status ongeveer even groot is				
Item	Globaal effect	Effect toeg. st.	Effect verw. st.	Laagste punt
Collega's	27	12	15	20
Rekentaal	21	9	12	2
Partner	35	18	17	5
Belastingsaangifte	23	13	10	6

Items waarbij het effect van de toegewezen status duidelijk overweegt				
Item	Globaal effect	Effect toeg. st.	Effect verw. st.	Laagste punt
Schooltaal kinderen	40	31	9	9
Schaal 2 (1...)	32	22	10	32
Schaal 2 (3...)	32	19	13	4
Identiteitskaart	31	21	10	6
Schaal 2 (2...)	30	17	13	14
Ouders	17	13	4	0

TABEL 41 :

**STERKTE EN TEKEN VAN DE RESIDUEN VOOR DE TUKEY-ANALYSES
IN TABEL 40**

Items		Toegewezen status		
		Laag	Middelmatig	Hoog
Baas	V e r w o r v e n s t a t u s	(=)	+	0
Grootwarenhuis		0	+	-
Restaurant		-	0	0
Arts		-	++	0
Verenigingen		0	(++)	0
Partner		-	++	0
Collega's		-	++	0
Belastingsaangifte		0	+	0
Rekentaal		-	(++)	0
Schooltaal kinderen		++	0	0
Schaal 2 (1...)		0	(++)	0
Schaal 2 (3...)		0	++	0
Identiteitskaart		0	+	0
Schaal 2 (2...)		0	+	0
Ouders		0	(++)	0
Items				
Baas		-	0	0
Grootwarenhuis		=	0	0
Restaurant		0	-	0
Arts		0	0	0
Verenigingen		0	-	0
Partner		-	0	0
Collega's		0	0	0
Belastingsaangifte		0	0	+
Rekentaal		0	0	0
Schooltaal kinderen		0	0	0
Schaal 2 (1...)		0	0	-
Schaal 2 (3...)		0	0	0
Identiteitskaart		0	-	0
Schaal 2 (2...)		0	-	0
Ouders		0	0	0
Items				
Baas		0	-	0
Grootwarenhuis		+	0	0
Restaurant		0	0	-
Arts		-	0	0
Verenigingen		0	-	0
Partner		0	0	-
Collega's		+	0	0
Belastingsaangifte		0	0	0
Rekentaal		0	0	0
Schooltaal kinderen		0	0	-
Schaal 2 (1...)		0	0	0
Schaal 2 (3...)		0	0	0
Identiteitskaart		0	0	0
Schaal 2 (2...)		0	0	-
Ouders		0	0	-

Verklaring van de gebruikte tekens :

(+ +) : 26 en groter

++ : 16-25

+ : 6-15

0 : -5 -5

- : -15 -6

= : -25 - -16

(=) : -26 en kleiner

Wat leren we nu uit tabel 40 ? Houden we voor een ogenblik geen rekening met de soms kleine verschillen tussen beide effecten en plaatsen we alle resultaten in één van de twee uiterste blokken (waarbij alle items vanaf de "partner" naar het derde blok gaan en alle items erboven naar het eerste blok), dan doen we een erg interessante vaststelling. Het blijkt immers, dat beide verruimde blokken die op die wijze ontstaan, een vrij grote mate van inhoudelijke homogeniteit vertonen. Kijken we even naar de zeven eerste items, dan zien we dat deze, op de rekentaal na, alle betrekking hebben op secundaire contacten. De overige acht veranderlijken omvatten, naast de drie schaalpercentages, vooral primaire of gezinsgerichte veranderlijken. Dit betekent met andere woorden, dat het taalgedrag in secundaire contacten vooral beïnvloed wordt door de verworven socio-economische status. De primaire contacten daarentegen vertonen een sterke invloed van de toegewezen status.

Maar ook binnen elk van deze blokken vallen een paar opmerkelijke resultaten te vermelden. Eén is zeker het feit, dat we hier voor de eerste keer een duidelijk positief verband zien tussen de verworven status van de respondent en het taalgedrag met de baas. Naargelang men het in het beroepsleven verder brengt, vergroot dus ook de kans, dat men Frans zal spreken met de baas op het werk. Dit is een mogelijke aanwijzing voor de sterke aanwezigheid van verfransing in de hogere regionen van de Brusselse bedrijfsorganigrammen, een verschijnsel dat we reeds in hoofdstuk 9 uitvoerig hebben toegelicht.

Een andere belangwekkende vaststelling is de erg sterke impact van de toegewezen status op de schoolkeuze voor de kinderen. De sociale herkomst van de respondent speelt dus blijkbaar een belangrijke rol in de taalkundige evolutie van zijn kinderen. In de allerlaatste item zien we, dat de keuze van een Franstalige school voor de kinderen wellicht een nawerkingsverschijnsel is van de eigen Franstalige opvoeding van de respondent.

De drie schaalpercentages bevestigen de resultaten uit tabel 37 (B). Als controle voerden we deze rij-plus-kolom analyse ook uit op schaal 1 en 3. Ook hier kwamen de resultaten volledig overeen met wat we in tabel 37 hadden gevonden.

Werkelijk interessant worden deze resultaten pas, als we ook de overeenkomstige residuen kennen. Deze tonen immers aan, in welke mate we te maken hebben met een goede predictie van het taalgedrag aan de hand van onze twee statusscores. Zijn de residuen groot, dan zijn er belangrijke andere factoren aan het werk die we dienen op te sporen. Zijn de residuen integendeel te verwaarlozen, dan kunnen we met behulp van deze predictoren het taalgedrag nagenoeg perfect voorspellen. Tabel 41 geeft ons een overzicht van al deze residuen.

Links van de residuen vermelden we de veranderlijken waarop deze betrekking hebben. Het blijkt duidelijk, dat er naast onze twee predictoren nog andere belangrijke veranderlijken op het taalgedrag inwerken. Opvallend is daarbij de erg sterke concentratie van belangrijke residuen in de cel "middelmattige toegewezen status — sociale stijging". Op drie uitzonderingen na, vinden we alle belangrijke residuen in deze cel terug. De vraag is natuurlijk, waarom dit net in deze cel gebeurt. Zitten er in deze cel misschien vooral mensen die snel willen stijgen in de sociale lift en daarom makkelijker op het Frans overschakelen? Of zijn er andere, niet direct socio-economische, factoren die deze personen karakteriseren? Het is ook mogelijk dat we helemaal geen verklaring vinden voor deze hoge residuen en gewoonweg moeten concluderen, dat we hier te maken hebben met een atypische steekproef voor deze cel. Misschien is één van de naburige cellen atypisch en springt daarom onze tweede cel zo in het oog.

Alvorens verder te zoeken naar mogelijke verklaringen voor deze concentratie van sterke residuwaarden, dienden we daarom eerst na te gaan hoe significant de verschillen in verfransingspercentages tussen de negen cellen waren. De aangewezen test hiervoor was de "difference of proportions-test" (1). Een probleem hierbij was echter, dat men deze test alleen kan toepassen op cellen met minstens 30 gevallen. Dit was bij ons niet altijd het geval. We keken daarom uit naar een test die minder hoge eisen stelde, namelijk de χ^2 -test (2). Deze meet echter niet de significantie van procentuele maar wel van absolute verschillen. Bijgevolg dienden de percentages uit onze tabellen eerst omgezet te worden in absolute getallen. Nadat dit was gebeurd, lieten we de computer al de χ^2 -tests berekenen. Hieruit bleek, dat slechts 53% van onze waarden significant waren. Dit erg laag percentage betekent, dat we erg voorzichtig moeten zijn met de veralgemening van bovenstaande resultaten. Het is immers best mogelijk, dat we bij een grotere steekproef andere resultaten hadden gevonden.

Hiermee was het probleem van de residuconcentratie evenwel niet van de baan. Integendeel, de χ^2 -tests wezen uit dat vooral de rijwaarden voor sociale stijging en status-quo en de kolomwaarden voor middelmattige toegewezen status significant waren. Om de oorzaak van deze sterke residuen in de tweede cel te achterhalen, voerden we een aantal gedichotomiseerde controleveranderlijken in.

(1) BLALOCK, H.M. jr., o.c., (1972), pp. 228-232.

(2) Ibidem, pp. 276-287.

Doordat de respondenten uit deze cel een middelmatige toegewezen status koppelde aan een duidelijke sociale stijging, rees bij ons de vraag, of de sterke residuwaarden niet te verklaren waren vanuit een "Streber"-houding van deze personen. De overschakeling op het Frans zou in dat geval kunnen gezien worden als een middel om zich een snelle sociale promotie te verzekeren. Uit ons vorig onderzoek was gebleken, dat de houding tegenover het Frans als promotiemogelijkheid best onrechtstreeks wordt gemeten via het antwoord op de vraag, of de kinderen in de Franse schooltaal dienen opgevoed te worden om hun toekomstmogelijkheden te vergroten. Op die manier zouden we al een zekere aanwijzing krijgen voor onze Streberhypothese.

Een andere mogelijkheid was, dat de betrokken respondenten vanuit hun sociale afkomst en stijging op de sociale ladder erg gevoelig waren voor de indruk die zij op hun sociale omgeving maakten. Hierbij kon het taalgedrag natuurlijk een voorname rol spelen. Een belangrijke vraag voor ons was dan ook, of iemand die Frans spreekt naar hun mening een betere indruk maakt dan iemand die Nederlands spreekt. Een eventueel positief antwoord op deze vraag kon een mogelijke verklaring bieden voor onze residuen.

Een derde hypothese was, dat in de cel met sterke residuen vooral personen zaten, die in Vlaanderen thuis en/of op de school een Franstalige opvoeding hadden gekregen. In dat geval hadden we hier een categorie respondenten die reeds vóór hun inwijking in Brussel een sterke Franstalige invloed hadden ondergaan. Als indicator voor de taal waarin men thuis was opgevoed gebruikten we de eerstgeleerde taal, uitgedrukt in de dichotomie algemeen Nederlands of Nederlands dialect versus Frans. Voor de schooltaal was deze tweedeling nog eenvoudiger, vermits het dialect hier wegviel. Indien iemand onderwijs in beide talen had genoten, vroegen we in welke taal men het grootste deel van zijn studies had gedaan.

Tenslotte bestond er ook nog de mogelijkheid, dat vooral de respondenten uit cel 2 met een Franstalige partner waren gehuwd (de tweede "individuele machtsveranderlijke" uit ons theoretisch overzicht). Dit zou dan verklaren, waarom hun taalgedrag meer op het Frans was afgestemd dan we hadden verwacht. Om te bepalen of iemands partner al dan niet Franstalig was, werd, op dezelfde manier als hierboven, gevraagd naar de eerstgeleerde taal en de schooltaal van de partner.

Deze vier hypothesen werden onder de vorm van controleveranderlijken in Tukeys rij-plus-kolom analyse opgenomen. Was één van deze veranderlijken verantwoordelijk voor de hoge residuen, dan zouden deze laatste verdwijnen, wanneer de waarde voor deze

veranderlijke constant werd gehouden, omdat op dat ogenblik het effect van deze variabele geneutraliseerd is. Uit de resultaten bleek, dat de residuen vooral drastisch afnamen wanneer de eerstgeleerde taal van de respondent en de partner constant werden gehouden. Dit betekende, dat de aanwezigheid van het Frans in het Brussels taalgedragspatroon ten dele kon toegeschreven worden aan factoren die in Vlaanderen werkzaam waren. Dit illustreert duidelijk, hoe moeilijk het is iemand als Vlaming te definiëren. Het feit dat we in onze steekproef alleen personen hebben opgenomen die in Vlaanderen zijn geboren en er minstens tot hun twintigste hebben gewoond, betekent op zichzelf niet, dat ze ook in het Nederlands zijn opgevoed. Aan het begrip "Vlaming" kan dan ook alleen een graduele betekenis worden toegekend, hetgeen nogmaals het belang van een genuanceerde etniciteitsdefinitie aantoont. Wanneer men het over het "Brussels" taalprobleem heeft, vergeet men maar al te vlug, dat een deel van de zogenaamde "verfransing" reeds plaatsvindt vooraleer men naar Brussel komt wonen.

Het feit dat de huwelijkspartner het taalgedrag in een belangrijke mate beïnvloedt, verbaast ons geenszins. Reeds in ons vroeger onderzoek was gebleken, dat deze factor een cruciale rol speelde in de vorming van het taalgedragspatroon. Hiermee zullen we dan ook zeker rekening dienen te houden bij de verdere uitbouw van ons model.

Alvorens evenwel tot een verruiming van ons oorspronkelijk verklarend model over te gaan, gingen we met behulp van regressieanalyse na, in welke mate de veranderlijken "eerstgeleerde taal respondent en partner" de predictie van het taalgedrag verbeterden. Plaatsen we de dichotomieën voor de eerstgeleerde taal van de respondent en van de partner tegenover elkaar in een kruistabel, dan kregen we vier combinatiemogelijkheden. Voor drie hiervan creëerden we een dummy variabele. De vierde diende als referentiecategorie. Deze drie dummy veranderlijken werden dan samen met de twee S.E.S.-scores in een regressievergelijking gezet. Hieruit bleek, dat we aan de hand van deze vier veranderlijken niet minder dan 63% van de variatie in het taalgedrag konden verklaren. Dit betekende een enorme verbetering van ons model, wanneer we ons herinneren dat we vroeger in het gunstigste geval slechts 20% verklaarden.

Wat kunnen we nu uit dit hoofdstuk besluiten ? Al bij al blijkt de S.E.S. een zwakke predictor voor het taalgedrag te zijn. Dit betekent niet, dat deze veranderlijke daarom te verwaarlozen is. Het effect op het taalgedrag is er, zij het nu eens sterker dan weer zwaker, naargelang van de gebruikte afhankelijke veranderlijke. In onze regressieanalyses verklaarden we met deze S.E.S.-scores evenwel niet

meer dan 20% van de variatie. In Tukeys rij-plus-kolom analyses bleven we met grote residuen zitten, zolang de eerstgeleerde taal van de partner en de respondent niet was opgenomen. Het taal-etnisch gedrag wordt in Brussel dus slechts in beperkte mate bepaald door de socio-economische positie van de betrokkenen.

Voor de verdere ontwikkeling van ons empirisch model zullen we in de eerste plaats rekening moeten houden met het belang van de "toegewezen etniciteit" (o.a. de eerstgeleerde taal van de respondent), een factor waar we tot nu toe nauwelijks aandacht aan hebben besteed. Slechts nadat we hierin enig inzicht hebben verworven, zullen we precieser kunnen zeggen hoe de "achting ethnicity" of het taal-gedragspatroon wordt gevormd. Eén zaak staat echter nu reeds vast : de huwelijkspartner speelt hierbij een belangrijke rol.

14.2.3. De toegewezen socio-economische status en de toegewezen taal-etniciteit

Uit het vorige hoofdstuk volgt duidelijk, dat ons empirisch model aan een uitbreiding toe is. Dit veronderstelt evenwel, dat we eerst een beter inzicht krijgen in het "ascriptive" aspect van de etniciteit. In onze theoretische uiteenzetting toonden we reeds, dat een dynamische benadering van etnisch gedrag zowel met de "verworven" als met de "toegewezen" dimensie van etniciteit rekening dient te houden. Bovenstaande empirische bevindingen bevestigen dit alleen maar.

Een dergelijke verruiming van ons model, zowel in de breedte als in de diepte, vereist evenwel een multivariate analysetechniek, die ons toelaat meerdere verklarende veranderlijken tegelijk in de analyse te betrekken. Dit betekent geenszins dat we de Tukey-methode voor de verdere analyse overboord gooien. We zullen deze methode (naast enkele associatiematen) verder blijven gebruiken waar ze nuttig kan zijn bij de verkenning van ons materiaal. Voor de eigenlijke toetsing van een verruimd model kunnen we evenwel geen beroep doen op Tukeys rij-plus-kolom analyse, omdat daarin slechts twee verklarende veranderlijken kunnen opgenomen worden.

Het was nu zoeken naar een multivariate techniek, die zowel de handicap van het meetniveau als van de verdeling van onze veranderlijken kon opvangen. Na een tijdje vonden we een techniek die als het ware voor ons materiaal geknipt was, namelijk discriminant-analyse. Deze op het eind van de jaren '30 door Fisher geïntroduceerde techniek heeft vooral toepassing gevonden in de fysische antropologie, psychologie, aardrijkskunde en geologie. Vrij bekend is ook de

studie van Heyck en Klecka (1), waarin met behulp van deze techniek een analyse wordt gemaakt van de verschillende tendensen binnen de liberale partij in het laat-Victoriaanse Engeland. In de sociologie heeft deze analysemethode nauwelijks ingang gevonden. Voor recent onderzoek in België vernoemen we G. Wunsch (2), die discriminantanalyse toepaste op demografische gegevens. Bij de nu volgende korte beschrijving van deze techniek, leggen we de nadruk op het gebruik van discriminantanalyse in het toegepast onderzoek (3). Voor de mathematische achtergronden van deze methode, die vanzelfsprekend buiten het bestek van dit proefschrift vallen, verwijzen we naar enkele handboeken (4).

Discriminantanalyse is een uitbreiding van het algemeen lineair model, waarbij de afhankelijke veranderlijke (twee of meerdere "groepen") op een non-parametrisch niveau is gemeten en de onafhankelijke veranderlijken of "discriminerende" veranderlijken theoretisch van parametrische aard dienen te zijn. We zullen onze verdere uiteenzetting vooral toespitsen op het geval van dichotome afhankelijke veranderlijken, omdat we deze techniek ook onder die vorm hebben toegepast.

Wat verstaan we nu onder "groepen" en "discriminerende" veranderlijken? Dit kunnen we het makkelijkst aantonen aan de hand van een voorbeeld. Nemen we het al dan niet stemmen voor een bepaalde politieke partij als afhankelijke veranderlijke, dan behoren alle personen die voor die partij stemmen tot de eerste groep. Al diegenen die dat niet doen vormen de tweede groep. Het gaat hier dus duidelijk om een non-parametrische veranderlijke. "Discriminerende" veranderlijken zijn variabelen, waarvan men verwacht dat de personen uit beide groepen er verschillend zullen op scoren. In ons voorbeeld kunnen dat onder andere de leeftijd, de S.E.S. en het geslacht zijn.

(1) HEYCK, T.W. — KLECKA, W., "British Radical M.P.s, 1874-1895 : New Evidence from Discriminant Analysis", *The Journal of Interdisciplinary History*, nr. 2, autumn 1973, pp. 161-184.

(2) WUNSCH, G., *Agrégation et Multicolinéarité. II Régression Multiple et Analyse Discriminante*, Département de Démographie, Université Catholique de Louvain, Working Paper no. 59, janvier 1979.

(3) We maakten hierbij vooral gebruik van KLECKA, W.R., "Discriminant Analysis", in NIE, N.H. e.a., o.c., pp. 434-467.

(4) COOLEY, W.W. — LOHNES, P.R., *Multivariate Data Analysis*, John Wiley & Sons, New York, 1971. TATSUOKA, M.M., *Multivariate Analysis, Techniques for Educational and Psychological Research*, John Wiley & Sons, New York, 1971. VAN DE GEER, J.P. *Introduction to Multivariate Analysis for the Social Sciences*, W.H. Freeman and Company, San Francisco, 1971.

Theoretisch veronderstelt men dat de discriminerende veranderlijken een multivariate normale verdeling en de groepen gelijke variantie-covariantie matrices vertonen. Volgens W.R. Klecka (1) is discriminantanalyse evenwel een erg robuuste techniek en dient men niet zo zwaar te tillen aan deze theoretische eisen. Deze bewering van Klecka was voor ons van bijzonder groot belang. Een strikte toepassing van deze statistische veronderstellingen, vooral met betrekking tot de multivariate normale verdeling van de veranderlijken, betekende immers dat deze techniek niet toepasbaar was op onze gegevens. Alhoewel Klecka zijn stelling kon staven aan de hand van hogervernoemd onderzoek (2), wilden we deze bewering toch nog even aan onze eigen gegevens toetsen. Dit deden we met behulp van onze twee S.E.S.-scores. Door achtereenvolgens een discriminantanalyse uit te voeren met de normaal verdeelde S.E.S.-scores en met de samengevoegde ordinale S.E.S.-scores als discriminerende veranderlijken, konden we nagaan welke weerslag dit had op onze resultaten. Klecka's stelling werd duidelijk bevestigd. In beide gevallen kregen we vrijwel identieke resultaten en dit voor verschillende afhankelijke veranderlijken. Discriminantanalyse was voor ons dan ook de ideale techniek, aangezien de afhankelijke veranderlijke niet alleen dichotoom mocht zijn, maar dat ook de onafhankelijke veranderlijken niet noodzakelijk een multivariate normale verdeling dienden te hebben.

Via discriminantanalyse tracht men de "discriminerende" veranderlijken zodanig te wegen en lineair te combineren, dat de "groepen" statistisch zo sterk mogelijk gescheiden of "gediscrimineerd" zijn. Wellicht zullen we aan de hand van de leeftijd alleen geen voldoende scheidingslijn kunnen vinden tussen de voor- en tegenstanders van hogervernoemde partij uit ons voorbeeld. Nemen we echter verschillende "discriminerende" veranderlijken en combineren we hun effect, dan is de kans groot, dat de groepen zich duidelijker gaan aftekenen. In het geval van een dichotome afhankelijke veranderlijke, dus wanneer er slechts twee "groepen" zijn, is er slechts één lineaire combinatie van discriminerende veranderlijken of discriminantfunctie mogelijk. Algemeen geldt, dat het aantal discriminantfuncties gelijk is aan het aantal groepen min één, wanneer er meer discriminerende veranderlijken dan groepen zijn. Zijn er evenwel meer groepen dan discriminerende veranderlijken, dan is het aantal discriminantfuncties gelijk aan het aantal discriminerende veranderlijken.

(1) NIE, N.H. e.a., o.c., p. 435.

(2) HEYCK, T.W. — KLECKA, W., o.c., (1973).

De discriminantfunctie voor een dichotome afhankelijke veranderlijke met meerdere discriminerende veranderlijken ziet er als volgt uit :

$$D = C + d_1X_1 + d_2X_2 + d_3X_3 + \dots d_nX_n$$

waarin D de score voor de discriminantfunctie is, C een constante, d_1 tot d_n de wegingscoëfficiënten of ongestandaardiseerde discriminantfunctiecoëfficiënten en X_1 tot X_n de ruwe waarden van de n discriminerende veranderlijken. In gestandaardiseerde vorm wordt deze functie :

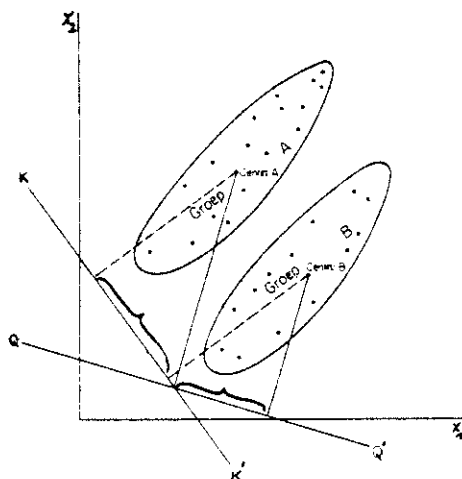
$$D' = d'_1Z_1 + d'_2Z_2 + d'_3Z_3 + \dots d'_nZ_n$$

waarbij d'_1 tot d'_n ditmaal de gestandaardiseerde discriminantfunctiecoëfficiënten zijn en Z_1 tot Z_n de gestandaardiseerde waarden voor de discriminerende veranderlijken. De constante verdwijnt hier vanzelfsprekend, omdat de aanpassing voor het gemiddelde nul is.

Ter verduidelijking stellen we zo'n discriminantfunctie even grafisch voor :

FIGUUR 21 :

GRAFISCHE VOORSTELLING VAN EEN DISCRIMINANTFUNCTIE VOOR TWEE GROEPEN (1)

(1) MATHER, P.M., *Computational Methods of Multivariate Analysis in Physical Geography*, John Wiley & Sons, New York, 1976, p. 422.

Figuur 21 geeft ons een eenvoudig voorbeeld waarin slechts twee discriminerende veranderlijken X_1 en X_2 aanwezig zijn. De twee puntenwolken stellen respectievelijk de groepen A en B voor. Discriminantanalyse komt neer op het zoeken naar de lijn KK' die de groepen A en B het sterkst discrimineert of, met andere woorden, waarvoor de afstand tussen de projectie van de groepscentroïden maximaal is. Voor elke mogelijke andere lijn, bijvoorbeeld QQ' , is deze afstand kleiner.

Om de afstand tussen de twee groepen te maximaliseren (terwijl we de groepen zelf zo samenhangend mogelijk trachten te houden), hebben we niet steeds alle discriminerende veranderlijken nodig. Sommige kunnen immers erg weinig discriminerende kracht hebben. Daarom worden de discriminerende veranderlijken meestal stapsgewijs geselecteerd. Als selectie criterium kunnen we onder andere de veralgemeende afstandsmaat Rao's V (1) gebruiken. In dat geval wordt deze Rao's V voor alle discriminerende veranderlijken berekend. Deze veranderlijke die de hoogste V -waarde laat aflezen, wordt als eerste discriminerende veranderlijke ingevoerd. Elk van de overblijvende veranderlijken wordt dan achtereenvolgens aan deze eerste variabele gekoppeld. Deze veranderlijke die, in combinatie met de eerste veranderlijke, de grootste toename van de Rao's V -waarde veroorzaakt, wordt als tweede discriminerende veranderlijke opgenomen. Beide geselecteerde variabelen samen worden dan op hun beurt weer gekoppeld aan alle overblijvende variabelen. Deze veranderlijke die, gecombineerd met de eerste twee, de sterkste toename aan Rao's V teweegbrengt, wordt als volgende geselecteerd. Dit gaat zo door, totdat alle variabelen aan de beurt zijn geweest of totdat de verandering in V niet meer significant kan genoemd worden. Wanneer we met een groot aantal gevallen werken, benadert de verandering in Rao's V immers een χ^2 -verdeling, zodat we erg makkelijk de significantie van de veranderingen kunnen nagaan.

Het is ook mogelijk, dat één van de geselecteerde veranderlijken op een bepaald ogenblik van dit selectieproces aan discriminerende kracht verliest, omdat de informatie die deze variabele bijbrengt op de één of andere manier verspreid aanwezig is in enkele andere veranderlijken. Daarom wordt bij elke nieuwe stap een test uitgevoerd op alle vroeger geselecteerde veranderlijken, om te zien of hun bij-

(1) RAO, C.R., *Advanced Statistical Methods in Biometric Research*, Hafner Press, New York, 1974 (second reprint), p. 257.

Andere maten die hiervoor in aanmerking kunnen komen zijn o.a. Wilks' Λ en de Mahalanobis afstandsmaat. Vooraf wordt elke veranderlijke ook nog onderworpen aan een partiële F -test.

drage tot de discriminantie nog voldoende groot is. Is dit niet het geval, dan worden ze uit de analyse verwijderd.

Eens bepaald welke discriminerende veranderlijken in de discriminantfunctie zullen opgenomen worden, kunnen de coëfficiënten berekend worden. De waarde van de gestandaardiseerde discriminantfunctiecoëfficiënt toont ons meteen het belang van de overeenkomstige veranderlijke in de functie. De vergelijking met de betagewichten uit de regressieanalyse ligt hier voor de hand. Deze coëfficiënten kunnen daarenboven gebruikt worden om, net zoals in de factoranalyse, de functies een naam te geven. Dit geldt natuurlijk niet voor de ongestandaardiseerde coëfficiënten.

Is er meer dan één discriminantfunctie, dan kunnen we aan de hand van het relatief percentage van de eigenwaarde van elke functie en het significantieniveau van Wilks' lambda bepalen of sommige van deze functies niet overbodig zijn. Vaak is het immers zo, dat men voldoende discriminantie krijgt zonder dat alle functies worden opgenomen. Men kan dat best vergelijken met het bepalen van het aantal factoren in de factoranalyse. Eveneens zoals in factoranalyse, kan men de functies beschouwen als assen in een meetkundige ruimte. Deze assen kunnen dan gerooteerd worden om hun interpreteerbaarheid te vergemakkelijken.

Tot nu toe hebben we het vooral gehad over de analytische mogelijkheden van discriminantanalyse. Discriminantanalyse kan evenwel ook gebruikt worden als een classificatietechniek. Hebben we voor een groot aantal gevallen, waarvan we weten tot welke groep ze behoren, enkele belangrijke discriminerende veranderlijken gevonden, dan kunnen we deze variabelen immers ook gebruiken voor de classificatie van gevallen waarvan we niet weten tot welke groep ze behoren, maar wel hoe ze op de discriminerende veranderlijken scoren.

Bovendien kan discriminantclassificatie ook dienen als een controle op de gevonden discriminantfuncties, door na te gaan welk percentage van de oorspronkelijke gevallen uit de analyse (waarvan we weten tot welke groep ze behoren) in de correcte groep worden geplaatst aan de hand van de geselecteerde variabelen. Een bijhorende χ^2 -test geeft ons een idee van de significantie van deze resultaten.

De eigenlijke classificatie gebeurt aan de hand van een aantal classificatiefuncties van de volgende vorm :

$$C_i = B + c_{i1}X_1 + c_{i2}X_2 + \dots c_{in}X_n$$

C_i is de classificatiescore voor groep i . Een dergelijke score wordt berekend voor elke groep uit de analyse. Naast de constante B hebben

we verder de classificatiecoëfficiënten c_{i1} tot c_{in} en de overeenkomstige ruwe waarden voor de discriminerende veranderlijken gaande van X_1 tot X_n . Op die manier wordt voor elke groep een lineaire combinatie van de discriminerende veranderlijken verkregen. In ons vroeger voorbeeld met twee groepen zouden we dus voor elk geval twee classificatiescores moeten berekenen. Zijn er drie groepen, dan worden dat drie classificatiescores per geval, enz... Elk geval wordt uiteindelijk bij deze groep ondergebracht waarvoor hij de hoogste score haalt. Zet men de classificatiescores om in probabiliteiten, dan betekent dit, dat elk geval terechtkomt in deze groep waarvoor hij de hoogste waarschijnlijkheid laat aflezen. Tot besluit vermelden we nog, dat bij dit classificatieproces vaak gebruik wordt gemaakt van een z.g. Bayesiaanse aanpassing, dit om onder andere het probleem van de ongelijke omvang van de groepen op te vangen.

Discriminantanalyse komt dus niet alleen tegemoet aan onze meetniveau- en verdelingsproblemen, maar heeft bovendien ook het voordeel, dat de resultaten bijzonder makkelijk te interpreteren zijn. Vooraleer deze techniek nu toe te passen op een uitgebreid model voor het feitelijk taalgedrag, gaan we met behulp van dezelfde techniek vooraf even kijken naar de "toegewezen" dimensie van het taaletnisch gedrag.

De lezer herinnert zich wellicht, dat we in Tukeys rij-plus-kolom analyse vonden, dat de eerstgeleerde taal een belangrijke invloed had op het feitelijk taalgedrag. De eerstgeleerde taal is evenwel zelf het resultaat van een aantal onderliggende factoren. Willen we ons empirisch model van allerlei storende biases vrijwaren, dan is enig inzicht vereist in dit proces van etnische toewijzing. Zoals een absolute definitie van "verfranst" gedrag onmogelijk is, zo kan de toegewezen dimensie van dit gedrag ook alleen maar een graduele betekenis hebben. "De" Vlaming is een fictie die alleen maar beantwoordt aan de vereisten van een duidelijk, direct verstaanbaar woordgebruik (1). Inhoudelijk dekt het begrip Vlaming immers heel wat ladingen. Zo zouden we, aan de hand van de individuele combinaties van de geboorteplaats van de betrokkene en diens ouders en de eerstgeleerde taal en schooltaal van eerstvernoemde, elk van de geïnterviewden op een continuüm kunnen plaatsen, gaande van diegenen die alleen maar in Vlaanderen zijn geboren en verder als eerstgeleerde taal en schooltaal Frans hebben, terwijl hun ouders in Wallonië of Brussel zijn geboren, tot diegenen die niet alleen zelf in Vlaanderen zijn geboren, maar ook ouders hebben waarvoor dit het geval is en waarvan zowel de moedertaal als de schooltaal Nederlands (standaardtaal of

(1) Voor een kritiek op dergelijke begrippen verwijzen we naar WEBER, M., o.c., (1976), p. 6.

dialect) is. Een dergelijke multivariate benadering laat ons toe, allerlei schijnbare "passing"-processen uit de analyse te weren. Het is tegen deze achtergrond dat we de nu volgende korte verkenning van de "ascribed ethnicity" dienen te zien.

Vooraf vermelden we nog, dat we voor de verdere analyse met de volledige steekproefpopulatie (mannen en vrouwen) werkten, omdat het aantal gevallen anders vlug te klein werd om een multivariate analyse op uit te voeren. Dit konden we zonder al te veel bezwaar doen, omdat we gezien hadden, dat het geslacht slechts een erg geringe invloed had op het taalgedrag.

Als uitgangspunt voor de korte uitweiding over het toegewezen aspect van het taalgedrag namen we de uit onze Tukey-tabellen belangrijk gebleken eerstgeleerde taal. We stelden vast, dat ruim 10,7% van de geïnterviewden Frans als eerstgeleerde taal of als één van de eerstgeleerde talen (voor de enkele gevallen die tweetalig waren opgevoed) had. De overige 89,3% had als moedertaal een Nederlands dialect of/en algemeen Nederlands.

Vermits alle geïnterviewden in Vlaanderen waren geboren, was de geboorteplaats van de betrokkene als verklarende factor voor de eerstgeleerde taal reeds geneutraliseerd. Een andere mogelijk erg belangrijke predictor van deze eerstgeleerde taal was de herkomst of geboorteplaats van de ouders. Onder geboorteplaats verstonden we hier de plaats waar de grootouders van de respondenten woonden, op het ogenblik dat de ouders van de respondenten werden geboren. Deze woonplaats kon zijn : Vlaanderen, Brussel, Wallonië of elders. De laatste categorie was evenwel bijzonder klein en bovendien te heterogeen als mogelijke predictor. Daarom beperkten we onze analyse tot de drie eerste categorieën. Zo vonden we, dat in 93,4% van de gevallen beide ouders in Vlaanderen waren geboren. Voor 5,5% van de respondenten was één van de ouders in Vlaanderen geboren en de andere in Brussel of Wallonië. De overblijvende 1,1% van de ouders waren allebei in Brussel of Wallonië geboren. We zien dat het aantal gezinnen, waarin geen van beide ouders in Vlaanderen was geboren, miniem was. We plaatsten nu de geboorteplaats van de ouders in een kruistabel met de eerstgeleerde taal van de respondenten, ten einde na te gaan, of er tussen beide variabelen enig significant verband bestond. Dit verband bleek niet alleen duidelijk significant te zijn, maar liet bovendien ook een asymmetrische Somer's D waarde van .41 aflezen met de eerstgeleerde taal van de respondent als afhankelijke veranderlijke. Dit betekende dus, dat er een sterke positieve relatie bestond tussen de geboorteplaats van de ouders en de eerstgeleerde taal van de respondenten of, met andere woorden, dat vanaf het ogenblik dat één van de ouders niet in Vlaanderen was geboren, het

Nederlands als eerstgeleerde taal voor de kinderen (onze respondenten) afnam.

Uit onze analyse van de S.E.S.-factor was vroeger gebleken, dat de toegewezen socio-economische status of de door de sociale herkomst beïnvloede S.E.S. van de respondent een significante, doch niet overweldigende, invloed had op het taalgedrag. Het was nu de vraag, of de respondenten die Frans als eerstgeleerde taal hadden, niet vooral afkomstig waren uit gezinnen met een hogere S.E.S. Was dit het geval, dan was de toegewezen S.E.S. belangrijker dan we vermoedden, omdat deze het taalgedrag dan, via de eerstgeleerde taal, ook onrechtstreeks beïnvloedde. Vooraleer de toegewezen S.E.S. in een discriminantanalyse te plaatsen, zochten we eerst naar een mogelijke aanwijzing in die richting. Hiervoor gebruikten we de drie toegewezen S.E.S.-categorieën uit onze vroegere Tukey-tabellen. Deze categorieën werden in een kruistabel tegenover de eerstgeleerde taal van de respondenten gezet. Alhoewel de χ^2 , zelfs met een 1% drempel, op een significante relatie wees, was dit verband met een Somer's D waarde van .15 toch minder sterk dan we hadden vermoed. Dit nam evenwel niet weg, dat in gezinnen met een hogere S.E.S. de kinderen (onze respondenten) wel degelijk vaker Frans als eerstgeleerde taal hadden.

Een derde factor die waarschijnlijk een belangrijke invloed had op de eerstgeleerde taal was de leeftijd. Hierbij vertrokken we van de veronderstelling, dat de hogerbeschreven socio-economische en culturele veranderingen die zich in Vlaanderen hadden voorgedaan, wellicht een achteruitgang van het Frans als eerstgeleerde taal voor gevolg hadden gehad. Dit zou betekenen, dat de jongere respondenten minder in het Frans waren opgevoed dan hun oudere voorgangers. Een kruistabel wees evenwel uit, dat er geen significant verband bestond tussen de leeftijd en de eerstgeleerde taal van de geïnterviewden.

Als een vorm van controle op deze resultaten, gebruikten we deze drie factoren nu als discriminerende veranderlijken. Het ligt voor de hand, dat we voor de toegewezen S.E.S. nu niet meer de categorieën uit de verkennende fase namen, maar wel de veel precieser "uitgebreide ordinale" scores. Als dichotome afhankelijke veranderlijke namen we vanzelfsprekend de eerstgeleerde taal van de respondent. De twee groepen die op die manier ontstonden vertegenwoordigden respectievelijk diegenen die een Nederlands dialect of/en algemeen Nederlands als eerstgeleerde taal hadden en diegenen die met het Frans als eerstgeleerde taal of als één van de eerstgeleerde talen (de weinige gevallen met een tweetalige opvoeding) waren opgevoed.

Vooraleer evenwel deze discriminantanalyse aan te vatten, werden de discriminerende veranderlijken eerst nog gecontroleerd op multicollineariteit. Uit het onderzoek van G. Wunsch (1) kwam immers naar voor, dat multicollineariteit een sterke vertekening van de discriminantresultaten kan veroorzaken. Om dit te vermijden, gingen wij vooraf even kijken naar de onderlinge relaties tussen de drie discriminerende veranderlijken. Het resultaat was bijzonder positief : er werd geen enkel significant verband gevonden tussen de drie variabelen. Vanuit deze hoek hoefden we dan ook geen moeilijkheden te vrezen, zodat we het licht op groen konden zetten voor onze discriminantanalyse. De resultaten hiervan worden in onderstaande tabel weergegeven.

TABEL 42 :

**DISCRIMINANTANALYSE VOOR DE EERSTGELEERDE TAAL VAN
DE RESPONDENT**

Discriminerende veranderlijken	Rao's V	Verandering Rao's V	Signific.	% goed geklas. gevallen	Signific.
Geboorteplaats					
ouders	115.54	115.54	0	92	0
Toegewezen S.E.S.	167.72	52.18	.00		
Leeftijd	169.20	1.48	.22		

Achter de naam van de discriminerende veranderlijken (gerangschikt naar dalende belangrijkheid) vindt men in de tweede kolom de cumulatieve Rao's V waarden, nadat er respectievelijk 1, 2 en 3 discriminerende veranderlijken in de analyse zijn opgenomen. In de twee volgende kolommen vermelden we de individuele bijdrage van elke variabele aan de vermeerdering van de Rao's V waarde en het overeenkomstig significantieniveau van de teweeggebrachte verandering. Tenslotte geven wij nog het percentage gevallen dat met behulp van de discriminerende veranderlijken in de correcte groep werden geklasseerd en het significantieniveau van de twee groepen, die op basis van de informatie uit de discriminerende veranderlijken werden gevormd. Is het aantal verkeerde classificaties hoog, dan betekent dit dat de groepen nagenoeg niet verschillen met betrekking tot de discriminerende veranderlijken. Op dat ogenblik kunnen we dan ook

(1) WUNSCH, G., o.c., (1979).

niet spreken van twee over deze dimensies significant verschillende groepen.

Uit de cijfers blijkt meteen duidelijk, dat onze vroegere bevindingen aan de hand van associatiematen volledig worden bevestigd. De grootste verandering in Rao's V wordt veroorzaakt door de eerste factor, met name de herkomst van de ouders. Deze verwezenlijkt de grootste scheiding tussen de twee groepen. De bijdrage van de toegewezen status is eveneens significant. Dit geldt evenwel niet voor de veranderlijke "leeftijd". De 22% voor de significantiedrempel toont aan, dat deze veranderlijke overbodig is in onze analyse. De "leeftijd" voegt immers geen wezenlijke informatie toe aan beide voorgaande veranderlijken. Dit ligt volledig in de lijn van de verwachtingen, vermits we met behulp van eenvoudige associatiematen reeds een niet-significante relatie hadden gevonden.

Van groot belang is ook de vaststelling, dat nagenoeg 92% van de gevallen aan de hand van deze discriminerende veranderlijken in de correcte groep worden ondergebracht. Dit betekent dat we hier met erg goeie predictoren te maken hebben. Het hoge significantieniveau uit de laatste kolom beklemtoont dit nog eens overduidelijk.

We kunnen nu met een grote mate van zekerheid zeggen, dat er een samenhang bestaat tussen etno-linguïstische (gemeten door de "spil"-factor "eerstgeleerde taal") en socio-economische (status) toewijzing. Dit is een bijzonder belangrijke vaststelling, omdat zij aantoonst, dat onder het oppervlak van de schijnbaar erg statische taaloverdracht binnen het gezin een socio-economische dynamiek werkzaam is. Deze onderliggende dynamiek kon in zekere mate ook afgeleid worden uit het feit, dat er een belangrijk significant verband bestond tussen de eerstgeleerde taal en het bereikte onderwijsniveau. Het bleek namelijk, dat iemand die het Frans als moedertaal had, in de meeste gevallen ook langer had gestudeerd en bijgevolg ook een hoger diploma had.

Het was nu de vraag, of de schooltaal van de betrokkene, een andere factor van de toegewezen taaletniciteit, in het verlengde van de eerstgeleerde taal lag en, zo ja, of hogervernoemde socio-economische dynamiek ook hier tot uiting kwam. De schooltaal werd daarbij als volgt gemeten. In een eerste categorie werden alle respondenten ondergebracht die volledig of overwegend (uitgedrukt in jaren) Nederlandstalig onderwijs hadden gevolgd. Een tweede categorie omvatte diegenen die evenveel (ook weer in jaren) Nederlandstalig als Franstalig onderwijs hadden genoten. In een laatste categorie tenslotte hadden we al diegenen, die hun studies volledig of overwegend in het Frans hadden verricht.

Enkele significante Somer's D waarden vormden een aanwijzing

in de richting van een positief antwoord op beide bovenstaande vragen. Zo hadden we voor de relatie tussen de eerstgeleerde taal en de schooltaal een Somer's D waarde van .45. Dit betekende dus, dat er een belangrijk verband bestond tussen de eerstgeleerde taal en de schooltaal. Een andere significante, maar toch merkkelijk zwakkere, relatie was deze tussen de toegewezen S.E.S. en de schooltaal. Hier bedroeg de Somer's D waarde .10.

Aan de hand van een discriminantanalyse, met de schooltaal als afhankelijke veranderlijke, wilden we nu nagaan, of de toegewezen S.E.S. nog een significante verandering in Rao's V zou teweegbrengen, wanneer we tegelijkertijd de eerstgeleerde taal als discriminerende veranderlijke invoerden. Wij stelden ons met andere woorden de vraag, of de eerstgeleerde taal, via de multicollineariteit tussen de toegewezen status en de eerstgeleerde taal (zie de eerste discriminantanalyse), het discriminerend effect van de toegewezen S.E.S. niet zodanig zou opslorpen, dat deze laatste als directe predictor van de schooltaal niet-significant zou worden. Vooraleer de schooltaal als afhankelijke veranderlijke in een discriminantanalyse te plaatsen, werd deze variabele eerst tot een dichotomie teruggebracht. Dit gebeurde door de categorieën "evenveel Nederlandstalig als Franstalig onderwijs" en "overwegend of volledig Franstalig onderwijs" samen te voegen. Deze ingreep was noodzakelijk, omdat eerstvernoemde categorie te klein was, om als een afzonderlijke groep in een discriminantanalyse te worden opgenomen. Net zoals bij de eerstgeleerde taal bleven er dus slechts twee groepen over. Nadat we er ons van hadden vergewist, dat de toegewezen S.E.S. (zonder de eerstgeleerde taal) als discriminerende veranderlijke een significante Rao's V verandering teweegbracht, konden we onze eigenlijke hypothese toetsen door naast de toegewezen S.E.S. ook de eerstgeleerde taal als discriminerende veranderlijke in te voeren. Dit gaf ons de volgende resultaten.

TABEL 43 :

DISCRIMINANTANALYSE VOOR DE SCHOOLTAAL VAN DE
RESPONDENT

Discriminerende veranderlijken	Rao's V	Verandering Rao's V	Signific.	% goed geklas. gevallen	signific.
Eerstgeleerde taal	120.04	120.04	0	90	0
Toegewezen S.E.S.	123.24	3.20	0.07		

Uit tabel 43 volgt duidelijk, dat de eerstgeleerde taal de toegewezen S.E.S. als rechtstreekse predictor van de schooltaal neutraliseert door, via multicollineariteit, een deel van haar predictiekracht af te snoepen. De toegewezen S.E.S. slaagt er immers niet meer in een significante (met de 5% drempel als criterium) verandering van de Rao's V waarde te veroorzaken. We kunnen dan ook stellen, dat de schooltaal vrij sterk in het verlengde van de eerstgeleerde taal ligt (zie de 90% goed geklasseerde gevallen) en dat ook hier de toegewezen status, zij het vooral langs de eerstgeleerde taal om, een invloed uitoefent.

14.2.4. Taalgemengde huwelijken, taalverhoudingen op het werk en de relatieve omvang van de taaletnische groepen

Nu we enig inzicht hadden verworven in het proces van etnische toewijzing, keerden we terug naar ons oorspronkelijk model voor het feitelijk taalgedrag of het "achieving" taaletnisch gedrag. Het lag in onze bedoeling, dit model verder uit te bouwen en te toetsen aan de hand van discriminantanalyse. We herinneren er nog even aan, dat onze Tukey-analyses naast de eerstgeleerde taal van de respondent ook de taal van de partner als een belangrijke veranderlijke hadden aangewezen. Voordien waren de verworven en de toegewezen socio-economische status reeds significante predictoren gebleken. Konden deze statusvariabelen zonder enige hergroepering als discriminerende veranderlijken worden ingevoerd, dan was dit niet het geval voor de taal van de partner. Deze laatste veranderlijke wilden we immers op twee verschillende manieren meten.

De eerste manier was vrij eenvoudig, omdat we hier alleen maar rekening hielden met de eerstgeleerde taal van de partner. We gebruikten hiervoor dezelfde dichotome indeling als vroeger voor de eerstgeleerde taal van de respondenten. Dit betekende, dat we een opsplitsing kregen met aan de ene kant al diegenen die een Nederlands dialect of/en algemeen Nederlands als eerstgeleerde taal hadden en aan de andere kant diegenen, die met het Frans als eerstgeleerde taal of als één van de eerstgeleerde talen waren opgevoed. Bij deze laatste categorie werden ook de enkele gevallen gerekend die als eerstgeleerde taal "Brussels" hadden. Uit de frekwentietabellen volgde duidelijk, dat het Frans als eerstgeleerde taal of moedertaal bij de partners heel wat sterker aanwezig was dan bij de geïnterviewden. Niet minder dan 23,4% of bijna 1 op de 4 partners was in het Frans opgevoed. Een ander meldenswaardig feit was, dat 25% van de partners in Brussel was geboren. Vandaar dan ook de gevallen met

“Brussels” als eerstgeleerde taal.

Vermits we hoger zagen, dat de schooltaal een belangrijke factor vormde in het proces van etnische toewijzing, besloten we de schooltaal van de partner eveneens in onze analyse op te nemen. Naar analogie van tabel 43 werd deze veranderlijke ook hier onder de vorm van een dichotomie ingevoerd, zodat we enerzijds de categorie “overwegend of volledig Nederlandstalig onderwijs” en anderzijds de samengevoegde categorieën “evenveel Nederlandstalig als Franstalig onderwijs” en “overwegend of volledig Franstalig onderwijs” hadden. Deze dichotomie werd vervolgens gecombineerd met deze voor de eerstgeleerde taal, zodat er drie nieuwe categorieën ontstonden, die er als volgt uitzagen :

1. de partners die als eerstgeleerde taal en als schooltaal een Nederlands dialect of/en algemeen Nederlands hadden;
2. dezen bij wie slechts in één van beide situaties een Nederlandstalig dialect of/en algemeen Nederlands aanwezig was.
3. diegenen waarvan noch de eerstgeleerde taal, noch de schooltaal een Nederlandstalig dialect of/en algemeen Nederlands was.

De partner kon bijgevolg op twee verschillende manieren in de analyse worden opgenomen, door ofwel alleen rekening te houden met de eerstgeleerde taal (eerste benadering), ofwel door de eerstgeleerde taal en de schooltaal gecombineerd te hanteren (tweede benadering). Zoals we verder zullen zien, gebruikten wij beide benaderingswijzen naast elkaar.

Tot dusver hadden we reeds drie discriminerende veranderlijken gedefinieerd, met name de twee statusscores en de taal van de huwelijkspartner. Bij de bespreking van tabel 41 zagen we, dat de residuen sterk afnamen, wanneer we naast de twee statuseffecten de eerstgeleerde taal van de geïnterviewden en diens partner constant hielden. Dit betekende geenszins, dat de residuen daarmee helemaal waren verdwenen. We stelden nu als hypothese, dat er van deze residuen nagenoeg niets zou overblijven, wanneer we de twee overblijvende “individuele machtsveranderlijken” uit ons theoretisch overzicht eveneens in ons empirisch model zouden opnemen. Het gaat hier met name om de etnische verhoudingen in de werksituatie en de relatieve kwantitatieve omvang van de taaletnische groepen.

In hoofdstuk 8 hebben we reeds gezien, hoe moeilijk het is, om een juist beeld te krijgen van de Franstaligheidsgraad van de Brusselse gemeenten. Welk criterium men ook hanteert, steeds heeft het zijn gebreken en nadelen. Zo kwam bij ons de idee op, om met verscheidene criteria tegelijk te werken. Op die manier zouden ze elkaars te-

korten enigszins kunnen aanvullen. Het probleem was dan wel, dat we deze verschillende criteria uiteindelijk moesten samenbrengen in één enkele gemeentelijke Franstaligheidsmaat.

Hiervoor konden we gebruik maken van hoofdcomponentenanalyse. Deze analysemethode maakt deel uit van het pakket "veranderlijken-reducerende"-technieken, die we hoger onder de benaming "factoranalyse" hebben beschreven. We kunnen hier dan ook erg kort zijn. Waar we toen de totale variantie opsplitsen in een gemeenschappelijk en een uniek deel, veronderstelt men in de hoofdcomponentenanalyse, dat zo'n uniek of idiosyncratisch deel niet bestaat. In essentie komt hoofdcomponentenanalyse hierop neer, dat men een aantal variabelen, waarvan gemeend wordt dat ze minstens één dimensie gemeenschappelijk hebben, lineair tracht te combineren in één of in elk geval een kleiner aantal hoofdcomponenten. Deze laatste kan (kunnen) dan de oorspronkelijke veranderlijken vervangen, op voorwaarde dat deze een voldoende percentage van de gezamenlijke variantie van de oorspronkelijke veranderlijken omvat(ten).

Welke veranderlijken kwamen nu in aanmerking voor deze gecombineerde gemeentelijke Franstaligheidsmaat? In de eerste plaats een schatting van het aantal Nederlandstaligen in de zes door ons onderzochte gemeenten, met name Sint-Agatha-Berchem, Koekelberg, Jette, Watermaal-Bosvoorde, Elsene en Etterbeek. Dat we ons met een schatting moesten tevreden stellen lag, zoals we hoger beschreven, aan het feit, dat er in België na 1947 geen officiële talentellingen meer plaatsvonden. In tegenstelling met hoofdstuk 8 zochten we nu wel naar een schatting waarin het toegewezen taal-etnische criterium werd gehanteerd. Onze keuze viel op de schatting van L. Lindemans (1), omdat deze niet alleen vertrekt van de in de kiezerslijst geregistreerde geboorteplaats van de personen, maar bovendien ook gedetailleerde informatie verschaft over de afzonderlijke gemeenten van de agglomeratie, wat wij nodig hadden vermits we niet met de ganse agglomeratie werkten. Op grond van zijn studie kwam Lindemans tot een aantal percentages (2), die in de eerste kolom van tabel 44 zijn weergegeven. Opvallend is wel de duidelijke scheidingslijn tussen de eerste drie (noordwestelijke) gemeenten en de overige (zuidoostelijke) gemeenten. In de eerste cluster ligt het aantal Nederlandstaligen merklijk hoger.

(1) LINDEMANS, L., o.c., (1968).

(2) Ibidem, p. 33.

Een tweede belangrijke indicator voor de Franstaligheid van de gemeenten waren, naar onze mening, de taalverhoudingen in de verschillende gemeenteraden. Voor elk van onze zes gemeenten berekenden we daarom de verhouding van het aantal Franstalige t.o.v. het aantal Nederlandstalige gemeenteraadsleden. We baseerden ons hiervoor op de verdeling van het aantal gemeenteraadsleden na de opeenvolgende gemeenteraadsverkiezingen van 11 oktober 1964 (1), 11 oktober 1970 (2) en 10 oktober 1976 (3). Het cijfer dat we in de tweede kolom van tabel 44 vinden, is de som van het totaal aantal Franstalige gemeenteraadsleden (over deze drie verkiezingen) gedeeld door het totaal aantal Nederlandstalige gemeenteraadsleden.

TABEL 44 :

SCORES VOOR DE GECOMBINEERDE MAAT VAN
FRANSTALIGHEID VAN DE GEMEENTEN

Gemeente	% Ned. volgens L. Lindemans	Verhouding Fr./ Ned. gemeente- raadsleden	Verhouding stem- men FDF/andere partijen
Sint-Agatha-Berchem	59.23	2.00	.27
Jette	57.88	2.10	.26
Koekelberg	56.34	2.82	.25
Etterbeek	39.23	6.88	.46
Watermaal-Bosvoorde	36.89	22.50	.39
Elsene	35.65	45.50	.29

Zo zien we bijvoorbeeld dat in Sint-Agatha-Berchem het aantal Franstalige gemeenteraadsleden voor de drie verkiezingen samen net het dubbele van het aantal Nederlandstalige gemeenteraadsleden bedraagt. Voor de overige gemeenten (met als meest extreme geval Elsene) ligt dit cijfer nog hoger. Opmerkelijk is, dat hier niet alleen dezelfde twee clusters naar voor treden als in de eerste kolom, maar dat ook de volgorde van de gemeenten, gerangschikt naar dalende aanwezigheid van Nederlandstalige gemeenteraadsleden, volledig overeenstemt met deze van Lindemans' schatting.

(1) "L'évolution linguistique et politique du Brabant", deel 2, *Courrier Hebdomadaire du Crisp*, nr. 472, 6 maart 1970, p. 10.

(2) Contact- en Cultuurcentrum, *Culturele Gids voor Brussel 1976*, Brussel, december 1975, pp. 14-42.

(3) Contact- en Cultuurcentrum, *Culturele Gids voor Brussel 1978*, Brussel, niet gedateerd, pp. 13-64.

Een laatste voor ons belangrijke indicator voor de Franstaligheid van de gemeenten was het aantal F.D.F.-stemmen in elke gemeente t.o.v. het totaal aantal geldig uitgebrachte stemmen. Het F.D.F., voluit "Front Démocratique des Francophones", kan gezien worden als de belangrijkste exponent van een bepaalde Fransgezinde Brusselse politiek. Zonder te beweren dat deze partij haar succes alleen maar te danken heeft aan haar vrij rechtlijnige Franstalige standpunten (1), kan men toch moeilijk ontkennen, dat deze één van de belangrijkste, zoniet de belangrijkste, oorzaak zijn van haar aanhang bij een groot deel van het Brussels kiezerspubliek. Het aantal stemmen dat deze partij in een gemeente behaalt is derhalve ook een zekere aanwijzing voor de aanhang van de taalpolitiek van deze partij. Hiermee bevatte onze gecombineerde maat van gemeentelijke Franstaligheid ook een indicator voor het "taalklimaat" in de betrokken gemeente. Bij het berekenen van deze F.D.F.-score telden we eerst het totaal aantal stemmen op, dat het F.D.F. in elke gemeente had behaald bij de gemeenteraadsverkiezingen van 1970 en 1976 (2). Vervolgens deelden we dit getal door het totaal aantal in '70 en '76 geldig uitgebrachte stemmen per gemeente. Het resultaat vinden we in de laatste kolom van tabel 44. Dé uitschieter is hier wel Etterbeek, waar net niet de helft van de geldig uitgebrachte stemmen naar het F.D.F. gingen. In tegenstelling met de twee vorige indicatoren, ligt hier niet alleen de volgorde van de gemeenten anders, maar is ook de scheiding tussen de twee gemeentecusters minder scherp.

Vooraleer de scores uit tabel 44 in een hoofdcomponentenanalyse te plaatsen, werden de percentages uit de eerste kolom eerst omgekeerd. Waar de twee laatste kolommen de Franstaligheid van de gemeente maten, was het percentage uit de eerste kolom immers een maat van Nederlandstaligheid van de gemeente. Een directe vergelijking van de scores was op die manier onmogelijk. Daarom werden de zes "Nederlandstaligenpercentages" door hun Franstalig complement vervangen. Zo kregen we bijvoorbeeld voor Sint-Agatha-Berchem $100,00 - 59,23 = 40,77$. De zes nieuwe scores, die we aldus verkregen, waren nu in dezelfde richting gemeten als deze uit de twee laatste kolommen.

(1) Voor een kritiek op de vaak al te "taalpolitieke" benadering van deze partij verwijzen we onder andere naar COOPMAN, M. e.a., *Integratie, Etnolinquisme en Politieke Verandering. Het Sukces van het F.D.F. in de Gemeenteraadsverkiezingen van 1976*, Centrum voor Sociologie, Vrije Universiteit Brussel, Brussel, maart 1977.

(2) Wij namen 1970 als beginjaar, omdat dit het eerste jaar was dat het F.D.F. onder deze naam in de betrokken gemeenten aan de gemeenteraadsverkiezingen deelnam. Voor de verkiezingsuitslagen raadpleegden we de officiële cijfers van het Ministerie van Binnenlandse Zaken.

Eens deze omzetting verricht, voerden we een hoofdcomponentenanalyse uit op onze drie indicatoren. De resultaten hiervan vinden we terug in tabel 45. De correlatiematrix (A) wees uit, dat de veranderlijken onderling sterk correleerden. De kans dat zij een belangrijke dimensie gemeenschappelijk hadden, was dan ook niet gering. Dit werd al vlug bevestigd, toen bleek dat er in onze veranderlijken een hoofdcomponent aanwezig was die ruim 70% van de totale gezamenlijke variantie omvatte (B). Deze component was duidelijk voldoende belangrijk om de oorspronkelijke veranderlijken te kunnen vervangen. Voor de berekening van deze nieuwe samengestelde veranderlijke werden de in standaardscores (om de verschillende teleenheden op te vangen) omgezette oorspronkelijke scores vermenigvuldigd met de overeenkomstige factorscorecoëfficiënten (C). De eindscores (D) kregen we dan, door per gemeente de som te maken van deze produkten. Het resultaat van deze hoofdcomponentenanalyse beklemtoonde eens te meer de aanwezigheid van twee duidelijke clusters in onze zes gemeenten.

TABEL 45 :

HOOFDCOMPONENTENANALYSE VOOR DE GECOMBINEERDE MAAT VAN GEMEENTELIJKE FRANSTALIGHEID			
A. CORRELATIECOEFFICIENTEN :			
	Fr. gemeente- raadsliden	% Franstaligen	F.D.F.-stemmen
Fr. gemeenteraadsl.	1.00		
% Franstaligen	.77	1.00	
F.D.F.-stemmen	.10	.70	1.00
B. HOOFDCOMPONENTEN :			
Aantal	Eigenwaarde	Percent verklaarde variantie	
1	2.09	70.00	
C. FACTORSORECOEFFICIENTEN :			
Fr. gemeenteraadsl.	.37		
% Franstaligen	.48		
F.D.F.-stemmen	.34		
D. SAMENGESTELDE SCORE VOOR DE GEMEENTELIJKE FRANSTALIGHEID :			
Sint-Agatha-Berchem	-.93	Etterbeek	.73
Jette	-.90	Watermaal-Bosvoorde	.89
Koekelberg	-.86	Elsene	1.07

Nu we de relatieve kwantitatieve omvang van de etnische groepen hadden uitgedrukt in een gecombineerde maat, bleef er nog één theoretische veranderlijke ongedefinieerd, namelijk de etnische verhoudingen in de werksituatie. De lezer herinnert zich nog, dat we als hypothese hadden gesteld, dat de relatieve kwantitatieve omvang van de etnische groepen en de etnische verhoudingen in de werksituatie de resterende residuen uit tabel 41 grotendeels zouden opslorpen. Het kwam er dus nog alleen op aan, een goede maat te vinden voor de etnische verhoudingen in de werksituatie.

Wilden we deze variabele accuraat opbouwen, dan moest deze zowel de collega's als de directe baas op het werk omvatten. Onder directe baas verstonden wij deze persoon onder wiens rechtstreekse leiding men dagelijks werkt. Voor de collega's beperkten we ons tot deze drie waarmee men het meest contact had. Rekening houdend met de eerstgeleerde taal van de collega's en de directe baas (de enkele gevallen die niet-Belgische collega's of bazen hadden werden niet in de analyse opgenomen om de homogeniteit van de onderzochte categorie te vrijwaren) kwamen we tot de volgende vier werkomstandigheden.

TABEL 46 :

COMBINATIES VAN DE EERSTGELEERDE TAAL VAN DE BAAS
EN DE COLLEGA'S OP HET WERK

Baas	Alle (of de meerderheid van de) collega's
1. Nederlandstalig	Nederlandstalig
2. Nederlandstalig	Franstalig
3. Franstalig	Nederlandstalig
4. Franstalig	Franstalig

Voor de twee middencategorieën rees er evenwel een probleem. Het was immers de vraag, wie van beide, de baas of de collega's, de meeste invloed had op het taalgedrag van de betrokkenen. Dit was van belang voor de volgorde van bovenstaande categorieën. In onze frekwentietabellen hadden we wel gevonden, dat categorie 3 vaker voorkwam dan categorie 2, maar dit betekende op zichzelf natuurlijk weinig. Om dit probleem op te vangen, besloten we de etnische verhoudingen in de werksituatie op twee verschillende manieren te meten. In een eerste versie zouden we gewoon bovenstaande volgorde aanhouden. Voor de tweede meting zouden we de categorieën

2 en 3 van plaats verwisselen. Het was dan aan de discriminantanalyse, om uit te maken welke volgorde de sterkste predictiekracht had.

Als voorafgaandelijke toets plaatsten we de Franstaligheidsgraad van de gemeenten en de taaletnische verhoudingen op het werk als controleveranderlijken in de Tukey-analyses uit tabel 40 en 41. Door achtereenvolgens de waarde van beide variabelen constant te houden, konden we nagaan, of deze inderdaad de overblijvende residuen deden verdwijnen. Het resultaat was zoals we hadden gedacht : zowel de Franstaligheidsgraad van de gemeenten als de taaletnische verhoudingen op het werk haptten een belangrijk stuk uit onze residuen. Hielden we ze allebei constant, dan verdwenen de residuen bijna volledig.

Vermits deze twee veranderlijken naast de twee statusscores en de "partner"-variabele als discriminerende veranderlijken zouden worden ingevoerd, was het van groot belang, dat er tussen deze vijf veranderlijken geen multicollineariteit bestond. Alvorens te controleren of dit inderdaad het geval was, dienden we eerst de voor deze discriminantanalyse gebruikte cases nader te omschrijven. In onze korte uitweiding over de toegewezen etniciteit hebben we gezien, dat naast de toegewezen S.E.S. ook de herkomst van de ouders en de eerstgeleerde taal en schooltaal van de respondenten een belangrijke rol spelen in het taaletnisch toewijzingsproces. Als gevolg daarvan werd toen afgestapt van een univariate benadering van etnische toewijzing, om te komen tot de omschrijving van een continuüm-veranderlijke. Voor onze eindanalyse selecteerden we uit dit continuüm een categorie gevallen, die nagenoeg geen Franstalige invloeden hadden ondergaan voor zij naar Brussel kwamen wonen, namelijk deze respondenten die als eerstgeleerde taal een Nederlandstalig dialect of/en algemeen Nederlands hadden, volledig of overwegend Nederlandstalige studies hadden gevolgd en van wie de ouders allebei in Vlaanderen waren geboren. Deze selectie deed helemaal niets af aan onze vroegere benadering. Alleen wilden we, gezien het onderwerp van onze studie, zoveel mogelijk niet-Brusselse taalinvloeden uitschakelen, om de impact van de agglomeratie des te nauwkeuriger te kunnen meten. Een eventuele vergelijking van hogervernoemde, geselecteerde categorie met één of meer categorieën waarin ook de invloed van de Franse taal in Vlaanderen was opgenomen bleek onmogelijk, omdat deze laatste categorieën te klein waren om in een multivariate analyse te worden opgenomen.

Eens vastgelegd welke gevallen in onze analyse zouden worden betrokken, gingen we kijken naar de mogelijke aanwezigheid van multicollineariteit tussen de vijf onafhankelijke discriminerende ver-

anderlijken. Het bleek dat er geen enkel significant verband bestond tussen deze veranderlijken. Dit was natuurlijk een ideale situatie om discriminantanalyse uit te voeren.

Het enige wat ons nu nog te doen stond, was het bepalen van de gedichotomiseerde afhankelijke veranderlijken of "groepen". Als dichotome afhankelijke veranderlijken namen we vanzelfsprekend de twaalf variabelen die we vroeger in onze Guttmanschalen hadden getoetst en nadien ook in onze Tukey-analyses hadden gebruikt. Naar analogie van tabellen 34 en 35 voerden we daarbij voor elk van deze veranderlijken twee dichotomieën in. Een eerste viel samen met de categorieën "Nederlands of tweetalig" en "Frans". De scheidingslijn tussen deze beide categorieën hebben we vroeger de lijn van volledige verfransing genoemd. De tweede dichotomie plaatste de groep "Nederlands" tegenover de groep "tweetalig of Frans". Zoals we in hoofdstuk 14.1 zagen, bakent de grenslijn hier een Frans-resistent gebied af. Naast deze afzonderlijke variabelen werden eveneens twee gedichotomiseerde Guttmanschalen als afhankelijke veranderlijken opgenomen, namelijk de vroegere schalen 1 en 2. We herinneren er nog even aan, dat dit respectievelijk de 9-item en 6 item-schaal uit tabel 35 zijn. De tweedeling werd bij deze schalen zo opgebouwd, dat in de eerste groep diegenen zaten die een nulscore hadden behaald voor de betrokken Guttmanschaal. In de tweede groep hadden we dan al de overigen die minstens op één van de 9 (of 6) items positief hadden gescoord en die bijgevolg een Guttmanscore 1 of meer hadden gekregen. Het voordeel van beide laatste veranderlijken was, dat zij met verschillende items tegelijk rekening hielden.

Om de discriminantanalyses vlot te laten verlopen, gingen we verder als volgt te werk. Voor elk van de twaalf (afzonderlijke) afhankelijke veranderlijken werden vier analyses per dichotomie uitgevoerd. Dit was noodzakelijk, omdat de discriminerende veranderlijken "partner" en "etnische verhoudingen op het werk" allebei op twee verschillende manieren waren gemeten en we in éénzelfde discriminantanalyse nooit twee dezelfde veranderlijken mochten hebben, zelfs al waren ze op verschillende manieren gemeten. Vermits we evenwel wilden weten, welke van de twee metingswijzen het beste resultaat opleverde, diende elk van deze gecombineerd te worden met de overige discriminerende veranderlijken. Gemakshalve zullen we verder de discriminerende veranderlijke "partner", uitsluitend gemeten aan de hand van de eerstgeleerde taal, "Gezin 1" noemen, terwijl we met "Gezin 2" zullen aanduiden, dat we niet alleen met de eerstgeleerde taal, maar ook met de schooltaal van de partner rekening hebben gehouden. Voor de discriminerende veranderlijke "etnische verhoudingen op het werk" zullen we in het ver-

volg spreken van "Werk 1", wanneer we het hebben over de volgorde uit tabel 46 en van "Werk 2", wanneer we de twee middencategorieën hebben omgewisseld. Dit geeft ons de vier volgende combinatie-mogelijkheden voor onze discriminantanalyses.

TABEL 47 :

**COMBINATIES VAN DE DISCRIMINERENDE VERANDERLIJKEN VOOR
DE DISCRIMINANTANALYSES UIT DE EINDFASE VAN HET
ONDERZOEK**

Discriminerende veranderlijken				
Discrim. analyse 1 : Gezin 1	Werk 1	Toeg. status	Verw. status	Fr. Gem.
Discrim. analyse 2 : Gezin 1	Werk 2	Toeg. status	Verw. status	Fr. Gem.
Discrim. analyse 3 : Gezin 2	Werk 1	Toeg. status	Verw. status	Fr. Gem.
Discrim. analyse 4 : Gezin 2	Werk 2	Toeg. status	Verw. status	Fr. Gem.

De drie laatste discriminerende veranderlijken uit tabel 47 bleven vanzelfsprekend steeds dezelfde. Zoals we hoger reeds zagen, werden deze vier combinaties berekend voor elk van de twee dichotomieën in onze afzonderlijke afhankelijke veranderlijken. Dit betekende dus, dat we voor elk van de twaalf afzonderlijke veranderlijken uiteindelijk acht discriminantanalyses uitvoerden. Per afhankelijke veranderlijke werd voor elke dichotomie deze discriminantanalyse behouden, die de beste predictie voor de betrokken afhankelijke veranderlijke opleverde of, met andere woorden, het grootste aantal gevallen correct klasseerde aan de hand van de gebruikte discriminerende veranderlijken. Werd de beste predictie door meer dan één discriminantanalyse gegeven, dan werden deze alle vermeld. Voor de afhankelijke veranderlijken schaal 1 en 2 verliep dit "keuzeproces" enigszins sneller, omdat deze slechts op één manier waren gedichotomiseerd en we de vier combinaties uit tabel 47 bijgevolg slechts één keer dienden te berekenen. In totaal werden dus $(12 \times 8) + (2 \times 4) = 104$ discriminantanalyses uitgevoerd.

De resultaten hiervan zien we in tabel 48. In de eerste kolom vermelden we de naam van de "groep"-veranderlijke of afhankelijke veranderlijke. Daarachter wordt met een A of een B aangeduid, of het gaat om de groepen "Nederlands of tweetalig" en "Frans" (A) of om de groepen "Nederlands" en "tweetalig of Frans" (B). De tweede kolom geeft aan, op hoeveel gevallen de discriminantanalyse werd uitgevoerd voor de betrokken afhankelijke groep-veranderlijke. Het valt meteen op, dat het aantal gevallen hier heel wat lager ligt dan bij

vroegere analyses. Dit is te wijten aan het feit, dat niet alleen een selectie op de taaletnische toewijzing (eerstgeleerde taal, schooltaal, geboorteplaats ouders) werd doorgevoerd, maar dat ook elk geval nog een score dient te hebben voor zowel de afhankelijke variabele als de vijf discriminerende veranderlijken. Zo viel bijvoorbeeld een persoon die een score had voor alle veranderlijken behalve voor de socio-economische status (omdat hij/zij geen beroepsbezigheden had) automatisch weg. Dit had natuurlijk voor gevolg, dat we een groot aantal gevallen verloren. Daartegenover stond dan weer, dat dit de enige manier was om een grondige vergelijking over alle discriminerende veranderlijken mogelijk te maken. Na het aantal gevallen krijgen we dan (in volgorde van dalende belangrijkheid) de verschillende discriminerende veranderlijken, elk gevolgd door het significantieniveau van de Rao's V verandering die ze teweegbrengen. Een volle verticale lijn scheidt de significante (5% drempel) van de niet-significante veranderingen in Rao's V, in die zin dat al de veranderlijken die links van deze lijn liggen, een significante bijdrage leveren tot de scheiding van de twee betrokken groepen.

De laatste twee kolommen tenslotte geven ons een beeld van de classificatiekracht van de discriminerende veranderlijken, met in de eerste plaats het percentage gevallen dat aan de hand van de discriminerende variabelen in de correcte groep werden ondergebracht en in de tweede plaats het significantieniveau van de twee groepen, die op basis van de discriminerende veranderlijken werden gevormd.

We bekijken de resultaten uit tabel 48 nu even van naderbij. Voor een beter begrip van deze tabel is het nuttig vooraf nog te vermelden, dat alle significante relaties tussen de discriminerende en de afhankelijke veranderlijken positief waren, in die zin dat een Frans-talige huwelijkspartner, een Franstalig werkmilieu en een toename van de gemeentelijke Franstaligheid of van de toegewezen/verworven status gepaard ging met een sterkere aanwezigheid van het Frans in het taalgedrag. We stellen verder vast, dat de afhankelijke veranderlijken "rekentaal" en "taal met de ouders" niet meer in onze tabel voorkomen. Dit is toe te schrijven aan het feit, dat de Franstalige groep van deze veranderlijken te klein was om een significante discriminantanalyse op uit te voeren. Beide variabelen verdwenen dan ook uit onze eindanalyse.

De resultaten in tabel 48 weerspiegelen duidelijk het multidimensionaal karakter van het taalgedrag. Nagenoeg alle afhankelijke veranderlijken worden door verscheidene variabelen tegelijk beïnvloed. De voornaamste predictor van het taalgedrag is ontegensprekelijk de huwelijkspartner. Met uitzondering van de contacten met de collega's en de baas op het werk, veroorzaakt deze verander-

lijke overal de grootste scheiding tussen de twee groepen. Dit bevestigt eens te meer de conclusies van ons vorig onderzoek (1).

Opmerkelijk is wel, dat, naast de partner, de Franstaligheid van de gemeenten vrijwel overal als een belangrijke predictor naar voor komt. Dat zien we onder andere voor de schooltaal van de kinderen. Waar we hadden verwacht, dat de taaletnische verhoudingen op het werk en de status hier als belangrijke predictoren zouden optreden, bleken deze hier als discriminerende veranderlijken duidelijk te moeten onderdoen voor de "partner" (al dan niet gemeten aan de hand van de onderwijstaal) en de Franstaligheidsgraad van de gemeenten.

In tegenstelling met wat vaak wordt beweerd, is de werksituatie dus zeker niet de voornaamste predictor van het taalgedrag. Dit betekent natuurlijk niet, dat deze veranderlijke helemaal geen rol speelt in het taalgedrag. Zo zijn de taaletnische verhoudingen op het werk niet alleen belangrijk voor de contacten met de collega's en de baas, waar deze discriminerende veranderlijke vanzelfsprekend vooraan komt te staan (let op het feit dat het "Werk 2" is die de grootste scheiding teweegbrengt voor de collegagroepen en niet "Werk 1", zoals in de contacten met de baas), maar ook voor de afhankelijke veranderlijken "arts", "identiteitskaart" en "grootwarenhuis". Merkwaardig is wel, dat bij deze laatste veranderlijke alleen de verworven status een niet-significante Rao's V verandering veroorzaakt. Dit contrasteert nogal fel met de "belastingaangifte" en de "verenigingen", waar alleen de discriminerende veranderlijke "Gezin 1" een relevante bijdrage levert.

De status komt uit deze discriminantanalyse als de zwakste predictor van het taalgedrag. Daarmee beweren we ook weer niet, dat deze factor helemaal te verwaarlozen is. We zien bijvoorbeeld, dat de toegewezen status zowel in de contacten met de partner als met de collega's een belangrijke plaats bekleedt. De verworven status daarentegen heeft als discriminerende veranderlijke vooral een significante invloed op de veranderlijken "baas" en "restaurant". De discriminantanalyses op schaal 1 en 2 tenslotte, kunnen gezien worden als een samenvatting van wat voorafgaat.

Om na te gaan of de splitsing van de oorspronkelijke status-score in een toegewezen en een verworven deel enige invloed had op de predictiekracht van deze veranderlijke, werden de 104 discriminant-

(1) LOUCKX, F. m.m.v. P.J.A. TER HOEVEN, o.c., (december 1975).

analyses nog eens overgedaan, maar dit keer met de oorspronkelijke, globale socio-economische status als discriminerende veranderlijke. In plaats van vijf, hadden we hier dus slechts vier discriminerende veranderlijken, met name de globale socio-economische status, Gezin 1 of 2, Werk 1 of 2 en de Franstaligheid van de gemeenten. Tabel 49 geeft ons een overzicht van de resultaten van deze discriminantanalyses. Met uitzondering voor de "partner" en de "baas" verdwijnt de status hier overal als een significante predictor voor het taalgedrag. In tegenstelling met wat men zou kunnen vermoeden, wordt de predictiekracht van de status dus vergroot door deze op te splitsen in een toegewezen en een verworven deel. Voor het overige zijn de resultaten uit tabel 49 nagenoeg volledig identiek met deze uit tabel 48.

TABEL 48 :

OVERZICHT VAN DE GESELECTEERDE DISCRIMINANTANALYSES MET 5 DISCRIMINERENDE VERANDERLIJKEN (1)

Groep-veranderlijke	Aantal geval./ groepver- anderl.	Discr. veran- derl.	Sign. verand. Rao V	Discr. veran- derl.	Sign. verand. Rao V	Discr. veran- derl.	Sign. verand. Rao V	Discr. veran- derl.	Sign. verand. Rao V	% goed geklas- geval.	Sign. groep		
Partner (A)	266	Gezin 1	0	Fr.Gem.	.00	Achiev.	.17	Ascrib.	.30	Werk 1	.52	93.2	0
(B)	266	Gezin 1	0	Fr.Gem.	.00	Achiev.	.17	Ascrib.	.30	Werk 2	.76		
		Gezin 1	0	Ascrib.	.00	Fr.Gem.	.00	Achiev.	.15	Werk 1	.19	94.4	0
		Gezin 1	0	Ascrib.	.00	Fr.Gem.	.00	Werk 2	.18	Achiev.	.21		
Schooltaal kind (A)	204	Gezin 1	.00	Fr.Gem.	.00	Werk 1	.53	Achiev.	.52	Ascrib.	.89	94.8	.00
(B)	204	Gezin 1	.00	Fr.Gem.	.00	Werk 2	.54	Achiev.	.54	Ascrib.	.90		
		Gezin 2	.00	Fr.Gem.	.00	Achiev.	.25	Ascrib.	.73	Werk 1	.79	77.9	.00
Grootwaren- huis (A)	246	Gezin 1	.00	Fr.Gem.	.00	Ascrib.	.02	Werk 2	.04	Achiev.	.21	68.3	.00
(B)	246	Gezin 1	.00	Fr.Gem.	.00	Werk 2	.00	Ascrib.	.01	Achiev.	.61	72.8	.00
Arts (A)	264	Gezin 1	.00	Fr.Gem.	.00	Werk 1	.00	Ascrib.	.37			79.2	.00
(B)	264	Gezin 1	.00	Fr.Gem.	.00	Werk 2	.00	Ascrib.	.31	Achiev.	.86	81.1	0
Identiteits- kaart (A)	269	Gezin 1	.00	Werk 1	.05	Ascrib.	.06	Fr.Gem.	.13	Achiev.	.73	83.3	0
(B)	269	Gezin 1	.00	Fr.Gem.	.08	Ascrib.	.38	Achiev.	.40	Werk 1	.58	78.1	.00
Belastings- aangifte (A)	262	Gezin 1	.00	Fr.Gem.	.30	Achiev.	.39	Werk 1	.43	Ascrib.	.57	85.9	0
(B)	262	Gezin 1	.00	Fr.Gem.	.30	Achiev.	.39	Werk 2	.35	Ascrib.	.57		
		Gezin 1	.00	Achiev.	.35	Werk 1	.38	Fr.Gem.	.56	Ascrib.	.70	82.4	0
		Gezin 1	.00	Werk 2	.15	Achiev.	.27	Fr.Gem.	.62	Ascrib.	.70		

Collega's(A) (8)	265	Werk 2	0	Fr.Gem.	.01	Ascrib.	.01	Gezin 1	.34	Achiev.	.76	92.1	0
		Werk 2	0	Fr.Gem.	.01	Ascrib.	.01	Gezin 2	.61	Achiev.	.79		
	265	Werk 2	0	Ascrib.	.00	Fr.Gem.	.00	Gezin 1	.04	Achiev.	.07	95.5	0
		Werk 2	0	Ascrib.	.00	Fr.Gem.	.00	Achiev.	.04	Gezin 2	.06		
Baas (8)	265	Werk 1	0	Achiev.	.00	Fr.Gem.	.03	Ascrib.	.78	Gezin 1	.87	83.4	0
		Werk 1	0	Achiev.	.00	Fr.Gem.	.03	Gezin 2	.62	Ascrib.	.73		
	265	Werk 1	0	Gezin 1	.03	Achiev.	.07	Ascrib.	.31	Fr.Gem.	.56	85.3	0
		Werk 1	0	Gezin 2	.03	Achiev.	.08	Ascrib.	.31	Fr.Gem.	.57		
Restaurant (A) (8)	240	Gezin 1	.00	Fr.Gem.	.00	Werk 1	.34	Ascrib.	.57			77.9	.00
	240	Gezin 1	.00	Achiev.	.01	Werk 1	.08	Fr.Gem.	.11	Ascrib.	.23	74.2	.00
Vereniging (8)	85	Gezin 1	.00	Fr.Gem.	.52	Achiev.	.64	Werk 1	.68			80.0	.00
	153	Gezin 2	.00	Fr.Gem.	.00	Werk 2	.01	Achiev.	.27	Ascrib.	.64	75.8	.00
Schaal 2	246	Gezin 2	0	Fr.Gem.	.00	Werk 1	.13	Achiev.	.63	Ascrib.	.78	79.7	.00
		Gezin 2	0	Fr.Gem.	.00	Werk 2	.01	Achiev.	.57	Ascrib.	.77		

(1) In drie gevallen was de discriminerende kracht van de vijfde veranderlijke zo gering, dat de computer deze uit de analyse wipte, met het gevolg dat we hier in onze tabel lege cellen krijgen. Een ander opmerkelijk feit is, dat de groep-veranderlijke "vereniging" alleen voor de B-dichotomie een significante discriminerende veranderlijke heeft.

TABEL 49 :
OVERZICHT VAN DE GESELECTEERDE DISCRIMINANTANALYSES MET 4 DISCRIMINERENDE VERANDERLIJKEN (1)

Groep-veran- derlijke	Aantal geval./ groepver- anderl.	Discr. veran- derl.	Sign. verand. Rao V	Discr. veran- derl.	Sign. verand. Rao V	Discr. veran- derl.	Sign. verand. Rao V	% goed geklas. geval.	Sign. groep
Partner (A)	270	Gezin 1	.00	Fr. Gem.	.00	Gl. SES	.10	93.3	0
		Gezin 1	.00	Fr. Gem.	.00	Gl. SES	.10		
(B)	270	Gezin 1	.00	Fr. Gem.	.00	Gl. SES	.04	95.2	0
		Gezin 1	.00	Fr. Gem.	.00	Gl. SES	.04		
Schooltaal kind. (A)	208	Gezin 1	.00	Fr. Gem.	.00	Gl. SES	.48	85.1	0
		Gezin 1	.00	Fr. Gem.	.00	Werk 2	.51		
(B)	208	Gezin 1	.00	Fr. Gem.	.00	Gl. SES	.42	77.9	.00
Grootwarenhuis (A)	249	Gezin 1	.00	Fr. Gem.	.00	Werk 1	.06	69.9	.00
		Gezin 1	.00	Fr. Gem.	.00	Werk 2	.00	70.7	.00
Arts (A)	268	Gezin 1	.00	Fr. Gem.	.00	Werk 2	.00	79.1	.00
		Gezin 1	.00	Fr. Gem.	.00	Werk 2	.00	81.7	0
Identiteits- kaart (A)	273	Gezin 1	.00	Werk 1	.05	Fr. Gem.	.10	82.8	0
		Gezin 1	.00	Werk 2	.02	Fr. Gem.	.12		
(B)	273	Gezin 1	.00	Fr. Gem.	.08	Gl. SES	.27	79.1	.00
Belastings- aangifte (A)	265	Gezin 1	.00	Fr. Gem.	.21	Gl. SES	.46	84.9	0
		Gezin 1	.00	Fr. Gem.	.21	Gl. SES	.46		
(B)	265	Gezin 1	.00	Gl. SES	.24	Fr. Gem.	.45	82.3	0
		Gezin 1	.00	Gl. SES	.19	Werk 2	.21		

Collega's (A)	269	Werk 2	0	Fr. Gem.	.01	Gezin 1	.25	Gl. SES.	.61	92.2	0
		Werk 2	0	Fr. Gem.	.00	Gezin 2	.47	Gl. SES.	.58		
	269	Werk 2	0	Fr. Gem.	.02	Gezin 1	.04	Gl. SES.	.35	95.5	0
		Werk 2	0	Fr. Gem.	.02	Gezin 2	.03	Gl. SES.	.31		
Baas	269	Werk 1	0	Gl. SES.	.00	Fr. Gem.	.02			83.3	0
	269	Werk 1	0	Gl. SES.	.02	Gezin 1	.05	Fr. Gem.	.59	85.5	0
		Werk 1	0	Gl. SES.	.02	Gezin 2	.08	Fr. Gem.	.60		
Restaurant(A)	243	Gezin 1	.00	Fr. Gem.	.00	Werk 1	.34	Gl. SES.	.82	78.6	.00
	243	Gezin 1	.00	Werk 1	.04	Gl. SES.	.10	Fr. Gem.	.12	72.4	.00
Vereniging(B)	86	Gezin 1	.00	Fr. Gem.	.48	Gl. SES.	.68	Werk 1	.68	80.2	.00
	155	Gezin 1	.00	Fr. Gem.	.00	Werk 1	.01	Gl. SES.	.37	74.8	.00
Schaal 2	249	Gezin 2	0	Fr. Gem.	.00	Werk 2	.02	Gl. SES.	.59	79.5	.00

(1) Net als in tabel 48 werd de laatste discriminerende veranderlijke hier eveneens tweemaal geweest als gevolg van een te geringe discriminerende kracht. Ook hier levert alleen de B-dichotomie significante discriminerende veranderlijken op voor de groep-variabele "vereniging".

15. CONCLUSIE

Uitgangspunt van bovenstaande sociologische analyse was een zekere ontevredenheid met de manier waarop taalgedrag en meer bepaald het verfransingsproces te Brussel door allerlei commentatoren wordt beschreven. De vage begrippen en achterhaalde premissen die men daarbij vaak hanteert, vormen meestal een hinderpaal voor een beter begrip van de taaletnische processen die zich in de hoofdstad afspelen. Al te vaak worden allerlei stellingen verkondigd, zonder dat men zich de moeite getroost deze op hun actuele waarde te toetsen. Men ontkomt daarbij niet aan de indruk, dat deze beweringen hun enige bewijskracht putten uit het feit, dat men ze bijna dagelijks in allerlei kranten en tijdschriften kan lezen.

Het lag in onze bedoeling, aan de hand van de opgedane ervaring met de literatuur over etnische problemen, een toetsbaar empirisch model voor het taalgedrag van de Nederlandstaligen in de Brusselse agglomeratie op te bouwen. Onze benadering was sociologisch en wilde in die hoedanigheid een complement vormen voor het historisch, linguïstisch en psychologisch onderzoek dat ter zake reeds werd verricht of in voorbereiding is.

We stelden hierbij een multivariate aanpak voorop. Dit betekent, dat zowel het feitelijk taalgedrag als de predictie ervan vanuit verschillende veranderlijken tegelijk werden gemeten. Op die manier was het mogelijk, niet alleen het samenspel van allerlei factoren te volgen, maar ook hun relatief belang t.o.v. elkaar te bepalen. We kwamen daarbij tot een aantal belangrijke vaststellingen.

1. Het op het eerste gezicht soms onsamenhangend lijkend taalgedrag te Brussel kan teruggebracht worden tot zes hoofddimensies (domeinen) of vormen van verfransing. Deze hebben achtereenvolgens betrekking op de familiale face-to-face contacten, de informele en algemene secundaire contacten, het cultureel keuzegedrag, de administratieve contacten en de werksfeer.

2. Het verfransingsproces is een cumulatief proces, in die zin dat iemand die vooral het Frans gebruikt in een relatief "moeilijk verfransbaar" domein, zoals de familiale contacten, dit met een vrij grote mate van waarschijnlijkheid ook zal doen voor de "makkelijker verfransbare" gebieden, zoals bijvoorbeeld de algemene secundaire contacten.

3. De aanwezigheid van het Frans in het taalgedrag neemt toe naarmate men een hogere statuspositie bekleedt. Deze vaststelling druist regelrecht in tegen de zo vaak gehoorde bewering, als zou de verfransing vooral te vinden zijn in de lagere socio-economische categorieën. Uit ons onderzoeksmateriaal blijkt integendeel, dat het Frans net in deze socio-economische categorieën het minst sterk is doorgedrongen in het dagelijks taalgedragspatroon.

4. Er bestaat een positief verband tussen de intergeneratiemobiliteit en de mate van verfransing van het taalgedragspatroon. Dit wijst erop, dat er voor de door ons bestudeerde periode nog steeds een samenhang bestond tussen een opwaartse beweging in de sociale lift en een frekwenter gebruik van het Frans.

5. Personen van wie de ouders een hogere socio-economische status hebben, vertonen meer de neiging Frans te spreken, dan deze van wie de ouders een lagere socio-economische status hebben. Dit duidt dus op een verband tussen de sociale positie van de ouders in Vlaanderen en het taalgedrag van de kinderen (onze respondenten) in Brussel.

6. We stellen bovendien vast, dat er een zekere parallel bestaat tussen de toegewezen status en de toegewezen etniciteit (een door ons ingevoerde term, die verwijst naar het samenspel van een aantal factoren, zoals de eerstgeleerde taal en de schooltaal van de betrokken persoon). Dit komt vooral tot uiting in het feit, dat personen uit een gezin met een hogere socio-economische status ook meer het Frans als moedertaal of eerstgeleerde taal hebben, ondanks het feit dat ze in Vlaanderen zijn geboren. Deze relatie wijst op de aanwezigheid in Vlaanderen van een socio-economische "elite", die haar kinderen in het Frans opvoedt. We willen hier nog even preciseren, dat het gaat om de ouders van personen die tussen 1950 en 1970 vanuit Vlaanderen naar Brussel zijn komen wonen.

7. Hierdoor wordt tegelijk aangetoond, dat men voor een beter begrip van het taalgedragspatroon van de Nederlandstaligen te Brussel, ook rekening moet houden met allerlei factoren die reeds in Vlaanderen werkzaam zijn. Het verfransingspatroon te Brussel kan slechts accuraat benaderd worden, wanneer men het in een globale nationale kontekst plaatst. In het verleden heeft men hiervoor al te weinig oog gehad, met het gevolg dat het beleid terzake vaak veel weg had van een "kurieren am Symptom".

8. Als predictoren van het taalgedrag zijn zowel de verworven als de toegewezen status evenwel vrij zwakke factoren, wanneer ze naast de invloed van de partner en de woongemeente in een ruimer model worden geplaatst. Dit duidt erop, dat ondanks de aanwezigheid van hogervernoemde associaties, deze twee veranderlijken toch niet van doorslaggevend belang zijn voor het verloop van het taalgedrag.

9. De stelling, dat taaletnisch gedrag in Brussel niet te herleiden is tot socio-economisch bepaald gedrag, wordt bovendien ook bevestigd door de bevinding, dat het werkmilieu t.o.v. het taalgedrag heel wat minder predictiekracht bezit dan men meestal vermoedt. De vaak gehoorde bewering, als zou het werk dé grote predictor zijn van het taalgedrag, wordt hier met klem tegengesproken. Opvallend is bijvoorbeeld, dat deze factor in een multivariaat model geen significante bijdrage meer levert tot de predictie van de schooltaal van de kinderen, dit in tegenstelling met een veel verspreide mening. De hypothese, dat de werkomgeving vooral van belang zou zijn in taalgedragssituaties waaraan een zeker prestige is verbonden, dient op grond van onze resultaten eveneens te worden verworpen.

10. Een te verwaarlozen invloed op het taalgedrag gaat uit van de inwijkingsperiode en de daarmee samenhangende leeftijd van de respondenten. Dit houdt in, dat het taalgedragspatroon van de Nederlandstaligen te Brussel met de jongere inwijkingscohorten weinig of geen verandering ondergaat. In dit opzicht kunnen we spreken van een vrij statisch patroon.

11. Een veranderlijke die van erg groot belang is voor het taalgedrag en dit niet alleen voor de meer plaatsgebonden situaties, is de woongemeente. Algemeen kan gesteld worden, dat de gemeente waarin men woont na de huwelijkspartner de voornaamste predictor van het taalgedrag is.

12. De huwelijkspartner is ontegensprekelijk dé beslissende factor in de overgang van het Nederlands naar het Frans. Binnen de gezinsrelatie tekenen zich een aantal taalkeuzeprocessen af, die in het geval van een taalgemengd huwelijk vrijwel steeds in het voordeel van de Franstalige partner uitvallen.

ALGEMENE CONCLUSIES

Hogerbeschreven resultaten van onze empirische data-analyse druisen in menig opzicht in tegen een aantal gangbare opvattingen over het taaletnisch gedragspatroon van de Vlamingen in de Brusselse agglomeratie. Het blijkt niet alleen, dat het verfransingsproces van deze Vlamingen heel wat minder "ongestructureerd" verloopt dan men veelal vermoedt, maar dat ook de relevantie van enkele, vaak als vanzelfsprekend afgedane, verfransingsfactoren heel wat geringer is dan doorgaans wordt verondersteld.

Het feit dat een aantal van deze misvattingen zolang hebben kunnen standhouden, is vooral toe te schrijven aan de erg simplistische wijze waarop de verfransing in Brussel meestal werd benaderd. In het verleden werd dit proces immers veelal teruggebracht tot een vereenvoudigde dichotome toestand, waarbij iemand ofwel verfranst ofwel niet verfranst was. Daarbij werd dan meestal één beslissend criterium — bijvoorbeeld de schoolkeuze voor de kinderen — gehanteerd om te bepalen, of men al dan niet de verfransingsdrempel had overschreden. Door een dergelijke "kunstgreep" was natuurlijk elke kans om in het taaletnisch handelen een bepaald patroon te ontdekken, bij voorbaat verkeken, vermits men op die manier niet alleen een ruim spectrum van taaletnische situaties buiten beschouwing liet, maar bovendien ook niet de minste zekerheid had, dat de geselecteerde taaletnische situatie inderdaad ook enige sociale relevantie had voor de handelende individuen zelf.

Deze arbitraire selectie van een aantal zogenaamde "cruciale" taaletnische situaties ging meestal gepaard met een al even "vertekende" benadering van de normatieve component in het taaletnisch proces. Veelal achtte (acht) men het immers vanzelfsprekend, dat Vlamingen zich ook "Vlaamsbewust" opstelden, zonder dat men zich ook maar enigszins afvroeg wat er iemand nu eigenlijk toe aanzette een bepaalde taaletniciteit te aanvaarden of te ontwijken. Welke taaletnische norm men in een bepaalde situatie zal hanteren, hangt immers grotendeels af van de individuele machtsfactoren die men kan "actualiseren".

De invloed van deze factoren — en tegelijk ook het uitzicht van het resulterend taaletnisch gedragspatroon — kan slechts ten volle begrepen worden, wanneer men de Brusselse problematiek in zijn ruimere nationale machts- en etnisch-structurele kontekst situeert. Het is binnen deze nationale kontekst, dat de "historisch-culturele" componenten worden gevormd, die grotendeels bepalen in welke

mate en onder welke vorm taaletnische groepen met elkaar in competitie kunnen treden (zie Wagley-Harris). Van cruciaal belang is daarbij het al dan niet optreden van "Monopolistische Abschiessungs"-processen tussen de taaletnische groepen.

Uit ons overzicht van de nationale economische, politieke en sociale ontwikkelingen is gebleken, dat deze Monopolistische Abschiessung in België slechts in erg geringe mate via de toegewezen taaletniciteit heeft plaatsgevonden. Dit heeft onder meer voor gevolg gehad, dat het naast elkaar bestaan van twee vrij belangrijke taal-etnische groepen binnen de Belgische staatsgrenzen nooit aanleiding heeft gegeven tot gewelddadige taaletnische confrontaties van enige omvang. Belangrijk is ook, dat hierdoor steeds op vrij grote schaal "primary group" contacten tussen de taaletnische groepen aanwezig bleven. Dit komt onder meer tot uiting in de taalgemengde huwelijken en de afwezigheid van residentieële segregatie tussen de taaletnische groepen.

Zowel dit taalgemengd residentieel patroon als de aanwezigheid van taalgemengde huwelijken brengen met zich mee, dat de overwegend Franstalige aanwezigheid te Brussel niet meteen aanleiding geeft tot een taaletnische definitie van de situatie. Dit wordt nog versterkt doordat nationaal voldoende "pressure resources" kunnen gemobiliseerd worden, om in Brussel niet alleen een steeds ruimere Nederlandstalige infrastructuur uit te bouwen, maar om aldaar ook op een niet onopgemerkte wijze in de taaletnische arbeidsmarktverhoudingen in te grijpen, zij het vooralsnog alleen in de openbare sector.

Het resultaat is, dat de socio-economische positie en de taaletnische verhoudingen op het werk als predictoren van het taaletnisch gedrag te Brussel heel wat zwakker blijken te zijn dan de taaletnische samenstelling van het gezin en de relatieve Franstalige aanwezigheid in de woongemeente. Het feit dat de inwijdingsperiode in ons onderzoek geen significante invloed had op het taalgedrag, kan naar onze mening vooral toegeschreven worden aan de geringe interne differentiatie die onze steekproefpopulatie op dit gebied vertoonde. Deze bestond immers uitsluitend uit na-oorlogse Vlaamse migranten, die voor het grootste deel een volledig Nederlandstalige opvoeding achter de rug hadden.

Zowel hogervernoemde predictoren als het taaletnisch gedrag zelf, worden niet alleen beïnvloed door de aanwezige machts- of taaletnische structuur, maar oefenen hierop op hun beurt zelf een "structurende" werking uit. Concreet betekent dit bijvoorbeeld, dat het individueel taaletnisch gedrag, of m.a.w. de verworven taaletniciteit, onder meer een invloed heeft op de Nederlandstalige aanwezigheid te Brussel en op de vraag naar meer Nederlandstalige infrastructurele

voorzieningen. Belangrijke verschuivingen in de verdeling van de individuele socio-economische posities hebben daarentegen veranderingen teweeggebracht in de bestaande economische, politieke en sociale machtsstructuur.

Hiermee menen we aangetoond te hebben, dat het door ons in de eerste hoofdstukken van dit proefschrift uitgewerkte onderzoeksmodel bruikbaar is, om het taaletnisch gedrag van de Vlamingen in de Brusselse agglomeratie te analyseren. We willen natuurlijk niet beweren, dat onderhavige studie het verfransingsproces van de Vlamingen te Brussel in al zijn details heeft ontleed. Daarvoor zijn we ons te zeer bewust van de talrijke tekortkomingen van dit onderzoek. Wel zijn we ervan overtuigd, een sociologisch analysemodel te hebben opgebouwd, van waaruit het onderzoek naar het taaletnisch gedrag van de Vlamingen op een wetenschappelijk gefundeerde manier kan worden voortgezet.

BIJLAGE

DE AANGEWENDE NORC-BEROEPSSTATUSSCHAAL (1)

Beroep	Mediaan
1 Hoogleraar universiteit	96
2 Arts	94
3 Burgerlijk ingenieur	91,6
4 Rechter	89,2
5 Notaris	88,4
6 Veearts	87,4
7 Wetenschappelijk navorser	86,8
8 Architect	85
9 Kapitein groot zeeschip	84,8
10 Psycholoog	83,8
11 Industrieel navorser	83,6
12 Advocaat	82,6
13 Tandarts	81,8
14 Directeur grote onderneming	81,6
15 Burgemeester van een grote gemeente	81,4
16 Apotheker	81,4
17 Piloot	80
18 Technisch ingenieur	77,8
19 Leraar hoger middelbaar onderwijs	76,4
20 Tolk-vertaler	75,2
21 Leraar hoger niet universitair onderwijs	73,8
22 Hoger staatsambtenaar (bureauchef)	72,4
23 Reder	72,2
24 Journalist	69,4
25 Bedrijfsleider 20 man personeel	69,2
26 Politiecommissaris	68,6
27 Leraar technische school	68,4
28 Personeelschef grote onderneming	67,8
29 Regent	66,8
30 Aannemer bouwwerken	66
31 Schoolhoofd lagere school	65,8
32 Boekhouder	65,8
33 Kunstschilder	65,2
34 Landmeter	65
35 Orthopedist	64,8
36 Opticien	64,6
37 Universiteitsstudent	64,6
38 Maatschappelijk assistent	64
39 Technisch tekenaar	63,6
40 Verpleger	63,2

(1) VAN MALDERGHEM, R., o.c., pp. 64-71.

	Beroep	Mediaan
41	Hoteleigenaar	62,6
42	Cineast	62,4
43	Hostess	62
44	Onderwijzer lager onderwijs	61,6
45	Laboratoriumassistent	61,4
46	Kleuteronderwijzeres	61
47	Muziekleraar	60,8
48	Groothandelaar	60,8
49	Loods	60,8
50	Burgemeester van kleine gemeente	60,6
51	Opzichter bouwonderneming	60,4
52	Drukker (zelfstandig)	60,4
53	Secretaresse-typiste	60
54	Automecanicien	60
55	Secretaris van een school	59,8
56	Timmerman (baas)	59,8
57	Commissionair in effecten	59,6
58	Inspecteur verzekeringen	59,6
59	Radio- en T.V.-reparateur	59,6
60	Muzikant in symfonisch orkest	59,2
61	Beursmakelaar	59,2
62	Toneelacteur	58,6
63	Garagehouder met verkoop van wagens	58,4
64	Modeontwerper	58,4
65	Maitre d'hôtel	58,4
66	Landbouwer (zelfstandig 15 ha)	58,2
67	Ploegbaas	58
68	Loodgieter (zelfstandig)	57,8
69	Handelsvertegenwoordiger technisch mater.	57,8
70	Filiaalhouder grote winkel	57,6
71	Electricien in een bedrijf	57,4
72	Kapelaan (onderpastoor)	57,4
73	Bakker (zelfstandig)	57,2
74	Freezer — draaijer — lasser	56,8
75	Eigenaar zaak elektrische toestellen	56,4
76	Fotograaf	56,2
77	Typograaf	56
78	Staatsbediende niveau opsteller	55,6
79	Etaleur	55,6
80	Huissier	55,4
81	Beroepsofficier	55,2
82	Behanger — decorateur	54
83	Kinderverzorgster	54
84	Slager	54
85	Studiemeester	54
86	Winkelchef (afdeling warenhuis)	53,8
87	Eigenaar boek- en papierwinkel	53,8
88	Verzekeringsagent	53,6
89	Leraar autorijschool	53,6
90	Niet-zelfstandige ambachtsman	52,8

	Beroep	Mediaan
91	Kleermaker	52,8
92	Stucadoor (zelfstandig)	52,6
93	Bloemenhandelaar (zelfstandig)	52,4
94	Kapper (zelfstandig)	52,2
95	Predikant	52
96	Metser	52
97	Handelsvertegenwoordiger voedingswaren	51,6
98	Schilder	51,6
99	Landbouwer (5-10 ha)	51,6
100	Mannequin	51,6
101	Niet-zelfstandig kleinhandelaar	51
102	Mijnwerker	50,6
103	Zeevisser	50
104	Conficeriehandelaar (zelfstandig)	49,8
105	Schoenmaker (zelfstandig)	49,6
106	Schipper op binnenvaarttuig	49,6
107	Machinist in fabriek	49,4
108	Treinconducteur	49,4
109	Winkelier in zuivelprodukten	48,8
110	Rijwielhandelaar	48,6
111	Politieagent	48,6
112	Pensionhouder (zelfstandig)	48,2
113	Vrachtwagenchauffeur	48
114	Brug- en seinwachter	48
115	Tuinier	47,8
116	Loketbediende	47,6
117	Tabakwinkelier (zelfstandig)	47,4
118	Veehandelaar (levend vee)	47
119	Klerk	46,4
120	Bootsman	45,6
121	Dokwerker	45,4
122	Boekbinder	45
123	Kruidenier (zelfstandig)	45
124	Magazijnier	44,4
125	Buschauffeur	44,4
126	Badmeester	44,2
127	Tram- en buscontroleur	44,2
128	Postbode	44,2
129	Rijkswachter	44
130	Trambestuurder	44
131	Caféhouder	42
132	Winkelbediende (bestellen)	41,8
133	Kelner	41,6
134	Houder pompstation	41
135	Fabrieksarbeider	40,6
136	Wegenwachter	40,6
137	Handelaar tweedehandsgoederen	40,4
138	Kindermeisje	40
139	Muzikant in vermaakgelegenheden	39,8
140	Matroos	39,8

	Beroep	Mediaan
141	Stoker	39,6
142	Leerjongen	39
143	Werkvrouw — schoonmaakster	38,4
144	Beroepsrenner	38,4
145	Beroepssoldaat	38,2
146	Scheepsmaat	38
147	Melkman	38
148	Huisbediende	37,9
149	Mandenmaker (zelfstandig)	37,6
150	Portier	37,2
151	Koetsier	37
152	Verpakker	36,6
153	Concierge	35,8
154	Ruitenwasser	31,2
155	Ongeschoolde arbeider	30,8
156	Beroepssergeant	30,2
157	Markt- en straatleurder	28,8
159	Loopknecht, besteller	19,2
160	Bagagedrager	15,4

AANGEHAALDE LITERATUUR

- AELVOET, H., *Honderd vijftientig jaar Verfransing in de Agglomeratie en het Arrondissement Brussel, 1830-1955*, Simon Stevin, Brussel, 1957.
- A.H., "Geen Pariteit in de Brusselse Gemeenteambten tegen 1973", *De Brusselse Post*, nr. 12, 1970.
- APPEL, R. — HUBERS, G. — MEIJER, G., *Sociolinguïstiek*, Het Spectrum, Utrecht/Antwerpen, 1976.
- A.P.S.K.W. *Wat en Wie ?*, Dokumenten-map nr. 4, Agglomeratieraad van de Nederlandstalige Brusselse Jeugd, Brussel, niet gedateerd.
- BALANDIER, G., "The Colonial Situation", in *Africa : Social Problems of Change and Conflict*, P.L. VAN DEN BERGHE (Red.), Chandler, San Francisco, 1965.
- BARTH, F. (Red.), *Ethnic Groups and Boundaries, The Social Organization of Culture Difference*, Universitets Forlaget, Bergen, Oslo en George Allen & Unwin, London, 1970 (2de druk).
- BASH, H.H., *Sociology, Race and Ethnicity, A critique of American Ideological Intrusions upon Sociological Theory*, Gordon and Breach, New York, 1979.
- BELIEN, A., *De Invloed van de Economische Ontwikkeling op de Inkomensongelijkheid in België*, Centrum voor Economische Studiën, K.U.L., Leuven, 1974.
- BENNETT, J.W. (Red.), *The New Ethnicity, Perspectives from Ethnology*, 1973 Proceedings of the American Ethnological Society, West Publishing Co., St. Paul, 1975.
- BERGER, P.L. — LUCKMANN, Th., *The Social Construction of Reality, A Treatise in the Sociology of Knowledge*, Penguin Books, Harmondsworth, 1971.
- BERNARD, L.D., "L'Economie Bruxelloise : un Colosse aux Pieds d'Argile", *L'actuel*, nr. 5, 1976.
- BERNARD, L.D., "Le Bilan de Santé de l'Economie Bruxelloise", *L'actuel*, nr. 2, 1977.
- BERRY, B. — TISCHLER, H.L., *Race and Ethnic Relations*, Houghton Mifflin, Boston, 1978.
- BLALOCK, H.M. jr., *Toward a Theory of Minority-Group Relations*, Capricorn Books, New York, 1970 (tweede editie).
- BLALOCK, H.M. jr., — BLALOCK, A.B., *Methodology in Social Research*, McGraw-Hill, London, 1971.
- BLALOCK, H.M. jr., *Social Statistics*, McGraw-Hill, New York 1972.
- BOHETS, J., *België en de Multinationals*, Davidsfonds, Leuven, 1975.
- BOHETS, J., "De Industriële Uitverkoop", *De Standaard*, 22 feb. 1980.
- BOLOGNE, M., "L'Insurrection Proletarienne de 1830 en Belgique", *Les cahiers de l'eglantine*, nr. 1, 1929.
- BONTE, E., "Financieel-economische Belangenstrijd achter Belgische Regeringscrisis", *De Nieuwe Linie*, 25 oktober 1978.
- BOSERUP, A., *Brussels Study : Data Summary 1.1., Differences in Socio-Economic Status*, Institute for Peace and Conflict Research, Copenhagen, 1969.

- BOUDENS, R., *Kardinaal Mercier en de Vlaamse Beweging*, Davidsfonds, Leuven, 1975.
- BOWKER, G. — CARRIER, J. (Red.), *Race and Ethnic Relations, Sociological Readings*, Hutchinson, London, 1976.
- BRAND-KOOLEN, M.J.M., *Factor-analyse in het Sociologisch Onderzoek. Explicatie en Evaluatie van Enige Modellen*, H.E. Stenfert Kroese, Leiden, 1972.
- Brussel Doorgelicht, Statistische Studies*, Agglomeratie Brussel, Dienst Documentatie, 1979.
- "Brusselse Scholen Steeds meer door Buitenlanders Bevolkt", *De Standaard*, 21 februari 1980.
- "Bruxelles", *Socialisme*, Numéro Spécial, nr. 128, 1975.
- CAPLOW, Th., *The Sociology of Work*, University of Minnesota Press, Minneapolis, 1954.
- CAPPUYNS, L., *Toepassing van de Taalwetgeving in Brussel-Hoofdstad*, Diensten van de Vice-Gouverneur van Brabant, niet gedateerd.
- CAZENEUVE, J., "Les Tendances de la Sociologie Moderne", in *La Sociologie*, Tome 2, Les Dictionnaires Marabout Université, Savoir Moderne, Gerard et Co, Verviers, 1972.
- C.C.C. Dossier Brussel*, nr. 37, mei 1980.
- CHILD, D., *The Essentials of Factor Analysis*, Holt, Rinehart and Winston, New York, 1970.
- CLAEYS-VAN HAEGENDOREN, M., *Hendrik de Man. Een Biografie*, De Nederlandse Boekhandel, Antwerpen, 1972.
- CLIJSTERS, E., "Het Egmont-akkoord : Een Uitdaging voor Links in Vlaanderen", *De Nieuwe Maand*, nr. 1, 1978.
- COCHRAN, W.G., *Sampling Techniques*, John Wiley and Sons, New York, 1963.
- COCQUEREAUX, J., *De Vernederlandsing van het Bedrijfsleven*, Maarten Kluwer's, Antwerpen, 1977.
- COENJAERTS, T., "Le Déclin Wallon, un Mal centenaire", *Tendances*, nr. 89, 22 februari 1980.
- Contact- en Cultuurcentrum, *Culturele Gids voor Brussel*, 1976, Brussel, december 1975.
- COOLEY, W.W. — LOHNES, P.R., *Multivariate Data Analysis*, John Wiley & Sons, New York, 1971.
- COPPIETERS, F., *De Communautaire Problemen in België*, Belgisch Instituut voor Voorlichting en Documentatie, Brussel, 1974.
- COX, O.C., *Caste, Class and Race, A Study in Social Dynamics*, Monthly Review Press, New York, 1959.
- CRAUWELS, H., "Vlaanderen niet rijk op de rug van Wallonië", *Trends*, nr. 104, 1 december 1979.
- CROLS, F., "De Industriële Vlaamse Leeuw heeft Stompe Klauwen", *Trends*, nr. 49, 15 mei 1977.
- DAHRENDORF, R., *Class and Class Conflict in Industrial Society*, Stanford University Press, California, 1959.
- DAMAS, H., "Démographie Wallonne", *L'actuel*, nr. 3, 1976.
- DE BIE, P., "Aspects Socio-culturels des Classes Sociales Ascendantes en Beligique", *Cahiers Internationaux de Sociologie*, vol. 39, 1965.
- DEBLAERE, G. — TAVERNIER, K. — VAN ROMPUY, P., "Kwantitatief Economisch Onderzoek naar de Regionale Welvaartsverschillen in België", *Tijdschrift voor Economie*, nr. 1, 1967.

- DEBLAERE, G. — TAVERNIER, K. — VAN ROMPUY, P., *Regionale Welvaartsverschillen in België*, Standaard Wetenschappelijke Uitgeverij, Antwerpen, 1967.
- DE BLAERE, G. — VAN HOORICK, W. — DE BRUYNE, J. "De Pendel van de Werkende Beroepsbevolking naar Brussel", *ECO-Brabant*, nr. 4-5, 1974.
- DE BONDT, F., "Hoeveel Vlamingen in de Hoofdstad ?", *Gazet van Antwerpen*, 18-19 juli 1970.
- DE BRABANDER, G.L., "Regionaal-sectoriële Structuren, Locationele Voordeelen en Groeiverschillen in België (1960-1971)", *Economisch en Sociaal Tijdschrift*, nr. 2, 1975.
- DE BRABANDER, G.L., *De Regionaal-Industriële Specialisatie en haar Effect op Ruimtelijke Verschillen in Economische Groei in België van 1846 tot 1970*, Deel 1, Doctoraal proefschrift, Universitaire Faculteiten Sint-Ignatius, Universiteit Antwerpen, Antwerpen, 1979.
- DEDEURWAERDER, J., *De Vlaamse Emancipatie, Profiel van een Bevrijdingsbeweging*, Vereniging Vlaamse leerkrachten, Lestekst, Reeks Geschiedenis en Wetenschappen, nr. 1, Keesing, Deurne, niet gedateerd.
- DE JONGHE, A., *Hitler en het Politieke Lot van België (1940-1944)*, De Nederlandse Boekhandel, Antwerpen, 1972.
- DELANGHE, L., *Het Patroon der Binnenlandse Migraties*, Sociologisch Onderzoeksinstituut K.U.L., februari 1974.
- DE LANNOY, W., "Residential Segregation of Foreigners in Brussels", *Bulletin de la Société Belge d'Etudes Géographiques*, nr. 2, 1975.
- DE LANNOY, W., *Sociaal-Geografische Atlas van Brussel-Hoofdstad*, Studies en Documenten 11, Centrum voor Bevolkings- en Gezinsstudien, Ministerie van Volksgezondheid en van het Gezin, Brussel, 1978.
- DELEECK, H., *De Taaltoestanden in het Vlaams Bedrijfsleven. Een Onderzoek in de Grote Ondernemingen van Oost-Vlaanderen en een Geheel van Voorstellen*, Arbeiderspers, Brussel, 1959.
- DE METSENAERE, M., *Migraties in de Gemeente Sint-Joost-Ten-Node in het Midden van de Negentiende Eeuw : Methodologische Inleiding tot de Studie van de Groei en de Verfransing van de Brusselse Agglomeratie*, Licentieverhandeling, faculteit Letteren en Wijsbegeerte, Vrije Universiteit Brussel, 1977.
- DEPREZ, R., *La Grande Grève*, Fondation J. Jacquemotte, Brussel, 1963.
- DERINE, R., *Repressie Zonder Maat of Einde ?*, Davidsfonds, Leuven, 1978.
- DESAYERE, W. — TAVERNIER, K. — VAN LOON, E., "Met en Verklaren van de Personele Inkomensverdeling in België", in *De Overheid in de Gemengde Economie*, Referaten van het Elfde Vlaams Wetenschappelijk Economisch Congres, Centrum voor Economische Studien, Katholieke Universiteit Leuven, 1973.
- DE VALK, J.M.M., e.a., *Encyclopedie van de Sociologie*, Elsevier, Amsterdam, 1977.
- DE VOS, S., e.a., *Zwart en Geel ... en een Beetje Rood*, Infodok, Leuven, 1979.
- DEVREKER, A., "Demografie van Vlaanderen", in *Encyclopedie van de Vlaamse Beweging*, Deel 1, Lannoo, Tielt/Amsterdam, 1975.
- DE VROEDE, M. — SCHOLLIERS, E. (Red.), *Vlaamse Problemen Historisch Toegelicht*, Standaard Wetenschappelijke Uitgeverij, Antwerpen/Utrecht, 1973.
- DE VROEDE, M., *The Flemish Movement in Belgium*, Kultuurraad voor Vlaanderen en Instituut voor Voorlichting, 1975.

- DEWACHTER, W., "De Machtshierarchie in de Belgische Politiek", *Res Publica*, nr. 3-4, 1971.
- DEWACHTER, W., "Vlaanderens Parlementaire Vertegenwoordiging", in *Encyclopedie van de Vlaamse Beweging*, Deel 2, Lannoo, Tielt/Amsterdam, 1975.
- DE WITTE, K., *Brussel Open Stad*, Van In, Lier, 1967.
- DE WITTE KAPROENEN-WERKGROEP ARBEID, *De Multinationals in Vlaanderen*, 1974.
- DE WITTE KAPROENEN-WERKGROEP ARBEID, *Het Brussels Separatisme*, 1975.
- DICKIE-CLARK, H.F., *The Marginal Situation, A Sociological Study of a Coloured Group*, Routledge & Kegan Paul, London, 1966.
- DOOGHE, G. — VAN PRAAG, Ph. — DELANGHE, L. — VAN MALDERGHEM, R. — LESTHAEGHE, R., *Groei of Evenwicht? De Demografische Ontwikkeling in België*, Centrum voor Bevolkings- en Gezinssstudien, Ministerie van Volksgezondheid en van het Gezin, Studies en Documenten 5, Brussel, 1975.
- DUMONT, G.H., *Histoire de la Belgique*, Hachette, Paris, 1977.
- DUNN, O.J. — CLARK, V.A., *Applied Statistics: Analysis of Variance and Regression*, John Wiley & Sons, New York, 1974.
- DUTRY, G., "Aantal Nederlandstalige Huisartsen en Specialisten in de Brusselse Agglomeratie", *Brussels Welzijnsnieuws*, nr. 5, maart 1979.
- EISENSTADT, S.N., *The Absorption of Immigrants. A Comparative Study Based Mainly on the Jewish Community in Palestine and the State of Israel*, Routledge & Kegan Paul, London, 1954.
- ELKLIT, J. — NOACK, J.P. — TONSGAARD, O., "Allemands et Danois dans le Schleswig du Nord", *Recherches Sociologiques*, nr. 1, 1977.
- EMMERECHTS, C., "Vlaamse Geneesheren in de Brusselse Ziekenhuizen", in *De Vlaamse Geneesheer en het Vestigingsbeleid*, Vlaams Geneesherenverbond, Najaarsvergadering, Drogenbos, 14 oktober 1978.
- EMMERECHTS, C., "Vlaamse Ziekenhuizen te Brussel", in *Gezondheidszorg voor de Vlaamse Patiënt te Brussel*, Vlaams Geneesherenverbond, Najaarsvergadering, Brussel, 29 september 1979.
- ENLOE, C.H., *Ethnic Conflict and Political Development*, Little, Brown and Company, Boston, 1973.
- ESMAN, M.J. (Red.), *Ethnic Conflict in the Western World*, Cornell University Press, Ithaca, 1977.
- FEAGIN, J.R., *Racial and Ethnic Relations*, Prentice-Hall, Englewood Cliffs, New Jersey, 1978.
- FISHMAN, J.A., "Who Speaks What Language to Whom and When?", *La Linguistique*, 2, 1965.
- FISHMAN, J.A. (Red.), *Advances in the Sociology of Language, Volume I, Basic Concepts, Theories and Problems. Alternative Approaches*, Mouton, The Hague, 1971.
- FISHMAN, J.A., *Language and Nationalism, Two Integrative Essays*, Newbury House, Rowley, Mass., 1972.
- FISHMAN, J.A. (Red.), *Advances in the Study of Societal Multilingualism*, Mouton, The Hague, 1978.
- Fonteyn, G., "De Waalse Beweging door Walen Gezien", *De Standaard*, 30 december 1977.

- FONTEYN, G., *De Walen, Een Onderhuidse Beweging*, Lannoo, Tielt, 1979.
- FONTEYN, G., "Pariteit in Brusselse Gemeenten niet meer overal gerespecteerd", *De Standaard*, 10 augustus, 1979.
- FRANCIS, E.K., *Ethnos und Demos : Soziologische Beiträge zur Volkstheorie*, Duncker & Humblot, Berlin, 1965.
- FRANCIS, E.K., *Interethnic Relations, An Essay in Sociological Theory*, Elsevier, New York, 1976.
- FRANCIS, E.K., *Comment on "Toward a Theory of Assimilation" by J. Milton Yinger*, 9th World Congress of Sociology, Committee on Ethnic, Race and Minority Relations, Session I : Theoretical Issues, Uppsala, Sweden, 1978.
- GADOUREK, I., *Sociologische Onderzoekstechnieken*, Van Loghum Slaterus, Arnhem, 1969.
- GANS, H.J., *The Urban Villagers : Groups and Class in the Life of Italian-Americans*, The Free Press, New York, 1965.
- GARRE, G., *Referaat over de Toestand van het Nederlandstalig Onderwijs te Brussel, Verslag van het Algemeen Vlaams Congres*, Brussel, 13 juni 1971, Overlegcentrum van Vlaamse Verenigingen, Brussel, 1971.
- GARRE, G., "Het Nederlandstalig Onderwijs in Brussel-Hoofdstad", *Nieuw-Vlaanderen*, nr. 6, 1976.
- GARRE, G., *Voorlopig Rapport van de Werkgroep Onderwijs — Kinderzorg voor het Congres van de Brusselse Vlamingen 1980*, Brussel, 1980.
- Gebruik van de Talen in Bestuurszaken*, Koninklijke Uitvoeringsbesluiten van 30 november 1966, Belgisch Staatsblad, Brussel.
- GERARD-LIBOIS, J. — GOTOVITCH, J., *L'an 40, La Belgique Occupée*, C.R.I.S.P., Brussel, 1971.
- GESCHWENDER, J.A., *Racial Stratification in America*, Wm. C. Brown, Dubuque, Iowa, 1978.
- GIDDENS, A., *New Rules of Sociological Method : A Positive Critique of Interpretative Sociologies*, Hutchinson, London, 1976.
- Gids der Nederlandstalige Scholen in Brussel-Hoofdstad, 1970-1971*, Vlaams Onderwijscentrum, Brussel, 1970.
- Gids der Nederlandstalige Scholen in Brussel-Hoofdstad, 1979-1980*, Vlaams Onderwijscentrum, Brussel, 1979.
- GILISSEN, J., "Étude statistique sur la Répression de l'incivisme", *Revue de Droit Pénal et de Criminologie*, nr. 5, 1951.
- GLAZER, N. — MOYNIHAN, D.P., *Beyond the Melting Pot, The Negroes, Puerto Ricans, Jews, Italians and Irish of New York City*, The M.I.T. Press, Cambridge, Massachusetts, 1970 (tweede editie).
- GOLDTHORPE, J.H. — HOPE, K., *The Social Grading of Occupations. A New Approach and Scale*, Clarendon Press, Oxford, 1978.
- GORDON, M.M., *Assimilation in American Life, the Role of Race, Religion and National Origin*, Oxford University Press, New York, 1967.
- GREELEY, A.M., *Why Can't They Be Like Us ?*, America's White Ethnic Groups, Dutton, New York, 1971.
- GREELEY, A.M., *Ethnicity in the United States. A Preliminary Reconnaissance*, John Wiley & Sons, New York, 1974.
- GUMPLOWICZ, L., *Der Rassenkampf, Soziologische Untersuchungen*, Verlag der Wagner'schen Univ.-Buchhandlung, Innsbruck, 1909.
- HARMAN, H.H., *Modern Factor Analysis*, The University of Chicago Press, Chicago, 1970.
- HECHTER, M., *Internal Colonialism, The Celtic Fringe in British National Development, 1536-1966*, Routledge & Kegan Paul, London, 1975.

- HECHTER, M., "Max Weber on Ethnicity and Ethnic Change", *American Journal of Sociology*, 8 maart 1976.
- HENRY, A.F., "A Method of Classifying Non-Scale Response Patterns in a Guttman Scale", *The Public Opinion Quarterly*, nr. 1, Spring 1952.
- HERREMANS, J., "Le Vlaams Economisch Verbond", *Courrier Hebdomadaire du C.R.I.S.P.*, nr. 637, 15 maart 1974.
- HERREMANS, M.P., *La Question Flamande*, Librairie Meurice, Brussel, 1948.
- HERREMANS, M.P., "Le Fait Bruxellois", Deel 1, *Courrier Hebdomadaire du C.R.I.S.P.*, nr. 224, 24 december 1963.
- HERREMANS, M.P., *Le Problème des Langues et des Communautés Culturelles en Belgique*, Colloque Jean Meynaud, Brussel, sept. 1978.
- Het Gemeenschapspakt : Een Economisch Beleid voor Vlaanderen ?* Vlaams Economisch Verbond, 5 juni 1978.
- Het Gemeenschapspact. Een modern België*, Staatssecretariaat voor Hervorming der Instellingen, Brussel, 1978.
- Het Nederlandstalig Onderwijs in de Brusselse Agglomeratie. Een onhoudbare Toestand ?*, Nederlandse Commissie voor de Cultuur van de Brusselse agglomeratie, Brussel, niet gedateerd.
- HEYCK, T.W. — KLECKA, W., "British Radical M.P.S. 1874-1895 : New Evidence from Discriminant Analysis", *The Journal of Interdisciplinary History*, nr. 2, autumn 1973.
- HOJER, C.H., *Le Régime Parlementaire Belge de 1918 à 1940*, C.R.I.S.P., Brussel, 1969.
- HUANG, D.S., *Regression and Econometric Methods*, John Wiley & Sons, New York, 1970.
- HUDSON, R.A., *Sociolinguistics*, Cambridge University Press, Cambridge, 1980.
- HUNT, C.L. — WALKER, L., *Ethnic Dynamics. Patterns of Intergroup Relations in Various Societies*, The Dorsey Press, Homewood, Illinois, 1974.
- HUYSE, L., *Passiviteit, Pacificatie en Verzuiling in de Belgische Politiek. Een Sociologische Studie*, Standaard Wetenschappelijke Uitgeverij, Antwerpen, 1970.
- HUYSE, L., "The Language Conflict in Belgium", in *Sociological Contributions from Flanders*, Organisatie voor Vlaamse Sociologen, Kluwer, Deurne, 1975.
- HUYSE, L., "Politisering en Professionalisering in België", in *Politisering en Professionalisering. Een Macrosociologische Vergelijking van Nederland en België. Poging tot Verklaring van de Uiteenlopende Positie van de Sociologiebeoefening in deze Landen*, Vlaams-Nederlands Sociologencongres, 10-11 sept. 1979, Wilrijk, Antwerpen.
- In België. Een Regering voor de Vlamingen*, Executieve van de Nederlandse Gemeenschap en het Vlaamse Gewest, Brussel, 1979.
- "Indeling naar de Gesproken Landstalen", in *Algemene Volkstelling op 31 dec. 1947*, Ministerie van Economische Zaken, Nationaal Instituut voor de Statistiek, Koninkrijk België.
- JENKINS, R., "Ethnic Conflict and Class Consciousness : A Case Study from Belgium", in *Proceedings of the International Peace Association, Third Conference*, I.P.R.A. Studies in Peace Research, 1970.
- KINT, G., *Het Nederlandstalig Onderwijs in de Brusselse Agglomeratie. De Werkelijkheid 1966 als Prognose-factor voor de periode 1966-1975*, 2 delen, Ministerie van Nationale Opvoeding en Cultuur, Brussel, 1966.

- KIRKWOOD, K., "Review of Interethnic Relations by E.K. Francis", *Ethnic and Racial Studies*, nr. 1, 1978.
- KJOLSETH, R., "The Development of the Sociology of Language and its Social Implications", in *Advances in the Study of Societal Multilingualism*, J.A. FISHMAN (Red.), Mouton, The Hague, 1978.
- "Klaarheid in de Doolhof van Belgische Structuren", *Deze Maand in Brussel*, nr. 63, maart 1976.
- KLUFT, P. — VAN DER VORST, F., *Enquête te Brussel, Taal en Politiek*, Instituut voor Sociologie, Socio-economisch Centrum, Vrije Universiteit Brussel, 1969.
- KRUTHOF, J., "De Samenstelling der Brusselse Bevolking in 1842", *Tijdschrift voor Sociale Wetenschappen*, 1, 1956.
- LAMBERTY, M.-C. G., *Philosophie der Vlaamse Beweging en der overige Sociale Stromingen in België*, Cultura, Brugge, 1933.
- LAMBERTY, M., *Lodewijk De Raet. Een Levensbeeld*, Heidelberg, Hasselt, 1961.
- LAMBERTY, M., *De Vlaamse Opstanding, Deel 1, Tot 1914*, Davidsfonds, Leuven, 1971.
- LAMY, P., *Language and Ethnicity : A Study of Bilingualism, Ethnic Identity and Ethnic Attitude*, A Dissertation Submitted to the School of Graduate Studies in Partial Fulfilment of the Requirements for the Degree Doctor of Philosophy, Mc Master University, Hamilton, Ontario, 1976.
- LANGE, W., *Die Umbildung des Belgischen Staates auf der Grundlage der Sprachlich-Ethnischen Gegebenheiten*, Doctoraal proefschrift, Universität des Saarlandes, 1972.
- LEFEVRE, B., *Etude des Offres d'Emploi dans deux Quotidiens Belges, Aspects Linguistiques et Socio-Economiques*, Licentieverhandeling, Faculté de Philosophie et Lettres, Université Catholique de Louvain, 1975, vol. 1.
- LEMOINE, P., "Resultaten en Perspectieven van een Regionaal Welvaartsonderzoek in België", *Tijdschrift voor Economie*, nr. 2, 1962.
- LEMOINE, P. — TAVERNIER, K., *Bijdragen tot de Studie van de Ruimtelijke Welvaartsverschillen*, Deel 2, Centrum voor Economische Studiën, K.U.L., Leuven 1963.
- LERMINIAUX, A. — VERMEULEN, R., "Vestigingsbeleid voor Brussel en Omstreken", in *De Vlaamse Geneesheer en het Vestigingsbeleid*, Vlaams Geneesherenverbond, Najaarsvergadering, Drogenbos, 14 oktober 1978.
- LEROY, R. — FURNEMONT, A., "L'Evolution des Disparités Régionales des Salaires, Belgique, 1950-1970", *Recherches Economiques de Louvain*, nr. 4, 1976.
- LEROY, R., "Statistique Régionale des Salaires, 1948-1970", *Revue Belge de Sécurité Sociale*, nr. 9, 1973.
- "L'évolution linguistique et politique du Brabant", Deel 1, *Courrier Hebdomadaire du C.R.I.S.P.*, nr. 466-467, 16 januari 1970.
- "L'évolution linguistique et politique du Brabant", Deel 2, *Courrier Hebdomadaire du C.R.I.S.P.*, nr. 472, 6 maart 1970.
- LIEBERSON, S., "Review of Toward a Theory of Minority-Group Relations by H.M. Blalock", *American Journal of Sociology*, nr. 1, juli 1968.
- LIJPHART, A., *Consociational Democracy*, in *Consociational Democracy, Political Accommodation in Segmented Societies*, K.D. Mc Rae (Red.), The Carleton Library, Mc Clelland and Steward, Toronto, 1967.
- LIJPHART, A., *Democracy in Plural Societies, A Comparative Exploration*, Yale University Press, New Haven, 1977.

- Lijst van de Nederlandstalige Huisartsen in de Brusselse Agglomeratie*, Vlaamse Wachtdienst Brussel, Brussel, 1980.
- LINDEMANS, L., *Huidige Taalverhoudingen in de Brusselse Agglomeratie*, Simon Stevin, Brussel, 1968.
- LINDEMANS, L., *Proeve van een Objectieve Talentelling in het Brusselse*. Katholieke Vlaamse Hogeschooluitbreiding, nr. 1, Verhandeling 414, Antwerpen, 1951.
- LOGIE, F., "Ruimtelijke Spreiding van de Nederlandstalige Bevolking in Watermaal-Bosvoorde", in *Taal en Sociale Integratie*, nr. 2, Centrum voor Interdisciplinair Onderzoek naar de Brusselse Taaltoestanden, Vrije Universiteit Brussel, 1979.
- LOUCKX, F., m.m.v. TER HOEVEN P.J.A., *Nederlandstaligen in de Brusselse Agglomeratie. Een Verkennend Sociologisch Onderzoek*, Centrum voor Sociologie, V.U.B., in opdracht van de N.C.C., Brussel, februari 1974.
- LOUCKX, F., m.m.v. TER HOEVEN P.J.A., *Autochtone Brusselaars op de Tweesprong*, Centrum voor Sociologie, V.U.B., in opdracht van de N.C.C., Brussel, mei 1975.
- LOUCKX, F., m.m.v. TER HOEVEN, P.J.A., *Nederlandstalige Inwijkelingen in de Brusselse Agglomeratie, Een Studie over Culturaanvaarding en Cultuurontwikking in een Tweekulturele Situatie*, Centrum voor Sociologie, V.U.B., in opdracht van de Nederlandse Commissie voor de Cultuur van de Brusselse agglomeratie, Brussel, december 1975.
- LUYKX, Th., *Politieke Geschiedenis van België van 1789 tot Heden*, Elsevier, Brussel/Amsterdam, 1964.
- LUYKX, Th., *Politieke Geschiedenis van België, Deel 2, Van 1944-1977*, Elsevier, Brussel, 1978.
- LYMAN, S.M., "Review of Interethnic Relations by E.K. Francis", *The Journal of Ethnic Studies*, nr. 1, 1979.
- LYONS, M., "Techniques for Using Ordinal Measures in Regression and Path Analysis", in *Sociological Methodology 1971*, Jossey Bass Inc., London, 1971.
- MARKETING DEVELOPMENT, *N.C.C. Segmentatie-Onderzoek. Syntheseverslag*, Brussel, 1979.
- MARTENS, P., *De Zuidnederlandse Taalgrens voor het Belgisch Parlement*, P. Martens, Heusden, 1962.
- MATHER, P.M., *Computational Methods of Multivariate Analysis in Physical Geography*, John Wiley & Sons, New York, 1976.
- MATON, J., *Het Rood van de Klauwen*, De Nederlanden, Antwerpen, 1978.
- MAYER, P. *Townsmen or Tribesmen : Conservatism and the Process of Urbanization in a South African City*, Oxford University Press, Cape Town, 1961.
- Mc NEILL, D., "Speech and Thought", in *The Social Context of Language*, I. Marková (Red.), John Wiley & Sons, New York, 1978.
- MEEUS, B., *Documentenanalyse en Literatuurstudie*, Mens en Ruimte, in opdracht van de N.C.C., Brussel, mei 1974.
- MEEUS, B., *De Immigratie in de Brusselse Agglomeratie*, Mens en Ruimte, in opdracht van de N.C.C., Brussel, mei 1975.
- MENS EN RUIMTE, *Proeve van Sociaal-Wetenschappelijk Onderzoek over het Taalgrensverschijnsel in de Gemeenten L'Ecluse-Meldert*, Onderzoek uitgevoerd in opdracht van de Kultuurraad voor Vlaanderen, 1968.
- MEULEPAS, E. — VAN ROMPUY, P., "Factoranalytisch Onderzoek van de C.E.S.-Welvaartsindicatoren", *Tijdschrift voor Economie*, nr. 2, 1963.

- MEYNAUD, J. — LADRIERE, J. — PERIN, F., *La Décision Politique en Belgique, Le Pouvoir et les Groupes*, Armand Collin, Paris, 1965.
- MONTEYNE, A., "Le Monde Flamand de Bruxelles", *Courrier Hebdomadaire du C.R.I.S.P.*, nr. 776, 21 oktober 1977 en nr. 777, 18 november 1977.
- MONTEYNE, A., "Het Verschijnsel F.D.F. en de Nederlandse Cultuur", *Ons Erfdeel*, nr. 3, 1978.
- MONTEYNE, A., "De Stille Opgang van de Vlaming in Brussel", *De Standaard*, 30 juli 1979.
- MONTEYNE, A., *De Parlementaire Vertegenwoordiging van de Brusselse Vlamingen*, Werknota 8, Dosfelinstituut, Brussel, niet gedateerd.
- MONTEYNE, A., *Dossier Brussel, Cijfers en Prognoses*, Dosfeldocumenten, nr. 8, Brussel, niet gedateerd.
- MORRIS, M.B., *An Excursion into Creative Sociology*, Basil Blackwell, Oxford, 1977.
- NEWMAN, W.M., *American Pluralism, A Study of Minority Groups and Social Theory*, Harper and Row, New-York, 1973.
- NIE, N.H., e.a., *SPSS. Statistical Package for the Social Sciences*, Mc Graw-Hill Book Company, New York, 1975.
- NORDLINGER, E.A., *Conflict Regulation in Divided Societies*, Center for International Affairs, Harvard University, 1977 (tweede druk).
- OBLER, J., "Assimilation and the Moderation of Linguistic Conflict in Brussels", in *Urban Ethnic Conflict. A Comparative Perspective*, CLARKE, S.E. — OBLER, J.L. (Red.), Institute for Research in Social Science, University of North Carolina at Chapel Hill, 1976.
- OLSEN, J., "Deux Siècles de Mouvement Flamand", *L'Actuel*, nr. 4, 1976.
- OUTHWAITE, W., *Understanding Social Life, The Method Called Verstehen*, George Allen & Unwin, London, 1975.
- PARK, R.E. — BURGESS, E.W., *Introduction to the Science of Sociology*, University of Chicago Press, Chicago, 1921.
- PARK, R.E., *Race and Culture*, The Free Press, Glencoe, Ill., 1950.
- PATTERSON, O., "Context and Choice in Ethnic Allegiance : a Theoretical Framework and Caribbean Case Study", in *Ethnicity, Theory and Experience*, N. GLAZER — D.P. MOYNIHAN (Red.), Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 1976 (derde druk).
- PEETERS, P., "De Structuur van de Tewerkstelling in Brussel", *ECO-Brabant*, nr. 20, 1978.
- PEETERS, P., "L'Economie Bruxelloise en Restructuration", *La Revue Nouvelle*, nr. 11, 1979.
- PEETERS, Y., *Analyse van de Uitbouw van de Nederlandstalige Culturele Infrastructuur in de Brusselse Agglomeratie (1966-1977) gevolgd door een Case-study over de Gemeente Jette*, Verhandeling tot het behalen van het Post-graduaat in de Vrijetijdsagogiek, Vrije Universiteit Brussel, Brussel, 1978.
- PICARD, L., *Evolutie van de Vlaamse Beweging van 1795 tot 1950, Deel 2, De Vlaamse Oppositie in het Burgerlijke België*, Standaard, Antwerpen/Amsterdam, 1963.
- PIERSON, G.W., "The Frontier and American Institutions : A Criticism of the Turner Theory", in *Turner and the Sociology of the Frontier*, R. Hofstadter — S.M. Lipset (Red.), Basic Books, New York, 1968.
- PLATEL, M., *De Prinsen van Stuyvenberg, Historische Beslissing of Vergissing ?*, Davidsfonds, Leuven, 1979.

- QUEVIT, M., *Les Causes du Déclin Wallon. L'influence du Pouvoir Politique et des Groupes Financiers sur le Développement Régional*, Editions Vie Ouvrière, Brussel, 1978.
- Raden-Info, Extra nummer, nr. 14, oktober 1978.
- RAMLOT, J.M., "La Demande Linguistique dans les Entreprises : Brabant", in *De Behoeftte aan Talenkennis van Toekomstige Kaderleden van Ondernemingen*, Instituut voor Taalonderwijs, Vrije Universiteit Brussel, 1974.
- RAO, C.R., *Advanced Statistical Methods in Biometric Research*, Hafner Press, New York, 1974.
- REX, J., *Race Relations in Sociological Theory*, Weidenfeld and Nicolson, London, 1970.
- REX, J., *Key Problems of Sociological Theory*, Routledge & Kegan Paul, London, 1976.
- RICHMOND, A.H. (Red.), *Readings in Race and Ethnic Relations*, Pergamon Press, Oxford, 1972.
- ROELS, R., *Situatie en Problematiek van het Nederlandstalige Sociaal-Culturele Verenigingsleven in Hoofdstad-Brussel*, Centrum voor Andragogisch Onderzoek, Brussel, 1966.
- ROELS, R., *Inventaris 1970 van de Nederlandstalige Sociale en Culturele Verenigingen in Hoofdstad-Brussel*, Ontwikkeling, Antwerpen, 1971.
- RUMMEL, R.J., "Distributional Transformations", in *Applied Factor Analysis*, R.J. Rummel, Northwestern University Press, Evanston, 1970.
- RUYS, M., *De Vlamingen. Een Volk in Beweging, een Natie in Wording*, Lannoo, Tielt/Utrecht, 1973.
- RUYS, M., "De Belgische Taalpolitiek van 1830 tot 1974", in *Encyclopedie van de Vlaamse Beweging*, Deel 2, Lannoo, Tielt/Amsterdam, 1975.
- RUYS, B., *De Vaste Commissie voor Taaltoezicht. Een Studie over de Controle op de Toepassing van de Belgische Taalwetgeving*, die Keure, Brugge, 1980.
- SCHERMERHORN, R.A., *Comparative Ethnic Relations, A Framework for Theory and Research*, Random House, New York, 1970.
- SCHMIDT, D., *Die Beteiligung der Nationalitäten an der Politischen Elite in Belgien 1944-1968*, doctoraal proefschrift, Philosophische Fakultät der Christian-Albrechts-Universität, Kiel, 1970.
- Schoolbevolking in de Brusselse Agglomeratie, Schooljaar 1973-1974*, Ministerie van Nationale Opvoeding en Nederlandse Cultuur, Bestuur Gemeenschappelijke Diensten, Dienst Statistiek, Brussel.
- SCHUTZ, A., "The Stranger : an Essay in Social Psychology", *American Journal of Sociology*, 6, mei 1944.
- SENELLE, R., *De Staatshervorming in België*, Ministerie van Buitenlandse Handel en Ontwikkelingssamenwerking, Teksten en Dokumenten, Verzameling "Ideeën en Studies", nr. 315, Brussel, 1978.
- SHAFER, B.C., *Faces of Nationalism, New Realities and Old Myths*, Harcourt Brace Jovanovich, New York, 1972.
- SHIBUTANI, T. — KWAN, K.M., *Ethnic Stratification. A Comparative Approach*, McMillan Company, New York, 1965.
- SIMMEL, G., *Soziologie, Untersuchungen über die Formen der Vergesellschaftung*, Verlag von Duncker & Humblot, Leipzig, 1908.
- SIMPSON, G.E. — YINGER, J.M., *Racial and Cultural Minorities, An Analysis of Prejudice and Discrimination*, Harper and Row, New York, 1972 (vierde editie).
- 'S JEGERS, R., *Een Vlaamse "Take off" in de Jaren '60 ?*, Licentieverhandeling, Faculteit van de Sociale, Politieke en Economische Wetenschappen, Vrije Universiteit Brussel, 1974.

- SMITH, M.G., "Social and Cultural Pluralism", in *Social and Cultural Pluralism in the Caribbean*, V. Rubin (Red.), Annals of the New York Academy of Sciences, vol. 83, art. 5, New York, 1960.
- SNYDER, L.L., *Varieties of Nationalism : A Comparative Study*, The Dryden Press, Hinsdale, Illinois, 1976.
- Statistisch Jaarboek van het Onderwijs, Schooljaar 1978-1979*, Ministerie van Nationale Opvoeding en Nederlandse Cultuur, Bestuur Gemeenschappelijke Diensten, Dienst Statistieken, Brussel.
- STEYAERT, R., *Verslag Aangaande de Niet-Discriminatie tussen Nederlandstaligen en Franstaligen te Brussel*, Staatssecretariaat voor de Nederlandse Gemeenschap, Brussel, 1979.
- STONEQUIST, E.V., "The Problem of the Marginal Man", *The American Journal of Sociology*, nr. 1, juli 1935.
- STOPPIE, P., "Overheidssector is zwaar overbevolkt", *De Financieel Economische Tijd*, 30 september 1977.
- STOUFFER, S.A. — GUTTMAN, L. e.a., *Measurement and Prediction, Studies in Social Psychology in World War II*, vol. 4, Princeton University Press, Princeton, N.J., 1950.
- SYMMONS-SYMONOLEWICZ, K., "Review of Interethnic Relations by E.K. Francis", *Canadian Review of Studies in Nationalism*, nr. 1, 1976.
- TACQ, J., *Associatiematen voor Kruistabellen. Een Handleiding bij het Interpretieren van SPSS-Output*, Sociologisch Onderzoeksinstituut, Katholieke Universiteit Leuven, Rapport 2, 1977.
- TAEYMANS, P. — VANWIJNSBERGHE, D., "Regionale Inkomensverdeling : Gevolgen en Beleid", in *Inkomens- en Vermogensverdeling*, Referaten van het veertiende Vlaams Wetenschappelijk Economisch Congres, Centrum voor Econometrie en Management Sciences, Vrije Universiteit Brussel, 1979.
- TATSUOKA, M.M., *Multivariate Analysis, Techniques for Educational and Psychological Research*, John Wiley & Sons, New York, 1971.
- TELEMACHUS, "De Spanning Tussen de Taalgroepen : Een Sociologische Benadering", *De Maand*, nr. 6, 1963.
- Te Veel Koppen in de Hoofdstad*, Een L.B.C.—Dossier over het wetsvoorstel Philippart, 1972.
- TIMASHEFF, N.S., "The Basic Concepts of Sociology", *American Journal of Sociology*, 68, 1952.
- TIMMS, N., *A Sociological Approach to Social Problems*, Routledge and Kegan Paul, London, 1967.
- TODTS, H., *Hoop en Wanhoop der Vlaamsgezinden. Kroniek van de Vlaamse Beweging 1944-1954*, Davidsfonds, Leuven, 1961.
- TODTS, H., *Hoop en Wanhoop der Vlaamsgezinden. België op de Tweesprong*, Davidsfonds, Leuven, 1971.
- TODTS, H., *De Onvoltooide Symfonie*, Davidsfonds, Leuven, 1975.
- TODTS, H. — DE JONCKHEERE, W., *Leuven Vlaams, Splittingsgeschiedenis van de Katholieke Universiteit Leuven*, Davidsfonds, Leuven, 1979.
- "Top Bank Brussel Lambert wordt Vlaamser", *De Standaard*, 20 mei 1980.
- TORDEURS, L., "Du Déclin Structurel au Désert Economique", *L'Actuel*, nr. 3, 1976.
- TORGERSON, W.S., *Theory and Methods of Scaling*, John Wiley & Sons, New York, 1958.
- TOURAINÉ, A., *Sociologie de l'Action*, Editions du Seuil, Paris, 1965.
- TOUSSAINT, F., "De structuur van de Industrie in het Brussels", *ECO-Brabant*, nr. 8, 1975.

- TUKEY, J.W., *Exploratory Data Analysis*, Addison-Wesley Publishing Company, Massachusetts, 1977.
- TULP, S., *Reklame en Tweetaligheid in Brussel*, Licentieverhandeling, Pers- en Communicatiewetenschappen, Vrije Universiteit Brussel, 1977.
- TULP, S., "Reklame en Tweetaligheid. Een Onderzoek naar de Geografische Verspreiding van Franstalige en Nederlandstalige Affiches in Brussel", in *Taal en Sociale Integratie*, nr. 1, Centrum voor Interdisciplinair Onderzoek naar de Brusselse Taaltoestanden, Vrije Universiteit Brussel, 1978.
- TURNER, F.J., *The Frontier in American History*, Henry Holt and Company, New York, 1958.
- VAN CAUWELAERT, E., *Taalvrijheid, Een Kritische Motivering van de Taalwetgeving*, De Nederlandse Boekhandel, Antwerpen, 1971.
- VAN CAUWELAERT, E., "De Taalontwikkeling te Brussel sinds 1945", in *Encyclopedie van de Vlaamse Beweging*, Deel 1, Lannoo, Tielt, 1973.
- VAN CAUWELAERT, E., "Invloed van het Aantal", *Proeve tot Sociologische Benadering van het Taalprobleem te Brussel*, Deel 2, Artikelenreeks verschenen in de Brusselse Post van 15 oktober 1974 tot 15 december 1976.
- VAN DE GEER, J.P., *Introduction to Multivariate analysis for the Social Sciences*, W.H. Freeman and Company, San Francisco, 1971.
- VAN DE KERCKHOVE, R., *Dossier Brusselse Ziekenhuizen, Gegevens, Getallen, Statistieken*, Werknota 9, Dosfelinstituut, Brussel, niet gedateerd.
- VANDENBERGHE, H., "Toepassing Taalwet in Brussel is een Lachertje", *Zeg*, 13 oktober 1978.
- VAN DEN BERGHE, P.L., *Race and Racism, a Comparative Perspective*, John Wiley, New York, 1967.
- VAN DEN BERGHE, P.L., *Race and Ethnicity. Essays in Comparative Sociology*, Basic Books, New York, 1970.
- VAN DEN BERGHE, P. (Red.), *Intergroup Relations : Sociological Perspectives*, Basic Books, New York, 1972.
- VAN DEN BERGHE, P.L., "Pluralism", in *Handbook of Social and Cultural Anthropology*, J.J. Honigsmann (Red.), Rand McNally, Chicago, 1973.
- VAN DEN DAELE, G., *De Achterstand en de Minderwaardige Behandeling der Vlamingen in de Belgische Administraties, Documentatie en Beschouwingen*, De Week, Gent, 1950.
- VAN DE PERRE, G., "Brussel, Financieel-Economisch Machtscentrum van de N.V. België", *Ons Erfdeel*, nr. 5, 1979.
- VANDEPITTE, D., *Het Vlaams-Nationalisme*, V.Z.W. Gert Wolf, Informatie-Dokumentatie- en Publikatiecentrum, Brussel, niet gedateerd.
- VANDER ELST, J., *Eerste en Algemene Uitsplitsing van de Gegevens*, Mens en Ruimte, in opdracht van de N.C.C., Brussel, mei 1975.
- VANDER ELST, J., *Sociale Kaart*, Mens en Ruimte, in opdracht van de N.C.C., Brussel, december 1975.
- VANDER ELST, J. — MEEUS, B. — NEIRYNCK, M., *Wetenschappelijk Onderzoek van de Brusselse Taaltoestanden. Taalkennis, Taalgebruik en Taalhouding van Nederlandssprekende Inwijkelingen in de Brusselse Agglomeratie*, Mens en Ruimte, in opdracht van de N.C.C., Brussel, december 1975.
- VAN DER HAEGEN, H., "Brussel, Stad van Brusselaars of Stad van Ingeweekenen?", *De Brusselse Post*, nr. 3, 1980.
- VANDERMOTTEN, C., *Ebauche d'une Macrogéographie de l'Industrie en Belgique 1846-1970*, Deel 2, doctoraatsverhandeling, Institut de Géographie, Université Libre de Bruxelles, Brussel, 1978.
- VAN DER PLANK, P.H., *Taalassimilatie van Europese Taalminderheden. Een*

Inventariserende en Hypothesevormende Studie naar Assimilatieverschijnselen onder Europese Taalgroepen, Doctoraal Proefschrift, Rijksuniversiteit Utrecht, 1971.

VANDEZANDE, R., "Taalwetgeving", in *Verslag van het Algemeen Vlaams Congres, Brussel 13 juni 1971*, Overlegcentrum van Vlaamse Verenigingen, 1971.

VAN HAEGENDOREN, M., *De Vlaamse Beweging Nu en Morgen, Deel 1, Na Honderd Dertig Jaar*, Heidelberg, Hasselt, 1962.

VAN HAEGENDOREN, M., *Het Geld van de Vlamingen*, Davidsfonds, Leuven, 1978.

VAN HAEGENDOREN, M., *Geel en Zwart van de Driekleur, Van Oude en Andere Belgen tot 1980*, Davidsfonds, Leuven, 1980.

VAN HAEGENDOREN, M. — DE JONGHE, E., *Roergangers in de Mist*, Standaard Wetenschappelijke Uitgeverij, Antwerpen, 1978 (tweede druk).

VANHAELLEN, J., *Dossier van het Nederlandstalig Onderwijs in Brussel*, Documenten nr. 2, Vereniging Vlaamse Leerkrachten, Oostende, niet gedateerd.

VAN HECKE, E., "Brussel heeft een Uitgesproken Tertiaire-Sector-Functie", *School en Omroep*, Speciaal Brussel nummer, januari 1978.

VAN HEEK, F., e.a. *Sociale Stijging en Daling in Nederland*, deel I, H.E. Stenfert Kroese, Leiden, 1958.

VAN MALDERGHEM, R., *De Norc-beroepsstatusschaal*, Licentieverhandeling, Faculteit der sociale, politieke en economische wetenschappen, V.U.B., Brussel, 1972.

VAN MECHELEN, F. — DELANGHE, L. — DOOGHE, G., *Bevolkingsproblemen*, Heidelberg, Hasselt, 1966.

VANNESTE, O., "Economische Decentralisatie", in *Encyclopedie van de Vlaamse Beweging*, Deel 1, Lannoo, Tiel/Amsterdam, 1975.

VAN PASSEL, F. — VERDOODT, A., "Bilinguïsmes en Belgique", *Monograph Series on Bilingualism*, nr. 9/10, 1975.

VAN ROMPUY, P. — DONCKELS, R., — MOULAERT, F., "Determinanten van de Regionale Inkomensverdeling", in *Inkomens- en Vermogensverdeling*, Referaten van het Veertiende Vlaams Wetenschappelijk Economisch Congres, Centrum voor Econometrie en Management Sciences, Vrije Universiteit Brussel, 1979.

VAN ROMPUY, P. — VERHEIRSTRATEN, A., *Regionale Hervreelings- en Financieringsstromen*, Leuvense Economische Standpunten, nr. 14, Centrum voor Economische Studiën, K.U.L., Leuven, 1979.

VAN ROMPUY, P. — VERHEIRSTRATEN, A. — UYTTEBROUCK, F., *De Regionalisering van de Overheidsontvangsten en -Uitgaven en de Interregionale Financiële Stroom 1975-1978*, Centrum voor Economische Studiën, K.U.L., Leuven, 1980.

VAN ROMPUY, P. — TEJANO, A., *Intertemporal Factor Analysis Applied to Belgian Standard of Living Indicators*, Centrum voor Economische Studiën, Katholieke Universiteit Leuven, 1975.

VAN WAEVELDE, W., "Welvaartspel in Vlaanderen en Wallonië", *E.R.V.-Mededelingen*, nr. 4, 1960.

VERDOODT, A. — KJOLSETH, R., (Red.), *Language in Sociology*, Peeters, Leuven, 1976.

VERMEULEN, R., "De Taaltoestand in de Brusselse Ziekenhuizen", in *Taaltoe-standen in de Geneeskundige Sektor te Brussel*, Vlaams Aktiekomitee voor Volksgezondheid, Najaarsvergadering van het Vlaams Geneesherenverbond, Brussel, 8 oktober 1972.

- Verslagboek van het Congres van de Brusselse Vlamingen 1975*, A.P.S.K.W., Brussel, 1976.
- Vijfjarenplan voor het Jeugdbeleid in de Brusselse Agglomeratie*, Agglomeratieraad van de Nederlandstalige Brusselse Jeugd, Brussel, niet gedateerd.
- VINCENT, W., *Het Post-unitaire België*, Van In, Lier, 1977.
- Vlaams Handboekje voor Brussel*, Arto, Brussel, 1954.
- Vlaams Handboekje voor Brussel*, A. Tommelein, Brussel, 1960.
- VOETS, L., *De Fundamentele Wijzigingen in de Economische Verhoudingen tussen de Drie Taalgewesten sinds de Negentiende Eeuw*, Licentieverhandeling, Economische Wetenschappen, Vrije Universiteit Brussel, 1973.
- Vooronderzoek naar Taalkennis en Taalgebruik in de Medische Instellingen van het Brusselse*, Mens en Ruimte, in opdracht van het Vlaams Aktiekomitee voor Volksgezondheid, Brussel, 1967.
- WAGLEY, Ch. — HARRIS, M., *Minorities in the New World, Six Case Studies*, Columbia University Press, New York, 1967 (vijfde druk).
- WARNER, W.L., "American Caste and Class", *American Journal of Sociology*, 42, sept. 1936.
- WEBER, M., *Gesammelte Politische Schriften*, J.C.B., Mohr (Paul Siebeck), Tübingen, 1971.
- WEBER, M., *Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie*, J.C.B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen, 1972.
- WEBER, M., *Wirtschaft und Gesellschaft. Grundriss der Verstehende Soziologie*, J.C.B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen, 1976.
- WEISERBS, D. — KERVYN DE LETTENHOVE, A., *Essai de Répartition Régionale des Comptes de l'Etat*, Bulletin de l'Institut de Recherches Economiques, U.C.L., nr. 58, 1980.
- WESTIE, F.R., "Race and Ethnic Relations", in *Handbook of Modern Sociology*, R.E.L. Faris (Red.), Rand and McNally Company, Chicago, 1964.
- WIJGAERTS, D., *De Bevolking van Brussel-Hoofdstad, Een Sociaal-Demografische Analyse*, Centrum voor Bevolkings- en Gezinsstudies, Rapport 25, 1979.
- WILLEMSSEN, A.W., *Het Vlaams-Nationalisme. De Geschiedenis van de Jaren 1914-1940*, Ambo, Utrecht, 1969.
- WILLIAMS, R.M. jr., *The Reduction of Intergroup Tensions: a Survey of Research on Problems of Ethnic, Racial, and Religious Group Relations*, Social Science Research Council, New York, Bulletin 57, 1947.
- WILLIAMS, R.M. jr., "Racial and Cultural Relations", in *Review of Sociology. Analysis of a Decade*, J.B. Gittler (Red.), John Wiley and Sons, New York, 1957.
- WILLIAMS, R.M. jr., "Race and Ethnic Relations", in *Annual Review of Sociology*, A. Inkeles-J. Coleman-N. Smelser (Red.), Annual Reviews Inc., Palo Alto, California, vol. I, 1975.
- WILMARS, D., *De Psychologie van de Franstalige in Vlaanderen. De Achtergrond van de Taalstrijd*, Standaard Uitgeverij, Antwerpen/Utrecht, 1968.
- WIRTH, L., "The Problem of Minority Groups", in *The Science of Man in the World Crisis*, R. Linton (Red.), Columbia University Press, New York, 1945.
- WUNSCH, G., *Agrégation et Multicolinéarité. II. Régression Multiple et Analyse Discriminante*, Département de Démographie, Université Catholique de Louvain, Working Paper no. 59, januari 1979.
- YOUNG, C., *The Politics of Cultural Pluralism*, The University of Wisconsin Press, Wisconsin, 1976.
- ZOLBERG, A.R., "The Making of Flemings and Walloons: Belgium 1830-1914", *The Journal of Interdisciplinary History*, nr. 2, 1974.